

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

UDGIVET AF
KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
VED

SIGURD JENSEN
STADSARKIVAR

FJERDE RÆKKE · VI BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G·E·C GAD
1959-60

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Peter Linde	1
Beseglingen af Københavns privilegier af 24. marts 1659	8
Tegning af det bastionære system og voldprofiler fra Kø- benhavn 1658	63
Forsvarslinierne mod Kalvebod Strand 1658	69
Vestervold og de svenske løbegrave under belejringen ..	81
De sukcessive voldlinier på Østervold 1630-60	89
St. Annæ Skanse og Kastellet 1658	101
Christianshavn 1658	109
Vesterports omgivelser 1657	115
Længdesnit af voldgraven mod Sjælland	117
Albert Haelwegh: Københavns belejring 1658	194
Tegning til glasbæger på Rosenborg	197
F. C. Lund: Stormen på København 10.-11. febr. 1659	200-01
Vilhelm Rosenstand: Studenterne ved Københavns for- svar 1659	213
Kristian Zahrtmann: Studenterne rykker ud til Køben- havns forsvar 1658	221
J. F. Willumsens skitse af studenternes udfald	225
Albert Haelwegh: Københavns belejring 1658-59. Natligt bombardement	229
Karetmager C. C. Kruse, cigarmager C. Würtz og kedel- smed J. H. Gronemann	235
Redaktør Angelo Haase	239
Kursusforstander Julius Døcker	277
Indgangen til Fredensgade 3 B, bagbygningen	281
Rektor F. Kindt-Jensen	285
Rektor Kr. Bruun (som ung)	297
Gården, Ravnsborg Tværgade 6	301
Rådhusbiblioteket i begyndelsen af 1900-tallet	305
Blågård og omegn ca. 1760	343
B. Roque: Blågård ca. 1750	349

Sygebåre fra Garnisonssygehuset i Rigensgade	354
Slotsholmen 1648. Detaille af Otto Heyders kort over Kø- benhavns befæstning	355
Slotsholmen 1687. Detaille af G. Hoffmanns kort over Kø- benhavn	359
Slotsholmen ca. 1729	365
Slotsholmen 1611. Efter van Wijck	369
Det kgl. biblioteks (nuværende Rigsarkivs) facade 1748	373
Staldmestergårdens portal	375
Tøjhusmuseets kanonhal	377
Christian IV's kanonvægt i Tøjhusmuseet	381
Fra Christiansborgs ruiner 1884	387
Vase med prospekt af Nørre Allés Skole	407
Udstillingen i Bymuseet »For troskab og tapperhed«, 1959	411
Kirkens korshærs lokale i Holmensgade 25	417
Etatsråd, rådmand William Frederik Duntzfelt	419
H. G. F. Holm: Uden for Amagerport, ca. 1845/50	421
Skuespiller J. P. Frydendahls lommeur og urhus	423
Vindovn fra 1779	425
Studerforeningens puncheboller	427
Brændevinsbrænder Peder Bentsens skilt	432

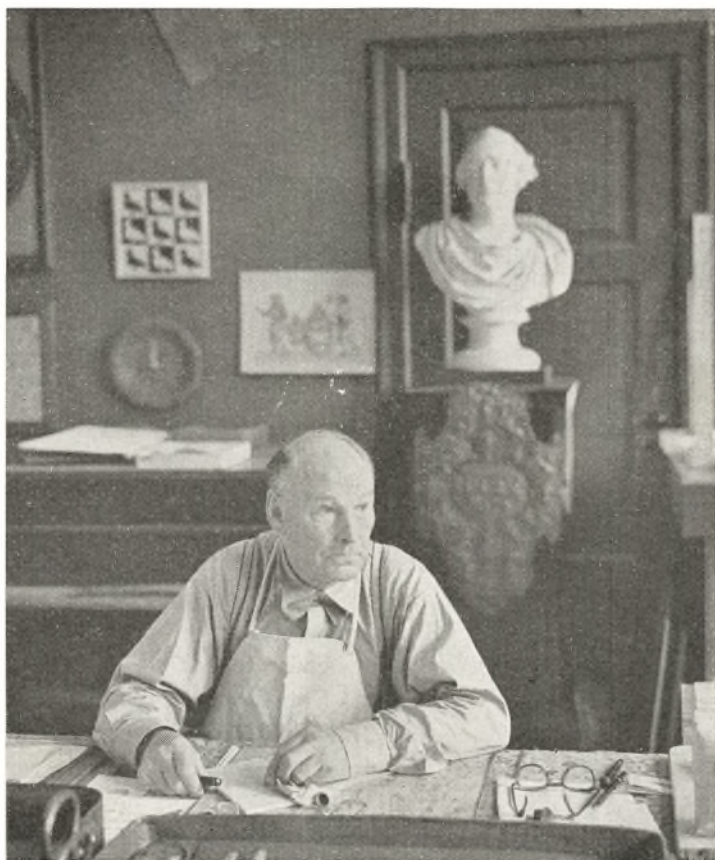
ende svenske officerer, ifølge Hjørring, før stormen skulle have forskaffet sig store kornforråd for at kunne tjene på det ved salg til de formentlig sultne københavnere, når først byen var erobret.

I efteråret 1659 lykkedes det at få store forsyninger. Bl.a. kom 5 skibe fra Island med kød og fisk. 1 tønne sild kunne nu fås for 10 sletdaler og 1 tønne torsk for 8, mens 1 fad lybskøl solgtes for 5 rigsdaler og 1 tønne rostockerøl for 4.⁵⁶

Selv om der således skulle være nogenlunde rigeligt med mad i byen, kneb det åbenbart med fordelingen. Blandt andet følte nogle soldater sig forfordelte, de påstod, at de ikke havde fået penge eller haft kvarter i 11 uger, og de gik derfor den 4. februar 1660 løs på hokerskerne på Amagertorv og tog deres kød, smør og fisk fra dem. Nogle borgere søgte at beskytte konerne, og det kom til et helt slag med kårder og stænger, men borgerne blev slået af marken og måtte søge tilflugt i husene.⁵⁷

Hen på vinteren var tilførslerne så rigelige, at priserne faldt på de fleste varer. 1 tønne malt kunne fås for 14 mark, 1 lispund flæsk for 8 mark.⁵⁸ Men i marts 1660 lykkedes det igen for en kortere tid for den svenske flåde at blokere København, og atter blev der for en tid mangel i byen, der behøvede stadige tilførsler.

Endelig blev freden sluttet, og den 22. maj 1660 begyndte svenskerne at bryde lejren ved Brønshøj ned. Før de forlod Sjælland, holdt de store udsalg af kvæg, stude, får, lam og gæs, som de havde taget fra bønder og herregårde, og solgte dem til københavnere.⁵⁹ Dette var sikkert nødvendigt for og tillige velbetænkt af borgerne, for det tog sin tid, før portene blev åbnet og forsyningerne normale. Først da svenskerne var borte fra Sjælland, vovede man at åbne Københavns porte, og den første torvedag blev holdt 14. juli, da »så vi først bonden holde torv udi København, hvilket vi ikke havde set på en måned nær i to år. Og vi kunne ikke andet end højligst undres, at no-

Peter Linde 1888 - 1958

PETER LINDE

1888-1958

Alle læsere af »Historiske Meddelelser om København« blev uden tvivl vemodigt stemte, da de fik at vide, at konservator *Peter Linde* var død den 4. august, ca. en måned før han ville være blevet 70 år. Godt, at han ikke oplevede denne dag, som han imødeså med stigende frygt. For Linde var arbejdet i og for Nationalmuseet livet. At aldersgrænsen skulle sætte bom for det, var ham såre pinefuldt. Med voksende mismod så han fremtiden imøde. Nu gik han bort, medens han var den i den aktive stab af museets folk, der havde den længste tjenestetid bag sig. Trods langvarig og håbløs sygdom døde han dog midt i sin rige gerning, der har sat så mange varige spor – ikke blot i dette tidsskrift, i talrige højt værdsatte bøger, i Nationalmuseets samlinger – men også i Københavns og flere andre danske byers fysiognomi og historie. For ikke at tale om den betydning, han havde som foredragsholder ud over det hele land. Som sådan kom han på talefod med de forskellige kredse, og vakte deres interesse for de skiftende emner. Han var en sædemand, gavmild og varm, hans minde vil leve længe, hans betydning kan vanskeligt overvurderes.

Drengårene var præget af den yderste fattigdom, han boede i hjertet af det gamle København, i Borger- og Adelgade. Fra Sølvgades Kommuneskole tog han sin eneste eksamen. Var han ikke bundet til skolebænken, sprang han som bydreng. Sparsom fritid var dog lang nok til, at han endnu kun en dreng blev dybt fortrolig med alle hovedstadens museer, og han blev også samler. Først var det

biller; men da han som 14-årig fandt de første potteskår, blev han klar over, at her var det, som interesserede ham. En ny verden åbnede sig. Den blev fra nu af hans.

Kommet ud af skolen blev han sat i billedskærerlære i et anset værksted. Var han ikke fuldt optaget i lære- og svendetiden, var han med i de københavnske grundudgravninger, og man lagde mærke til den unge mand med arbejdsviljen og kundskabstørsten. Ganske naturligt førte det til, at han kom i forbindelse med Nationalmuseet, der for ham blev helligdommenes helligdom. Det første konserveringsarbejde her var restaureringen af en oksemule-sko, som han selv havde fundet og indleveret.

Som arkæolog og geolog var H. N. Rosenkjær forbilledet for Peter Linde, og han omfattede stedse denne med den største respekt. Det hører til Peter Lindes mange fortjenester, at han med konsekvens forstod at foretage indsamlinger af jordfund fra fortidens dagligliv. Af større udgravninger er det nok her at nævne Boulevardanlægget med fund af ravpindelag og fæstningstårne m.m. samt udgravningerne til Nicolai Kirke. Her var ikke blot de mange interessante kister, men også den middelalderlige murede grav. Med enestående flid samlede Peter Linde alle brudstykkerne af søndrede epitafier, satte dem sammen og opstillede fundene i Nicolai Tårn. Meget fik han også ud af gravningerne til K.F.U.M. i Gothersgade, og da hotel »Monopol« ved Kongens Nytorv blev revet ned, reddede Linde en hel samling middelalder- og renaissancefodtøj op af dyndet, og udgravningerne ved Daells Varehus gav en fin og stor repræsentation af krukker og kander. Et held for ham var det, at han var før gravemaskinen, der ødelægger så meget kulturhistorisk stof. Til sin sidste arbejdsdag fortsatte Peter Linde ufortrødent H. N. Rosenkjærs og H. U. Ramsings undersøgelser og iagttagelser af den københavnske undergrund og kastede derved lys over hovedstadens topografiske forhold gennem tiderne.

Det er spøgende blevet sagt, at der »ikke gravedes et hul i København, uden at Peter Linde kom til stede og pirkede med sin stok, og der blev ikke foretaget en nedrivning, uden at han i røg og støv og kalkpuds gennemsøgte hver en krog. Han nøjedes aldrig med at se til – var altid selv med i arbejdet, når tapeter toges af lag for lag. Alt af værdi reddede han«. Årvågen var han ved de store forandringer på Christianshavn, hvor han i Torvegade nedtog det historiske apotheks materialkammers inventar, der nu er i »Den gamle By« i Århus. Da Stormgadehusene skulle give plads for Nationalmuseets udvidelse, gjorde han fund på fund, der viser, at hans intuition var nær det geniale. Blikket var sikkert og dømmekraften svigtede ikke.

Lidt efter lidt blev Peter Linde primus inter pares, ingen kendte det gamle København som han, der havde undersøgt hvert eneste hus, hver en gård og noteret sig, hvor der fandtes seværdige enkeltheder. Det kom ikke blot Nationalmuseet til gode, men også i højeste grad Bymuseet. Det bør erindres, at Peter Linde havde sin meget store og afgørende andel i den metodiske opstilling af Bymuseets rige samlinger, da de endnu var på Rådhuset. Gennem mange år havde han indsamlet og opstillet et stort materiale til belysning af Københavns geologiske forhold, så de besøgende kunne få indtryk af livet her på stedet i de meget fjerne tider, før her kom mennesker.

Vemodigt er det at vide, at man ikke mere skal møde ham på hans togter rundt i de gamle gader, hvor han standsede ved hvert antikvariat og ved hver en marskandiserbod. Protokollerne på Nationalmuseet vidner om de meget store summer, Peter Linde har indtjent for staten ved fordelagtige køb af uvurderlige ting. For en- og tocifrede beløb hjemførte han genstande til Nationalmuseet, som andre museer, samlinger og samlere betalte med tre-firecifrede beløb. Det kunne dreje sig om et romansk røgelseskar, fajancer fra Store Kongensgade eller kgl. por-

cellæn med sjældne signaturer – for blot at nævne noget blandt det såre meget.

Gennem de mere end 50 år, Peter Linde var ved Nationalmuseet, blev han dettes førstemand som »ligkistereparatør«. Han ryddede op i talrige gravkældre landet over, og han åbnede mere end to tusinde kister, han bragte orden, hvor varme anlæg og andre byggeforandringer forstyrrede de dødes fred. Det største arbejde i hovedstaden var oprydningen i Trinitatis gravhvælving, der var ét kaos. Han var også i St. Petri, hvor han bl.a. reddede de jordiske rester af den engelske sprogforsker Richard Cleasby, Steen Blichers ven. De er nu begravet på kirkepladsen.

Også i de danske provinser har Peter Linde løst mangfoldige opgaver – i Roskilde Domkirke f.ex. – og under vennen Hugo Matthiessens ledelse deltog han afgørende i udgravningerne af St. Laurentii Kirke på Roskilde torv. Det er ikke for meget nu at sige, at ingen stod Matthiessen nærmere menneskeligt og videnskabeligt end Peter Linde. Den første beundrede den sidste og betonedede det ved mangen lejlighed og med stor styrke.

Hvad Peter Linde var, havde han sig selv at takke for, men han havde gode kort på hånden i glimrende evner, flid og interesse. – Ofte havde han fristet trange kår, fordi han mødte ringe forståelse. Men han nærede en brændende kærlighed til Nationalmuseet, og han nød i rigeste mål den velvilje, som direktørerne Poul Nørlund og Johannes Brøndsted viste ham. Årene under disse tvende var de lykkeligste i Peter Lindes liv. Nu endelig fik hans rige evner fuld udfoldelse, solen skinnede på ham og varmede hans følsomme sind. Det mærkes i hans overvældende produktion af bøger og afhandlinger og i hans mesterlige illustrationer som i hans foredrag. Myreflittig var han som skribent, og hans pennevirke vil bevare hans navn. Op imod en snes bøger fik Peter Linde skrevet, og de er

alle skønt og rigtigt illustreret af ham selv. Ofte overgår han Kristian Kongstad, med hvem han havde så meget tilfælles. Nu pennen er gledet den glade skriver af hånden, kunne hvert enkelt arbejde fuldt ud fortjene en indgående omtale. Det være nok at minde om, at »Nyhavn«, »Mellem Vor Frue og Sankt Peder«, »Minder om den store Ildebrand 1728«, »Latinerkvarteret«, »Det kuriøse København«, »Ved Ewalds Grav« og meget mere hører til de længst og mest efterspurgte værker på vore bogauktioner. Priserne stiger støt, men trodses af en standhaftig samlerkreds, som vil eje Peter Linde for at læse ham om og om igen. – Dertil kommer hans mønstergyldige redaktion og udgivelse i 1929 af det monumentale værk »Vor gamle Hovedstad«, hvor han har trukket hovedlæsset, som så ofte før, med lune og lyst. Alene denne kæmpeopgaves lykkelige løsning var en bedrift.

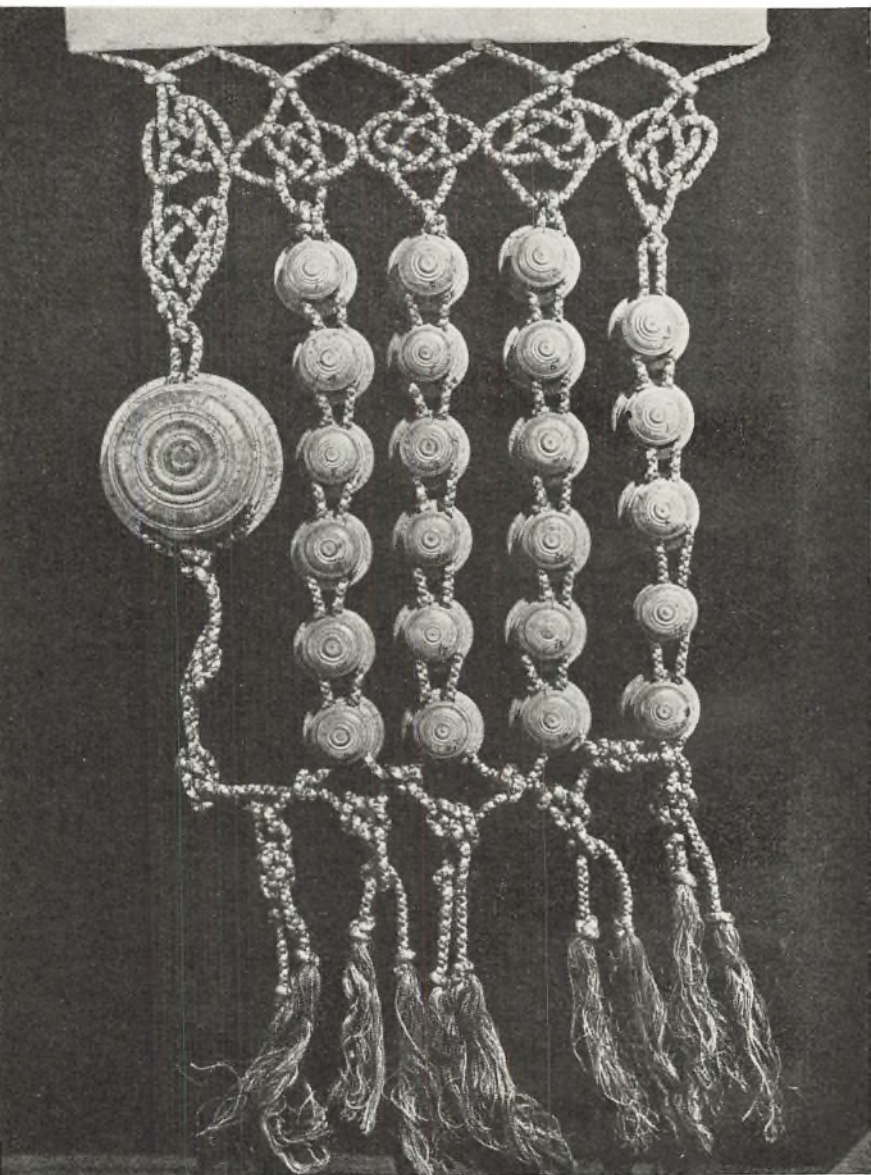
Som stilist er Peter Linde sig selv. Det er, som om det ofte brænder i hans klare sprog, der kan slå gnister i begejstring eller i harme. Neutral, endsige kold og ligegyldig har Peter Linde aldrig været. Meget lå ham på hjerte og han kom gerne frem med det. Karakteristisk for ham som forsker og fortæller er det, at han har en egen evne til at nå ind til selve tidsatmosfæren. Det bidrog til, at han med sin pen blev en fører for den kulturpatriotisme, der har gjort sig gældende i den danske hovedstad i de sidste par menneskealdre. Hver en bog og afhandling er et udtryk for en egenartet nationalromantisk hjemstavnsrealisme. De vil til de seneste tider være det smukkeste mindesmærke over ham som en dansk kulturpersonlighed.

De manuskripter, han har efterladt sig, vil yderligere befæste hans ry, når de udgives.

Fra de unge år havde Peter Linde ved meget små midler været på lange rejser, i Rusland og England og gennemtrawlet det europæiske fastland på næsten Holbergsk

vis. Fra disse studieudflugter, som han aldrig fik støtte til, høstede han megen lærdom. Sit otium ville han have delt mellem vandringer i det fremmede og hjemlige studier. Nu blev det anderledes. Sygdom kom pludseligt til, og han døde på Kommunehospitalet i København den 4. august 1958. Da han vidste, at døden ville komme til ham, samlede han sine sidste kræfter til at skænke alt bort. Sine jordiske levninger havde han for længst testamenteret til anatomerne. Da han døde, havde han givet alt – beskeden, gavmild, uselvisk til det sidste. En fornem mand.

Johannes Lehmann.

Beseglingen af Kobenhavns privilegier af 24. marts 1659. Det store segl er kongens, de små rigsrådernes. Kun 12 af kapslerne for rigsråderne rummer segl

BORGERNE UNDER BELEJRINGEN

Af GUNNAR OLSEN

Krigsudbruddet

Søndag d. 8. august 1658, i kirketiden, spredtes i København det rygte, at Karl Gustav havde brudt Roskildefreden og på ny angrebet Danmark. En svensk flådeafdeling blev set fra Dragør, og meddelelser om Karl Gustavs landgang havde nået byen. Skønt rygterne endnu var løse, tvivlede man ikke om sandheden. En voldsom angst greb byen, »Thi det er ret som utrolig, hvad hjertens angst alle mand tillige over slig sørgelig tidende såvel mænd som kvinder og børn var påkommen«,¹ hedder det. Man vovede end ikke helt at se den fulde sandhed i øjnene. Det måtte vel kun være et forsøg for at skræmme Danmark til at opfylde Roskildefreden til punkt og prikke. De to rigsråder, Mogens Høeg og Kristen Skeel, der straks var sendt ud for at møde Karl Gustav, måtte vel kunne afvende faren, måtte kunne komme tilbage og melde, at der ikke var tale om krig, kun om en demonstration.

Nogle var, som det er sagt, ganske forsagte og vidste ikke, hvad de skulle gribe til, andre fnyste af forbitrelse imod deres troløse fjender, og besluttede at fægte for deres fædreland indtil sidste blodsdråbe.

Blandt de første, der reagerede aktivt, var renteskrivere Jens Lassen. Han var en patriotisk sindet mand, og han havde nylig gjort op, at hans fordringer på kronen beløb sig til 138.000 rigsdaler, en fordring, der næppe ville være mange skilling værd hos Karl Gustav. Var det private interesser eller fædrelandskærlighed, der drev ham,

nok er det, allerede samme dag forfattede han et opråb til sine medborgere om, at de skulle forsvare sig. De måtte i den tilstundende fare vise, at de var danske mænd og ikke vanslægtede. Frygten for at nedknuges under åget måtte få dem til at forsvare sig og overflytte den ære, de havde fået fra forfædrene, på deres børn og efterkommere. Men, og nu kommer den nøgterne forretningsmand frem, – krigen krævede ikke alene mod, den krævede også penge. Der måtte kunne hverves soldater. Han ville selv betale 50 soldaters hvervning og underhold, og han opfordrede sine landsmænd til at gøre det samme.

Samme dag traf man også de første militære foranstaltninger. Disse måtte have et dobbelt sigte; man måtte være i stand til at afslå en øjeblikkelig storm og tillige forberede sig på at kunne udholde en lang belejring. Der blev givet ordre til at hugge palisader og spanske ryttere, at lave batterier og træværker, og der skulle af hensyn til eventuelle spioner udarbejdes en fortegnelse over alle fremmede, der opholdt sig i byen.²

Næste dag, den 9. august, blev forsvarsbestræbelserne stærkt udvidet. Der blev givet befaling til at udarbejde ruller over alle købmandssvende og håndværkssvende, for at komme til klarhed over, hvor mange af dem der kunne gå til voldene. Ligeså fik studenterne opfordring til at melde sig til forsvaret. Borgerne fik befaling til at holde et stort kar fyldt med vand i beredskab mod brande, til samme formål skulle de hver især skaffe sig en rå oksehud, og endelig skulle hver mand samle 100 kampesten »til at slå i hovedet på svenskerne, hvis de stormede«. Der skulle skaffes tømmer til fæstningsværkerne, hvor det var at få. Gøngerne på Frederiksborg Slot blev kaldt til København, og det blev påbudt, at husene i forstæderne skulle nedbrydes eller afbrændes – en ordre, man dog tøvede til sidste øjeblik med at udføre. Endelig blev det påbudt præsterne, »at de af prædikestolene deres tilhørere

formaner at fatte mod og mandshjerte, som vi dem tiltror, og os som deres rette herre og konge udi den yderste nød indtil den sidste blodsdråbe mandhafteligen, som oprigtige og tro undersætter egner og bør, af al magt og formue bistår«.

Et var imidlertid at udstede ordrer, et andet var at få dem udført effektivt. Man havde triste erfaringer i denne henseende. I februar, da Karl Gustav sidste gang stod på Sjælland, havde det heller ikke manglet på ordrer og foranstaltninger, men alle gode hensigter var smuldret håbløst hen; uenighed, mistro og vankelmod havde hindret enhver handling, så underkastelsen var blevet eneste udvej.

Uoverensstemmelserne mellem stænderne var på ingen måde ophævede; borgerne følte sig stadig tilsidesatte af adelen. Kunne uenigheden ophæves af den overhængende fare? Var man i stand til at glemme gammelt nag og gå ind alle som en for en fælles sag? Kunne det ikke ske, var der ikke stort håb om at modstå den beslutsomme Karl Gustavs angreb.

Det var Københavns borgere, der havde afgørelsen i deres hænder. Gik de fuldt og helt ind for kampen, var der chancer for, at den kunne kæmpes med held; lagde de hænderne i skødet, kunne der ikke udrettes meget med de fåtallige regulære tropper, som fandtes inden for voldene.

Som allerede antydte fandtes der en gruppe københavnske borgere, som nødvendigvis måtte gå ind for den hårde kamp. Det var statens kreditorer. De københavnske stor-købmænd og statsleverandører havde i sommeren 1658 et tilgodehavende hos staten på henimod 1 million rigsdaler.³ Disse fordringer kunne ikke forventes godkendt af en sejrende Karl Gustav, og denne stærkt indflydelsesrige kreds måtte derfor foretrække kampen og virke først og fremmest ved at skaffe penge og kreditter. Men kunne de få det brede borgerskab med?

For at få klarhed over borgerskabets stilling blev der indkaldt til møde om formiddagen den 9. august på råd-stuen ved slottet. Her mødtes rigsrådet med repræsen-tanter for adelen, borgerne, præstestanden og universite-tet. Af borgerskabet var såvel magistraten som en stor del af de menige borgere mødt. Stænderne forhandlede først indbyrdes. Hans Nansen, den ældste borgmester, spurgte borgerne, hvilket svar man skulle give kongen, og der be-rettes, at den første, som tog ordet, var en garver, der sagde, at det skulle være spot og skam, om man overgav sig og forlod kongen og staden for svensk trusel, uden en-gang at have set fjenden under øjne; havde man først for-søgt en hård pust, og var man blevet nødt til at give sig, var man undskyldt. Hans tale fandt bifald, borgerne råbte i munden på hverandre, at de ville stå det længste, de kunne; når de ikke kunne længere, var det tids nok at bede om nåde.

Kort efter kom kongen og rigsrådet ind til borgerne, og rigshovmesteren holdt en tale for dem; sagerne var nu kommet så langt, at de måtte forsvare sig som mænd, og det gjaldt om at vise enighed. Hans Nansen svarede på borgernes vegne: »Endog det var kommet borgerskabet til ørene, at dem skulle være tillagt at tilforn i forrige vinter, da fjenden kom ind i Sjælland, og vi havde sådan et her-ligt tal folk, der lystede og begærede inderligt, de måtte gå på fjenden, da skulle de være nødt til at gøre fred og give landene bort, fordi borgerskabet skulle ikke være at lide på, om der skete noget nederlag på vore folk. Men nu ville han forsikre Hans Majestæt om borgerskabets troskab, at de skulle stå og gå, vove gods og liv for Hans Majestæt, at hver skulle se, hvad hjerte den borgerlige stand i Kø-benhavn havde til deres konge«. Han spurgte derefter bor-gerne, om de ville holde det, han lovede på deres vegne, og de råbte alle ja, ja.

Borgerne følte det åbenbart som en stor tillidserklæring og tillige som en ære, at de var kaldt for kongen og bedt om råd og dåd. Anders Hjørring kommenterer det således: »Den som gav kongen dette råd, at han skulle tilbyde borgerlige standen om råd, han gjorde viselig og vel. Der er de, som tør sige: havde Hans Majestæt således spurgt Københavns indbyggere til råds om vinteren tilforn, der svensken kom ind i Sjælland, havde kongen beholdt sine lande, og svensken skulle vel intet have roset af, at han var kommet så nær København. Thi da var her udi byen et krigsfolk, som skulle så gerne gået på svensken med uforsagt mod som til en dans, da var her og folk udi København, som ville holdt sig som tro undersætter. Men da blev de intet agtede, så de måtte spørges om råd«.⁴

Mødet på slottet var det officielle udtryk for enigheden mellem kongen (med rigsrådet) og borgerskabet, men der skete også andet. Borgerne har om end ikke ligefrem stillet betingelser for at gå med til forsvaret, så dog tydeligt ladet kongen og rigsrådet forstå, at det nu var på høje tid at lade det blive alvor med en sag, der længe havde ligget dem på sinde, nemlig med privilegierne.

Privilegierne

Allerede i 1650 var der blevet rørt ved spørgsmålet. Ganske vist ikke ved et direkte krav om nye privilegier, men ved en klage fra borgmestre og råd over, at stadens gamle privilegier var blevet krænkede ved pålæg om en særlig afgift til flådens udrustning. Denne klage blev taget yderst unådigt op, og de to ældste borgmestre måtte møde på slottet og overfor kongen og statholderen, Korfitz Ulfeldt, give en undskyldning for tonen i klagen.⁵

Efter denne dukkert for borgerskabet berørtes spørgsmålet ikke i en årrække; først da der blev nød på færde

i vinteren 1657, da Karl Gustav var begyndt på sit glørværdige tog over bælteerne, tog man det op igen. Den 2. februar 1658 blev to fremtrædende borgere kaldt op på slottet, og Joachim Gersdorff lovede her, at København skulle få andre og bedre privilegier, »når Gud giver bedre tilstand, så I skal have årsag os at takke, og I selv deraf kan have ære og andre eksempel«. Og en uge senere, efter at Karl Gustav var kommet Sjælland og København så meget nærmere, blev løftet gentaget skriftligt.⁶ Men da Roskildefreden var sluttet, synes løftet at være gået i glemmebogen – hos rigsrådet. Men borgerne havde ikke glemt det.

I maj indsendte borgerskabet et forslag til magistraten om de privilegier, som kongen havde lovet staden. Forslaget har 66 underskrifter. Mellem disse er en række af byens store købmænd, men toppen mangler dog. Borgmestre og rådmænd er ikke med, – hvad der måske var naturligt nok, da det var til dem, forslaget blev stillet –, men man mangler også folk som Henrik Müller og Jens Lassen.

Derimod er der blandt underskriverne borgervæbningsfører Frederik Thuresen, Johan Lehn, Steffen von Essen, Cordt Heinrich Mercker, Albrecht Itzen, Wilhelm Fuien, Hans von Meulengracht, Hans Petersen Klein, Leonhardt Klowman, Ditmer Bøfke, Carl Rosenmeyer, Herman Marcher, Hans Knudsen Leegaard og Hans Nansens søn, Michel Nansen. De fleste af dem var mellem kronens kreditorer, og de var blandt dem, kronen nødvendigvis måtte holde sig til, hvis den ville have flere penge, fordi det var dem, som havde dem.

Tonen i forslaget var skarp efter tidens forhold, selv om de sædvanlige høflighedsfraser, når kongen nævnes, ikke var udeladt. De minder først om kongens løfte, og siger så, at de ikke alene på grund af dette løfte, men også for deres anliggendes skyld, navnlig af den nu overståede fejdes følger, erindres, ja fast tvinges til at gå til kongen

for at få bevilget de følgende poster, »ved hvilke ej alene henses til nogen føje opretning imod udstanden tyngsel og denne stads borgerskabs og menigheds tiltagen og forbedring, men formodentlig skal befindes at henstrække sig til højbemeldte hans kongelige Majestæt og det ganske lands respekt, tryghed og velstand, eftersom erfaringen selv lært haver, hvor stor magt det ganske rige om denne stads indbygges formering og forbedring er anliggende«.

Det var ganske åbenbart de sidste linier, man særlig skulle fæste sig ved. Københavns borgere havde en nøglestilling i statens økonomi, og det var samme borgere fuldt ud klar over.

Kravene var udformet i 15 forslag om nye privilegier og 5 forslag om gavnlige og gode anordninger.

Kun enkelte af borgernes krav sigtede mod direkte økonomiske forbedringer for dem. Det, der først og fremmest blev forlangt, var, at borgerne skulle opnå ligestilling med de privilegerede stænder, især med adelen; og dernæst stillede de krav om politisk indflydelse for byen i almindelighed og for borgerskabet i særdeleshed.

Et regulært økonomisk krav var det, når der blev forlangt, at København skulle være stapelstad for Sjælland og Møen, alene med Helsingør som jævnbyrdig; dertil kom krav om erstatning for de jorder, byen havde afgivet til befæstningen, krav om Christianshavns inddragelse under København og frihed for sejladsen på Spanien, der hidtil havde været monopoliseret.

Økonomisk betydning havde også kravet om fritagelse for indkvartering af hofsinder, unge adelsmænd ansat ved hoffet, såvel som af regulære soldater, men navnlig følte man åbenbart indkvarteringen som en afgjort ubehagelighed.

I en lang række paragraffer kræves derefter lighed for alle byens indbyggere, privilegerede som uprivilegerede. Alle skal svare samme landskatter, alle samme told og

akcise. Borgmestre og råd skal kunne pålægge skatter på alle, »hvad stands personer de og kunne være«. Ingen skal være forskånet for at deltage i vagten i staden. Alle indbyggere skal svare til Københavns byting og være borgmestre og råd undergivet i gældssager – et særligt hårdt slag imod adelen. Borgerne skal kunne eje bøndergods med samme friheder som adelen.

Politisk sigte havde kravene om, at borgmestre og råd samt borgernes ældste skulle have adgang til forhandlinger med kongen og rigsrådet, når der skulle foretages forandringer i told og akcise eller med handelen, men navnlig kravet om oprettelse af et råd på 24 eller 30 borgere, som, »når fornødenhed det udfordrede, med borgmestre og råd menighedens nødtørft kunne overveje og derom med dem handle og slutte, hvis efter tids og lejligheds tilstand for gavnligt eragtes kunne«.

Og endelig hedder det »Derhos og nådigst måtte tillades, at borgmestre og råd herudi staden deres anliggender på menige byens og andre forretningers vegne, for Hans Kongelig Majestæt personligt selv måtte andrage«.

Selv om disse krav ikke direkte sigtede mod en forfatningsændring, så rummede de dog spiren til en sådan i sig. Kravet om de 24 eller 30 mænd havde en tydelig brod imod magistraten. Det sagde klart nok, at den ikke ansås for at være i stand til at varetage borgernes interesser på tilfredsstillende måde.

Hvad de gavnlige anordninger angår, ønskede borgerne havnens oprensning og nogle toldreformer, men de kom også ind på det ømtålelige krediterspørgsmål. Borgerne havde givet kronen forstrækninger, hedder det, de har måttet savne kapital og renter, så der var stor pengemangel, som havde svækket handelen, og mange var kommet fra kredit, næring og velstand og havde måttet udstå spot, hånhed og fortræd. Ja, man havde spurgt manges ruin og undergang. Derfor måtte kongen og rådet finde på midler,

så borgerne kunne få deres fordringer betalt enten med penge, varer, jordegods eller på anden måde. Dette ville i sig selv være kristeligt og billigt, og kongen ville herved ikke alene befordre menighedens gavn og fremtarv i handel og næring, men også sikre sig fremtidig velvilje »af os, som stedse er her næst ved hånden, når derom anmodes og forstrækning behøves«. Man foreslår, at fordringerne betales ved en almindelig landehjælp, da de er blevet erlagt til kongens og rigets bedste, og det derfor er rimeligt, at alle undersætter betaler til det, »og ikke nogle få alene drage og udstå kan eller bør«.

Borgernes andragende fremkaldte visse spekulationer hos magistraten. Det kunne ikke afvises, når så mange fremragende borgere stod bag, og man vovede heller ikke i erindring om ydmygelsen i 1650 at fremsende det, som det var. Man foretog derfor en omredaktion, der fjernede de skarpe udtryk i indledningen, og som i højere grad slog på borgernes nød og appellerede til kongens velvilje. Selve privilegieforslaget var også omformet, de reelle krav var stort set beholdt, men motiveringen var ofte ændret, og nu og da havde man også firet i det reelle. Ved kravet om, at alle skulle svare byens tyngde, hedder det »undtagende professorerne, gejstlige og deres enker, graduerede personer, så og de kongelige tjenere«.

Forslaget om de 24 eller 30 mænd var bibeholdt, kun var tallet ændret til 32, og man havde slettet forslaget om, at de 32 mænd kunne sammentræde på eget initiativ, hvorved deres indflydelse ville blive begrænset betydeligt. Endelig havde man helt udeladt det mest vidtgående politiske forslag: at borgmestre og råd skulle have direkte adgang til kongen.

Hvad de praktiske anordninger angår, fremførte man derimod hele afsnittet om borgernes fordringer så godt som uforandret, kun med nogle formelle ændringer, der måske gjorde det lidt blidere i tonen.

Forslaget blev indsendt 9. juni. Det er underskrevet først af de 4 borgmestre Hans Nansen, Christoffer Hansen, Find Nielsen og Peder Pedersen, derefter følger 6 rådmænd og så 85 borgere, mellem hvilke størstedelen af de 66 fra majresolutionen genfindes. Blandt de ny tilkomne er enkelte håndværkere, bl.a. skomager Jokum Wielandt, bartskær Wilhelm von Eschauen, farver Nikolaj Rends og possementmagermester Povl Christensen Fyn.

Hvorvidt dette andragende er blevet set og behandlet før Karl Gustavs fredsbrud, og hvilken skæbne det ville have fået, hvis han ikke var kommet, får stå hen, men den 9. august blev det i al hast draget frem.

Aktstykket selv viser tydeligt, i hvilken hast det er blevet behandlet. Rigsrådets beslutninger blev tilføjet som randnoter på den originale ansøgning. Man nåede også at få kradset en koncept til et svar ned, og denne fik kongens underskrift.

Svarene blev stort set imødekommende. København skulle være stapelstad, borgerne skulle være fri for indkvartering, ligeledes for skattepålæg undtagen for dem, der skulle betales af alle stænder. Man gik ind på kravene om vagten, om erstatning for mistet jord og om søfarten på Spanien. Lidt uklare svar blev givet på kravene med hensyn til jordegods og told og akcise, og til forslaget om de 32 mænd er skrevet: Om den 13. post skal, når Gud giver fredelig tilstand, delibereres og deri rammes borger-skabets bedste, og da skal på alt dette videre kongelig confirmation og instrument udstedes. Denne erklæring er dateret 10. august.⁷

Beslutningen er så blevet forelagt magistraten, sandsynligvis sammen med repræsentanter for de borgere, der stod bag majkravene, og disse har afvist den.

Et nyt forslag blev fremsat. Der vides ikke af hvem, men et koncept blev indsendt af Henrik Müller, som ledsagede det med et brev til rigets hovmester Joachim Gers-

dorff, hvori det hedder: »Jeg har talt med borgmestre og råd og befinder, at det hel meget skulle animere dem, om de bekom offerterne efter indlagte koncept. Synes eders excellence, at det måtte befordres in duplo, at et til den gejstlige stand og et til borgmestre og råd solenniter måtte overantvordes, så kunne rektor magnificus, bispen med nogle af den lærde stand og borgmestre og råd med nogle deputerede af det fornemste borgerskab der til beråbes, og derimod begæres, at de sig igen godvilligen ville indstille, med hvis de i denne tid kunne opbringe. Jeg mener, det skulle være et middel til alt det, som muligt var. Indstiller og til eders excellence, om ikke for den 8. punkt med kunne annekteres, at døtrene måtte gå udi lige arvelod med sønnerne. Gud i himmelen alting udføre til sit navns ære og dette riges frelse og redning.

Hafnia 10. august 1658.

Heinrich Müller.«⁸

Brevet tyder unægtelig på en spændt situation mellem borgerskabet og rigsrådet. De nye betingelser synes at være noget i retning af et ultimatum for at stille pengemidler til rådighed for forsvaret.

Det nye koncept blev drøftet og ændret. Det 8. punkt, som Henrik Müller anbefaler, kommer således slet ikke med.

Men drøftelserne blev ikke langvarige, man nåede til enighed så betids, at man endnu samme dag kunne lade trykke og udsende de foreløbige privilegier.

Til indledning hedder det, at kongen og rigsrådet havde tænkt over de tjenester, som såvel den gejstlige som den borgerlige stand havde ydet riget, og derfor besluttet at give dem nye privilegier. »Og eftersom disse vanskelige tider ikke har kunnet tilstede, det udi værk at stille, så har vi dog erklæret os på borgerskabets indlæg, det udi

fremtiden at gøre. Og på det, de des mere årsag kunne have, deres underdanigste troskab nu videre udi gerningen at bevise, ville Vi med oftbemeldte vores elskelige råds samtykke til en begyndelse såvel for den gejstlige – så og borgerlige stand hermed nådigst have declareret:

1. At Københavns by skal være en af de tvende stapelstæder udi Sjælland.

2. Begaves med alle de privilegier, som nogen stapelstad til commerciens flor og fremtarv kan behøve.

3. At København skal være en fri rigsstad og annammes tillige for en fri rigens stand, og udi alt, hvad riget til bedste delibereres kan, have deres stemme og samtykke.

4. At Københavns indbyggere, gejstlige og borgerlige stands personer, må være tilladt at købe og sig til forhandle adeligt jordegods. Og hvis dem i så måder, enten ved køb, arv eller pant kan tilfalde, være sig adelens eller kronens, det at nyde med lige frihed, som adelen har på deres.

5. Og ikke med videre told, akcise eller anden tyng og besværing belægges, end adelen gør af deres, hvilket alt sammen så vidt rigens tarv udkræver, med samtykke og bevilling skal ske og indgås.

6. At de udi fredstid skal være fri for al skat, hof- og anden indkvartering, og derimod af den al gemene rigens fisco tages, hvormed den nødvendige garnison kan underholdes, og ellers til rigens fornødenhed behøves. Mens udi krigstid, enhver stand bærer byrden lige med den anden, efterdi det er til enhvers frelse og konservation.

7. At alle udaf den private stand, gejstlige eller verdslige, nu, og deres børn efter dem, skal nyde lige tilgang til officia og honores ved adelen, når de dem med deres kapacitet og kvaliteter dertil kan gøre kapabel og meriteret.

At alle disse forskrevne punkter dem således rigtig holdes og efterkommes skal, har vi med denne kortelige konferents, som i fremtiden til fornødenhed videre skal blive

extenderet, tillige med vores elskelige Danmarks riges råd underskrevet og besejlet. Givet på vort slot i København den 10. august, anno 1658.

Frederik.«⁹

Hermed havde borgerne fået de væsentlige af de økonomiske rettigheder, der var krævet. Med hensyn til ligheden med adelen var man nået langt ud over majkravene, idet der på væsentlige områder var nået fuld lighed med den, og hvad det politiske angår, skulle løftet om København som en fri rigsstad og en fri rigens stand give alle fornødne garantier.

Der er ingen tvivl om, at løftet om privilegierne fik en overmåde stor betydning for stemningen i borgerskabet. Det bortskyllede åringers nedfældede følelser af tilside-sættelse og forurettelse. Det gav forjættelser om en strålende fremtid for byen og borgerne; de fik åbenbart følelsen af, at de ikke alene skulle kæmpe mod en grim fjende, der ville ødelægge dem, men for en gylden fremtid for dem selv og deres børn. En stærk fællesfølelse greb forsvarerne. »Da sendte Gud ret en eneste ånd ud over vor konge, over rådet, over høvdinger og herrer, gejstlige og verdslige, borgere og gemene, håndværkerburs, ja end de fattige folk, som uden portene havde mistet al deres formue, glædede sig ved, de kunne holde fjenden ude. – Ingen fandtes den anden for god eller for vis, ingen af særdeles indbildning egensindig, ingen søgte egen ære og berømmelse«. ¹⁰

Anders Matthiesen Hjørring mener også, at rygtet om privilegierne, der snart nåede til Karl Gustav, fik ham til at ændre sin beslutning om at storme byen straks. »Der fjenden havde spurgt, at borgerne havde fået nye privilegier, blev det ham af Gud som en ring i næsen, at han forandrede sit forsæt. . . . Thi der ikke en, men nogle gav kongen af Sverrig det råd, han straks skulle angribe Køben-

havn, lagde han dem det for: dersom borgerne havde fået sådanne privilegier, tvivle vi ej på, at de jo stå en pust ud. . . . Blive vi afslagne og har ingen at secundere os straks i nærværelsen, giver det dem mod og os forskrækelse; vi må have flere folk«. ¹¹

På voldene

Var det et mirakel, der skete, da København ikke blev løbet over ende i første omgang? Der var i datiden såvel som senere hen en tilbøjelighed til at forklare det således. Navnlig har man peget på fæstningsværkernes elendige tilstand. Gravene var uden vand og voldene sammenfaldne, så man kunne køre over dem, hedder det. Navnlig den svenske general-kvartermester Erik Dahlberg har skildret, i hvilken rystende ringe tilstand befæstningen befandt sig. Han, der selv nylig havde undersøgt dem, tilbød at køre ind over dem i spidsen for stormtropperne. Også fra dansk side skildres forholdene som ganske elendige. »Her var på den ene side af byen nogle nylig begyndte og uforfærdigede volde og grave, mangededs tørre og mestendels ikke vand udi dem over en mands knæ, mangededs ingen brystværn, og hvor der var brystværn, var de ikke så høje, som de skulle væрге for benene, ingen batterier, ikke en stormpæl og ej heller palisader«, siger Hjørring. ¹²

Disse skildringer må være overdrevne. Københavns volde var ikke i forsvarstilstand. Kanonerne stod i Tøjhuset og ikke på voldene, disse kunne vel også være sammenskredne her og der, de manglede palisader, og gravene var ikke oprensede, men det er et faktum, at de på forbavsende kort tid blev bragt i stand. Den 13. august blev det pålagt de adelige, der havde gårde i København, at stille en karl eller kvindesperson med spader til at arbejde 3 dage på voldene, hvad der ikke tyder på det store

arbejdsbehov. »Man må undre over det svære arbejde, som de belejrede i meget få dage bragte i stand, såvel med palisadering af staden, som ved udbedring og fuldførelse af de kun halvt fuldførte værker«, hedder det.¹³

Og præsten Wallensbech skriver 16. august:

En uge stor forandring gav
med volde, værn og vand i grav.

Der er ganske vist heller ingen tvivl om, at der blev slidt overmåde bravt på voldene i disse dage. Ingen sparede sig. »Ingen alder, intet køn og ingen stand var forskånet for arbejde, der var intet menneske så dovent eller så vanartet, det jo gerne ville stræbe og arbejde«. ¹⁴ »Der hver havde fået sin post, så begyndte de, som havde kloge hoveder og havde set noget tilforn, at se og tænke sig om; de så, her lå en mægtig fjende udenfor, her var øde volde, ingen brystværn for dem, gravene tomme og lidet vand udi; så begyndte så den ene, så den anden at tænke: Jeg må se mig om, jeg får noget for mig, om fjenden vil umage sig, han ikke straks får lige åben for mig. Så begynder den ene, så den anden, at kaste lidet op for sig, de kunne have noget brystværn for sig; der de havde det, så tænkte de, de ville se, de kunne få stormpæle i deres brystværn. . . . Den ene gik fort hermed, den anden ligeså, ville omsider ingen have sin post lumpen og slemmeste, så at øvrigheden ret måtte se deres lyst i en sådan hast at få et sådan stykke arbejde færdig. . . . – Da var det at undre, at en god enig politie med mindre udgift, dog større umage og besværing, kunne på nogle få dage bringe mere til rette på voldene, end ellers nogle år kunne ikke med stor besværing og pengeskat. . . . – Der til medskaffede hver sig for deres poster kurve i steden for skansekurve, hvilke de ikke kunne få så snart i en hast gjort, men så tog de kurve, de havde i deres huse med to øren ved, bar dem på volden, fyldte dem med jord og møg og satte dem for sig på deres bryst-

værn, at fjenden ikke skulle se lige på dem og sigte på dem til volden. . . . – Men hvor de kunne få nogle godt brede, tykke grøntørv, tog de dem i stedet for skansekurve og lagde to-tre på hverandre. . . . – Så det var end i slig fare en lyst at se, hvorledes hver, som havde noget hoved på sig, kunne inventere; thi de var ikke bundet til noget vist i så måde at gøre, men hver stod frit for at gøre det bedste, han kunne sig til fordel imod fjenden«. ¹⁵

Samtidig med, at fæstningsværkerne blev sat i stand, skulle man skaffe de fornødne tropper til at besætte dem. Der lå nogle regulære tropper i København, og andre nåede ind fra deres kvarterer i Sjælland, bl.a. gøngerne fra Frederiksborg, således at deres antal ved belejringens begyndelse var ca. 2700 mand, men disse formåede langt fra at holde volden besat. I største hast blev derfor dannet en række frivillige korps, således hoffanen på 150 mand, studenterkorpset på 266, kræmmersvendenes på 115 og håndværkersvendenes på 296 foruden enkelte mindre; desuden måtte flåden afgive noget mandskab, så man i alt nåede op på ca. 4000, og hertil kom så borgervæbningens 9 kompagnier. Disse blev brugt til vagttjeneste på voldene og som reserve i særlig alvorlige tilfælde, men de deltog ikke som helhed i udfald eller andre alvorlige skærmydsler. Det er dog utvivlsomt uberettiget at se bort fra deres indsats af denne grund. Skulle de regulære tropper alene have bestridt vagttjenesten, ville de rimeligvis snart være blevet slidt op, og de ville næppe have kunnet klare udfaldene og voldenes besættelse samtidigt.

Da Karl Gustav den 12. august fra Valby Bakke så ind over staden, lå foran ham de brændende forstæder og bag dem voldene, hvor tusinder af soldater og borgere var i højeste aktivitet med at uddybe gravene, bygge brystværn, rejse palisader, flette skansekurve, bringe kanoner i stilning, hænge stormbjælker op og træffe allehånde andre forholdsregler, der kunne styrke byens forsvar. Hvorvidt

det har været Karl Gustavs hensigt at storme straks, er uvist, men vist er det, at han ikke gjorde forsøget, men i stedet prøvede med en regelmæssig belejring. Derved fik København det nødvendige pusterum til at lægge sidste hånd på værket, så byen blev parat til at modtage en storm.

Mens præsterne den 9. august i kirkerne havde opfordret til at fatte mod og mandshjerte, fik de den følgende dag besked om at holde bedetimer i kirkerne samme dag om aftenen og de følgende dage klokken 8 om morgenen og klokken 3 om eftermiddagen. Her mødtes så kvinder, børn og gamle folk og bad for deres by, »og det med sådan alvorlighed, at man ret synderlig mærkede bønnens ånd med ivrighed, såvel hos de ringe og fattige, som hos de mægtige og store«. ¹⁶

Præsterne var åbenbart lige så nidkære til at forsvare deres by, som borgerne. Kun en enkelt røst hævdede sig imod kampen. Det var en student, Jesper Baltzersen Könich, der tilhørte weigilianerne (en kvækerisk sekt). Han opfordrede borgerne til at nedlægge våbnene, men fik ikke ørenlyd. ¹⁷

Hjørring noterer med stor tilfredshed, at tidens alvor greb folk så dybt, at de aflagde deres skammelige ny moder: »Her var en part ret hoffærdige, smykkede sig og pralede sig ud tilforn med en hob nye noder og stoltheds tegn, som var ret nogle slemme nibbede huer, hvis puld bag på ikke var tre fingre bred, med tre nibbe, et langt ved hvert øre, og et for ned over panden, så og nogle ret vederstyggelige halsklæder og andet slikt forfængeligt, hvilket de vel besindede var Gud til fortørnelse, end af det profeten Esaias 3. siger: Dette at aflægge kunne de ikke tvinges til ved præsternes idelige påmindelser, ikke ved stor pestilensses plage, ikke ved blodsot eller andet farligt tilfald i Guds vrede«. Men nu blev de aflagte, så man ikke i lange tider så en nibbet hue eller et slemt halstørklæde. ¹⁸

Studenterne

Som nævnt dannede studenterne et særligt korps. De fik opfordring til »efter andre lovlige akademiers eksempel« at melde sig til kamp, da »den højeste nød udfordrer, at vi denne stad og fæstning vil lade forse, hvortil os folk og soldater i den hast mangle«. En del af studenterne fulgte straks opfordringen. På en dags tid oprettedes et korps på 266 mand, henimod halvdelen af de studerende. De stillede dog visse betingelser, idet de bad om, at de til fører måtte få Mogens Krag, »som er indfødt dansk kavaller og bedst kender danske studenters humør«. Ligeledes ville de selv vælge deres underofficerer, og disse skulle behandle dem som frivillige studenter og ikke traktere dem med hug eller slag eller med unyttig udskælden, så længe de gjorde deres pligt og tilbørligt lystrede kommando. De forlangte desuden, at studenter, som manglede midler til deres underhold, skulle nyde indkvartering helst hos professorerne, at de stadig skulle nyde deres privilegier og immunitet og ikke være undergivet nogen verdslig øvrigheds jurisdiktion, og at de, når der atter blev fred, måtte blive foretrukne fremfor andre ved embedsbesættelser, og endelig, at en dygtig kirurg skulle stå til rådighed for dem, der eventuelt blev kvæstede, og at de, der blev invalider, skulle være forsikret om fremtidigt underhold.¹⁹

Studenterne tog fat med frisk humør. De fik anvist et stykke af volden fra Rosenborg hen imod Østerport som deres særlige afsnit. Det var et af de steder, hvor volden var svagest, og de måtte straks gå i gang med at udbedre den. En af deltagerne, Johan Monrad, beskriver de første dage på volden således: »Volden var her ganske nedfalden, og vi måtte selv gå og trille med hjulbørene om dagen for at befæste det sted, vi skulle stå og forsvare. Obersten og de andre officerer gik hver med sin hjulbør for ved os og trillede, for at den ene ikke skulle være bedre end den anden«. ²⁰

Dog havde nogle åbenbart visse vanskeligheder ved at indrette sig under den militære disciplin. Allerede den 15. august hedder det, at de ikke møder så flittigt på deres poster, som andre undersætter. Og de formaner til ikke at forlade deres poster uden officerernes tilladelse. De, der forså sig, trues med relegation fra universitetet eller anden straf.²¹ Og den 17. august blev en student, Hans Lauritzen Nidrosiensis, stillet for konsistorium, den akademiske domstol, for at have udvist ulydighed mod Mogens Krag. Han forklarede, at denne havde anvist ham en post, hvor der endnu ikke var arbejdet på volden, og han havde da sagt: »Det nytter ikke, at vi arbejder; vi har arbejdet på to poster og er blevet taget derfra, og nu, da vi har trællet den hele dag, skulle vi sættes her på en post, som der ikke er arbejdet på«. Derpå havde han kastet sin bøsse fra sig, hvorefter Mogens Krag havde ladet ham arrestere.²²

En af studenterne berettede senere i et digt om sin tid på volden. Han skildrer, hvorledes han blev udstyret med musket, bandoler og ulveklinge og fortsætter:

Men dette var kun idel skæmt
mod det, som efterfølger;
endnu jeg har det ikke glemt,
jeg det ej heller dølger.
Man trækket ned os til den vold
med piber, trom' og fane
ved Kongens Have stod en stald
did monne man os mane.
Der blev befalet os en post
mod fjenden at forsvare,
den skulle vi i tøj og frost
med vågent øje vare.
Men her var ikke brystværn sat
ej heller stormepæle,
hvor bag vi kunne dag og nat
for fjendens skud os fjæle.
Her mangled kurve fyldt med sand,
her mangled palisader;

dem satte jeg med egen hand
og mine kammerader.

Studenterne kom snart i ilden i de talrige udfald, der blev foretaget. Det ser dog ikke ud til, at korpset blev sat ind i sin helhed, men derimod til, at det udelukkende var frivillige, der gik med. Anders Hjørring fortæller herom: De som så, hvor lystig og gerne de ville ud til udfald, kunne ikke andet end højlig forundre sig, alligevel de ofte så, en kom de indbærende slet død, en anden kvæstet, en anden ilde skændet; dog gav det dem ingen frygt, men mere frimodighed og fyrighed. Da gik herud både af studenter, hvoraf også nogle blev døde, nogle blev kvæstede, så og af håndværksburser.²³

Tallet og navnene på de studenter, der faldt under kampen, kendes ikke. Der foreligger en udtalelse fra professorerne om »at studiosis, som i sådan tjeneste for fædrelandets defension afgå, kan (uden betaling) tilstedes begravelse i Hellig Trefoldigheds Kirke (Trinitatis), eftersom de godvillig uden nogen betaling stride for deres fædreland«. ²⁴

Mens studenternes kampiver og offervillighed således var varm og ægte, havde de åbenbart vanskeligheder ved at udholde den strenge tjeneste på volden. Den før citerede poet skriver om denne:

Men der nu færdig var den vold
herop vi måtte klavre
til skildervagt og nattehold
dog klæderne var magre.
Den lunte var vort sejerværk
thi man ej hørte klokke
og efter den mått' goden klerk
på volden stå og rokke.
Jeg holdt det ud så mangel nat
vel i tre stærke stunde
af kuld og hunger så format
at jeg »Wer da« næp' kunne.

Vild' jeg og efter møde slig
mig lægge til at sove
så monne straks opvække mig
en torden af kartove.²⁵

Det kneb som omtalt for studenterne at underkaste sig den strengere disciplin, militærtjenesten krævede. Den 23. august traf en major, Sten Andersen Bille, alle norbaggerne (de norske studenter) i en klynge, og en af dem, Lavrits Gram, var i klammeri med en officer. Da majoren hørte, Lavrits Gram »brugte munden så meget«, befalede han ham at gå i arrest. Han nægtede det, indtil majoren trak sin kårde. Men nu blev de andre studenter oprørske. Imidlertid kom kong Frederik, der red sin runde på volden, til, og majoren klagede over studenternes ulydighed. Da han red videre, var studenterne endnu mere forbitrede og råbte, at de ikke var soldater, og at de ikke ville have nogen i arrest. En af dem, Clavs Kjerulf, råbte, at de ville tage den arresterede ud af arresten. Nu ville majoren også arrestere ham, men han nægtede at lade sig arrestere. Imidlertid var studenternes egen fører, Mogens Krag, kommet til, og han trak sin kårde mod Kjerulf, og samtidig kom kongen tilbage, og han blev så oprørt over tumulten, at han trak en pistol for at skyde studenten, men denne så sit snit til at forsvinde. Under den påfølgende sag for consistorium hævdede studenterne, at majoren havde givet dem onde og ubekvemme ord og blandt andet kaldt dem skoledrenge. Resultatet blev, at Lavrits Gram fik tre dages arrest i consistoriekælderen, mens Clavs Kjerulf selv skulle forlige sig med kongen, hvilket også lykkedes ham.²⁶

Den 5. september fik rektor og professores brev om at tilholde studenterne at holde deres poster og ikke forlade dem uden orlov.²⁷

En måneds tid efter konfirmerede kongen et sæt krigsartikler for studenterne. Disse pålagde for det første stu-

denterne Guds ords hørelse. Den, der forsømte bedestunden aften eller morgen, skulle bøde 4 skilling; forsømmelse af en prædiken kostede 8 skilling. Hvis nogen drak eller doblede under prædikenen, kostede det 24 skilling, og den, der bandede eller svor, skulle have en times ekstra vagt. De, der gik fra tjenesten, kunne straffes med relegation fra universitetet. For at gå fra posterne var der forskellige bødestrafte, men de, der gik fra særlige poster, så fjenden kunne komme ind, truedes med livsstraf. Ulydighed mod kommando skulle straffes med fængsel. Geværerne skulle holdes i god orden, og skyderi inde i byen blev forbudt. For klammeri og slagsmål sattes hårde straffe. Men det indrømmes dem dog, at de altid skal dømmes af gejstlig (consistoriums) domstol.²⁸

Efter hollændernes ankomst søgte studenterne om at blive fri for vagten på volden, og de fik ansøgningen tilstået.

Afsondrede fra slægt og venner og uden forsyninger hjemme fra, havde studenterne meget svært ved at bjerge til livets ophold, og en del af dem synes at have sneget sig ud af staden, rimeligvis for at søge til hjemlige kødgryder. Da de på ny, den 1. januar 1659, blev indkaldt til krigstjeneste, meddelte professorerne, at der kun fandtes få studenter i staden, og at disse »da de ikke kunne få pas til at rejse herfra, led stor nød for klæder og føde, og en stor del gerådede udi sygdom«. De fik bevilget nogle penge, og det resulterede i, at 156 studenter meldte sig.

Studenter tager lod og krud
og går igen fra musis ud
reserve vagt at holde

skriver Wallensbech.²⁹

Studenterne forsøgte flere gange at opnå privilegier for deres deltagelse i forsvaret og særlige begunstigelser for dem, der havde deltaget. Men det var kun småt, hvad de

opnåede. Da de stadig havde svært ved at skaffe sig udkommet, blev der den 18. september 1659 givet tilladelse til, at norske og jyske studenter måtte rejse til deres hjemstavn.³⁰

Nogle af dem slap bort, men de fleste måtte blive, og nøden voksede blandt dem. Omsider fik de lov til at gå rundt og samle penge ind. »Eftersom befindes nu desværre at være så mange fattige studenter her på stedet, som hverken kan nyde kost i kommunitetet, ej heller har nogen anden middel til deres underhold, eftersom de, som forældre og venner have andetsteds, nu i denne besværlige tid ingen undsætning fra dem kunne have, og de, som ville rejse hjem, kunne for denne hårde vinters skyld ej bortkomme, hvorved mange af hunger og kuld formedelst mangel af klæder og føde må vansmægte, og er at befrygte, at en del skulle i så måder forårsages enten deres bog ganske at overgive eller til ulovlige midler at gribe«.

De studenter, der havde stået på voldene, fik løfte om at skulle befordres til kald og andre stillinger fremfor andre, og i mange tilfælde blev løftet holdt.³¹ En islandsk student, Odd Ejlufsson, fik således af det theologiske fakultet følgende vidnesbyrd: »Han greb til våben for riget og fædrelandet og viste sig så kæk og tapper, at han ej alene med magt drev fjenderne tilbage, men også i udfald tilføjede dem skade og vendte tilbage belæst med bytte. Ved denne sin tapperhed har han erhvervet sig adgang til, ifølge det kongelige brev, at komme i særdeles betragtning fremfor andre ved besættelse af embeder, til hvilke han måtte synes skikket«. Anbefalingen skaffede ham straks efter krigen embedet som rektor i Skálholt.³²

Et synligt bevis på den krigeriske hæder, studenterne havde vundet under belejringen, var det, at studenterne fremtidig bar kårde, hvad der var en stor hæder, og som skabte øget respekt om dem, navnlig hos deres permanente fjender, adelens tjenere og de unge officerer.³³

Levnedsmiddelforsyningerne og priserne

Et hovedproblem for enhver belejret by og fæstning er forsyningerne med levnedsmidler. På dette område havde København til en begyndelse så dårlige forhold som vel muligt. Belejringen blev indledt på en årstid, da forrådene hos borgerne var på et minimum. Bønderne havde endnu ikke høstet, og intet nyt korn var ført til staden. Ej heller var efterårsslagtningerne begyndt, og tilførslerne af fisk fra Norge og Island var endnu ikke kommet. Der blev heller ikke tid til at samle noget sammen. De få dage mellem Karl Gustavs landgang og byens indeslutning gav ingen muligheder for at samle forråd. Der blev givet befaling til at høste kornet på Islev mark; om man nåede at få det indenfor voldene, er uvist. Ligeledes manglede man foder til rytteriets heste, brændsel og mange andre ting.

Kort efter belejringens begyndelse blev der undersøgt, hvor store forråd af levnedsmidler borgerne havde. Hvor grundig undersøgelsen var, vides ikke; rimeligvis har man været forsigtig med at røbe alt, hvad man havde. Men undersøgelsen gav i hvert fald det mistrøstige resultat, at der så godt som ingen forråd fandtes hos købmændene. Enkelte af de bedst stillede borgere havde forråd for deres eget hus til 4–6 uger, andre til 14 dage, men størstedelen af de almindelige borgere havde slet ingen forråd, men måtte leve af, hvad de kunne skaffe sig fra dag til dag. Det varede da heller ikke længe, før der blev knaphed på levnedsmidler, og priserne begyndte snart at stige. Dette ramte straks de uformuende store skarer, og allerede den 23. august så regeringen sig nødsaget til at udstede forordning om maksimalpriser. Efter denne skulle 1 tønne udenlandsk rug sælges for 4 sletdaler og 1 tønne dansk for 3 sletdaler, 1 tønne malt for 3 sletdaler, 1 tønne byg for 2 sletdaler 2 mark. Boghvedegryn, byggrøn og havregryn

måtte koste 7 sletdaler 2 mark tønden, smør 30 sletdaler, oksekød 8 sletdaler, hollandsk sild 9, jysk vårsild 5 sletdaler 2 mark, lyneburger salt 6 sletdaler, 1 skæppe hollandsk humle måtte koste 42 sletdaler, 1 skippund flæsk 24 sletdaler og 1 skæppe hvide oste 15 sletdaler.³⁴

Den 1. september blev der tillige sat takster for detailpriserne. 1 groft brød, der vejede $1\frac{1}{2}$ skålpund 4 lod, skulle sælges for 2 skilling, 1 potte øl måtte koste 1 skilling, 1 skålpund smør 11 skilling, 1 skålpund flæsk 6 skilling, 1 skålpund saltet kød 3 skilling, 1 skålpund hvid ost $5\frac{1}{2}$ skilling, 1 skålpund grøn ost $3\frac{1}{2}$ skilling, 1 skæppe lyneburger salt $3\frac{1}{2}$ mark.

Det hedder i forordningen, at eftersom adskillige viktualier og andre varer udi denne belejrings tid nødvendigt behøves, som ikke ombæres (undværes) kan og hos en del både i vor købstad København og Christianshavn god provision over, hvad de selv har behov, skal befindes. Da efterdi enhver sit fædrelands og egen frelse samt liv og gods forsvar mere pligtig er, det til gemene at opsætte end sin egen private fordel at iagttage: – og det hedder videre, at hvis nogen ikke vil sælge deres varer for den takst, de er sat til, da skal sådanne varer være forbrudt.³⁵

Helt afskåret fra omverdenen var hovedstaden dog ikke. Amager var på danske hænder, og denne rige øs forråd kunne blive af væsentlig betydning for byens forsyning. Man søgte da også tidligt at træffe foranstaltninger mod, at de faldt i svenskernes hænder. Det blev pålagt bønderne at føre deres korn, hø og andre varer til Christianshavn, og kvæget skulle vogtes således, at det under et eventuelt angreb kunne drives ind under Christianshavns volde. Beboerne fik også pålæg om at flytte til Christianshavn, men det modsatte de sig kraftigt, og de fik lov at forblive på deres ø.³⁶

Amagerbønderne forsøgte åbenbart også at udnytte situationen, for den 25. august måtte der sættes maksimal-

priser på tilførslerne fra Amager. Blandt andet sattes 1 god stud til 22½ sletdaler, 1 god ko til 20, 1 kvie på 2 år til 12, 1 velvoksent, fedt svin til 7, 1 ungt svin til 2½ sletdaler, 1 får til 2½, 1 lam til 1½, 1 fed gås til 3 mark, 1 høne til 1 mark 4 skilling, 1 kalkunsk hane til 2 sletdaler. Samtidig bestemtes, hvor meget der måtte tages for små partier af de varer, der var indkøbt til anførte priser. Priserne skulle gælde for belejringen, eller indtil andet blev forordnet. Hvis nogen ikke ville sælge til de anførte priser, skulle varerne være forbrudt.³⁷

Priserne var dog gode nok, og amagerbønderne har åbenbart taget mange rare dalere hjem for deres torvelæs, men herligheden skulle kun blive kort. Den 8. oktober gik svenskerne i land på Amager, besatte Dragør og Store Magleby og plyndrede dem grundigt. Da der samtidig kom budskab om, at den hollandske flåde var under opsejling, besluttede Karl Gustav at lade øen ødelægge, og den 9. oktober hærgede de og brændte overalt. Samtidig foretog danskerne et udfald og afbrændte herunder Sundby, for at svenskerne ikke skulle sætte sig fast for nær Christianshavn. Wallensbech skriver i sin dagbog:

Nu brændes strå med kerne på
nu svides mad på fade.
Ah, jammer stor, ah, fæ og foer.
Ve Sundby bønders lade.

Den 10. foretog de belejrede endnu et udfald og havde stort held med sig i kampen, så svenskerne trak sig bort fra øen. I kampens hede blev Store Magleby afbrændt så grundigt, at kun een eneste gård, der lå midt i byen, blev skånet for luerne. Dermed var Amagers rolle som forrådskammer foreløbig udspillet.

Knapheden blev snart direkte mangel. »Det kongelige hus vide vel, hvad diæt de måtte nøjes med«, skriver Hjørning, »om end mange ikke måtte blande vin og vand sammen at drikke i trang for øl. Men end velfornemme godt-

folk såvel af gejstlig som verdslig måtte lade sig traktere med en spegesild, tør fisk, ost, ærter og ringe øl, ja, mange gange ilde søden (kogt) for ildebrands skyld. Jeg vil ikke tale om fattige gemene, som opholdt livet mestendel med sild, ost og brød og ringe cavent (øl), fast værre end vand for medicis at agte, om end ikke mange blandede eddike og vand sammen at drikke. Dog for brød kan vi ikke fuld takke gud. Alligevel var her iblandt os sådan allerønskeligste sundhed og ingen gængse store sygdomme«. ³⁸ Selv om Hjørring i sin almindelige tilfredshed med forholdene andetsteds påstår, at hver såvel fattig som rig kunne købe både øl, brød, fisk og salt kød, er der dog ingen tvivl om, at hungersnøden truede.

Spørgsmålet var nu, om København kunne få tilførsler udefra. Til kampen på voldene kom kampen for tilførslerne. Fra landsiden var det ganske udelukket, og til søs holdt den svenske flåde byen i en blokade. Var denne blokade effektiv, og kunne den opretholdes i længden?

Gennem august og det meste af september synes ringen at have været sluttet tæt, men sidst i september løsnedes den. 25. september kom et større skib fra Lolland, som dog hovedsagelig bragte mandskab. ³⁹ Den 28. september erobredes en galiot ladet med klæde og stenkul, varer, der var højst velkomne, ⁴⁰ og d. 30. slap et hollandsk skib ladet med sild ind i havnen; de 20 læster blev stillet til rådighed for borgerskabet for en pris af 10 sletdaler pr. tønne, resten opmagasineredes i Tøjhuset. ⁴¹ Endnu bedre gik det 2. oktober, da et skib med 2000 tønner rug og 800 tønner hvede blev opbragt. ⁴²

Alligevel kneb det hårdt. Den 15. oktober måtte der sælges 500 tønner rug af den reserve, der fandtes på Provianthuset, og ligeledes blev der alvorlig mangel på foder til hestene. ⁴³

Imidlertid var rygtet om den hollandske flåde nået til byen, og det betød, at store tilførsler kunne ventes, og sam-

tidig at blokaden løsnedes, da den svenske flåde nu måtte tage sig af hollænderne.

Med den hollandske orlogsflåde fulgte en koffardiflåde med allehånde tilførsler; mens orlogsflåden kæmpede med svenskerne, nåede førselskibene ind til København, og dermed var al nød foreløbig afhjulpet, så meget mere, som den hollandsk-danske flåde nu var herre i Øresund, så der kunne komme tilførsler fra Lolland og Falster; ligeledes blev der hentet fourage og foder fra Hveen,⁴⁴ og der blev truffet foranstaltninger for at få større tilførsler fra Lübeck.⁴⁵

Den gode tid varede dog kun kort. Vinteren satte ind allerede sidst i november, og dermed skabte isen vanskeligheder for forsyninger fra søsiden.

En prisliste fra juleaftensdag viser priser, der lå højt over de i august fastsatte maksimalpriser. 1 ringe ko kostede 44 rigsdaler, 1 middelmådig stud 64 rigsdaler, 1 tønde smør fra Lübeck 60 rigsdaler, 1 lam 12 rigsdaler, 1 kalkunsk hane 8 rigsdaler, 1 gås 5 rigsdaler, 1 høne 1½ rigsdaler.⁴⁶ Måske skyldes de høje priser dog, at efterspørgslen før højtiden var særlig stor. Skønt svenskerne foretog skinangreb juleaften, så alle mand måtte på voldene, synes der dog at være blevet spist godt.

I januar 1659 lykkedes det trods is og blokade at få en del forsyninger ind i byen. Der kom tilførsler fra Holland, fra Danzig og fra Ålborg; fra et grundstødt svensk skib hentedes 300 tønder smør, og fra Bornholm kom »mange laster kød, smør, flæsk og levende kvæg, får, lam og anden god viktualie«. ⁴⁷

Da den svenske storm med så stort held var blevet afslået natten mellem 10. og 11. februar, var den umiddelbare fare for København overstået, men forsyningssituationen var stadig alvorlig, ja, månederne efter stormen blev endda de hårdeste for befolkningen. Svenskerne hav-

de måttet opgive håbet om at tage byen med sværdet, i stedet for bestræbte de sig des ivrigere for at sulte den ud. Adskillige skibe med tilførsler blev taget af svenskerne i februar måned.⁴⁸

I marts slap enkelte mindre skibe ind til København, men forsyningerne kunne langt fra tilfredsstillende behovet, og knapheden blev mere udtalt. Det ser også ud til, at der er drevet sortbørshandel med den smule, der kom ind i byen, idet der den 21. marts udsendtes ordre om, at alle skibe og skuder, der kommer til København, skal gøre regnskab for de varer, de medfører.⁴⁹ Men midt i måneden brød isen op, og i den sidste uge nåede en del skibe atter til havnen. Den 27. marts jubler Wallensbech:

Råkøller og kalve
fra sundet er fal
små spæde lam - høner
gryn, ærter og bønner
i fuld hobetal.

En prislister fra 2. april viser nogenlunde rimelige priser: 1 tønde hollandsk rug kostede således 13 mark (3¼ sletdaler). 1 skålpund kød 14 skilling, mens det den 26. marts havde kostet 20 skilling. De mere lækre ting noteredes dog stadig meget højt. 1 kalkunsk hane kostede 8 daler.

Alligevel følte man sig ovenpå. Hjørring skriver: »Da holdt vi det for et mirakel, at vi så adskillig fetallie fal på Amagertorv, og vi så torvespande med brød, ost og andet at købe og sælge, der hvor vi tilforn så ryttere og soldater med bøsser og gevær, thi til denne dag kom der ret stor Guds velsignelse til torvs, som de hollandske fra Bornholm og andet steds førte hid og solgte, som høkersker havde købt og slagtet, at fattige folk, som ikke kunne købe store hoveder, kunne få sig små stykker«. ⁵⁰

Og Wallensbech stemmer i:

På påskeaften findes fal
mad, malt og brød i hobetal,
at Amagtorv og torvespand
sin proviant ej sælge kan.

April forløb nogenlunde. Et stort proviantskib kom fra Lübeck, og et svensk skib med proviant blev opbragt. Dette kup fik det ferske kød til at falde til 5–6 skilling pundet.⁵¹ Maj bragte tilførsler af korn og malt; således kom 28. maj et lybsk skib med malt, der solgtes til 5 rigsdaler tønden, »som kom byen til megen hjælp og undsætning«, thi det havde knebet stærkt med det uundværlige øl.⁵²

I juni strammede svenskerne blokaden, og en del lybske skibe med proviant blev taget. I månedens løb steg priserne atter voldsomt. Den 22. skriver Wallensbech:

Den dyre tid tiltager nu
som ikke kom i vores hu,
den tomme kurv og torvespand
har ikke kød til nogen mand.

Knapheden mærkedes også ved hoffet. Der udstedes derfor et nyt spisereglement. Kongen og prinserne skal herefter have 10 retter mad til middag, 10 retter til aften, og derefter kommer en faldende skala, hvad retternes antal angår. Lavest i rækken står kammertjenere, lakajer og fyrbødere med 4 retter til middag og 2 til aften. Desuden skal kokkene »ikke alene fly maden overalt renlig og som det sig bør velsmagende til, men endog så, at de give, fordele og anrette udi fadene fuldkomne retter, såsom de det af køkkenskriveren annammer i synderlighed kød, fiske-
mad, salat og gemyse«. Dette tyder trods alt ikke på den store nød ved hoffet, men ikke desto mindre sendte de fremmede gesandter, der fik deres tilførsler fra Sverige, den 22. juni forsyninger af fersk kød til hoffet, og den 3.

juli forærede den engelske admiral Montague et helt skib med øksen, får og lam til kongen.⁵³

Mens hoffet således blev reddet, måtte den gemene mand endnu en tid kæmpe mod dyrtiden. »Den 25. juni kostede 1 lammefjerding, som man havde købt før så til års for 12 eller 13 skilling, nu 14 mark og 1 skålpund fersk kød 1 mark, 1 skålpund flæsk 1 mark, 1 par høns 14 mark, 1 par unge ænder 13 mark, 1 par kalkunske høns 12 rigsdaler, 1 par unge kyllinger på 6 uger 8 mark, 1 snes æg 4 mark, 1 fed gås 18 mark, 1 skålpund smør 2 mark 12 skilling, 1 blød fisk, som tilforn kunne købes for 6 a 8 skilling, kostede 1 mark 8 skilling«. ⁵⁴

Det fremgår tydeligt af prislisten, at det var de luksusbetonede varer, der var steget mest.

Imidlertid kom den dansk-hollandske flåde den 3. juli til Sundet, så den svenske flåde måtte fortrække, og da blokaden var hævet, strømmede forsyningerne i stor mængde ind til København.

En væsentlig rolle for forsyningerne spillede den store engelske flåde, der lå i Sundet under admiral Montague. Englænderne fandt snart ud af, at her var forretninger at gøre, og tog ivrigt del i handelen. »Og da begyndte engelske galioter og slupper at føre os adskillig fetallie an. Ja, går på Skåne og Sjælland at hente stude og allehånde levende kvæg, så og brændevad, smør, ost og andet at føre os til ret idelig, moksen hver dag. Ja, end købte i sven-skens lejr og lod drive her for portene at sælge, så der var vel de, som skadede intet på denne belejring. . . . Da gik der mad af æderen til København«. ⁵⁵

Det sidste lyder unægtelig noget ejendommeligt, men umuligt er det ikke. Når svenskerne ikke kunne sulte København ud alligevel, kunne de jo lige så gerne tjene nogle penge på den, og forretningen har sikkert været god. Hvad de solgte, har de jo nok haft til røverkøb. Det falder i øvrigt godt i tråd med en beretning om, at nogle fremse-

gen bonde havde endnu efter slig udgifter til fjenden både ko, so, får og lam, gæs, høns, smør og ost at sælge«. ⁶⁰

Ved siden af levnedsmidlerne var brændselsforsyningen et af den belejrede hovedstads store problemer. Hvor meget træ og tømmer der i almindelighed førtes til København, vides ikke, men alene hoffet fik tusinder af læs årligt. Nu var alle tilførsler afskåret, og der blev tilmed stillet store ekstra krav om tømmer til palisader og til vagthuse på volden. Brændselsmangelen blev da også stor. Når fæstningen havde fået sit, blev der ikke meget tilbage til borgerne. Det kneb med brænde til at brygge, bage og koge med, og at fyre for opvarmnings skyld har de færreste kunnet. Folk har frosset meget, de lange vintre igennem.

Alle midler måtte tages i brug. I begyndelsen tog man tømmeret fra de nedbrændte huse i forstæderne til palisader. Da det var brugt, måtte man gribe til andre midler. Den 6. oktober blev det påbudt at nedrive en del øde huse i byen, og der fortsattes: »og eftersom formenes, at endnu skal befindes en parti tømmer på adskillige steder her udi byen, så synes bedst, at efterdi borgernes huse tilforn er besøgt, og hvis de allerede havde, er borttaget, at der da måtte bevilges mænd, som udi adelens, de højlærdes og kongens tjeneres gårde og pladser kunne forfare, om der fandtes tømmer, før de gamle huse blev nedbrudt, thi om de end skønt blev nedtagen, ville dog forslå en ringe ting til palisader«. ⁶¹

Den eneste reserve, man havde, var lunden på Amager. Herfra blev der bevilget træ til bagere og bryggere, og en del blev hentet til slottet. 15. marts 1659 blev det forbudt alle at hente træ derude, »eftersom erfares, at der udi lunden på Amager ikkun skal findes ganske få træer –, (og) på det vi ikke selv skal fattes ildebrand til vor egen samt bagersets og bryggersets nødtørft«. ⁶² I juni fik bagerne dog udvist 100 træer fra Amager, »eftersom der skal være stor mangel for brændeved hos bagerne«. ⁶³

En smule brænde førtes til København på de skibe, der nåede byen, og det solgtes til himmelhøje priser. Den 28. maj 1659 kostede en favn dobbelt ved, 2 alen langt, 20 rigsdaler,⁶⁴ og endda havde man om foråret sendt en speciel brændeflåde til Jylland under stærk konvojering, »da brændeved var så overmåde dyrt i København og endda ikke var at få for penge. Den 14. april kom skuderne lykkeligt tilbage.⁶⁵

Om de fattiges besværligheder med brændsel fortæller Hjørring: »Her var en meget ond tid om vinteren for fattige folk for ildebrand, synderlig for dem, som havde huset fuldt af små børn, der ville have nogen varme, så at mange ret af største nød blev tvunget til at brække af husene, som de i boede, fjelle og andet hvad de kunne komme med lempe at bruge blandt stenkul«. ⁶⁶ Forsyningen med hø til rytterhestene var også vanskelig. I vinteren 1659 døde heste af hunger, hedder det. Man hentede noget hø fra Hveen, og i sommeren 1659 slog man hø på Saltholm og fik det bjerget til byen. Amager kunne også yde noget. Bønderne på Amager tager for et læs ringe hø 10, 12, 13, 15, 18 daler (sletdaler), og somme tager 14 rigsdaler. Havde det ikke været for det hø, de bekom fra Saltholm, da havde det været meget dyrere, hedder det.⁶⁷

Sociale forhold

Der blev ikke regulær hungersnød i København under belejringen, men der var altid knaphed og dyrtid og lange perioder med alvorlig mangel. Mange har utvivlsomt indimellem levet på sultegrænsen, nogle er vel kommet under den.

Spørgsmålet er, hvorledes tidens trængsler blev fordelt over de forskellige sociale lag. Hjørring beskæftiger sig i høj grad med dette problem. Han skildrer som altid for-

holdene i lyse farver, i overensstemmelse med tendensen i hans bøger: at vise, hvorledes Gud holdt sin hånd over København og ledede alt til det bedste for alle, men det fremgår tydeligt nok, at problemet var der, og at det voldte betydelige vanskeligheder at løse det. »Om end denne fare gik over alle, så gik det dog sureste og besk ud over de gemene og ringe. Thi de rige lod pungen og penge til, men de gemene og ringe lod liv og helbred til, som dog er langt højere at skatte end penge og gods, at sætte det i vove udi frost og kuld, sne og slud og lange, mørke nætter«.

De svenske håbede på, der skulle blive uenighed i byen, og på, at de gemene folk skulle komme i trængsler og miste modet. Men kongen og øvrigheden sørgede for, at borgernes enighed ikke blev brudt.⁶⁸

Belejringen betød en stor omvæltning af byens erhvervs- liv. Mange sædvanlige arbejder blev bragt til standsning. Men de arbejdsløse fik mulighed for at skaffe sig føden som soldater. Såvel fattige håndværkssvende som drenge blev nødt til at lade sig hverve, ligeledes en del borgere, der var udarmede, siger Hjørring. Mange af dem kom ind i de hollandske regimente, hvor de havde den fordel, at de fik omgående betaling.⁶⁹

En særlig ynkelig kategori af fattige var folk fra forstæderne. De hørte i forvejen til de ringest stillede, og nu blev de pludselig berøvet deres tilholdssted og ejendele. Da husene blev brændt, blev fattige folk af med det, de havde, for kongens, kronens og byens frelse, hedder det. De var husvilde, deres midler var ringere end mange betleres, fordi de bluedes for at trygle, de ville hellere arbejde og lide nød. Også disse måtte under fanerne, »for at de ikke skulle blive aldeles hjælpeløse«.⁷⁰

Fra øvrighedens og myndighedernes side gjorde man en del arbejde for at hjælpe de fattige. Der blev set gennem fingre med mindre uregelmæssigheder. Om det tidligere nævnte forhold, at fattige brød tømmeret af husene

for at få brændsel, hedder det, at nogle godtfolk bar over med dem i deres nød, når skaden ikke blev stor og ulægelig. Men de, som ikke selv havde prøvet noget ondt, kunne for ringe ting rejse stor trætte og søgsmål med de fattige, men øvrigheden ordnede det da således, at der ikke gik nogen skam over de fattige. Den gjorde forskel på det, der var gjort af nød og tvang, og det, der var gjort af fortræd uden trang. Den så på, hvad de fattige kunne tilkomme og tåle, og på det, som de rige kunne udstå og vel forvinde, og den forstod, at retten ikke burde sættes over kærlighed og kristen medlidenhed.⁷¹

Den væsentligste ting var at skaffe de fattige del i de sparsomme forsyninger til nogenlunde rimelige priser. Også her overvågede øvrigheden forholdene. Hjørring siger, at man holdt god orden, hvad angår fødevarer og ildebrændsel af betydning for de fattige. Ingen måtte opprange for siden at udprange for meget blodigt til de fattige. Den rige skulle ikke indsamle alt til sig og sine. »Her turde vel have været en part skindere og prangere, som skulle vel været tilfreds, de havde suget den fattiges blod, her turde og vel været de fundne, som skade aldeles intet i denne krig og denne belejring, men mungen fattig mand og hans børn forvinder den aldrig, medmindre øvrigheden vil udi nåde komme dem til hjælp«. »Der skulle været de, som aldrig skulle agtet om deres fattige næste, men skullet skrabet tilsammen ved egen og andres middel og hjælp alt det, de kunne opspørge fal at være og siden udi lod og kvint til største åger det til fattige folk at udbringe«. ⁷²

Modtrækket mod spekulationen i den almindelige nød var dels maksimalpriserne, dels at de 32 mænds råd, der blev etableret i marts 1659, fik til opgave at fungere som forsyningskommission.

Det var dog først i efteråret 1659, der blev udstedt en direkte forordning imod forprang. I denne hedder det bl.a.: »Eftersom dagligen fornemmes, at adskillige viku-

alier udi denne besværlige krigstid, som af fremmede hidføres, udi stor ubillig dyrke sælges og forhandles fornemmelig af den årsag, at høkere, forprangere og hokersker udi stor mængde sådanne fremmede, straks når de ankommer, ud på reden og ved toldboden søger, og hvis varer, de medfører, til stor dyrke opjager og opkøber og siden endda dyrere udpranger, andre indvånere her udi staden til stor skade og nackdel«. Der bestemmes derfor: 1. At ingen skipper må sælge noget, før 4 af de 32 mænd har akkorderet med ham om prisen, og at hokeren ikke må købe, før varerne i tre dage har været udbudt til borger-skabet. 2. At ingen varer må sælges uden for toldboden. 3. At ingen skibe, der er kommet til havnen, må sejle igen, før de har fået byens brev. 4. At ingen varer må udføres fra byen uden tilladelse. 5. At alle høkere skal have deres navne optegnede, så de kan holdes under kontrol.⁷³

Havde øvrigheden ikke gjort det, skulle man have set stor jammer overgå de gemene ret for nogles prangeri og udsugning, siger Hjørring.⁷⁴

Ligeledes bestræbte man sig for en vis fordeling af brændselet. Da en stor vedflåde kom til København, fik alle, der kunne formå at købe noget, en del af det, nogle en hel favn, andre en halv, ja, endog de helt fattige fik deres part.⁷⁵

Undertiden, når nøden var særlig stor, lod kongen uddele rug blandt de fattige. Også de rene fattiglemmer slap, ifølge Hjørring, nogenlunde gennem tiden, dels fik de af de fattiges ringe forråd, dels gik de til godtfolks døre »og fornåm ret stor mildhed i en ond og dyr tid«.⁷⁶

For de sårede og kvæstede sørgede man også, så godt man kunne. Der blev indrettet et almindeligt kvæsthus, og dette havde præster, badskærer, spisemestre, piger og kvinder til at tage sig af dem.⁷⁷ »Det er de enfoldige, som tør sige det«, konkluderer Hjørring, »at efterdi øvrigheden havde sådan forsorg for fattige gemene og bekymrede sig,

at hvad Gud tilskikkede kunne også komme fattige, små og umyndige til bedste, at Gud af nåde bevægtes til at lade os få nødtørftigheden. Men havde ingen tilsyn været, og de gerrige rige måtte have rådet sig selv, fattige folk til udsugelse, ville Gud visselig have blevet vred og lukt til for velsignelse«. ⁷⁸

Ro og orden

De sociale foranstaltninger har åbenbart bidraget deres til at holde befolkningen sammen under belejringen og hindre den indbyrdes splid, der kunne være blevet skæbnesvanger for byen. Ro og orden søgte man dog også fremmet på anden vis. Det havde egentlig forekommet naturligt, om man havde foretaget en koncentration af magt og myndighed og lagt denne i militærets hånd, altså indført det, der senere teknisk betegnes som belejringstilstand, men man gik tværtimod den anden vej og begrænsede militærets magt ved at lade standsdelingen gælde usvækket indenfor forsvaret, hvad der synes at være et uomtvisteligt vidnesbyrd om, at man strakte sig så langt som muligt for at undgå provokationer af borgerne.

Forsvarsstyrkerne blev inddelt i fire stater. Den første var hofstaten, den anden, den gejstlige, indbefattede præsterne og universitetet, den tredje borgerstaten, »som udi denne belejring måtte være den fornemste«, tilføjer Hjørring, og den fjerde militæret.

Hjørring forklarer nøjere, hvorfor denne deling var hensigtsmæssig: »Var det såre vel betænkt, at enhver kunne vide, hvem han havde at svare og lade sig kommandere af. Det var vedtaget, at den ene øvrigheds mænd ikke kunne indgribe i den andens embede og øvrighed. Ellers var det aldrig gået vel af. Thi dersom en kaptajn, fordi han havde haft sværdet, måtte have haft den myndighed til at stokke

en borger og ladet ham hente med en flok soldater og sat ham ved sin fod, skulle være en underlig politi«. Hvor der »er ingen lov og ret, ingen orden eller skik uden ved sværdet, da er anden måde og følger ulykke på og holdes ingen politi. Men når en præst svarer for sin øvrighed (og de andre ligeledes), da er den politi og disciplin, som ikke fortrydes«. ⁷⁹

Formålet var tydeligt nok at hindre, at militæret fik alt for stor magt. Borgernes selvstændighed overfor militæret var måske en af de betingelser, der blev stillet ved forhandlingerne 9.–10. august.

Systemet viste sin værdi i praksis, det lykkedes at bevare den indbyrdes enighed i en høj grad, uden at det, som det var at frygte, gik ud over den militære effektivitet.

Når Hjørring hævder, at man hverken kendte til store indbyrdes slagsmål eller åbenbart røveri og overvold, intet hustyveri, er det ikke i fuld overensstemmelse med sandheden, hvad bl.a. dragonernes oprør 4. februar viser, og at hver mand og kvinde, børn og tyende kunne gå så sikre på gaderne som i fredstid, dementeres delvis af forordningen af ^{16/9} 1658, hvori det hedder, at nogle ufor-skammede folk understår sig i på gaderne at molestere ærlige dannekvinder og piger, og at dette for fremtiden skal blive tilbørligt straffet, »eftersom vi ikke gestændige er, udi disse tider noget sådant, som til uenighed eller misforstand giver årsag, at skal på banen føres«. Og tillige af den samme dag udstedte forordning, hvori det forbydes officererne at forulempe beboerne på Amager, da de »med for megen trusel, hårdhed og hug omgås og begejner dem«. ⁸⁰ Men det er rigtigt nok, at disse uordener og rivninger aldrig fik så stort omfang, at det blev skæbnesvangert for forsvaret.

Til den gode orden bidrog også hovedvagten på rådhuset. Når nogen, fattig eller rig, kom og klagede, blev der straks sendt en vagt ud, som gjorde det fornødne uden be-

taling eller drikkepenge. Ligeledes gik der hver time om natten en borgervagt gennem gaderne, som skulle hindre utilbørligheder, bl.a. skulle den konvojere godtfolk til deres huse. Det er næppe heller tilfældigt, at det var en borgervagt.⁸¹

Men borgervagt og andre foranstaltninger var dog ikke tilstrækkelige til at holde soldaterne i ave; dette krævede, at en betingelse først og fremmest blev opfyldt, at de fik deres betaling rettidig, og det var vel nok her, borgerne havde det største ord at skulle have sagt. Gang på gang må kongen henvende sig til borgerne om forstrækning til garnisonens underhold, og han fik den, – som regel mod pant i krongods.⁸²

Indkvarteringen

Mellem borgernes byrder følte indkvarteringen som en af de besværligste; de bestræbte sig energisk for at blive befriet for den eller i hvert fald at få den begrænset det mest mulige, og de nåede som nævnt at få løfte om dens afskaffelse, men den hårde nødvendighed gav dem, netop som de havde fået tilsagn om at blive fri for den, indkvarteringer af et omfang som aldrig før.

Kaserne brugtes ikke dengang, soldaterne måtte nødvendigvis bo hos borgerne, men indkvarteringen kunne have flere former, og det havde den også under belejringen. Det var således, at indkvarteringen blev pålignet borgerne. Principperne for ligningen kunne vel være noget usikre, men stort set forsøgte man dog at få ordnet det således, at indkvarteringsbyrden fordeltes i overensstemmelse med folks evne til at bære den. I forordningen om indkvartering af ⁴/₁₂ 1659 hedder det, at der skal gøres en designation over alle indbyggerne i København og Christianshavn »uden undersked enten de findes ringe [sic!

skal formentlig være rige] eller fattige, hvorefter enhvers proportion, som billigt og christeligt eragtes, kan gøres«. ⁸³ Borgmestre og råd i de to byer lod derefter udarbejde en indkvarteringsliste, der omfattede samtlige husstande med enkelte undtagelser, og ved hver husstand blev angivet, hvor mange soldater vedkommende ville kunne tage i indkvartering. En stor del af borgerne blev fritaget for den; som forklaring herfor står der i reglen kun: fattig. Desuden fritoges folk i kongens tjeneste, soldater og andre. Nogle steder angives ingen grund for fritagelsen. De øvrige blev takseret fra $\frac{1}{2}$ til 24 soldater i indkvartering. Stort set må der ligge en økonomisk vurdering til grund. Øverst på listen står den rige købmand Albrecht Itzen med 24 soldater, sammen med Jørgen Adrian, for 18 bl.a. borgmester Hans Nansen, apoteker Esaias Fleischer og Frederik Thuresen.

En lang række bryggere står anført for 12–15 soldater, mens det jævne borgerskab: skippere, bagere, slagtere o.l. står for 2–6 mand. Mindre håndværkere, som skomagere og mange enker er takseret til 1 eller $\frac{1}{2}$ mand. ⁸⁴

Det hedder i den nævnte forordning, at soldaterne ved indkvarteringen skal forsynes med nødtørftig underholdning for kvarter, og at der tillige skal skaffes dem fornødne klæder. Dette kunne tyde på, at soldaterne skulle bo hos deres kvarterværter og have føde og klæder hos dem. Men dette behøvede ikke at være tilfældet. Det synes at have stået borgerne frit for, enten at tage soldaterne i deres huse og give dem underholdning, eller at betale en vis sum til dem, så de selv måtte skaffe sig logi, føde og klæder, hvad der bl.a. forklarer, at man i så stor udstrækning ved indkvarteringsligningen opererer med halve soldater. Således hedder det den $\frac{3}{2}$ 1659, at soldater og officerer selv skal have deres penge af deres kommissarier eller af deres assignerede vært. ⁸⁵ Og samme dag pålægges det dr. Peder Scavenius at indkræve underholdningspen-

gene hos de højlærde (professorerne), for at soldaterne kan få deres underholdning. Hvis de ikke vil udlægge pengene, skal de uden skånsel have så mange officerer eller soldater, som deres anpart er til, og han skal desuden sørge for, at officerer såvel som soldater får kammer og seng, såvel som staldrum til deres heste.⁸⁶

Når soldaterne fik penge i stedet for kvarter, måtte de for egen regning indlogere sig hos folk. Visse ting tyder på, at det var mindrebemidlede, der fik en indtægt på denne måde. På grundlag af indkvarteringslisterne fra december 1659 udarbejdedes en ny liste over dem, der var skrevne for indkvartering; om de udeladte hedder det: »Andre fattige borgere, som her for deres ringe middel ej er indførte, og ej nogen til traktement kan holde, eftersom at de selv intet have, de har dog af hollænderne og af vores egne soldater til logemente somme 3, somme 2 og somme 1, hvilket falder dem mere end tungt nok.«⁸⁷

Havde borgerne ryttere til indkvartering, kunne de også selv vælge, om de ville give hø og havre til hestene eller give penge, så foderet kunne købes af soldaterne.⁸⁸

Undertiden kunne indkvarteringssystemet svigte. I juli 1659 befales det straks at skaffe kvarterer til 17 hollandske soldater, der ingen kvarterer havde kunnet få.⁸⁹

Særlige omstændigheder kunne gøre sig gældende, således befaledes 2. februar 1659, at soldaterne skulle have kvarterer langs voldene, nær deres poster, så enhver kunne være beredt på deres post, hvis noget fjendtligt påkom.⁹⁰ Og 24. september 1659 påbydes, at rytteriet, der nu skal reduceres til 300 mand, skal indkvarteres hos bryggere og bagere, for at de des bedre kan holde deres klæder og våben tørre, når de kommer hjem fra vagten; andre steder kunne man formodentlig ikke fyre ordentligt op.⁹¹

Om forholdet mellem soldaterne og deres værter forlyder kun lidt. Et eksempel på slet behandling nævnes i december 1659, da det hedder, »at afdøde Knud Vandkiggers

hustru har udjaget en soldat, som siden af kuld skal være død og ihjel frossen«. Borgmestre og råd tilholdes i denne anledning at sørge for, at garnisonen bliver tilbørligt indkvarteret og får husly, »så de ikke herefter, som hidtil sket er, skulle af frost og kulde fordærves og ganske gå til grunde«. ⁹²

Privilegiernes udstedelse

Den 10. august havde borgerne fået løfte om nye privilegier, og disses indhold var fastsat i store træk. Men løftet var ikke nok for borgerskabet. I samme øjeblik den øjeblikkelige fare var overstået, takket være hollændernes ankomst den 29. oktober, fandt borgerne det hensigtsmæssigt at minde kongen og rådet om løftet og kræve dets snarlige opfyldelse. Den 30. oktober mødtes majaktivisterne sammen med lavenes oldermænd, og mødet resulterede i en ny henvendelse. Heri hedder det, at løftet om, at København skal være en fri rigsstad og en fri rigens stand, snarest må opfyldes, »helst i denne besværlige tid, thi enhver tro patriot gerne så, at alting måtte gå vel til«, og det hedder videre, »så tvivles ingenlunde på dets fortgang og i hvad måde, sådant ske skal«. Dernæst kræves de 32 mænd valgt og sat i funktion, for at der kunne vælges en mand, der kunne have fri adgang til kongen og sammen med ham og rådet deliberere om landets bedste. ⁹³

Tonen i henvendelsen sagde tydeligt nok, at man ikke gjorde klogt i at sidde den overhørig, men de utålmodige borgere måtte dog vente en tid endnu, før de så deres krav opfyldte. Ved juletid var det klart, at svenskerne ville storme, og forberedelserne til at afslå stormen optog nu alles tanker og lagde beslag på alle kræfter. Blev den ikke afslået, havde privilegiespørgsmålet unægtelig også mindre interesse.

Men om morgenen den 11. februar kunne byen ånde lettet op. Nu var den umiddelbare fare overstået. Svenskerne nederlag havde været så absolut, at der ikke kunne tænkes på en gentagelse af forsøget. Og så kom turen til privilegierne.

En kommission blev nedsat til at træffe de sidste forberedelser. Betegnende nok var borgerne i stort flertal. Overfor to rigsråder, Mogens Høeg og Otte Krag, stod de fire borgmestre samt Frederik Thuresen, Henrik Müller, Selius Marselis og endnu flere fremtrædende borgere.⁹⁴ Det blev da også borgerne, som fik sat deres vilje igennem. Alle løfterne fra den 10. august blev opfyldt, men de var nu nærmere specificerede og udformede i detaljer, så der ikke skulle være muligheder for gennem sindrige fortolkninger at mindske deres betydning. Selv på det punkt, hvor rigsrådet havde næret de største betænkeligheder, med hensyn til de 32 mænd og borgernes adgang til rådet, gav det fuldstændig efter. Der loves i § 2, »At København skal være en fri rigsstad og annammes tillige for en fri rigens stand og udi alt, hvad riget til bedste delibereres kan, have deres stemme og samtykke«. Derefter følger reglerne for valg af de 32 mænd til at overveje, handle og slutte om stadens og menighedens bedste. Af de 32 mænd skulle udvælges 2, som sammen med 2 borgmestre skulle have fri adgang til kongen for at tale om byens anliggender »så og på samtlige borgerskabets vegne med rigets råd og stænderne, når fornødent gøres, at deliberere, samtykke og befordre, hvis til vores, rigets, byens og det gemene bedste gavnlig eragtes kan«.

Privilegiebrevet blev udstedt d. 24. marts 1659; det var underskrevet af kongen og de rigsråder, der var til stede i København.⁹⁵

Den 14. april blev der holdt møde på rådstuen af borgerskabets fornemste for at vælge de 32 mænd. Vi møder atter her navnene fra majkravet, fra 9. juni og fra 30. ok-

tober, og foruden de fornemme var lavenes oldermænd og bisiddere mødt.

Det var også storkøbmændene, der tillige var kronens kreditorer, som kom til at præge den første 32 mands forsamling. I denne træffes bl.a. Frederik Thuresen, Henrik Jacobsen, Wilhelm Fuiren, Johan Lehn, Albrecht Itzen, Johan Bøfke, Steffen von Essen, Cordt Heinrich Mercker, Hans Pedersen Klein, Strange Thrøner og Carl Rosenmeyer.

Til at deltage i rigsrådets møder valgtes af disse Frederik Thuresen og Henrik Jacobsen.⁹⁶

De 32 mænds stilling og opgaver blev nærmere bestemt ved et sæt artikler af 14. september 1659. Artiklerne er udformet af borgmestre, råd og borgerskab, hvad formentlig er ensbetydende med de 32 mænd selv.

Artiklerne fastslår bl.a., at de 32 mænd skal mødes mindst en gang hver måned. I § 4 hedder det: »Hvis de 32 mænd med borgmestre og råd på byens vegne slutter og samtykker, dermed skal det ganske borgerskab og indvånere være fornøjede, hvorimod de 32 mænd skal anlove, at de som ærlige mænd efter deres borgerskabs ed intet andet end det gemene bedste vil søge og forestå«.

§ 5 fastslår, at deres forhandlinger skal være hemmelige.

§ 7 fritager de 32 mænd fra byens bestillinger undtagen de bedre, og det hedder videre i denne: »Ellers skal de 32 mænd især have indseende med byens indtægt, så og hvis til havnens og byens bygning eller anden udgift efter tidens tilfælde nødig eragtes gavnlig at være. Deslige have tilsyn, at al forprang og ubilligt køb kan afskaffes og byens og det gemenes nytte i alle måder kan befordres, såvidt tilbørligt og muligt er«.

Pladsen i de 32 mænds råd var livsvarig, medmindre »de til højere officia bliver befordret«, d.v.s. til byrådet. Nyvalg skulle ske af borgmestre, byråd, de 32 mænd og

borgerskabet. Mændene, der havde adgang til rigsrådet, skulle have denne adgang for deres livstid. Efter deres død skulle de 32 mænd vælge efterfølgeren.⁹⁷

Dette viser tydeligt nok, at de 32 mænd ingenlunde var en demokratisk forsamling. Det var ikke det jævne borgerskab, der fik lod og del i byens styre. Det var pengearistokratiet, der nu fik den politiske indflydelse, deres økonomiske magt berettigede dem til. Men det betød dog et brud på det snævre rådsstyre, der så ofte havde ført til et udpræget klikevæsen. Borgerstyret i sin nye form hvilede trods alt på en bredere basis end det tidligere rådsstyre.⁹⁸

Borgernes indsats

Københavns belejring var en prøvens og en prøvelsernes tid for borgerne; de bestod prøven, og de udholdt prøvelserne. De ydede ikke en uafbrudt heroisk indsats gennem de to år, og de kæmpede ikke af rent idealistiske grunde. De kæmpede for konge og fædreland, for byen, for deres frihed imod vold og undertrykkelse, men de kæmpede først for dem selv, deres kone og børn, deres hjem – og deres penge. De ville ikke selv underkastes den skæbne, der var overgået hele det øvrige land med udplyndringer og mishandlinger. Selvopholdelsesdrift og fædrelandskærlighed gik hånd i hånd.

Nu og da, navnlig i augustdagene 1658, gik begejstringsbølger over staden, som utvivlsomt greb vidt om sig. Men den skønne begejstringens tid skyllede bort og gav plads for lange tider med afsavn og nød.

Oftes spores utilfredshed hos borgerne, nu og da kan de vige temmelig langt fra pligtens lige vej. Da svenskernes beskydning for alvor tager fat i september 1658, må borgerne fritages for de mest udsatte poster, »eftersom vi

ugerne skulle se, at nogen af vores tro borgerskab skulle komme til skade«, sikkert ikke uden indtrængende forestillinger fra borgernes side.⁹⁹ Det skete vel også, at borgerne ligefrem stak af fra deres poster. Den 25. september bliver tømrrernes oldermand sat i Blåtårn, fordi han havde været borte fra arbejdet en nat, og samtidig hedder det, at nogle af tømmermændene ikke lystrede kommando.¹⁰⁰

Senere må der gives borgerne i almindelighed en henstilling om at passe deres poster.¹⁰¹ Borgere må straffes, fordi de har forsømt at ise.¹⁰² Mange vred sig hårdt under indkvarteringsens byrder, andre søgte energisk, som tidligere nævnt, at udnytte situationen til egen fordel. Ja, der var endog mange overløbere, som gik til de svenske, hvilket »er åbenbare af de mange navne, der blev slået på vippen eller galgen, som står på Amagertorv, mange opskrevne på blikplader, men flere antegnede på papir«.¹⁰³

Men kan alle disse brist undre, er det andet og mere, end hvad der træffes til alle tider på alle steder i lignende situationer?

Det var vel ikke det satte borgerskab, der øvede de store militære bedrifter. Det blev åbenbart aldrig kommanderet mod fjenden, men det havde altid lejlighed til at melde sig frivilligt. Da borgerne i januar 1660 skulle levere heste med sadler og pistoler, »eftersom vi en importante anslag haver«, hedder det: »Dersom og nogen borger selv lyst haver at ride med, skal det stå ham frit for«. Det drejer sig formentlig om de lange strejftog ud på Sjælland, som nu blev foretaget, togter, der stillede overordentlig store krav til mandskabet, så man må i hvert fald have regnet med en vis militær duelighed hos borgerne, eftersom de blev budt med til dem.¹⁰⁴

Frivillige fra håndværkerkompagnierne sammen med studenterne synes at have taget flittigt del i den første belejringstids udfald. Desuden gik et stort antal borgere,

hovedsagelig de fattigste, som nævnt ind i de regulære tropper; disse tropper bestod for en stor del af nylig udskrevne sjællandske og jyske bønderkarle.¹⁰⁵

Måske er det overdrevet, når A. Hjørring påstår, at borgerne i udfaldene sloges som løver, men de nåede i hvert fald med deres morgenstjerner, brede øxer, leer og skæreknive på stager militære resultater, nemlig at holde svenskerne på afstand fra voldene og at tilføje dem betydelige tab.¹⁰⁶

Den svenske beskydning i september måned førte som nævnt til nogle omplaceringer af posterne, men civilbefolkningen synes at have klaret prøven godt. Selv om der berettes adskillige drastiske enkeltheder fra denne beskydning, har den dog næppe været særlig effektiv.¹⁰⁷

I januar 1659 blev der udarbejdet en fortegnelse over, »hvis dygtigt mandkøn der findes, som kan gøre tjeneste mod fjenden«. Mandtallet er ordnet efter de 9 kvarterer, der hver dannede et kompagni af borgervæbningen. Denne viser, at både høj og lav gjorde tjeneste på volden. De store borgere, der krævede privilegier og forrettigheder, gik med på volden og tog deres tårn der. Fra det fornemme Strand Kvarter møder bl.a. Steffen von Essen, Wilhelm Fuiren, borgmester Peder Pedersen, borgmester Christoffer Hansen, borgmester Find Nielsen, Arent Berntsen, apoteker Esaias Fleischer, Ditmer Bøfke, Ever Mercher, Johan Bøfke, Carl Rosenmeyer, Christoffer Gabel og renteskriver Jens Lassen. Fra Snarens Kvarter kommer bl.a. borgmester Hans Nansen og den rige Hans Pedersen Klein. De velhavende borgere møder med et følge af tjenere, enkerne sender også så vidt muligt folk. Undertiden anføres fader og søn side om side. Fra Nørre Kvarter angives bevæbningen: en del møder med fuldt gewehr, rimeligvis bøsse eller pistoler og sabel, andre har kun en pike.

I alt tæller de 9 kompagnier ca. 3000 mand, men en del af dem gjorde tjeneste i håndværkerkompagnierne, hvad

der formodentlig gælder dem, om hvem det hedder, at de bar kongens gevær.

Nogle af folkene anføres som syge, om en enkelt hedder det, at han går på krykker.

Ved alarmeringer besatte borgerkompagnierne dels kurtinerne, de lige strækninger mellem bastionerne, voldenes fremspring, dels stod de i reserve bag bastionerne.

Efter stormen lempedes borgernes tjeneste betydeligt, men da flåden i foråret 1659 skulle udrustes, måtte borgerne afgive en del af deres svende, og derefter selv overtage vagterne, mens flåden var borte.¹⁰⁸

Borgernes militære indsats kan ikke diskuteres. At man ikke brugte de ældre satte borgere i de hårdeste batailler, er en naturlig ting, men de udgjorde en aldeles nødvendig reserve for de regulære tropper. Og dog var deres militære indsats måske ikke det største, de ydede. Havde de ikke vist den vilje og evne til modstand og til at udholde allehånde prøvelser, de viste, havde Danmarks historie sandsynligvis fået et andet forløb, end den fik.

NOTER

1. Anders Matthiesen Hjørring: *Leyrs-Politie A 4*.
2. *Københavns Diplomatarium V*, 449 f. ⁸/₈ 1658.
3. Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 65 ff.
4. Hjørring: *Leyrs-Politie B 5*; Villads Christensen: *Belejringen 1658-60 og Københavns Privilegier. Historiske Meddelelser om København 1, II*, 17 ff.
5. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 133 ff.
6. Villads Christensen: *anf. st. 4*.
7. K. D. I, 683 ff. maj 1658, ⁹/₆ 1658.
8. R. A. Danske kancelli: *Sjællandske registre* ¹⁰/₈ 1658; K. D. I, 692 ff. ¹⁰/₈ 1658; Villads Christensen: *anf. st. 19 ff.*; J. A. Fridericia: *anf. st. 356 ff.*; K. D. V, 454 ¹⁰/₈ 1658.
9. K. D. I, 698, ¹⁰/₈ 1658.
10. Hjørring: *Leyrs-Krantz C 5* (udgaven 1677 er benyttet, hvor ikke andet er anført).

11. Hjørring: Leyrs-Politie C 4.
12. Hjørring: Leyrs-Krantz A 5 (2. udg. 1660).
13. Holger Rørdam: De danske og norske Studenters Deltagelse i Københavns Forsvar mod Karl Gustav, 23.
14. R. Nyerup: Efterretninger om Kong Frederik den Tredie, 92.
15. Hjørring: Leyrs-Politie D 5.
16. K. D. V, 455; A. Hjørring: Leyrs-Politie B.
17. H. Rørdam: anf. st. 21.
18. Hjørring: Leyrs-Politie B 3.
19. H. Rørdam: anf. st. 17 ff., 169-70.
20. H. Rørdam: anf. st. 28.
21. H. Rørdam: anf. st. 171.
22. H. Rørdam: anf. st. 30.
23. Hjørring: Leyrs-Krantz D 2.
24. H. Rørdam: anf. st. 45.
25. H. Rørdam: anf. st. 65 f.
26. H. Rørdam: anf. st. 48 ff.
27. K. D. V, 489 ^{5/9} 1658.
28. H. Rørdam: anf. st. 73 ff.
29. H. Rørdam: anf. st. 94 f; K. D. V, 558 ^{1/1} 1659.
30. H. Rørdam: anf. st. 118, 198.
31. H. Rørdam: anf. st. 143.
32. H. Rørdam: anf. st. 146.
33. H. Rørdam: anf. st. 149 f.
34. Takst, hvorefter Varerne i denne Tid af Købmændene her i Staden skal sælges. 1658. 1 sletdaler=64 skilling, 1 rigsdaler=96 skilling.
35. Takst for Proviantis smaa Poster. 1658.
36. K. D. V, 468 ^{19/8} 1658, 474 ^{22/8} 1658; Hjørring: Leyrs-Krantz O 5.
37. K. D. III, 482 ^{25/9} 1658.
38. Hjørring: Leyrs-Krantz H 5.
39. K. D. V, 504 ^{25/9} 1658.
40. K. D. V, 507 ^{28/0} 1658.
41. K. D. V, 508 f. ^{30/9} 1658, ^{5/10} 1658.
42. Oluf Nielsen: Dagbog ført under Københavns Belejring 1658-60. Museum 1896, 32.
43. K. D. V, 517 ^{15/10} 1658.
44. K. D. V, 530 ^{2/11} 1658.
45. K. D. V, 532 ^{3/11} 1658.
46. Oluf Nielsen: anf. st. 37 f.
47. Hjørring: Leyrs-Krantz H 4; K. D. V, 561 ^{5/1} 1659, 571 ^{12/1} 1659, 583 ^{3/2} 1659.

48. Oluf Nielsen: anf. st. 47.
49. K. D. V, 607 ^{21/3} 1659.
50. Oluf Nielsen: anf. st. 95; Hjørring: Leyrs-Krantz V.
51. Oluf Nielsen: anf. st. 96.
52. Oluf Nielsen: anf. st. 100.
53. R. Nyerup: Efterretninger om Kong Frederik den Tredie, 214 ff.
54. Oluf Nielsen: anf. st. 104.
55. Hjørring: Leyrs-Krantz H 5.
56. Oluf Nielsen: anf. st. 118 f.
57. Oluf Nielsen: anf. st. 122.
58. Oluf Nielsen: anf. st. 125.
59. Oluf Nielsen: anf. st. 131.
60. Hjørring: Leyrs-Krantz Bb 3.
61. K. D. V, 510 f. ^{6/10} 1658.
62. K. D. V, 604 f. ^{15/3} 1659.
63. K. D. V, 630 f. ^{12/6} 1659.
64. Oluf Nielsen: anf. st. 101.
65. R. Nyerup: Efterretninger om Kong Frederik den Tredie, 211 f.
66. Hjørring: Leyrs-Politie I 5.
67. Oluf Nielsen: anf. st. 109.
68. Hjørring: Leyrs-Politie B 5.
69. Hjørring: Leyrs-Politie F 3.
70. Hjørring: Leyrs-Politie C 5.
71. Hjørring: Leyrs-Politie K.
72. Hjørring: Leyrs-Politie J 2.
73. K. D. V, 664 f. ^{9/10} 1659.
74. Hjørring: Leyrs-Politie J 4.
75. Hjørring: Leyrs-Politie J 4.
76. Hjørring: Leyrs-Politie C 5.
77. Hjørring: Leyrs-Politie D 2.
78. Hjørring: Leyrs-Politie K.
79. Hjørring: Leyrs-Politie D 4 f.
80. K. D. V, 497 f. ^{16/9} 1658.
81. Hjørring: Leyrs-Politie H 5.
82. Se bl.a. K. D. V, 557 ^{29/12} 1658, 598 f. ^{5/3} 1659, ^{6/3} 1659, 615 ^{27/4} 1659, 621 ^{14/5} 1659, 646 ^{3-5/8} 1659.
83. K. D. V, 682 f. ^{4/12} 1659.
84. E. Marquard: Kjøbenhavns Borgere 1659 85 ff.
85. K. D. V, 582 ^{3/2} 1659.
86. K. D. V, 584 ^{3/2} 1659, jvnfr. K. D. V, 575 ^{18/1} 1659.
87. E. Marquard: anf. st. 10.
88. K. D. V, 489 ^{5/9} 1658.

89. K. D. V, 642 ¹⁶/₇ 1659, jvnfr. K. D. V, 570 ¹⁰/₁ 1659.
90. K. D. V, 582 f. ²/₉ 1659.
91. K. D. V, 660 ²⁴/₉ 1659.
92. K. D. V, 556 f. ²⁰/₁₂ 1659.
93. K. D. I, 699 ff. ³⁰/₁₀ 1658.
94. Villads Christensen: anf. st. 39.
95. K. D. I, 702 ff. ²⁴/₃ 1659.
96. K. D. I, 704 ff. ²⁴/₄ 1659.
97. K. D. I, 706 ff. ¹⁴/₉ 1659.
98. Jvnfr. Johan Jørgensen: anf. st. 13.
99. K. D. V, 503 ²⁴/₉ 1658.
100. K. D. V, 504 ²⁵/₉ 1658.
101. K. D. V, 515 ¹²/₁₀ 1659.
102. K. D. V, 570 ¹⁰/₁ 1659.
103. Hjørring: Leyrs-Politie I.
104. K. D. V, 690 ⁸/₁ 1660.
105. K. Rockstroh: Den nationale Hær I, 362 f.
106. Hjørring: Leyrs-Krantz, D 2, D 5; J. A. Fridericia: anf. st. 366.
107. Oluf Nielsen: anf. st. 31 ff.
108. K. D. V, 614 ²³/₄ 1659, 616 ²⁷/₄ 1659.

KØBENHAVNS BEFÆSTNING UNDER SVENSKEKRIGEN

AF THØGER BANG

Betragter man en plan af Københavns befæstning år 1600, ser man en harmonisk formet forsvarsring af middelalder-type, og en plan af fæstningen nogle hundrede år tidligere ville se omtrent ligesådan ud. Betragter man et kort af Københavns befæstning år 1700, ser man igen en harmonisk formet forsvarsring, men nu af baroktype med store bastioner og omsluttende et større område, og et kort af fæstningen halvandet hundrede år senere ville se omtrent ligesådan ud. I det mellemliggende århundrede skete en lang række successive ændringer af fæstningen, og midt under dette hamskifte indtraf den alvorlige prøvelse år 1658-59. Vi skal i det følgende beskrive de anlæg, hvorom kampen stod i disse år, hvorledes de var blevet til, og hvilke umiddelbare følger krigen fik for dem.

Københavns befæstning er tidligere behandlet af G. F. Lassen i den udmærkede bog »Documenter og Actstykker til Kjøbenhavns Befæstnings Historie«, København 1855 (i det følgende forkortet til »Lassen«), af hvilken især må fremhæves redegørelsen for Christian IV's nybefæstning af byen 1606-24. Rækken af arbejder og projekter, som førte til Ny-Københavns befæstning ca. 1650 med den nye Østervold, er klarlagt af Vilhelm Lorenzen, især i forbindelse med den fortjenstfulde udgivelse af »Haandtegnede Kort over København 1600-1660«, København 1930 (forkortet »V.L.«, evt. efterfulgt af kortnummer) og fort-

sættelsen for tiden 1660–1757 (København 1942; forkortet »V.L. bd. 2«). En behandling af kortene findes i dele af den af Stadsingeniørens Direktorat 1947 udgivne »København fra Bispetid til Borgertid« (forkortet »B.B.«); det er føleligt, at de pågældende kapitler er udarbejdet under uheldige forhold, nemlig på grundlag af fotografiske gengivelser af originaldokumenterne, som var midlertidigt utilgængelige. Vigtigt for forståelsen af befæstningen er kendskabet til de gamle terrænforhold, og disse er behandlet af H. U. Ramsing, især i »Københavns Historie og Topografi i Middelalderen«, København 1940 (forkortet »KHT«). Når der enkelte steder senere dvæles ved indvendinger mod de her nævnte forfattere, er det, fordi deres værker forekommer så vægtige, at selv korrektion af detaljer kræver en begrundelse. Mange oplysninger findes også spredt i afhandlinger i »Historiske Meddelelser om København« (forkortet »HMK«) og i Københavns Diplomatarium.

Det vil være praktisk for det følgende at give nogle få fæstningstekniske betegnelser og bemærkninger; det skal udtrykkelig betones, at de udelukkende refererer til forsvarsanlæggene ved København 1657–60 (Bryghusbastionen undtaget). Øverste figur viser to bastioner; A = bastionsspids (saillant); B = skulderpunkt; C = kurtinepunkt; vinklerne ved C = 90° ; AB = face; BC = flanke; CC_1 = kurtine; C_1D_1 = den til flanken B_1C_1 hørende sekundflanke; AAA = ydre polygon; EEE = indre polygon. Formålet med bastionssystemet er at opnå nærforsvar foran volden, idet man fra en bastions flanke kan skyde på langs foran kurtinen og foran nabobastionens face (se pilene på fig.). I den ældre tid befæstede man »udad«, idet man begyndte med den indre polygon og konstruerede bastionerne foran denne, idet hver bastion opfattedes som en helhed. Efterhånden blev man klar over, at for det omtalte nærforsvar er det stykket AA_1 , »den bastionære front«, der er en selvstændig enhed, og man begyndte derfor med den ydre po-

lygon og befæstede »indad«, idet man efter bestemte regler fastlagde linien $A_1B_1C_1CBA$. Selve linierne konstrueredes efter subtile matematiske regler; når vi i det følgende enkelte steder nævner »spansk«, »hollandsk« o.s.v., er det datidens betegnelser, andre skribenter har betegnet

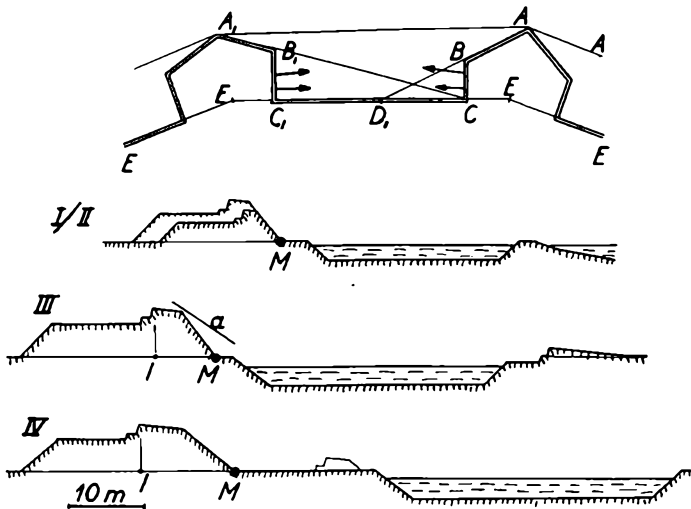

Fig. 1. Øverst tegning af det bastionære system; derunder voldprofiler fra Kbh. 1658

efter andre kriterier, og det bør erindres, at befæstningskunsten dengang ikke var så opløst i nationale skoler, som den senere skulle blive.

Når vi angiver en vold som en linie, er det ikke korrekt, volden har jo en bredde. Mange fæstningskort angiver imidlertid kun en linie, og alle de matematiske beregninger knyttes til denne; det er voldens »magistrallinie«, d.v.s. foden af voldens yderskråning. På profiltegningerne er det tilsvarende punkt kaldt M.

På profilerne ses på volden dens brystværn, og bag brystværnet et »banket«; for en person, som står på ban-

kettet, har brystværnet en dækningshøjde af ca. 1,30 m, medens det for den til færdsel beregnede »voldgang« bagved har en dækningshøjde af ca. 1,90 m. Foran volden ses graven, og foran denne er på profil III vist et »glacis«, der virker som brystværn for den »dækkede vej«.

Profilerne I, II og III er ældre voldprofiler, og man bemærker brystværnets ringe tykkelse og voldens stejle yderskråning. Hældningen er godt 53° . En sådan skråning virker psykologisk næsten som lodret; til sammenligning er tegnet et lille skråt liniestykke a, som viser hældningen (34°) af en moderne »stejl skråning« (jernbanedæmning eller Københavns Vestenceinte). De stejle skråninger kan kun gøres holdbare ved en omhyggelig opmuring af ydersiden med græstørv i stor dybde, men til gengæld er de vanskelige at bestige. Profil IV tør anses som norm for den senere byggede Østervold (se afsnittet om denne). Yderskråningerne er fladere (ca. 40°) og dermed mere stabile, og brystværnet er bredere. Volden søgte ikke sin styrke i den stejle skråning, men i aktive forsvarsmidler og i hindringer anbragt foran. Det er en mere moderne vold end de andre, men tilsyneladende er den misforstået af mange samtidige. Det er således opfattet som et vidnesbyrd om en ringe kvalitet, at det var muligt at ride over den; af grunde, som senere omtales, var der mellem volden og graven en bred terrasse, som i hjørnerne gav gode muligheder for tilløb, og så skulle heste nok kunne komme op ad den $5\frac{1}{2}$ m høje skråning (velvilligst meddelt af ritmester V. Bonnesen).

Endnu en grund til, at man kunne tillade sig en profil som IV i stedet for de ældre I, II og III, var den voksende matematiske dygtighed. Thi så længe man simplificerede beregningerne ved at regne, som om de for forsvaret afgørende linier faldt sammen med magistrallinien, var man interesseret i at gøre afstanden mellem denne og voldens ildlinie (stykket MI) så lille som mulig.

Medens man lagde megen vægt på den rette konstruktion af voldens yderside, bekymrede man sig lidet om dens inderside. Man kom op på volden, som man bedst kunne, og vitterligt eksisterende ramper til voldgangen er sjældent indtegnede på fæstningsplanerne; at dømme efter jordfund har skråningen ofte været stærkt udjævnet. Før svenskernes storm på byen beordres, at borgerne skal anskaffe sig issporer, så at de lettere kan komme op ad voldens vinterglatte inderskråning.

I det følgende benyttes nogle steder gamle måleenheder. Længdeenheden er en rode à 12 fod, og den kan med tilstrækkelig nøjagtighed sættes til 3,77 m. Om det er »rhinsk mål« eller »sjællandsk mål«, er ligegyldigt til vort formål, da forskellen er mindre end 1 %. Ved fortifikatoriske arbejder benyttedes ofte decimalinddeling, men det blev normalt gjort således, at den nævnte rode deltes i 10 decimalfod, som igen 10-delt (se f.eks. Freitag: »Architectura militaris«, Leyden 1631). Det kan nævnes, at alle de kort i V.L., som har målestok i roder eller ubenævnt målestok, benytter det her omtalte rodemål (de ved kortgengivelserne anførte vejledende målestokstal afviger indtil 25 % fra det rette).

I beskrivelsen af fæstningen vil Christian IV's fremskudte forskansninger ved Søerne kun blive omtalt i forbindelse med krigshandlingerne. Da de imidlertid på de gamle kort fylder meget på grund af deres store udstrækning, kan der være grund til at fremhæve, at deres volde var ubetydelige. Benytter man som mål for et fæstningsanlæg det samlede rumfang af jorden i dets volde, bliver forskansningslinien sådan noget som $\frac{1}{8}$ af den fæstningslinie, danskerne forsvarede i 1658-59; målt med samme målestok bliver denne igen kun ca. $\frac{1}{3}$ af den udbyggede fæstning år 1700.

Hos mange vil ordene »Københavns gamle volde« vække associationer om vejr møller og om rig bevoksning. Der var

mange møller på volden under Svenskekrigen. Medens møllerne vist tidligere havde ligget uden for byen, begyndte de ca. 1620 at rykke op på de af Christian IV byggede bredere jordvolde, og da svenskerne kom, var der henimod en halv snes møller på volden (naturligvis liggende således, at voldgangen ved brystværnet var fri). På de bastioner, mod hvilke den svenske belejring rettedes i 1658, blev de nedrevet, men de øvrige bevaredes under krigen, og det kan nævnes, at da man i august 1659 havde bygget en lille bastion ved Vandkunsten, blev dens indre uanset krigssituationen bortskødet til mølleplads. Plantevækst var der derimod ikke meget af. Voldene var græsdekkede – på de strækninger, hvor der arbejdedes, dog vel ikke – og måske med nogen buskvækst ved graven. I begyndelsen af belejringen blev der givet ordre til, at det lange græs på ydersiden af voldene skulle slås (så man kunne have helt frit overblik over skråningerne). Under belejringen havde svenskerne let ved at skaffe grene til faskiner og skansekurve, medens man i fæstningen så godt som udelukkende var henvist til at bruge forhåndenværende nyttetømmer til befæstningsarbejderne. Efter krigen begyndte man nogle steder en organiseret beplantning på voldene, dog selvfølgelig således at brystværn og yderskråninger var fri, og først efter at fæstningen reelt var nedlagt, fik den det tornerosepræg, som gamle fæstningsanlæg ofte har.

Fæstningen deles naturligt i en række sektorer, som er vidt forskellige med hensyn til deres bygningshistorie og med hensyn til den rolle, de kom til at spille under krigen. Den følgende beskrivelse er derfor delt op i fem afsnit, nemlig linierne ved Kalvebod Strand, Vestervold, Østervold, Kastellet og Christianshavn. Men beskrivelsen må opfattes som en helhed, dels fordi grænserne mellem de nævnte sektorer ikke er helt skarpe, og dels fordi fænomener, som var fælles for en større del af fæstningen, for at undgå gentagelser kun er beskrevet for det område,

hvor de var mest udprægede. Problemet om vandforsyningen til gravene var dog så væsentligt, at det er fundet rettest at beskrive det i et særligt slutafsnit.

Linierne mod Kalvebod Strand

Denne del af fæstningen ville man ikke på forhånd tillægge særlig betydning, og det var den mest uregelmæssige del, men det skulle blive det afsnit, der under stormen blev sat på den alvorligste prøve.

Vandet strakte sig sydfra i en bugt ind over det nuv. Nationalmuseums grund, og de linier, der skal betragtes, omsluttede bugten, idet de fulgte strandkanten langs nuv. Frederiksholms Kanal og Stormgade til Hovedbrandstationen (se kortet fig. 2). Forsvarsanlæggene her blev bygget som en del af Christian IV's befæstning 1606-25.

På Slotsholmen begyndte befæstningsarbejderne 1607 med anlægget af nogle »Rundeele« (bastioner). Langt den vigtigste af disse var hjørnebastionen B, som – i forhøjet tilstand – er bevaret i det såkaldte Bryghus. Det er ikke meget galt at sige, at denne bastion alene rummede lige så meget murværk som samtlige middelalderlige fæstningstårne og -mure ved København. Den er beskrevet af Charles Christensen (HMK 3 II), men dens historie rummer en del gåder.

I sin form er det en bastion med oreillon'er, d.v.s., at den forreste del af hver flanke danner et beskyttelsesfremspring for de på den bagved liggende del opstillede flankeringskanoner. På denne måde opnåede man på hver flanke velbeskyttede skydeskår til to kasematkanoner. Det er en bastionstype, der tilhører 1500-tallet. Den var god, hvis kanonerne kunne skyde lige på langs ad en stor fæstningsmur, thi så kunne to kanoner (evt. kun en) sikre muren mod adgang ved opstilling af stiger eller på anden måde; til systemet hører derfor også, at nabobastionens

face i forlængelse rammer i kurtinepunktet lige bag skydeskårene (m.a.o. der er ingen »sekondflanke«), og på en grundplan ser man derfor, at bastionerne kun springer lidt frem. Systemet er anvendt af Hans van Steenwinckel (d.æ.), og smukkeste i Norden kan det ses ved Varberg. Systemet ophørte at være effektivt, dels fordi angriberne lærte at skyde skråt ind på skydeskårene og ødelægge flankeringsskytset, og dels fordi de lærte at ødelægge murene så alvorligt, at to langsomskydende kanoner ikke kunne spærre en lang linie. Først efter opfindelsen af hurtigskydende skyts har man igen kunnet anvende systemer baseret på et enkelt eller to flankeringsvåben.

Christian IV lod nu bygge en sådan bastion på hjørnet af Slotsholmen. Den fine oreillonbeskyttelse vendte ud mod Kalvebod Strand, hvorfra der ikke var megen grund til at frygte stærkere fjendtlig beskydning. Mod Tøjhussiden kunne flankeringsskytset have en mission, idet det netop flugtede med ydermurene T af bygningerne ved Tøjhus havnen, og snart (vist 1614) byggedes en forbindelsesmur hen til disse; fortandingerne til den kan endnu ses; skytsnicherne til denne side kan også stadig ses i Bryghuset. Hvis der til denne side har været endnu en skanse, må den, at dømme efter Bryghusets facelinie, have været lige efter Provianthusgavlen, hvor i øvrigt van Wijck's kendte billede fra 1611 viser en skanse; efter anlægget af Christianshavn blev forsvarsanlæggene på denne side mindre aktuelle.

Til den anden side blev 1609 påbegyndt en lille jordbastion P med en ikke særlig høj beklædningsmur ved »Slotsherrens Stald« (ved nuv. Prinsensbro), den var kun ringe i sammenligning med Bryghusbastionen, men linerne flugter fint. Nogle år efter blev de forbundet med en kurtinemur, og op ad muren kom der staldbygninger, som strakte sig helt hen på flanken af den lille bastion. Kurtinen blev svagt fremadbrudt med et knæk på $5\frac{1}{2}^\circ$ på midten

(ses sikrest på V.L. bd. 2, IV) ; de svagt brudte kurtiner er karakteristiske for Steenwinckels arbejder, men er i øvrigt nu og da i tidens løb dukket op hos fæstningsteoretikerne.

Bryghusbastionen blev bygget som en mægtig kasematbygning med en forsvarsplatform ovenpå. Murene opførtes i det kunstfærdige fæstningsforbandt (murstenene afvekslende lagt lige og på skrå). Ydermurene er godt 2 m

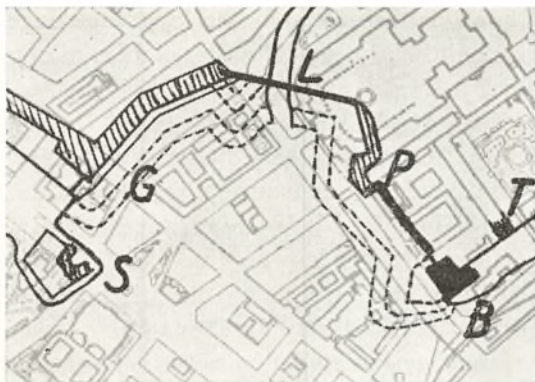

Fig. 2. Linierne mod Kalvebod Strand indtegnet på moderne kort. 1:10.000

tykke. Denne ikke så store murtykkelse, og også det, at bastionen ikke på sædvanlig vis er bygget jordfyldt – med kun små kanonkasematter – kan forklares ved beliggenheden på den lave strandbred (Flagbastionen ved Kronborg kan opfattes som et forbillede). Et stort problem udgør derimod vinduerne, og det ville være interessant, om det kunne afgøres, hvorvidt de er oprindelige; mystisk er det, at Wijck's stik viser vinduer, og lige så mystisk, at det viser en omliggende skanse. Når Charles Christensen antyder, at bygningen kan have fået sin form på grund af et forhåndenværende 50 år ældre fundament, forklarer det intet, men gør blot urimelighederne større, idet den fine bastionsform dengang ville have været helt umotiveret her.

Alt i alt får man et indtryk af en misforstået anvendelse af fæstningsteori, og kongen blev hurtigt ked af forholdene. I 1616 lagde han tag over huset (man tør også næsten med sikkerhed påstå, at vandet ville sive ned gennem den vel flisedækkede platform), og 1619 indrettede han det til bryghus.

Ud mod den senere Frederiksholms Kanal fandtes en smal strandbred foran Bryghuset og kurtinemuren. I hjørnet, hvor disse stødte sammen, byggede kongen i 1639 et stort svinehus for at udnytte »Masken, som der falder«, og vel med svinesti og mødding i læjhjørnet på strandbredden; hvis skydeskårene i Bryghusets vigtige højre flankeringsbatteri endnu eksisterede, så er de blevet skjult ved denne lejlighed. Og nedværdigelsen skred videre, i 1643 byggedes et »Høsehus i den Svinehave, ved Bryggerset, saa Høsene om Dagen kan komme paa Møddingen«.

Efter den lille bastion P fulgte en kurtinemur til en lignende bastion på Skarnholmen (Slotsholmen over for Nybrogade), men den mistede sin betydning og blev sløjfet efter anlægget af »Løngangen« L.

Denne sidste blev opført 1618–19 som en ca. 180 m lang overdækket muret bro fra Slotsholmen til byen, som med et par hvælvinger på midten spændte over kanalen (ved nuv. Stormbro, men i en retning nærmest på tværs af denne). Den blev rigt forsynet med vinduer med gitre, og ved stormen gjorde den fortrinlig nytte som et forsvarsgalleri.

Efter Løngangen fulgte en vold, nogenlunde færdig i 1619–20, som blev opført i strandkanten uden for den gamle bygrav, der stadig bevaredes som møllegrav. Ved denne, ved Vandkunsten, lå også fæstningens hovedkrudttårn. På ydersiden af volden blev, vist i 1634–35, opfyldt en vej, som man kunne nå ned på ved en nedkørsel i volden for enden af Løngangen; vejens anden ende blev på en opfyldning ført over Vestervolds grav ud til fortærrænet. I 1657–59 skulle man få mange bekymringer over den

svækkelse, som voldstrækningen led ved denne private kongelige vej ud til »hendes Kiærlighed, Vores elskelige, kiære Gemals, Dronningens Have« (nuv. Tivoli). Det er dog muligt, at nedkørselen på et eller andet tidspunkt flyttedes til halvbastionen G (ved nuv. Hovedbrandstation), men voldstykket lå i hvert fald uden grav med en vejterrasse ud mod den lave strand.

Halvbastionen G er omtalt i afsnittet om Vestervold.

Foran dette vigtige hjørne, hvor de stormende svenskere i 1659 nåede op på den danske volds brystværn, byggede Christian IV en skanse S på en opfyldning i det lave vand. Den lå ved den nuv. Tivoliindgang mod Glyptoteket. Selv om den egentlig bør forstås i forbindelse med retrenchementslinierne på Vesterbro, kan det være rimeligt at omtale den her. Ligesom disse er den på belejringskortene afmærket som et permanent befæstningsanlæg, grønt, i modsætning til alle udenværkerne foran Vestervold, som er brune. På nogle kort (f.eks. V.L. XIII, der må dateres til hen i 1650'erne) viser den sig som en mere diffus halvø (på V.L. XXIII skyldes det diffuse udseende en sammenklæbningsfejl), medens det ældste kort, hvor halvøen forekommer (V.L. XII), tydeligt viser den som et fortifikatorisk anlæg, og på et kort fra belejringen (Krigsark., Stockholm) er der med rødt markeret stensætninger; generalplanen af 1649 (V.L. XVIII) lader endda skansens fundamenter gøre et brud på den ellers overalt i projektet angivne regularitet af gravene, men det kan dog tænkes at skyldes en fejl ved kortets farvelægning. H. U. Ramsing har ment, at der på dette sted – hvor jordundersøgelser er omsonst, da det er midt i den senere stadsgrav – skulle have været en ejendommeligt formet naturlig halvø, men de grunde, han anfører (KHT I, s. 27), falder bort med det ovenfor nævnte. Skansen var forfalden før Svenskekrigen, og dens voldrester blev hverken fra dansk eller svensk side udnyttet, og fra dansk side søgte man kort før stormen at

udjævne dem. På Haelweghs stik af belejringen ser man denne forfaldne jordvold, og på hans stik af stormen er den endnu mere ruineret.

Under krigen 1657 anskaffedes 1200 palisader til fortrinsvis brug ved dronningens vej. Da »Svecus« kom tilbage i 1658, måtte der træffes alvorligere foranstaltninger.

Ved Bryghuset blev svinehuset nedrevet, og der blev på dets sted ved bastionens højre skulderpunkt bygget et batteri, formodentlig både frontalt og flankerende, og på strandbredden foran dette og foran Bryghuset sattes palisaderækker. I 1658-59 er forsvaret i væsentlig grad ført fra Bryghusets vinduer, men det er muligt, at der ved svenskernes storm også har været en ildlinie foran muren. Det store bastionsagtigt fremspringende batteri, som hyppigt er aftegnet på senere tiders planer af belejringen, er først anlagt i sommeren 1659. Staldene og de lave murklædte volde videre hen til Løngangen beskyttedes ligeledes ved palisader på stranden foran.

På den anden side af Løngangen blev volden efterhånden kraftigt sikret. Der kom adgangsspærrende palisaderækker (til dels med jernspidser) forneden, stormpæle (d.v.s. vandrette palisader) sekunderet af harvelignende sømbrædder foroven på voldskråningerne, spanske ryttere og fodangler (d.e. fire jernspidser sat sammen, så de stritter ud i alle retninger) på udsatte punkter; vejnedkørslen blev effektivt spærret og en »løbegrav« med spærring anordnet for at give den nødvendige forbindelse fra voldkronen til småanlæggene foran volden. Medens man på alle voldene mod landsiden kun havde een ildlinie inden for graven, har man tilsyneladende ud mod stranden også haft en vis besætning nede foran volden; der omtales mandskabsbarakker ved palisaderne hernede, og nogle skildringer og billeder fra stormen tyder på en nedre ildetage her. Oppe på volden byggedes kanonpladser af tømmer, og brystværnene udbedredes.

Med vinterens komme blev fronten mere udsat, og samtidig umuliggjordes jordarbejde. Brystværnsarbejde udførtes med tømmerkister og skansekurve (og i mangel heraf med tomme tønder), hvori jorden blev fyldt. Man forstår det stadige råb på tømmer til befæstningen, som genlyder i så mange af dokumenterne fra belejringen. Dagen før stormen, da man vidste, hvor den ville sætte ind, lykkedes det den initiativrige Jens Lassen at fremskaffe 180 stk. 20 alens bjælker, at udstyre dem til spanske ryttere og at få dem forsynet med jernkæder og med disse få dem fastgjort på yderranden af de isdækkede brystværn på Kalvebodlinierne (Danske Saml. 1. rk. bd. IV, 321). Linierne forstærkedes også med palisader og isbarrikader lidt uden for strandlinien, foruden de isede render, og endelig fandtes som bekendt et par mindre skibe lidt længere ude, og pælesætninger dækkede over mod Christianshavn.

Stormen blev afslået, men man havde set frontens svaghed, og det er naturligt, at der i 1659 blev foretaget befæstningsarbejder her. Det blev nærmest af den type, som man senere har kaldt »provisorisk« befæstning, d.v.s. ikke af en sådan størrelse eller systematisk linieføring som permanent befæstning, men dog jordarbejder af langt større dimensioner end det foregående års, og efter krigen kunne de bevares som led i fæstningen. I arbejdernes udførelse deltog bl.a. de hollandske soldater.

På det Kgl. Bibl. findes en ikke særlig stor, men smukt udstyret bog, som fæstningsingeniøren Christoffer Heer efter krigen gav Frederik III. I en lille og for alle tegningerne fælles målestok giver den pertentligt udførte kopier af forhåndenværende planer af monarkiets fæstninger. Hans københavnsplan (V.L. bd. 2, I) viser i fotografisk gengivelse megen lighed med den store belejringsplan V.L. XXIII (betydelig mindre lighed i original), men den viser med en særlig farvelægning de under krigen til-

komne led i befæstningen. Vi kan bemærke, at retrenchementslinierne til Søerne findes indprikket på planen, men de er ikke trukket op, da de var opgivet efter krigen; for resten giver planerne uvilkårligt indtryk af at være udført ved indprikning som pantografarbejde, og det ville være interessant, om man kunne godtgøre en så tidlig og smukt udført brug af den dengang nylig opfundne pantograf.

Foran Bryghuset ses på planen det nye store »Svinebatteri«, om hvis opførelse man kan læse enkeltheder i tømmerregnskabet (Lassen nr. 146), og på den anden side Løngangen ses den »nye forwiede (d.e. udvidede) Rundeel ved Vandkunsten« (under dennes bygning holdt man et beredskabslager af palisader, og da bastionen i august 1659 var færdig, blev lageret frigjort til brug andre steder på fæstningen). Foran Kalvebodlinierne angiver kortet en grav, og at denne er udført, kan man ikke tvivle om, i december 1659 nævnes, at der skal ises i »den nye grav« ved Slotsholmen; men når kortet angiver, at dæmningen foran graven er udformet som glacis med dækket vej, er det måske et ikke helt udført projekt. Sådanne stranddæmninger kræver megen omhu, og nogle år senere viser et ret pålideligt kort (Krigsark. Sth.) kun en yderdæmning foran graven mellem voldhjørnet G og Løngangen. Når Ramming har udtrykt tvivl om eksistensen af denne sidste yderdæmning, må bemærkes, at det er tvivlsomt, om den har kunnet påvises på de matrikelnumre, han henviser til. De her nævnte anlæg er punkteret på figuren ovenfor.

Ved 1668 blev bugten opfyldt og omsluttet af den nye Vestervold, og en af de nye gader fik navnet »Stormgade«.

Vestervold

Under krigen havde Vestervold en skikkelse, som hidrørte fra Christian IV's befæstning 1606-24, og desuden rummede volden minder fra ældre tid. Belejringen 1658

satte ind mod denne front, men forsvaret førtes meget aktivt fra dansk side, og da svenskerne sent på efteråret måtte trække sig tilbage, var resultatet for fæstningen blevet det ved sådanne lejligheder usædvanlige, at fronten var blevet stærkere, idet den havde fået en – ganske vist kun feltmæssigt udbygget – linie af forværker. I den resterende tid af krigen behøvede man kun at foretage reparationsarbejder på denne front.

Ved betegnelsen Vestervold vil det i denne forbindelse være praktisk at forstå stykket fra hjørnebastionen G ved stranden (ved nuv. Hovedbrandstation) og til Nørreport.

Befæstningen fulgte på denne strækning den middelalderlige forsvarslinie. Det var en standardopgave for tidens ingeniører at hægte bastioner på gamle bymure, og ved en eventuel videre udbygning at gøre murene til kurtinevolde. Københavns mure var imidlertid lidet anselige efter kontinental målestok. Der var i tidens løb bygget tårne og mellemliggende mure, men de var for mange strækningers vedkommende bygget oven på ældre volde, og højderne har ikke været så store og murene spinkle. Tårnene kender man noget til fra jordfund; af de mellemliggende mure har man kun fundet meget små rester.

Mellem Vesterport og Nørreport fulgte magistrallinierne af Christian IV's volde nøje de gamle murlinier, dog således, at der på hjørner og med passende mellemrum blev anbragt bastioner, som sprang frem fra linien. Mellem Nørreport og Østerport havde den gamle befæstning et krumt forløb, som nogle steder nødvendiggjorde mindre afvigelser, men det skal ikke omtales nærmere her. Murene blev imidlertid radikalt ryddet bort; vi hører en række gange i bygningsperioden om nedbrydning af dem, men de murstenstal, som omtales, er lidet imponerende.

Tårnene mistede deres hidtidige betydning. Foden af Jarmers Tårn blev skjult i en ny bastion (hvis navn blev

forvansket til Hjelmers Bastion), og der blev muret en tunnel ind til det. Overdelen af tårnet led stærkt under belejringen, og ligesom ved det nedenfor omtalte Vesterport Spir blev det nødvendigt at fjerne taget for at undgå rikochetskud. Hanetårnet blev skjult i »Hahns Bastion«, hvor dets overdel dog måske fik lov at rage op over volden. Løvetårnet kom til at ligge nede ved graven foran volden ved hjørnet af Nørreport Bastion; det synes, som om man endnu 1638 har udnyttet bygningen, men senere er det meste vist nedbrudt, vel i forbindelse med opførelsen af den nye bastion her i 1650'erne, dog har dets fod været synlig i 1658, da Dahlbergh med rød mursignatur indtegner det på spionkortet (V.L. XXII) (tårnet lå ud for nuv. posthus på Nørrevold).

Den nye vold udnyttede de gamle byporte. Både ved Vesterport og Nørreport fandtes de gamle dobbelte porttårne, og begge steder blev det ydre tårn ombygget og udsmykket og benyttet som port i volden, medens det indre tårn fik lov at ligge; ved Vesterport blev det fjernet i 1660'erne. Ved Nørreport havde man fra tidligere tid et stort og ejendommeligt spir (vist på det indre tårn), og Vesterport blev nu på det ydre tårn forsynet med et spir (at Chr. A. Jensen (HMK 3 II) fortolker Haelweghs belejringsprospekt til, at spiret skulle være på det indre tårn, synes uforståeligt). Portenes beliggenhed på eller ved en bastionsflanke var uortodoks og uheldig, man havde lejlighedsvis anvendt metoden i udlandet, men den var forladt; kongen må imidlertid have yndet den, og ved den senere Østervold ville han også anvende den.

Bastionerne blev anbragt uden på den foregivne gamle polygonlinie, og det var som nævnt en standardopgave; i lærebøgerne stod den under kapiteloverskriften »irregulær befæstning«, der var modsætningen til »regulær befæstning«, hvori behandlede regulære sekskanter, syvkanter, ottekanter o.s.v. Selv om der måtte tages visse hensyn til

helhedsafstandene, var hver bastions grundplan at betragte som en enkeltopgave. Opførelsen af voldene strakte sig over en lang årrække, under hvilken de forskellige partier sukcessivt blev udført, og detailprojekteringen af de forskellige dele er først sket efterhånden, men selvfølgelig lå der visse helhedsideer bagved.

I 1607 påbegyndtes Jarmers Bastion, og dette tidlige tidspunkt har måske bidraget til, at bastionen er temmelig lille. At den springer så lidt frem, skyldes også dens beliggenhed på det skarpe voldhjørne, man har ved alle bastionerne iagttaget reglen om, at vinklen i spidsen (sail-lanten) skulle være 90° eller lidt mere («fransk» eller »spansk« system).

Nord for den ligger Hahns Bastion, som byggedes 1618–19; den var lille, men stærkere fremspringende, idet den med den nævnte 90° -regel var anlagt efter normerne for en »Plat Form«, d.v.s. en bastion midt på en ellers for lang lige linie. Det lå dybt i bevidstheden, at der her var en ret linie (nuv. Nørrevoldgade), allerede tegneren af det ældste kort (V.L. I), hvor de gamle mure endnu findes, har på denne strækning brugt lineal, og kun på eet kort, V.L. V, er der angivet en vinkel på volden. Men dette kort er også dilettantisk, Christianshavns kanal er lagt på skrå, og originalkortet viser, at linierne er tegnet efter en del vaklen; det er lidt urimeligt, når kortet i B.B. udnævnes til »grundkort«, og det antydes, at det viser det kendskab, kongens ingeniører havde til København i 1624.

Nørreport blev flyttet ved 1656 (se afsnittet om Østervold), og den af Christian IV her byggede bastion omdannedes da til den nye Østervoldstype. Det gamle porttårn kom til at ligge midt i bastionen og blev snart helt begravet i jorden, idet der – vist 1659 – opførtes en forhøjet midterskanse, en »kat«, og volden nogle år efter krigen yderligere forhøjedes. Tårnet blev genfundet 1854, da man i forbindelse med ruinen af det gamle indre tårn anlagde

nogle kølerum i volden; fundet blev anledning til, at G. F. Lassen udgav sin bog om Københavns befæstning.

Går vi tilbage til Jarmers Bastion og går mod syd, så følger Vesterport Bastion. Den blev allerede ved sit anlæg 1618–19 forsynet med en »kat«, hvis artilleri blev særdeles nyttigt under belejringen. Bastionen var stor – i forhold til de andre samtidige – og lidt uregelmæssig, dels på grund af porten og dels fordi den nye voldlinie her blev forskudt i forhold til den gamle. På strækningen ned til stranden og et stykke langs denne blev den nye vold nemlig lagt foran den gamle voldgrav, der stadig benyttedes til møllegrav. I hjørnet ved stranden fulgte den halvbastion G, som Ulrik Christian Gyldenløve så heltmodigt skulle forsvare under belejringen, og som blev det punkt, hvor den svenske storm var lige ved at lykkes.

Bastionerne var alt i alt små, og betragter man en samlet plan af fæstningen 1658, er modsætningen til de mere moderne store Østervoldbastioner påfaldende. Flere af flankerne var under 20 m lange, så de kunne kun give plads til et svagt gravforsvar.

Profiltegning III (fig. 1) viser den voldprofil, som Christian IV anvendte ved København i denne periode. Den kendes fra kontrakterne om hans Østervold, men er sikkert også benyttet mellem Nørreport og Vesterport. Mellem Vesterport og stranden blev volden noget smallere. Voldens højde var overalt 10 alen, en normal god byvold. Derimod var det i underkanten af tidens standard, at en så stor og vigtig fæstning, anlagt på jævnt terræn, ikke fik glacis med dækket vej, men det blev ofte udeladt ved Christian IV's fæstninger. Det på tegningen viste blev først konstrueret, da svenskerne lå foran i løbegravene. En ravelin foran porten fik man heller ikke, og det synes ikke at have været påtænkt.

Sådan stod Vestervold indtil Svenskekrigen, og kun ved enkelte lejligheder omtales lidt vedligeholdelsesarbejder.

I stedet spredte kongen kræfterne. Ved inddæmningen af St. Jørgenssø ca. 1620 fik han den idé at udbygge diget mod byen (nuv. Nyropsgade) som defensivdige; de uheldige følger heraf skulle vi erfare under krigen. Og da han først var begyndt, blev han ved. I de følgende år udbyggedes den fremskudte forskansningslinie, »retrenchementerne«; først kom Ladegården og Vartov, og adskillige kræfter brugtes til en linie vest om St. Jørgenssø og ud til Kalvebod Strand, og senere kom en halv skanse ved Ravnsborg (den sydlige halvdel blev aldrig bygget). Under krigen 1643–45 var den nordlige del af den indre voldlinie i uorden, og forskansningslinien udbyggedes derfor på Østerbro med retrenchementslinier og en stor kamp-ravelin ved Vartov (de oprindelige bastioner her var for små). At disse stillinger kunne være til fordel for en angriber, havde Dahlbergh et klart øje for, da han tegnede sit spionkort ca. 1. august 1658. De kom måske til at gøre den nytte for Danmark, at da Carl Gustav den 11.–12. august 1658 havde besat dem, følte han sig i en så stærk position, at han med sindsro kunne afvente udviklingen i København, og derfor veg tilbage for de besværligheder, som en øjeblikkelig storm på byen ville have medført.

I krigen 1657 havde man ingen bekymringer over Vester vold, og specielt regnedes Vesterport for sikker i modsætning til de andre porte.

Forskrækkelsen kom, da Carl Gustav i august 1658 indtog en position i den ødelagte forstad foran Vesterport. I omstående figur er på et moderne kort indtegnet de anlæg, om hvilke kampen i den følgende tid stod så hårdt. Foroven ses volden med Vesterport på midten på nuv. Rådhusplads; til højre og forneden ses »retrenchementerne« med nuv. Vesterbros Torv midt i underranden.

På Dahlberghs kort er med blyant indridset en skanse, hvorfra en løbegrav fører frem til et anlæg omtrent ved A og videre frem. Man kan tænke sig, at det er gjort under

et møde med svenskekongen, hvor en første plan er lagt gående ud på opstilling af nogle af hærens få medbragte kanoner på dette sted; herfra kunne kanonerne skyde lige ind på portåbningen i Vesterport, og deres skræmmende virkning overfor danskerne kunne eventuelt være stor. Fra et kobberstykke kort (Frederiksborgmuseets arkiv) ved vi, at de første belejringsarbejder blev udført efter dette mønster.

På dansk side satte man sig omgående til modværge. I de første dage foretog man visse forholdsregler inden for volden; man anbragte lænker, som kunne spændes over gaderne, og barrikader bagved. Det kunne under heldige omstændigheder standse et mindre fjendtligt indbrud, og havde vel også en moralsk virkning for indbyggerne; men det daværende Københavns huse var ikke således som syd-europæiske huse eller senere tiders bygninger egnet til et hårdnakket forsvar. Når nogle kobberstukne belejringskort angiver en »afsnits«-linie bag møllegraven ved Vesterport, bygger det næppe på større realiteter. I tiden før stormen beordredes lænkerne efterset, for at de ikke skulle være frosset fast og derved ubrugelige.

Men det var helt klart, at arbejderne måtte koncentreres om volden som den afgørende forsvarslinie. Man begyndte at opkaste raveliner, II og III på figuren. Den første dækkede det svage sted ved »Dronningens vej« og den her liggende udgang fra fæstningen og kunne blive nyttig ved udfald; den blev en god erstatning for Christian IV's forfaldne strandværk I. Værket III var portavelin for Vesterport, og man ser af planen, hvorledes den sammen med bastionen har beskyttet porten mod svenskernes skud og indseende; fra jordfund ved man, at kørebanen i porten var omtrent i højden $+5$ m, det samme som vandstanden i graven oven for kammen, og selv om ravelinvoldens højde næppe har været særlig stor – man kan gætte på 3 m over nævnte niveau – har den dækket den nedre del af

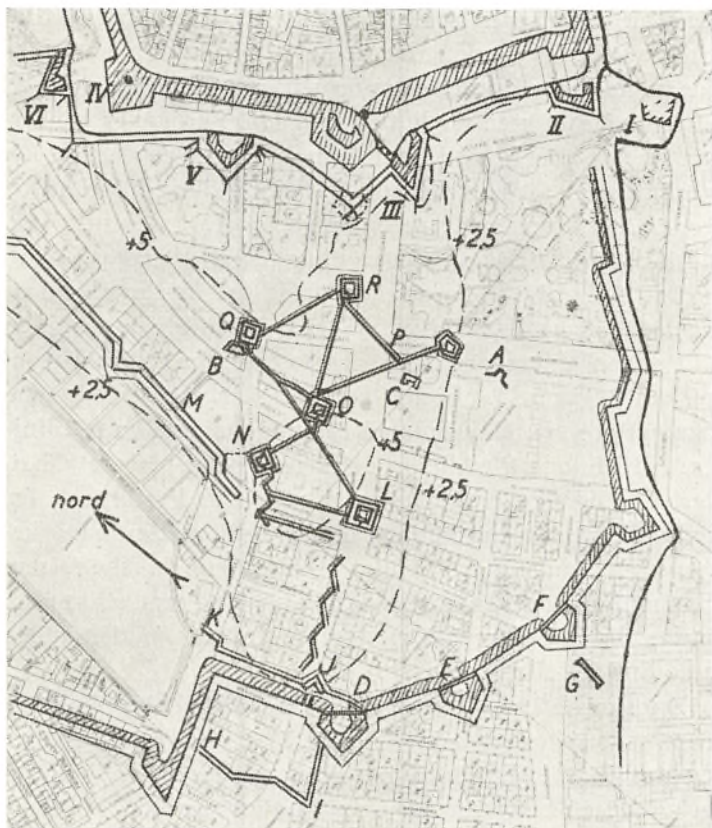

Fig. 3. Vestervold og de svenske løbegrave indtegnet på moderne kort. 1:10.000

portåbningen (se også i afsnittet om graven, hvori omtales, hvorledes forbindelsesvejen blev lagt ned på gravhunden).

Som en forholdsregel, der omgående gjorde nytte, udlagde man en kanonpram i Kalvebod Strand. På figuren er foruden kystlinien i højre rand indtegnet højdekurver for $+2\frac{1}{2}$ m og $+5$ m (efter Ramsings opgivelser for de oprindelige terrænforhold), og man ser, hvorledes der fra

byen skyder en svag højderyg ud over nuv. Vesterport Station og Trommesalen, og at terrænet herfra skrånede jævnt ned mod vandet. Denne skråning lå åben ud mod stranden, kun med nogle rester af mure og haver fra forstadsbebyggelsen, og kunne beherskes fra de danske kanonpramme. I den følgende tid skulle disse blive meget generende for svenskerne og bidrog sikkert væsentligt til, at de senere angreb foretoges oppe på højderyggen.

Den 13. august gjorde danskerne det første udfald og ødelagde de på dette tidspunkt ret spæde svenske arbejder.

I anden omgang angreb svenskerne over en bred front på højderyggen. De beskyttede deres arbejder med spanske ryttere, og der fremstod i denne omgang en hel linie fra A til B, og nu lykkedes det dem også at placere et batteri C mod den endnu svagt beskyttede Vesterport, fra hvis spir de blev beskudt af danske falkonetter (små kanoner). Desuden fik de, i eller ved de gamle danske retrenchementer ved stranden, placeret et batteri mod stykprammene. Skyts fik svenskerne fra provinserne på den anden side Sundet (Halmstad).

Danskerne lå heller ikke på den lade side. Tøjhuset rummede rige skytsbeholdninger, bl.a. beregnet til flåden, og man fik efterhånden bragt det i position på volden. Der arbejdedes på ravelinerne og palisaderingerne foran disse og foran volden, og desuden fik man efterhånden bygget en »dækket vej« med glacisformet brystværn foran den angrebne vestfront. Den dækkede vej gav en skjult forbindelseslinie foran graven og gav mulighed for over en bred front at gå frem til udfald. Den gik ofte under den tyske betegnelse »verborgener Gang«, og det har i forskellige nyere skildringer af krigshandlingerne givet anledning til forvekslinger med Løngangen ved Vandkunsten.

Den 23. august foretog danskerne »Generaludfaldet«, hvorved den anden svenske angrebsorganisation blev ødelagt. Det er i denne anledning, at Manley skriver (ed. Lon-

don 1670): »for it is an error to think to maintain trenches against a resolved attack«. De mod Vesterport opstillede kanoner blev i triumf bragt ind til byen, medens skytset i prambatteriet blev fornaglet og kastet i retrenchements-graven. De svenske løbegrave og en skanse ved C («Allzufrüh») blev ødelagt, rester af dem var dog synlige, da belejringen to måneder senere hævedes. Et yndet og velegnet våben ved dette som ved senere udfald var morgenstjernen; det kan nævnes, at under første verdenskrig har den teknisk højtstående østrig-ungarske hærs fæstningstrop- per benyttet morgenstjerner til aktioner af denne art.

I tredie omgang gik svenskerne forsigtigere til værks, og de fik snart en hjælp i det svære skyts fra Kronborg.

Mod nord blev Vartov efterhånden udbygget til et kraftigt mod byen og de danske pramme på Sundet vendt værk; Ladegården blev ikke så stærkt omdannet, men der blev her opstillet skyts, som kunne medvirke effektivt i de bombardementer, som snart begyndte. Et hjørne af Ravnsborgs vold blev omdannet til en lille vagtskanse. Hovedangrebet skulle føres frem mod Vesterportsiden, og her fremvoksede efterhånden de kraftige belejringsarbejder, som kendes fra en række kort, og hvori de senere danske udfald nok kunne ødelægge enkeltanlæg og forsinke fremrykningen, men ikke forstyrre helheden.

Som basis benyttedes den danske retrenchementslinie, i hvis delvis tørlagte grave de svenske hytter og telte anbragtes, dækket ind mod byen af voldene; løbegrave gennem bastionerne D, E og F gav en hurtig og bekvem forbindelse og et værn mod bysiden. Batteriet G anlagdes mod de danske kanonpramme i stranden. Ved dette sted fandtes i forvejen i retrenchementets vold en gennemskæring »Rakkerhullet« ud til en losseplads ved stranden, og svenskerne havde her bag volden en rytterivagt, som de lod bryde frem mod de danske udfald; danskerne lærte efterhånden, at når de ville foretage et udfald, skulle nogle af

fæstningens kanoner på forhånd være rettet mod »Rakkerhullet«.

Området mellem D og H i den dækkede lavning ved St. Jørgenssøs udløb blev indrettet til et hovedkvarter og befæstet udad mod eventuelle danske hjælpestyrker med »tenailleværket« HID og ind mod byen ved brystværn DJK langs grøften inden for retrenchementet. At den sidste linie blev lagt her og ikke oppe på voldkanten, viser voldens ringe størrelse, men den var dog så stor, at hovedvejen (nuv. Vesterbrogade) førte under volden gennem en tømmerport, og denne dækkedes af »ravelinen« J.

Til en stor standardbelejring hørte dengang en udadrettet »circumvallationslinie« og en mod byen rettet »contravallationslinie«, og hærens kvarterer skulle ligge i ringområdet mellem disse; ved København var chancen for en dansk hjælpehær udefra kun ringe, og endvidere terrænet så opdelt af Søerne, at dobbeltringen kunne indskrænkes til de ovenfor omtalte støttepunkter. Inden for »contravallationslinien« førtes så løbegrave og batterier – beskyttede mod udfald af tætliggende små skanser – frem mod de dele af fæstningen, man ville angribe. Det må erindres, at dette foregik, før Vauban opfandt sin sindige, men ufejlbarlige belejringsmetode.

Lad os nu betragte belejringsløbegravene. På det centrale vejkryds i den ødelagte forstad byggedes en større skanse L (»die Brill« = lynetten, men det vil føre for vidt at gå ind på dette ords skiftende fortifikatoriske betydning); den armeredes med let skyts, og en forbindelsesgrav førte i slangebugtninger fra J frem hertil. De første bombardementer foretoges fra batterier på yderkanten af St. Jørgenssø, men i september blev diget M foran søen udnyttet til opstilling af 22 kanoner til beskydning af byen, og dette store batteri beskyttedes – foruden af palisader og den foranliggende sumpede jordbund – af en skanse N (»Wohlbedacht«), hvorfra to parallelgrave gik

hen til L. Så vidt var belejringsarbejderne uangribelige for danskerne.

Angrebet zigzaggede videre frem langs OP. De beskyttende skanser var bygget på sædvanlig måde, d.v.s. ganske små (10–15 m i kvadrat inden for ildlinien), kraftigt palisadeværnede, og således at gravene om dem indgik i løbegravene. Henimod begyndelsen af oktober indledte svenskerne et koncentrisk angreb mod Jarmers Bastion IV. En skanse (»Leüs im Pelz«) blev omsider bygget ved Q, efter at danske udfald flere gange havde ødelagt det påbegyndte anlæg; det var ved denne skanse, at general Jacob de la Gardie blev dræbt (ifølge et kort i Krigsark. Sth.). Samtidig var en stærkt traverseret (med tværvolde) løbegravsforbindelse ført ad dæmningen mellem Søerne (nuv. Gyl-denløvesgade), og et værk (»Naaswijs«) – som forgæves blev angrebet af danskerne – byggedes her. Beskyttet af denne skanse blev der på denne ende af dæmningen M (uden for venstre rand af figuren) opstillet 10 stk. svært skyts, som herfra på 200 m's afstand kunne beskyde Jarmers Bastion. Samtidig skubbedes værkerne frem mod Vesterport, hvor skansen R (»ultimus reductus«) anlagdes; i afsnittet om gravene er omtalt den risiko, et svensk attentat mod Vesterportkammen ville indebære for vandstanden foran Jarmers Bastion. I de sidste uger af belejringen konsolideredes løbegravsnettet foran Vesterport til den på figuren viste skikkelse; danskerne forstyrrede stadig, og bl.a. erobredes skansen R under et udfald ved et håndgranatangreb.

De danske befæstningsarbejder mellem Vesterport og stranden er omtalt ovenfor. I første halvdel af september byggedes ravelinen V mellem Vesterports og Jarmers Bastioner; det er bemærkelsesværdigt, at den er større og mere regelmæssig end de i første omgang byggede raveliner II og III. Den lå gunstigt (smlgn. højdekurverne), og styrkede den svage Jarmers Bastion, da angrebets tyngde-

punkt skubbedes herhen. Senere lykkedes det at få bygget det lille forværk VI, der lå, hvor kanalen fra Peblingesøen afgrænsede kampområdet mod nord, og den dækkede vej blev fra Vesterport forlænget helt herhen. For at have fuld nytte af disse raveliner må der have været en forbindelse over graven, og i tømmerregnskabet omtales »Raches Porten« bag ravelinen V, men vi kender ikke noget nærmere til dens indretning.

Jarmers Bastion blev temmelig medtaget af beskydningen. Brystværnene på den og på de flankerende nabobastioner (Hahn og Vesterport) kunne kun repareres ved, at der om natten opsattes tømmerkister, som blev fyldt med jord. Den 12. oktober anskaffedes blik- og kobberrør til miner (som kunne nedgraves under eventuelle brecher i bastionen), og på et nedenfor omtalt kort er angivet nogle blyantstreger, som vist må forstås som en »afsnits«konstruktion i bastionen. Husene bagved lå tæt ind under volden, og de blev nedrevet, dels fordi de hæmmede færdselen ved volden (i tilfælde af brand i dem kunne der også opstå farlige situationer for forsvaret) og dels for at udnytte tømmeret til palisader; de var i forvejen stærkt medtaget af beskydningen.

I løbet af 2½ måneds belejring var svenskernes værker nået ind på en afstand af 150 m fra voldens brystværnskrone; hvor længe det ville vare for dem at arbejde sig gennem det resterende vanskeligste stykke, ville helt afhænge af, om danskerne kunne opretholde den forbløfende energi, som de hidtil havde udvist.

Den hollandske hjælp nåede imidlertid frem i rette tid – den 29. oktober stod søslaget i Sundet, og den påfølgende nat forlod svenskerne alle deres anlæg. De indrettede sig nu en stærk lejr i Brønshøj (beskrevet af R. P. Rasmussen i HMK 2, I, 242 f.) og med en fremskudt alarmskanse nær nuværende kryds mellem Borups Allé og Hillerødgade. Svenskernes belejringsanlæg blev undersøgt af danske

ingeniørofficerer, hvorefter sløjfningen af dem begyndte den 3. november.

Den på figuren viste rekonstruktion af løbegravene bygger især på kortet V.L. XXIII, der må være et direkte resultat af den nævnte undersøgelse, og viser altså tilstanden efter belejringens ophør. På nogle svenske kort er der mindre afvigelser, som skyldes, at de gengiver visse enkeltheder i løbegravene, som senere er blevet ændret. Dette er bl.a. tilfældet med kortet hos Pufendorf, hvori det dog vist er kobberstikkerens skyld, at det markante løbegravshjørne »Scharfes Eck« er vist som en skanse; dette kort giver også navne på skanserne, hvoraf nogle er nævnt i det foregående. To ensartede danske kort, hvoraf det ene er gengivet i V.L. XXIV, fortjener et par særlige ord. De består af to samtidigt tagne kopier af planen af de danske fæstningsvolde (man kan endda af nålestikkene se, at det gengivne kortblad har ligget underst ved kopieringen), og herpå er – i forskelligt omfang – indtegnet nogle af de svenske skanser, med beliggenheden temmelig rigtigt indpejlet, og endvidere mere løst nogle af løbegravene og batteristillingerne (og desuden er der sporadiske oplysninger om svenske afdelingers kvarterer); de fjernere (og fra volden usynlige) løbegrave er ikke indtegnet, og de sidst anlagte værker er heller ikke med. Man tager næppe fejl ved at påstå, at det er kort, som under belejringen er tegnet af danske officerer til brug ved artillerikampen og til planlægning af udfald.

I 1659 blev brystværn og voldskråninger istandsat, men egentlige nyanlæg var overflødige på denne front. Efter krigen bibeholdt man ravelinen ved Vesterport, idet vejen førtes midt ud gennem den (kort i Krigsark. Sth.), men i 1667 begyndtes en fuldstændig omdannelse af volden med en ny Vesterport og store bastioner. Ved navngivningen af de nye bastioner mindedes man Schack, Ahlefeldt og Gyldenløve.

Østervold

Planerne til det nye St. Annæ Kastel har ligget nogenlunde fast fra 1627, og kort tid efter fattedes planen om at lægge en befæstningslinie fra den gamle vold ved Nørreport og op til den nye skanse. Det var en tilslutningslinie til et fremskudt fort, ligesom de samtidige retrenchementer foran Vestervold, men medens disse var relativt spinkle provisoriske anlæg, som i deres linieføring rettede sig efter terrænforholdene, skulle den nye Østervold være et permanent fæstningsanlæg, med en linieføring suverænt bestemt efter kunstens matematiske regler, og med volde af dimensioner som de gamle byvolde. Forskellen mellem retrenchementets bastionsfronter på 180 m og den nye volds på 245 m er mere signifikant, end man måske umiddelbart ville tro; det er forskellen mellem provisorisk og permanent befæstning.

Gangen i arbejderne med den nye voldlinie og dens successive forandringer i tiden frem til Svenskekrigen står i nær forbindelse med byplanerne for området inden for volden, og der findes udførlige fremstillinger af det, især hos V. Lorenzen («Chr. IV's Byanlæg») og hos Forchhammer (B.B.), så vi skal nøjes med at betone visse mere tekniske sider.

Endepunkterne af volden var givne, nemlig Nørreports Bastion N og St. Annæ Kastel S. Det nye byområde tænkes udbygget efter en centralsymmetrisk plan, »Oktogonplanen«, med en stor ottekantet midterplads med centrum ved det nuv. kryds mellem Borgergade og Dr. Tværgade. Den nye vold skulle på strækningen ST nærmest Kastellet have et par bastionære fronter, som (med nogenlunde tilnærmelse, grundplanen kendes kun fra to ret løse kort, V.L. IV og V) udgjorde et udsnit af en regulær polygon med nævnte centrum. Men planen kunne ikke fortsættes efter dette system, dels lå Rosenborg i vejen,

og dels ville man gerne have en naturlig tilslutning til den gamle vold. Den opgave, at forbinde to fjerntliggende voldstykker, havde sin standardløsning i datidens lærebøger, nemlig at forbinde dem med et udsnit af en regulær polygon på en sådan måde, at retningerne i endepunkterne gik jævnt over i hinanden. I det foreliggende tilfælde blev der fra bastionsspidsen ved »Runde Kirke« T (et punkt ved nuv. gangbro over banen til Østre Anlæg) og ned til N lagt

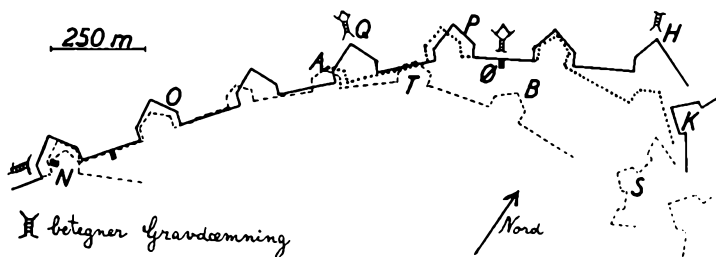

Fig. 4. De successive voldlinier på Østervold 1630-1660.
1: 20.000

fire bastionære fronter, som udgjorde et udsnit af en regulær 40-kant (måske 36-kant). Dermed gik den gamle og den nye vold jævnt over i hinanden, og Rosenborg var indlemmet. Den nederste punkterede linie på fig. 4 angiver voldprojektets magistrallinie.

Bastionsfronterne er 245 m fra saillant til saillant; bastionerne er ret små, man har tilsyneladende fulgt den gamle regel om, at kurtinen er $\frac{2}{3}$ af den indre polygonside, og flanken = halvstruben = $\frac{1}{6}$ af den indre polygonside. Bastionerne er temmelig stumpvinklede, det er en ældre mere sydeuropæisk præget form, der er anvendt.

Hvor meget der blev opført af den nye vold, er svært at vide. På kortet V.L. V er et stykke AB af volden angivet som »das neuwe angelegte Werck«, men det må vist opfattes konjunktivisk; i den nedenfor omtalte næste arbejds-

periode bliver volden netop flyttet på denne strækning. Planen var uheldig med hensyn til placeringen af Østerport og tilslutningen til et svagt udenværk af Kastellet.

I 1642 begynder en ny arbejdsperiode efter en ændret plan, og Hans J. Schiørt kom til at stå for arbejdet. Han bibeholdt de sydligste tre fronter af den forrige plan, så man tør antage, at de var bragt til nogenlunde fuldkommenhed; dog er det tvivlsomt, om tilslutningen til den gamle vold ved Nørreport var i orden. Men fra »det Bulværk ved K.M. Have« (punkt A, i nuv. Sølvgade, ud for anlægget foran Kunstmuseet) blev den tidligere vold erstattet af en ny fæstningsbue, drejet noget mere mod nord (den øverste punkterede linie). Konkaviteten ved A viser, at man ved nyanlægget ville læmpe sig efter det allerede forhåndenværende. Den nye linieføring betød en udvidelse af byen, idet det nordlige af nuv. Nyboders område blev inddraget. Man har næppe i detaljer overvejet tilslutningen til Kastellet, da arbejdet på dette nærmest var gået i stå. Bastionsfronterne blev længere end de ældre, ca. 300 m, og bastionerne noget mere fremspringende, men stadig temmelig små.

Der blev arbejdet effektivt på denne voldlinie, og Schiørt fik udbetalt store beløb. I 1647 begyndte man at benytte den nye Østerport Ø (DSB's transformatorstation ved Nyboderskolen angiver nu dens plads). Porten selv var en simpel, men solid, tømmerpassage gennem volden, ved de senere voldarbejder angives konstruktionens bredde til »1R 5f 3z« (d.v.s. ca. $5\frac{1}{2}$ m). Kongen har måske følt porten som et tilbageskridt fra hans ungdoms pragtfulde portbygninger med spir og skulpturer, men den var effektiv og havde den fordel, at voldens brystværn uhindret passerede hen over den. Den var ikke noget usædvanligt for tiden, Eylend v. Bellisiren (»Niederländisch Festung«, Dresden 1632) anbefaler tømmerporte, og skriver »Hieraus erscheint, dass Pforten, die von köstlichen Arbeiten,

mit Pfeilern und Seulen gezieret, unnötig, weil der Feind in Stürmen etlicher massen eine Beschützung und Aufenthalt hat«. Porten blev bevaret, da Rüse udbedrede Østervold i 1660'erne, selv om han, vel også af hensyn til tømmerkonstruktionens begrænsede levetid, forudså en flytning, men porten holdt lige til 1680'erne. Ubetydelige rester af den er fundet i moderne tid ved voldens sløjfning.

Volden af 1642 var ikke nogen radikal løsning af problemet, og samtidig var fæstningsbygningskunsten gået fremad. Freitag's meget udbredte bog (første udg. 1631) anbefalede større bastioner, og denne udvikling blev forstærket i 1640'erne og fandt bl.a. udtryk i Dögens og Goldmans værker. Bastionerne skulle være større og stadig mere fremspringende (d.v.s. stor »sekondflanke«); dersom der blev skudt breche i en bastionsface, skulle det være muligt fra nabobastionen at skyde kraftigt ind på brechen (skråt forfra) med håndvåben.

I 1647 begyndte man at overveje en ombygning af volden, og når vi overhovedet kender Schiørts linie (endda detailleret), er det kun, fordi den optræder som referenslinie i planerne til ændringsforslagene. Et kort (V.L. VII 1) angiver en moderat opretning af linierne, med lidt større bastioner og saillantvinkler på 90° (»fransk system«). Men man besluttede sig til en mere gennemgribende forandring. Man har flere projekter fra 1647–49, »Drøftelsernes Aar«, som V. Lorenzen kalder dem, og i flere af dem lader man meget naturligt voldforbedringerne udstrække sig til Vestervold.

Den nye vold blev bygget fra og med Nørreports Bastion N og op til det nye kastel K mod nord, og det fremgår af tegningerne, at volden var fastlagt på et tidspunkt, hvor kastelets udformning endnu var genstand for overvejelser.

Voldlinien blev lagt således, at de nye kurtiner nogenlunde fulgte de tilstedeværende, men da den gamle vold bestod af en ældre og en nyere del med hver sin frontlængde,

medens den nye vold fik en ensartet frontlængde på 275 m, d.v.s. en mellemting, måtte bastionerne forskydes sidelæns, og desuden blev de betydeligt forstørret. Et punkt var fastlagt på forhånd, nemlig den nye Østerport Ø, og kurtinelinien omkring denne blev derfor tegnet eksakt oven i den gamle kurtine. Da man på dette sted i moderne tid sløjfede Christian V's store vold, fandt man indeni og med praktisk talt samme magistrallinie volden fra ca. 1650 og i denne volden fra 1642. Et lignende fænomen kan iagttages på et træsnit fra sløjfningen af volden foran Garderkasernen (gengivet i »Før og Nu« 2, s. 3).

Voldlinien blev lagt således, at konkaviteten ved A forsvandt, og i øvrigt har ingeniøren helt frigjort sig fra den flere gange i det foregående omtalte afhængighed af regulære polygoner. Bastionsfronterne følger efter hinanden, for det meste samlet parvis, således at to successive fronter ligger på ret linie, og i øvrigt med vinkler afpasset efter de stedlige forhold. Magistrallinien er tegnet efter bestemte matematiske principper, af en stor studietegning af volden i målestok 1:1040 (altså 20 gange så lang som fig. ovenfor; Kgl. Bibl.) fremgår, at enhver kurtine er eksakt lig summen af de to facer ved samme front.

Fortifikation er et fast kapitel i datidens matematiske lærebøger, og fæstningskonstruktørerne var tidens fornemste anvendte matematikere. Videnskabshistorisk er det nu interessant at se dette udprægede eksempel på, at en matematiker skaber en metode, som er så alment anvendelig, at han kan frigøre sig fra usaglige regularitetskrav. Spørger man, hvem der er mester for detailprojekteringen, er der næppe tvivl om, at det er Georg Hoffmann. Den øverste ledelse af arbejderne havde Axel Urup (se V. Lorenzens bog om denne), men Georg Hoffmann var underingeniør hos ham ved København 1647–49, hvorefter han kom til Fredericia for at dirigere arbejderne der. Nu er det således, at alt det særegne ved Østervold genfinder

vi på tegningerne fra 1650'erne af Fredericia. Georg Hoffmanns matematiske metoder kender vi, idet hans fætter Chr. Heer (også en habil fæstningsingeniør og -forfatter) fremsætter dem i »Speculum artis muniendi« (Leipzig 1694), selv om de på dette tidspunkt må have virket noget forældet (Hoffmann var da for længst død). Heer omtaler metoden som en »invention«, og den har det for datidens fæstningslitteratur usædvanlige matematiske særpræg, som er skitseret ovenfor.

Metoden er anvendelig for bastioner anbragt på hjørner, hvis vinkel kan have enhver størrelse mellem 90° og 180° , og som et biresultat af den subtile konstruktion opnås det ikke sædvanlige, at en kurtine bliver eksakt lig summen af facerne ved samme front. Både på Østervold og ved Fredericia er vinklen med tilnærmelse 180° , og en til konstruktionen svarende regning giver i dette specialtilfælde face = halvkurtine = 2 gange flanken, og en vinkel på 45° mellem face og kurtine. Et andet sted nævner Heer, at Fredericias kurtiner er 42 roder, og med dette mål giver regningen en frontlængde på $(1 + \sqrt{2}/2) \cdot 42$ roder = 270 m, hvilket stemmer så godt, som man kunne vente, med den foran nævnte frontlængde for Østervold, og de andre relationer stemmer også. Vi skal ikke her gå ind på en mere detaljeret undersøgelse. I bogen betragtes som eksempler dels vinklen på 180° , som lige er omtalt, og dels vinklen 120° , d.v.s. i en regulær sekskant, og det er netop det tilfælde, som indtræffer ved det 1649 påbegyndte kastel, hvor metoden også blev anvendt. I det sidstnævnte tilfælde bliver resultatet fortifikatorisk mindre godt, og Georg Hoffmann var selv sammen med Axel Urup i 1661 med til at godkende Rüses plan til det nye kastel.

Ligheden mellem Østervold og Fredericia viser sig ikke blot i plantegningen, men også i voldens profil, og ligeledes kom udførelsen af arbejderne til at forløbe parallelt de to steder.

Profiltegning IV er et forsøg på at give Østervolds profil; den er tegnet med hjælp af kendte Fredericiaprofiler, og desuden har man som nævnt gjort visse jordfund. Foran volden skulle være en faussebraie (nedre forsvarslinie), men man havde ikke nået at opføre dens brystværn, så der fandtes derfor en ca. 20 m bred tom terrasse mellem volden og graven. Man plejer at anføre, at der fandtes faussebraie ved Fredericia i 1657, men situationen var omtrent som ved København, idet kortene viser, at terrassen kun på to mindre strækninger var forsynet med brystværn.

I Østre Anlæg findes en rest af Peuchlers Bastion, og foran bastionens facer ligger endnu terrassen mellem volden og graven; det er det sted ved København, hvor man bedst kan lade tankerne gå tilbage til befæstningen fra Svenskekrigen, men den moderne tilskuer bør dog erindre et par ting. Dels, at voldhøjden indenfor (hvor nu »Danmarksmonumentet« står) er en del højere end Frederik III's vold; bastionens skråninger ned mod terrassen er derimod så godt som uændrede, de er forskudt et par meter ved de senere voldarbejder. Dels, at faussebraien kort efter belejringen blev forsynet med det brystværn, som det hele tiden havde været planen at anlægge; det ligger der derfor nu, undtagen foran selve bastionsspidsen, hvor det har måttet vige for at give plads for en buste af Sophus Bauditz, som af en eller anden grund er anbragt på dette lidet besøgte sted. Og endelig, at vandet i graven i 1658 næsten nåede op til terrassen, og graven var en del smalere; det flade forterræn – helt blottet for udenværker – nåede et stykke ind over den nuværende grav foran bastionen.

Graven er omtalt nærmere i et andet afsnit. Foran graven var afgrænset en strimmel forterræn, og det har vel været planen at lægge et glacis her med en dækket vej, men det skete først i slutningen af århundredet. Ved Fredericia var situationen ganske den samme, glaciset var

afmærket, men det fandtes ikke i 1657 (en lille strækning blev anlagt i 1700-tallet, og foran den øvrige fæstning kom det først i 1849).

Byggegrundene strakte sig ind til ca. 100 m foran fæstningsterrænet, dog var nogle af de nærmeste grunde bortskødet med det forbehold, at de kun måtte have plankeværk, men ingen bygninger, på den mod fæstningen vendende side.

Udenværker havde man ikke fået gjort meget ved i 1657. Det var nødvendigt at få raveliner foran portene. Ved århundredets begyndelse havde man opfundet petarden, en krudtladning i et svært spandlignende metalhylster, som, hvis den blev anbragt op mod en port eller tyndere mur, ved sin eksplosion ville slå igennem den (det synes at bero på den specielle »hulladningsvirkning«, som er genopfundet ved sidste verdenskrig og anvendt til ødelæggelse af bunkers og tanks), og man havde oplevet nogle slående eksempler på dens anvendelse til overrumpling af ubevogtede fæstningsporte. Ved stormen på København ville svenskerne i øvrigt anvende petarder til at erobre Løngangen ved Vandkunsten, men de nåede ikke ind på så tæt hold, at det kunne lykkes. Foran Østerport var anlagt en ravelin, og det var også stærkt fornødent, da der ikke var nogen bro her, men foreløbig kun en vejdamning, som var nødvendig til opstemning af vandet i graven.

Ved Nørreport var man i 1650'erne begyndt at bygge en ny port til erstatning for de gamle porttårne ud for Nørregade; tilsyneladende havde Axel Urup i 1650 planer om murede porte, som skulle »give Fæstningen Anseende og Kredit« (Lassen nr. 93), men man nøjedes nok med at bygge en tømmerport af samme type som Østerport og de samtidige Fredericiaporte. Beliggenheden blev den planlagte og fortifikatorisk rigtige ved nuv. Frederiksborggade, og i 1671 blev den prægtige murede Nørreport opført på samme sted. I 1657 blev der i anledning af krigen

lagt en ganske lille ravelin foran porten, og man klarede sig med den krigen igennem; stedet lå jo beskyttet bag Søerne. Det første voldarbejde efter krigen bestod i bygningen af en ny ravelin.

Lad os nu se, hvilke arbejder krigen gav anledning til, og lad os foreløbig blive ved portene. Den 11. august 1658 om aftenen blev byens porte på Sjællandssiden lukket, og portfløjene stod solidt lukkede indtil efter freden 1660; på nær enkelte undtagelser blev kun den lille gangdør åbnet for den militære passage, for indhentning af tømmer, og når det ellers måtte være nødvendigt. Broerne blev afbrudt, evt. erstattet af lette skydebroer, og dæmningerne og ravelingravene foran blev rigt forsynet med spanske ryttere, spærrebomme og palisader. Ved Nørreport blev portrummet fyldt med jord med kun en smal gennemgang til døren (fortæller Hjørring), og der forfærdigedes stenkister, som på ruller kunne skydes foran portåbningen (hvis dette skulle lyde fortidigt for den moderne læser, kan bemærkes, at man ved broerne i Malmø kan se betonblokke på forvitrede rullemekanismer fra sidste verdenskrig).

Portkontrollen var meget streng; Hjørring fortæller, hvorledes han tilbragte en novembernat hos den danske vagt i ravelinen foran Østerport, inden han næste dag kunne få lov at gå ind gennem døren. Ved fredsforhandlingerne måtte de fornemme herrer inde i byen lade sig transportere til porten, så til fods gå ud gennem døren og over i ravelinen, hvorfra de i tilsagte vogne blev kørt til forhandlingsbygningerne ved Rådmandsmarken. Materialerne til disse bygninger blev pr. pram sejlet til et punkt lige uden for Kastellet, og så transporteret videre pr. vogn. Afspærringen føltes streng, i isvinteren måtte præsterne fra prædikestolen understrege forbudet mod civil færdsel foran fæstningen, og Hjørring skildrer malende glæden, da portene blev åbnet og bønderne igen kom til byen.

For voldens vedkommende er det af det foregående fremgået, at tilstanden var noget ufærdig; den angivne profil har ikke været opnået alle vegne, og der har mange steder været mangler ved brystværnet. Krigen før Roskildefreden havde ganske vist givet anledning til visse udbedringer, men det var ikke blevet til meget, da det netop var i frostperioden, man tænkte på Københavns befæstning, og de efter freden udførte arbejder var ikke af en type, som umiddelbart øgede forsvarsværdien.

I august 1658 fik man opkastet midlertidige brystværn, hvor det var nødvendigt, og med hollændernes hjælp blev brystværnene i løbet af 1659 bragt i en varigt brugbar tilstand.

Et vigtigt armeringsarbejde var konstruktionen af »Batterier«, d.v.s. træbriske, hyppigt i form af lidt ophøjede træplatforme, til kanonerne. På en færdig vold ville man måske have haft nogen, til en vis sikkerhedsarmering, men det synes, at de alle måtte forfærdiges fra nyt ved København (dog vel Kastellets kystbatterier undtaget). Desuden måtte de vedligeholdes og blev ofte ændret i overensstemmelse med fjendens angreb eller på grund af arbejder på volden. Endvidere måtte der bygges små tømrede krudthuse, materialskure o.s.v.

Da belejringen trak i langdrag, og særlig da vinteren kom, blev det nødvendigt at bygge »corps de gardes« (i daglig tale »cortegaler«), d.v.s. opholdsrum til den nødvendige store vagtstyrke, for det meste i form af barakbygninger, som har ligget på og bag volden og i udenværkerne. Man hører mange gange om anstrengelserne for at skaffe materialer til dem, og i skildringerne fra belejringen hører man om livet i dem. De var forsynet med ovne, og man hører om, at der i nogle fyres med engelske stenkul. »Cortegalerne« fandtes naturligvis på alle fæstningens fronter, men medens man på nogle af de andre steder havde en vis hjælp ved at benytte forhåndenværende huse

lige bag volden, så frembød den ringe bebyggelse bag Østervold kun få muligheder herfor. I bebyggelsesplanerne fra omkring 1650 for Ny-København var der afsat nogle smalle byggegrunde langs indersiden af volden, uden tvivl beregnet til kaserner, således som man både tidligere og senere brugte det i udlandet, og hvis de havde været opført, havde det været en stor hjælp, men i de senere udformninger af byplanen blev tanken forladt.

På terrassen foran volden blev sat palisader, og på nogle strækninger blev yderligere anbragt stormpæle i volden (således f.eks. på Ny Nørreport Bastion (O), hvor graven måske har været særlig lavvandet).

Til armeringsarbejderne behøvedes fremfor alt tømmer, og Tømrerlaugets regning fra 1660 for arbejderne i krigsperioden (Lassen nr. 146) er et vigtigt dokument til oplysning om, hvad der foretoges. Det er påfaldende, at ved gennemgangen af de udførte arbejder forekommer ustandselig ordene »som siden igien er bleven forandret« eller lignende. I øvrigt må man huske på, at adskillige arbejder er gået gennem andre instanser, f.eks. udført direkte af »Soldatesquen«.

En særlig vanskelighed på Østervold frembød dæmningerne, som skulle regulere vandet i graven. Der var tre N, Q og H foruden Østerportdæmningen; allerede 1657 blev de spærret med palisader ved den ydre ende, og ved Q opførtes 1658 en lille ravelin som et brohovede foran dæmningen og en lille fleche (vinkelbrystværn) på terrassen inden for dæmningen. Ifølge Hjørring virkede det her anbragte lette skyts meget effektivt under stormen på grund af sin lave placering.

På et punkt var Østervold slet ikke opført efter planen, nemlig på den nordligste bastionsface HK ved Kastellet. Graven var meget lavvandet, også rundt om Kastelbastionen K, og der var praktisk talt ikke nogen vold, så her var et hul i befæstningen, som det temmelig

ikke var i stand til at beherske. I afsnittet om gravene er svenskernes observationer på dette sted omtalt, og Dahlberghs spionkort (V.L. XXII) viser også interesse for dette punkt; det er om dette sted, det hedder, at det svenske rytteri eskadronvis kunne have indredet. Patrioten Jens Lassen ydede en indsats her ved i augustdagene 1658 at lave en interimistisk spærring af nogle hundrede (?) vogne; på hans initiativ blev dernæst mere varigt nedslået tættstående pæle forsynet med jernpigge, og bag dem tømret et galleri, som på stolper blev ført over Kastelsgraven til K, så man dækket af svære egeplanker fra dets skydeskår kunne forsvare pælespærringen. Derved opnåede man også at få en fordelagtig forbindelsesvej over til Kastellet. I løbet af krigen er det »endeel nu siden igien bleven forandret«, siger tømmerregnskabet.

Af alt det foregående fremtræder manglerne ved Østervold. Men det må fremhæves, at det var det mest moderne afsnit af befæstningen, og de store bastioner gav gode forsvarsmuligheder. Den mindre stejle yderskråning blev misforstået af kritikerne (se afsnittet om profilerne).

Efter krigen blev volden forhøjet og gravene uddybet, og der kom raveliner og glaciser, der strakte sig et par hundrede meter frem i terrænet. Samtidig blev bastionernes linier moderniseret og modificeret, så de bedre passede til de større højdeforskelle. At dette sidste var vigtigt, og at Hoffmanns grundplan ikke egnede sig til en så stærk profil, som man måske somme tider havde overvejet at udføre, kan ses ved sammenligning med Fredericia, hvor man også forhøjede og uddybede, så gravene blev næsten V-formede, men beholdt grundplanen; gravflankeringen blev derved dårlig, og i 1861-64 måtte man foretage store jordarbejder for at forbedre forholdene ved den mest udsatte del af fæstningen.

De to bastioner, Q og P, hvor svenskernes storm blev afslået, fik siden navn efter cheferne ved denne lejlighed, Quitzow og Piichler (forvansket til Peuchle)

Kastellet

Christian IV byggede 1624 et par blokhuse på skibsskrog til forsvar af havneindløbet, men han besluttede snart efter at befæste løbet på en mere storslået og mere varig måde.

Ca. 1627 begyndte opførelsen af St. Annæ Skanse, et stort værk, hvis perimeter mod landsiden bestod af fire bastionære fronter, liggende som halvdelen af en regulær ottekant. Ottekantens diameter dannede en omtrent 700 m lang retlinet afgrænsning mod søen, så her var plads til opstilling af over et hundrede kanoner, der kunne forsvare havneindløbet. Foran de tre helbastioner mod land var planlagt tre små kronværker (udenværker). Den lange linie lå solret nord-syd (ligesom ved de senere kaster). Planen til skansen kendes kun fra to ret løse kort (V.L. IV og V).

Med den sædvanlige foragt for terrænforholdene var det meste af værket projekteret i det åbne vand, men medens det nylig fuldførte Christianshavn var bygget på dybder op til $\frac{1}{2}$ m, så ville den nye skanse, som vendte ud mod det dengang åbne sund, komme til at ligge på dybder, som for den sydlige dels vedkommende nåede op på 4–5 m (ifølge Ramsings kort). Det skulle efter mange års arbejde vise sig, at værkets opførelse var umulig.

Dets bygningshistorie er, så vidt dokumenterne tillader det, klarlagt af V. Lorenzen og i B.B. Man har i hvert fald arbejdet på de tre kronværker, men det sydligste ved man ikke meget om. Det mellemste kendes i det refererende kortmateriale kun fra Dahlberghs kort 1658 (V.L. XXII), hvor han dog har drejet det noget for at få det i samklang med det senere kastel. Dets grave angives som halvtørre, og selv da det var nyt, har voldens højde sikkert kun været ringe efter tidens sædvane for sådanne værker. Det var uden militær interesse i 1658. Det nordligste kronværk

kendes fra to kort; på det ene (V.L. VII 1) er det indtegnet sammen med de omliggende fæstningsanlæg; på det andet (V.L. XII) ses kun kystlinien, men denne markerer

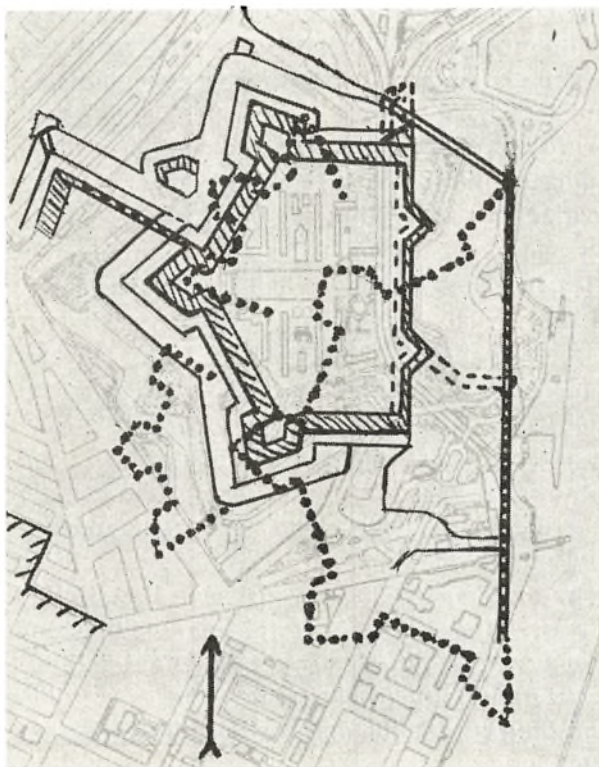

Fig. 5. St. Annæ Skanse (prikket) og Kastellet 1658 indtegnet på moderne kort. 1:10.000

tydeligt kronværkets østlige side mod stranden og to afbrudte stykker af glacisdæmningerne foran dets grav. Af disse kort fremgår med temmelig stor sikkerhed, at i hvert fald det nordre værk er bygget kortere og bredere end indtegnet på projekterne. På hosstående skitse er kronvær-

kernes magistrallinie derfor ændrede på denne måde (punkterede ligesom hele Chr. IV's skanse); derved opnås også en bedre samklang med Nyboders gamle nordre afgrænsning (antydnet på fig.).

Skansens hovedvold mod landsiden nåede man næppe at komme i gang med, meget skulle opfyldes i stranden, og man måtte derfor først bygge den lange linie mod søen, begyndelsen til det senere Langelinie. Dæmningen skulle bygges af store tømmerkister, som med sten blev sænket ned på rette plads; man arbejdede i en årrække, men det lykkedes aldrig at fuldføre den sydligste ende, hvor vanddybden var størst. Et par tilslutningsdæmninger fra land blev bygget, bl.a. den, hvor Toldboden anbragtes. Efter nogle års forløb kunne man opstille kystskyts på den lange dæmning, og på kortet V.L. VII 1 er tegnet »Batterie« på dæmningen. Dette kort, som egentlig er en studietegning til voldarbejder på Østervold, giver måske noget af sandheden om befæstningssituationen i 1647; de kanonbesatte dæmninger er tegnet i direkte forbindelse med det svage nylig anlagte retrenchement langs stranden ud mod Vartov; man får en følelse af, at den kontinuerte forsvarering om hovedstaden lå her, og at man ikke rigtig vidste, hvad man skulle stille op med voldenes jordhøje indenfor. Ved krigen 1657 foreslår kommandanten i København, Breda, at batterierne på dæmningen flyttes ind til den sikrere position på det (da opførte) kastel indenfor (Lassen nr. 101).

Den opførte del af dæmningen udgjorde en stor ingeniørpræstation; den blev bevaret i kastellet fra 1649, og – hvad der er mere forbausende – også i kastellet efter Svenskekrigen. Betragter man Henrik Rüses plan fra 1665 af det færdige kastel (V.L. bd. 2, III 2, også i »Danmarks Riges Historie«), griber man af beundring for den overlegne geometriske linieføring; den gamle Østervold til venstre i tegningen virker diletantisk, og, hvad der har

interesse her, den østlige lange rette begrænsningslinie virker uharmonisk i helheden. Denne linie er den gamle stenkistedæmning, som Rüse holdt sig indenfor. Oplysende i denne forbindelse er et kort i Nationalmuseets arkiv (V. Lorenzen henfører det til ca. 1648 (HMK 2, IV, 185), men Rüses karakteristiske »Smedelinie« lader der ikke være tvivl om, at det er senere); i teksten på kortet fortælles det bl.a., at mod syd er stenkisterne bevaret, medens de i den nordlige del er afbrudt ved vandfladen, dette er utvivlsomt gjort i 1659 for at skaffe frit skud fra kastelsvolden (se nedenfor).

Ved 1640 var fuldførelsen af skansen efter planen opgivet, og selv om man nok stadig havde tanken om et kastel herude, så lod man dets udformning vente, indtil Østervold var færdigprojekteret. Ca. 1648 nåede man så langt, og volden skulle ende med en lang flankeløs linie ind mod kastelet (den naturlige løsning), og man kunne så begynde at projektere dette. De to fæstningsopgaver var dog intimt forbundne, og de samme mænd stod for arbejdet; Axel Urup havde overledelsen, og ingeniørtegningerne må skyldes Georg Hoffmann. Hvad der i afsnittet om Østervold er anført om Hoffmanns geometriske konstruktioner, gælder lige så vel kastelet, selv om bastionsformerne her bliver anderledes på grund af de skarpere vinkler, og det må indrømmes, at resultatet af systemets anvendelse her fortifikatorisk ikke bliver så godt (flankeforsvaret af bastionerne bliver svagt, flankerne ca. 25 m lange).

Kastellets symmetriakse blev lagt godt 200 m nordligere end skansens, derved fik Østervold et næsten retlinet forløb og blev betydeligt stærkere, og de mislykkede dæmningsarbejder havde også vist, at anlægget måtte flyttes mod nord.

Formen af kastelet synes temmelig hurtigt at være fastlagt i store træk, nemlig fire bastionære landfronter,

liggende som fire sider af en regulær sekskant, og en lang linie ud mod søen med et eller flere forsvarsfremspring. Den med så stor omkostning byggede dæmning skulle tjene som bølgebryder for anlægget, man ville klogeligvis holde sig inden for den, og derved endda opnå en grav mod søen (i senere tider byggedes søforter hyppigt med bølgebryder og grav). Endvidere indgik i planen en havn inden for kastelets volde, den kunne have været til fordel på mange måder, bl.a. – selv om det ikke nævnes i de gamle kilder – som basis for stykprammene på Sundet; da søforterne, Trekroner o.s.v., langt senere blev bygget, var det et væsentligt formål, at de skulle være kanonbådshavne.

Med hensyn til placeringen af dette kastel overvejede man flere lidt forskellige muligheder, men blev stående ved en, hvor den lange linie mod søen skulle ligge parallelt med stenkistedæmningen og ca. 50 m inden for denne. Linien skulle have to små flankeringsfremspring. Voldens profil skulle være som Østervolds, dog spinklere ifølge en misforstået regel om, at til lille fæstning svarer lille vold, og ligesom dér blev der afsat terrasse til en faussebraie, som aldrig blev udført. Man overvejede forskellige udformninger af faussebraie og raveliner, i V.L. XI 1 er gengivet et af 10 forskellige forslag, som findes bevaret (Kgl. Bibl.; trods megen hjælpsomhed fra bibliotekspersonalets side har det ikke været muligt at genfinde disse tegninger). Af udenværker kom der kun en lille ravelin ved sammenstødspunktet med Østervold.

Ved udførelsen fulgte man på et punkt ikke den oprindelige plan, idet havnen blev opgivet. Det ret store opfyldningsarbejde har åbenbart afskrækket. I stedet blev den lange søfront trukket tilbage til det planlagte (måske påbegyndte) tværbassins vestside, så afstanden til stenkistedæmningen blev 120 m, altså det dobbelte af den planlagte. Med tilbagetrækningen af sølinien bortfaldt de to halvbastioner i hjørnerne mod stranden, selve linien forsyne-

des derimod med de planlagte flankeringsfremspring. Af det nedenfor omtalte billede fra 1658 fremgår, at der da kun fandtes en ganske lav vold, eller snarere kun et brystværn, på søfronten, og Dahlberghs kort (V.L.XXII) angiver også kun en svag linie her (dette kort angiver inderside og yderside af voldene; ved sammenligning med danske ingeniørkort som V.L. XIII og XVIII må det erindres, at når disse sidste angiver to lignende parallelle linier, så er det magistrallinien og inderkanten af graven, m.a.o. den omtalte terrasse; bl.a. forklarer dette den af V. Lorenzen (HMK 2, IV, 199) omtalte tilsyneladende uoverensstemmelse ved bastionerne).

Hvorledes var nu tilstanden 1657? Da krigen nærmede sig øerne, skriver Breda: »Ob nun gleich hiesiges Castell nicht in seiner Vollkommenheit ist, so ist es doch mit Gräben und Wällen allbereit so weit verfertiget . . .«, og man må vist gå ud fra, at volden mod landsiden har været i en lignende tilstand som Østervold, altså temmelig hurtigt kunnet gøres nogenlunde brugbar. Når Dahlbergh på spionkortet tydeligvis overvejer et angreb på den nordre kastelbastion – det ville være interessant, om man kunne finde de noter, hvortil kortets numre henviser – så forklares det fuldt ud ved denne bastions dårlige understøtning af naboværker.

Kastellet var i færd med at få en port, vel en tømmerport som på Østervold, men vi ved ikke hvor. Men den var mindre væsentlig, da der sikkert har været et hul i volden i hjørnet ved Toldboden, under belejringen var indgangen på dette sted. I sin skrivelse ønsker Breda at få en besætning i kastellet, og da der åbenbart ikke findes nogen bygninger, anbefaler han at lukke portrummet i enderne med bræddevægge og på denne måde få en corps de garde; senere, under belejringen, bliver der bygget nogle flere barakker til soldaterne. Kastellets indre var et stort tomrum omgivet af jordvolde under arbejde. Pufendorfs pro-

spekt viser et muret hus med takkede gavle, og man kan fantasere om, at det er det, som Rüse 1665 angiver som kommandantbolig, hvor en ikke særlig tilførladelig kastsplan (ca. 1664) i Stockholm angiver krudttårn, hvor der senere blev kirke, og som nu er præstebolig.

I august 1658 blev kastellet sat i forsvarstilstand, bl.a. ved omfattende palisaderinger på den nordre side. Man er sikkert hurtigt gået i gang med at bygge et fremspringende batteri mod nordøst som erstatning for den manglende halvbastion og til støtte for bastionen indenfor. På det store belejringskort (V.L. XXIII) er volden tegnet efter det ikke udførte projekt fra 1649 (med halvbastion), og forholdene på kortet er på dette punkt yderligere forvansket ved en uheldig sammenklæbning, som bl.a. delvis har slugt en kanonpram (hvis rester endda synes bortretoucheret i den fotografiske gengivelse).

Det er interessant, at vi har endnu et billede af Kastelet 1658. I Kobberstiksamlingen findes en stor håndtegning af marinemaleren Willem van de Velde, som fulgte med den hollandske flåde (kopi i Bymuseet). Fra et skib, som lå ved det nuv. bunkerdepot på Refshaleøen, har han tegnet udsigten ind over byen. Forgrunden optages af en nok lidt fantasifuld ophobning af skibe, men for byens vedkommende synes det at være en »fotografisk« gengivelse, der ikke som i belejringsprospekterne forvanskes af alt for stor topografisk forudviden. Baggrunden viser særdeles nøjagtigt byens spir, medens hele mellemgrunden optages af Kastelet. Forrest i denne strækker stenkisterne sig tværs over billedet; til højre ses Kastelets nordøsthjørne med palisaderne, og over dette de nordre fronter af Kastelet, med soldater ved brystværnene o.s.v., og til venstre ses volden og palisaderne ved Toldboden. Tegningen er ufuldendt, men selv i færdig tilstand ville den næppe have ændret det tomme og tågede indtryk, den giver af Kastelets indre.

Isvinteren nødvendiggjorde yderligere palisaderinger mod søsiden, og i januar 1659 lykkedes det kun ved en kraftig isningsanstrengelse at sikre sig mod en svensk styrke, som over isen ville gå uden om Kastellet og ind i byen. Senere lagdes håndgranatrender og jernbeslåede spanske ryttere på volden, og så snart frosten var af jorden, begyndte de større forstærkningsarbejder, som vedvarede hele sommeren; Kastellet var et af de to steder, hvor der arbejdedes mest i den lange slutperiode af belejringen. Der byggedes en hel lille halvbastion på det udsatte nordøsthjørne, brystværnet mod søsiden blev til en vold, og der byggedes en tværlinie ud til stenkisterne, hvorfra søfronten kunne flankeres (punkterede på fig.).

Efter krigen ville man i 1661 bygge et bredt glacis mod søen (sådan som man i 1659 havde gjort på fronterne mod den rolige Kalvebod Strand), men planen blev næsten omgående forladt til fordel for Ruses storslåede kastel. For den eventualitet, at det skulle blive omgået, fik det en tilslutningslinie mod syd med »Saltholms Bastion« (ned mod nuv. Amalienborg).

Svenskekrigens kastel fortøner sig på mange punkter. Det blev planlagt kort før krigen, var ikke fuldført ved denne, og blev umiddelbart efter den ændret til uigenkendelighed. Det gjorde sin tjeneste som et led i byens forsvaret, liggende på et vigtigt hjørne. Det ville have været ude af stand til at spille nogen rolle som isoleret kastel.

Christianshavn

Christianshavn var en selvstændig by, og dens befæstning udgjorde en selvstændig enhed. Befæstningen foreligger vel oplyst, idet man kender den detaljerede kontrakt, efter hvilken den blev bygget; kontrakten blev opfyldt i så godt som alle enkeltheder, og derefter ændredes næsten intet før Svenskekrigen.

Det var i 1617, at Christian IV gik i gang med arbejdet på den nye by, og arbejdet blev overdraget Johan Semp. Man kender et første projekt (V.L. II), dette er udførligt behandlet af V. Lorenzen («Drømmen om den ideale by», s. 77–88), som viser, at det er et stykke dilettantisk skrivebordsarbejde. For at betone, hvor skitse-mæssigt det er, kan det tilføjes, at når Semp mener, at det skulle give plads til 934 byggegrunde, hver på 16 kvadratroder, beror det dels på unøjagtig regning, dels på en helt forkert vurdering af gadearealet, i virkeligheden kunne der ikke engang blive 600 byggegrunde i karreerne. Byen var tænkt som et centralanlæg, en regulær 10-kant, hvori dog de tre sider var erstattet af en linie ud mod sejllobet. De øvrige syv sider skulle have bastionære fronter, ganske ens, et eksempel på den teoretiske forkærlighed for regulære polygoner; voldene skulle være spinkle (7 alen høje, som profiltegning II, fig. 1), og gravene smalle; bastionerne spidst fremspringende af »hollandsk type« (med stor »sekondflanke«).

Tre måneder senere, 7. dec. 1617, sluttedes den endelige kontrakt. Resultatet blev langt mere realitetsbetonet end det første forslag, og der synes i mellemtiden at være foretaget adskillige iagttagelser på stedet. I stedet for central-symmetri fik den nye byplan kun en enkelt symmetriakse (nuv. Torvegade), og befæstningens symmetri er ændret på samme måde. Men hverken voldenes grundplan eller profiler følger blindt denne symmetri, de afpasses derimod efter terrænforholdene.

Størrelsen af den nye by blev omtrent som efter det første forslag (i B.B. s. 68 er de to forslag stillet op ved siden af hinanden, men målestokken er noget for stor for det første forslag). Dele af voldgaderne er bevaret som gader i det nuv. Christianshavn og angiver således omridset af bebyggelsen, nemlig Store Søndervoldstræde, Chrh. Voldgade (stykket nærmest vest for Torvegade) og Båds-

mandsstræde (nord for Dronningensgade); Strandgade afgrænsede ud mod sejløbet.

Desværre er Semps originale kort ikke bevaret, så vi kender ikke den geometriske konstruktion, der har ført til

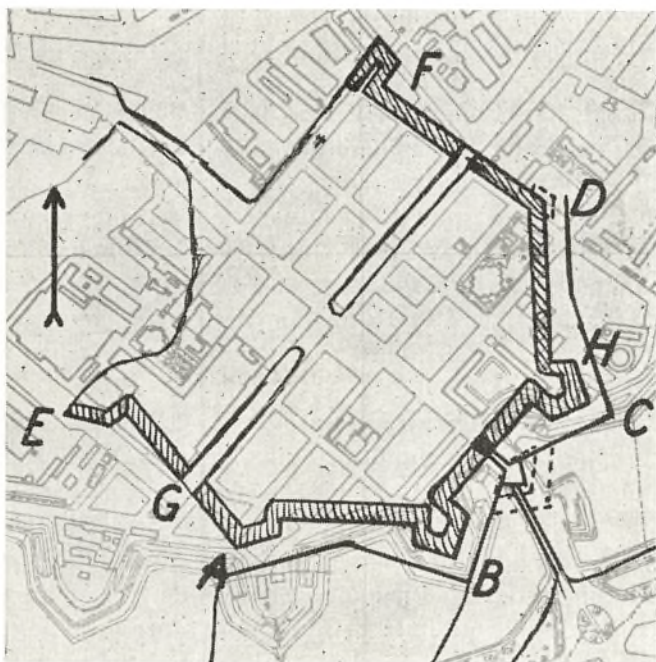

Fig. 6. Christianshavn 1658 indtegnet på moderne kort.
1:10.000

fastlæggelsen af voldens punkter. Hvad der synes sikkert, er, at bastionssidserne A, B, C og D er valgt først, altså at der er befæstet »indad«; de ligger symmetrisk om Torvegadeaksen og således, at afstandene mellem dem er lige store; om det er med vilje, at de (inden for tegnenøjagtigheden) udgør tre sider af en regulær syvkant, eller om der ligger andre tanker bag vinkelbestemmelsen,

lader sig ikke afgøre. Hertil er føjet de to nogenlunde symmetriske søfronter AE og DF.

Vandet omgav fæstningen undtagen på strækningen ABC, og kun disse to fronter er udført som sædvanlige bastionære fronter, medens AE, CD og DF kun har halvbastionært forsvar. Halvbastionerne E og F synes at have været lidt forskellige, E lidt større, da fronten AE var mere udsat, medens der ved F blot har været et mere sekundært flankeringsbatteri. Til gengæld kom der ved F også et søbatteri ud mod sejlløbet over for det samtidigt (1617–18) byggede lille anlæg på Bremerholm (Lassen s. 30; i øvrigt ved man ikke ret meget om småkanserne på Bremerholm). Da København blev udvidet mod nord, mistede batteriet sin betydning, og det ses ikke på kortene fra Svenskekrigens tid. Helbastionerne blev af lignende art som efter det første forslag, dog lidt mindre fremspringende.

Ligesom symmetrien bevidst blev modificeret i voldens grundplan, blev den modificeret i voldens højde og bredde. På de udsatte strækninger blev profilen som på tegning I (fig. 1), med en højde af 9 alen (godt $5\frac{1}{2}$ m) og med en brystværnstykkelse (foroven) på det halve af højden. I moderne tid har man ved udvidelsen af Torvegade fundet Christian IV's vold inden i den senere større vold, og afmærket fundet med en stenlægning på skråningen. Betragter man dette historiske minde, bør man erindre, at den nævnte voldhøjde er regnet fra et niveau, angivet ved en »pejlepæl«, hvis højde ifølge de øvrige oplysninger i Semp's kontrakt må have været ca. $\frac{1}{2}$ m over havfladen, medens den nuværende Torvegade er opfyldt væsentlig højere; endvidere har alle skråningerne i Christian IV's vold været stejlere, end det fremgår af den ruinerede tilstand, i hvilken volden er blevet begravet i den senere vold, og specielt er den nuværende Christianshavns Vold anlagt med en fladere yderskråning end den gamle vold.

Den nævnte profil blev anvendt på strækningen GH. De to fløjstrækninger vendte ud mod det åbne vand, og de fik en svagere profil som tegning II (fig. 1) med en højde af 7 alen og en brystværnstykkelse på det halve af højden. Det er de samme dimensioner, som Johan Semp i det første forslag havde tænkt sig hele vejen rundt.

Gravene blev overalt udført med en bredde af 26–27 m (målt i vandspejlet), medens det første forslag kun havde regnet med 20 m. Det meste af voldlinien vender ganske vist ud mod det åbne vand, men her skulle graven afgrænses udad ved et græstørvebeklædt dige til beskyttelse mod havet. Det er nok tvivlsomt, om kontrakten er blevet opfyldt på dette punkt, og selv om den på et vist tidspunkt har været det, så har diget næppe været holdbart; de mere realistiske kort angiver, at gravens ydre begrænsning kun når op over havfladen foran strækningen AD, endda med større eller mindre afbrydelser.

Vejforbindelsen til Amager gik gennem Amagerport, der blev opført 1624 – det var sidste gang, Christian IV byggede en muret fæstningsport ved København – og ad en bro, forsynet med en vindebro, over graven til diget. Herfra førte så en ca. 200 m lang dæmning over en vig til Amagerland. Der fandtes intet ydre portforsvar, førend der under alarmperioden 1645 blev opført en lille ravelin (14 dages arbejde), vistnok på det sted, hvor vejen krydsede diget; i hvert fald fandtes der 1658 på dette sted en sådan ravelin, uden egentlig grav.

Christianshavns befæstning har stået fuldført i den her omtalte skikkelse ca. 1625, medens bebyggelsen inden for voldene kun langsomt fulgte efter. Fæstningen bevarede nøjagtig dette udseende, til krigen kom 1657, og vedligeholdelsestilstanden må formodes at have været temmelig god.

Christianshavn står som kronen på værket i Christian IV's første udbygning af Københavns befæstning. Ingeni-

ørarbejderne var smukke, men ikke urimeligt store, der blev nok bygget i vandet, men det var på dybder, der næppe nogetsteds har været over $\frac{1}{2}$ m.

Krigen nødvendiggjorde naturligvis armeringsarbejder af samme art som på de øvrige fæstningsfronter, men de blev kun af ringe omfang, og Christianshavn blev ikke på noget tidspunkt udsat for et alvorligere angreb; byen var omgivet af enge og lave grunde i stranden, d.v.s. et terræn, som er en mellemting mellem land og hav og dermed noget af den bedste passive beskyttelse, en fæstningsbygger kan ønske sig (ved senere tiders befæstning skulle Kalvebod Strand og Saltholm yde lignende tjenester), og Christianshavns vold gav ved sin blotte eksistens en sikring af København mod adgang fra syd. Det var desuden den eneste del af Københavns fæstningsring, om hvilken man kunne sige, at dens erobring ikke ville medføre hele fæstningens øjeblikkelige fald.

Isvinteren gav særlige problemer. Man måtte naturligvis ise i gravene ligesom på de øvrige fronter. Men desuden var der to huller i volden dér, hvor Christianshavns Kanal løb igennem, og der fremkom også en risiko for, at volden kunne omgås på fløjene. Hullerne i volden blev ligefrem fyldt ved, at man lagde skibe indrettet til forsvar tværs over kanalen, og ligeledes lagde man forsvarsskibe ud for voldfløjene.

De provisoriske befæstningsanlæg, som efter stormen blev bygget i den rolige sommer 1659, gav Christianshavn en erstatning for den lille gamle portavelin (der, som kortet viser, ikke engang var så bred som den nutidige Amagerbrogade), idet der byggedes en ny stor ravelin med foranliggende grav og yderdæmning (punkterede). Desuden kom en miniaturebastion »det nye Bateria« ved D.

Efter krigen begyndte ombygningen af Christianshavns vold i 1667, først partiet mod syd med tilslutning til den nye Vestervold ved Langebro, og senere i århundredet

den imponerende voldbue uden om Orlogsværftet. Således fremkom den vold, der formelt spillede en rolle som sikkerhedsenceinte lige til 1909, og hvis friske område vi stadig kan glæde os over.

Vand i gravene

Københavns vold var på Sjællandssiden omgivet af en våd grav fra Kalvebod Strand mod syd til Sundet mod nord. Efter planerne skulle den have en bredde på 30–35 m i vandspejlet og en vanddybde af 2–3 m, d.v.s. meget sædvanlige dimensioner (omtrent som de nuværende Kastelsgrave).

Det var en uforgrenet enkeltgrav, undtagen i den nordre ende, hvor graven omsluttede Kastellet, og hvor der desuden lå en vandomflydt ravelin. De få andre udenværker, som forefandtes eller blev bygget under Svenskekrigen, lå nemlig som brohovedskanser eller våbenpladsreduiter på ydersiden af graven og var fremad kun dækket af smalle tørre grave, hvilket også bedst tjente deres offensive formål.

Forsyningen med vand til graven var blevet bragt i god orden ved Christian IV's nybefæstning af byen 1606–24, og selv om der inden krigen skete en udflytning af Østervold til en anden beliggenhed, forblev grundlaget for vandtilledningen det samme.

Vandet kom gennem Ladegårdsåen fra Damhussøen og Lersøen. Tidligt i middelalderen havde man lagt dæmninger ved nuv. Gyldenløvesgade og Østerbrogade og dermed ved opstemning af åens vand frembragt Peblingesøen og Sortedamssøen. Efter at Frederiksborgvejen blev anlagt mellem de to søer, har forbindelsen mellem dem til tider været delvis lukket, således at Sortedamssøens vand stod lavere (dette skal bl.a. være indtruffet i løbet af belejringsperioden ifølge en synsforretning på søerne

1660). Fra Peblingesøen blev vandet ledet ad en kanal ved nuv. Gyldenløvesgade ind til graven ved Jarmers Bastion.

Christian IV opdelte så graven i bassiner, det højestliggende ved tilløbet fra Søerne og de følgende mod nord og syd med successivt lavere vandstand, således at vandet kunne risle fra bassin til bassin; dog blev systemet lidt mere kompliceret ved, at der dels skete en afledning ind til byen til vandmøller og andet og dels en tilledning af spildevand.

Bassinerne var adskilt af stemmemure (batardeauer), som var så solide, at de skulle kunne modstå beskydning og vandets tryk. Oversiden var formet som en skarp tagryg for at vanskeliggøre passage hen ad den, og hertil hen tyder den gamle danske betegnelse »kam« for murene; på lignende måde opstod den franske (d.v.s. internationale) benævnelse dos d'âne og den engelske sow (benyttet af Manley i belejringsskildringen; den kan give anledning til landøkonomiske betragtninger over svinets udvikling siden da). For yderligere at hindre overgang var der på midten af muren anbragt et lille rundt tårn (eventuelt flere).

Det højeste og vigtigste bassin lå mellem Vesterport og Nørreport, og den afsluttende regulering og uddybning af graven her foregik under en tørlægning i tiden omkring 1620. Vandstanden i bassinet var den samme som i Peblingesøen, d.v.s. godt 5 m over havfladen. Ved Vesterport afsluttedes bassinet af den store kam uden for Vesterport, dens beliggenhed var midt under det nuv. Vesterbrogadekryds på Rådhuspladsen. Fra denne kam og ud til en kam ved stranden lå et bassin, hvis vandspejl har været 1 m over havfladen.

Vesterportkammen var stor og vigtig, med ca. 4 m's forskel i vandhøjderne, og man ved, hvor stor betydning der blev tillagt den under belejringen, idet dens ødelæggelse ville have medført tørlægning af det øvre gravbassin.

Broen til Vesterport lå tæt ved kammen, og fra broen har man rigtig kunnet beundre denne ingeniørkonstruktion. Hosstående rids søger at forklare situationen 1657: Til venstre i billedet ligger Vesterport Bastion med den høje »kat«, og foran denne bassinet, som afgrænses ved kam-

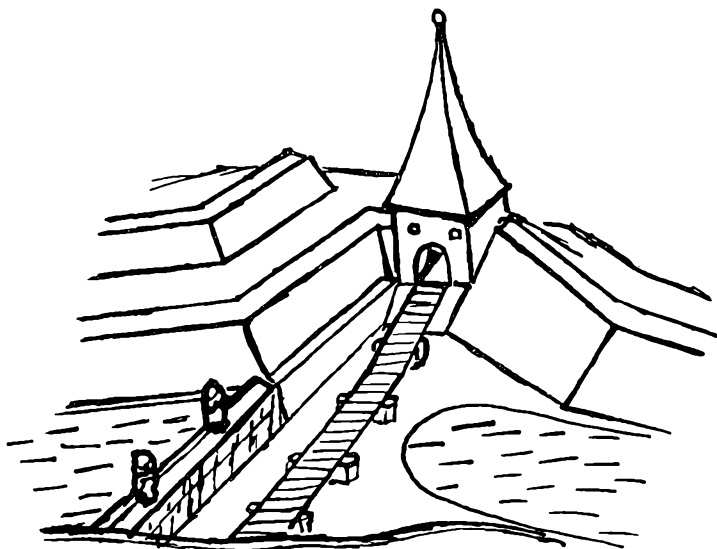

Fig. 7. Vesterports omgivelser 1657

men; på kammen er antydnet to statuer, som blev opsat og udsmykket med farver i 1621 som en dekorativ udformning af de ovenfor omtalte forhindringstårne. Til højre ses det lave gravbassin og den bagvedliggende vold; enden af bassinet under broen er i tidens løb groet til, og der kom ikke tilløb over kammen, idet vandet fra det øvre bassin blev ledt ind til møllegraven i byen (vandfladen stod nogle få cm under kammens overrand). Det må betones, at gen- givelsen af porten med dens spir og af broen er rent ske- matisk; på broen har der været vindebro og gitterport og rækværk. Under belejringen blev både spiret og broen

fjernet, og den militære forbindelsesvej gik fra portåbningen ned på den tørre gravbund, igennem tre rækker spanske ryttere her, og frem i læ af kammen – der ved sin retning beskyttede mod svenskernes skud – over til den ravelin, som blev anlagt foran graven.

Kammen ved stranden skulle kun opretholde en lille vandfladeforskel, og den sandede til på ydersiden, og senere anlagdes her en vej over graven; kammens rester er fundet under kedelhuset ved nuv. Hovedbrandstation.

I stedangivelserne for begge disse kamme nævnes Vesterport, og det synes, at der hos Lassen (og i de senere skildringer) er sket en forveksling af dem. Den ene er opført i 1618 for 550 rdl., den anden i 1620 for 1200 rdl., og for denne sidste anføres en bredde forneden på 30 fod og en højde af 22 fod. Sammenlignet med de øvrige kamme fra denne periode er både pris og dimensioner for den sidste usædvanlig store, og højden tyder på en vandfladeforskel på ca. 12 fod, så der kan næppe være tvivl om, at det er den 1620 opførte, der ligger ved Vesterport, og at den ved stranden er opført 1618. Bygningsteknisk ville det være urimeligt og næsten umuligt at bygge i 22 fods dybde i strandkanten, og vedrørende bredden kan nævnes, at man fra sløjfningen af Vesterportkammen ved, at denne havde et jordfyldt hulrum.

Det højtliggende bassin blev ved Nørreport afgrænset ved en i 1616 bygget kam. Forholdene er her ikke helt klare, det synes, som om kammen erstattedes med en anden 1620, hvorved bassinet udvidedes noget. Bassinerne ved den gamle Østervold afgrænsedes ved kamme bygget 1608–14, men de skal ikke omtales nærmere her, kun skal det nævnes, at der ca. 1619 gravedes en kanal fra Sortedamsøen til Rosenborg og videre til (gammel) Østervolds grav, som således fik endnu en vandtilledning.

Det ved 1621 fuldendte system af gravbassiner og kamme udgjorde et smukt ingeniørværk. Men inden 1657 blev

Østervold flyttet ud, og bassinerne øst for Nørreport erstattet af et tilsvarende sæt successivt lavere bassiner mod nord til Kastellet. Det var planen at bygge kamme, men man nåede det ikke, så man klarede sig med foreløbige jorddæmninger. I anledning af krigen 1657 skriver Breda (Lassen nr. 101), at af hensyn til en opstemning af vandet i de nye grave må dæmningerne repareres; desuden udtrykker han, at selv om voldene og gravene endnu ikke er i orden («nicht ganz richtig sein»), kan man dog godt

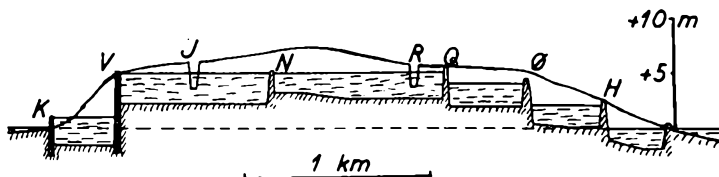

Fig. 8. Længdesnit af graven mod Sjælland

gå i gang med at bygge stenkammene, idet dette nu kan gøres uden overflødige udgifter. Man aner, hvorledes bygningen af disse kostbare konstruktioner stadig er blevet udsat, under henvisning til, at tidspunktet endnu ikke var det rette.

I august 1658 var situationen imidlertid nogenlunde uændret. Ved beretningerne fra denne tid om den lave vandstand i visse af bassinerne bør man erindre, at de nok har været delvis tørlagte på grund af voldarbejderne. Hjørring fortæller således, at vandstanden i graven nærmest Kastellet blev hævet, da man gennemskar dæmningerne til stranden.

Hosstående tegning gengiver (med overdrevne højder) et længdesnit gennem graven fra syd (t.v.) til nord (t.h.). Kurven hen over figuren viser det oprindelige terræn (efter Ramsing). Man ser det højtliggende bassin med dets to tilløb fra Søerne, nemlig kanalen J ved Jarmers Bastion og den ved graven afbrudte kanal R til Rosen-

borg; midt i bassinet var der – af hensyn til arbejdet på den nye grav – en dæmning N ved den gamle Nørreport. Mod syd ses kammen ved Kalvebod Strand K og den store Vesterportkam V; vandstanden er her presset højt op i forhold til terrænet af hensyn til vandmøllerne i byen. De nye grave mod nord er skåret lidt dybere ned, hvilket er fortifikatorisk sikrere og giver den nødvendige jord til volden. Man ser på denne strækning jorddæmningerne foran Runde Kirkes Bastion Q (ved nuv. Kunstmuseum), ved Østerport Ø og ved halvbastionen H foran Kastellet (nær nuv. svenske kirke), og endelig dæmningen ved stranden.

Allerede den første nat, da svenskerne lå for byen, listede den svenske oberstløjtnant Hausern sig over den lave grav lige neden for H; det er foran anført, at vandspejlet her midlertidigt var sænket noget. Han undersøgte det svage punkt af befæstningen indenfor (de senere forsvarsforanstaltninger her er omtalt i afsnittet om Østervold), og tog derefter straks til Carl Gustav og anbefalede en storm på dette sted. Kongen fulgte ikke rådet, men han huskede på stedet, og ved stormen den 11. februar skulle det nordre angreb være sat ind her, men en fejltagelse i mørket bevirkede, at det ramte sydligere.

I stedet lukkede Carl Gustav for vandet. Ladegårdsåen blev afledt, idet et uden for Ladegården liggende sluseværk blev ødelagt (ifølge beretningerne skal det være sket samme dag, den 12. august), og det var nu kun et spørgsmål om tid, hvornår størstedelen af vandet i graven var sivet bort i jorden og gennem de ikke særlig pålidelige dæmninger. Få dage efter blev trykledningerne til byens vandforsyning (de kom fra Emdrup Sø) også fundet og afbrudt af svenskerne. Dette var slemt for livet i byen, men ingen katastrofe, da man havde adskillige brønde.

Den nu for vandet i graven meget alvorlige situation blev imidlertid reddet, og også her gjorde den flere gange

omtalte Jens Lassen en stor indsats (Danske Samlinger 1. rk. bd. VI). Man benyttede det nu tomme vandrørssystem til at lede vandet i den modsatte retning fra stranden op til de steder, hvor rørledningerne passerede stadsgraven, og opretholdt på den måde vandstanden. Slotsholmen havde de største rørforbindelser, og i tømmerregnskabet læses: »ved Bryggerset og på Tøjhuset, i Havnen og ved Slagterhuset og på lange Bro (d.e. nuv. Knippelsbro) haver på bemeldte pladser forfærdiget på hver plads render og stilladser, som de skulle stå at pompe vand af stranden og i graven for byen«. Til pumpearbejdet benyttedes de svenske krigsfanger, og hos Pufendorf fortælles det, hvorledes svenskerne som repressalie benyttede danske krigsfanger til det ulige farligere løbegravsarbejde foran byen.

Man klarede sig krigen igennem. For at undgå en gentagelse af kalamiteterne sørgede man efter krigen for at bringe hele graven ned i niveau med havfladen. Da Rüse byggede det nye kastel 1661–65, blev ikke blot dets grave, men også bassinet HØ udgravet til det nævnte niveau, og det samme gjorde man ved den nogle år senere ombyggede Vestervold på strækningen fra Kalvebod Strand til Nørreport. Kanalen J blev derved overflødig og blev tilkastet, medens Rosenborgkanalen R gav vand til de resterende høje bassiner. I slutningen af århundredet blev disse endelig udgravet, medens kanalen R bevaredes som et afløb fra Søerne til stadsgraven (senere gik den under navnet »Peymanns Rende«). København inden for stadsgraven var blevet til en ø, og de dybe grave havde givet jord til enevældens store volde.

ØSTERSØPOLITIKEN OG HOLLANDS HJÆLP TIL KØBENHAVN 1658

Af FINN ASKGAARD

I

Danmarks forhold til Holland gennemgik en fuldkommen ændring i Christian IV's sidste år. Endnu i Torstenssonkrigen (1643–45) var Holland at finde blandt Danmarks fjender, hvad der som bekendt blev afgørende for krigens udfald. Under forhandlingerne i Brømsebro gav kongen imidlertid i flere ordrer til sine fredsdelegater udtryk for, at man måtte søge at skille Holland og Sverige, og bringe Holland over på dansk side ved toldindrømmelser. Det lod sig desværre ikke gøre at vinde hollænderne under de daværende forhold, for, som den danske rigshofmester Korfitz Ulfeldt og hans gesandtskabskolleger skrev hjem, »de svenske er udi sådan stor consideration hos de hollandske, både for deres magt udi Østersøen så og for deres progres udi Tyskland, og for deres der udi verserende commune interesse«. ¹

Det er altid umuligt at afgøre, om en stat aftvinger en anden stat landområder af sikkerhedsgrunde eller imperialistiske tilbøjeligheder. Derimod er der aldrig tvivl om, at de første altid angives som årsag. Således også her. Danmark måtte til Sveriges fremtidige sikkerhed afstå Gotland og Øsel, Herjedalen og Jemteland »til evindelig, upåtalte ejendom« og overlade Halland til Sverige på 30 år. Halland kunne endda kun vende tilbage, dersom Sverige

fik et »andet lige godt område« i stedet for. Hertil kom, at spørgsmålet om det svensk-besatte Bremen-Verdens tilhørsforhold henvistes til fredskonferencen i Osna-brück.² Tre år senere gik det endeligt tabt med den vestfalske fred. Iøvrigt erhvervede Sverige toldfrihed for moderlandet og de baltiske provinser, medens Holland ved den samtidige Christianopoltraktat opnåede betydelige toldnedsættelser.³

Sveriges magt steg yderligere gennem den vestfalske freds bestemmelser. Forpommern og den vigtige Odermunding tilkendtes Sverige. Det var en økonomisk styrkelse for landet, men det betød også en militær trusel mod Danmark. Det var derfor, Christian IV så ivrigt havde søgt at hindre denne afgørelse i årene før 1643. Afstanden fra Pommern til Danmark var ikke større, end at man let kunne invadere de danske øer derfra, således som den svenske rigsforstander Axel Oxenstierna tænkte sig i 1643.⁴ Endelig betød svensk besiddelse af Bremen-Verden, at Danmarks sydfront nu også truedes af svenskerne, der herefter bogstavelig talt omringede landet. Danmark blev ved denne besiddelse afskåret fra sine naturlige forbunds-fæller på kontinentet, som Oxenstierna fremhævede det for sin dronning i 1645.⁵ Christian IV's mareridt var blevet overgået af virkeligheden, idet han havde frygtet, at Danmark »fra Narven til Lübeck med svenske besætninger bliver indelukket og omringet«.⁶

Det var imidlertid ikke blot danskerne, der med uro iagttog Sveriges hastigt stigende magt og stadig kraftigere greb om Østersøen. Det gjorde også et voldsomt indtryk i Holland.⁷ Og da de svensk-hollandske fællesinteresser i Tyskland ophørte med 30-årskrigen afslutning 1648, følte Holland sig herefter mere frit stillet, og mere parat til at forsvare sine økonomiske interesser i Østersøområdet. Særlig virkede den svenske toldpolitik frastødende i Holland. Endnu i 1646 forsøgte Korfitz Ulfeldt forgæves at få

et hollandsk-dansk traktatsystem i gang, men en fornyet ambassade i 1649 førte til det ønskede mål. Efter lange og slidsomme forhandlinger kunne han sætte sit navn under en forsvarstraktat d. 29. sept. 1649. Dens hovedbestemmelser var følgende: Ved angreb på en af parternes land- og søterritorium, handel og skibsfart, skulle den angrebne undsættes med 4.000 gode, veludstyrede og velbevæbnede soldater under dygtige officerers ledelse. Hjælpen skulle være fremme senest tre måneder efter angrebets notificering, og hjælpetropperne skulle stå til den angrebnes frie disposition og under hans kommando. Ingen forhandling om fred og våbenstilstand måtte finde sted uden den angrebnes billigelse. I krigstid skulle det stå parterne frit for at foretage indkøb, hvervning og leje af skibe i den anden parts land. Af hensyn til Sverige var der fri adgang for andre stater til at indtræde i alliancen.⁸

Traktaten var en triumf for Ulfeldt personlig, og for Danmark skulle den få den mest vidtrækkende betydning. Danmarks sikkerhed var blevet øget overordentligt ved at få verdens mægtigste sømagt i ryggen. Det var da også i kraft af denne traktat, at Holland i 1658 ydede Danmark den aldeles afgørende hjælp efter det svenske overfald. Svenskerne følte fuldt ud betydningen af Ulfeldts virksomhed i Holland. Hans værste modstander i Haag, den indflydelsesrige svenske resident Spiering, udbrød engang offentligt, »at dersom de danske nåede alliance med Holland, da gjorde de de svenske dermed større skade, end dersom de havde vundet dem to feltslag af«. ⁹ Sådanne ord betød noget i en svensk mund, og de var ganske uden overdrivelse.

Traktaten stod sin prøve under den første hollandsk-engelske søkrig (1652–54), og de to allierede slap da også ud af krigen uden tab. For Danmarks vedkommende sluttedes den med Westminsterfreden d. 15. sept. 1654. Ikke

desto mindre kom den til at betyde en svækkelse for den hollandsk-danske indflydelse, idet krigens forløb havde vist, at Holland pænt måtte dele magten på søen med England, Sveriges støtte. Selv om England havde mindre interesse i Østersøen end Holland, så måtte Holland dog i al sin senere politik i disse farvande skele til konkurrenten. Denne hemske på hollandsk politik er meget mærkbar i hele den forsigtige storpensionær Jan de Witts magtperiode (1653–72).¹⁰

Denne udvikling var så meget uheldigere, som Sverige netop nu trådte ind i en ny, voldsom ekspansionsperiode. Den førtes frem af den handlekraftige Karl Gustav, der d. 6. juni 1654 var blevet udråbt til svensk konge. For ham var Sveriges krigeriske storhed både et mål og en nødvendighed. Hans logik var i al sin enkelthed den, at erobringer er nødvendige for at opretholde hæren, og hæren er nødvendig for at forsvare erobringerne.¹¹ Han følte sig vel-skikket til sin gerning, ti, som han 19 år gammel skrev til sin fader, »Gud har givet mig en levende attrå efter at søge min lykke med sværdet«. ¹² Sjældent har en ung mand leveret en mere rammende selvkaraktistik.

Af mange grunde kastede Karl Gustav sig i juni 1655 over Polen, skønt det først var efter lang diskussion, at man således opgav et påtænkt angreb på Danmark. Den hollandske alliance havde her gjort sin nytte. Et af målene for den svenske krigspolitik var Preussens erobring, hvorved der ville ske en naturlig afrunding af de svenske besiddelser syd for Østersøen. Det var en politik, man næppe havde turdet forsøge i Hollands velmagtsdage, da der var tale om nogle af Hollands vigtigste handelsområder, bl.a. Danzig.¹³ Det betød dog ikke, at svenskerne kunne se bort fra Holland, langtfra. Det var netop af frygt for en hollandsk flådes eventuelle optræden i Østersøen, at svenskerne nu begyndte en aktiv forhandlingspolitik i København.

D. 12. juni 1655 afleverede den svenske resident Magnus Dureel i København en note til Frederik III. Den forklarede grundene til Sveriges krig mod Polen og hævdede blandt andet, at Sverige ønskede at hindre et polsk-hollandsk flådesamarbejde i Østersøen. Da dette var imod Danmarks interesse, håbede den svenske konge, at Danmark ville hindre en påtænkt hollandsk konvojflådes indsejling i Østersøen.¹⁴ Frederik III var imødekommende overfor svenskerne, skønt meningen fra svensk side var tydelig nok. Man ønskede at afholde Danmark fra et samarbejde med Holland. Frederik III's reaktion er let forståelig. Han var naturligvis vel vidende om Hollands tøvende alliancepolitik over for Polen og Brandenburg, og han måtte mene, at den skulle prøves først.¹⁵

Danmark var dog langtfra roligt ved situationen. Og værre blev det naturligvis med Sveriges store fremgang i Polen. Således skrev Rigsrådet d. 25. aug. 1655 til Frederik III, at man kunne frygte, at svenskerne »skulle give dem anledning os at overfalde«. ¹⁶ Endnu værre blev det, da den svenske flåde lagde sig foran den store vestpreussiske havnestad Danzig og tog told af alle passerende handelsskibe. Ved nyheden herom »havde Danmark nær fået et slag[tilfælde] derover«, skrev Dureel hjem d. 8 sept.¹⁷ Danmark så i sin frygt hen til Holland som stedet, hvorfra hjælp skulle komme, og man søgte at holde svenskerne hen med forhandling om den nærmere svensk-danske alliance, som Dureel havde foreslået allerede i juni.¹⁸ Samtidig gjordes der visse militære forberedelser fra dansk side.¹⁹

Det lykkedes også Danmark at holde situationen såpas flydende, at det trods svensk pres ikke blev bundet af nogen aftaler. Og den danske mistillid til Sverige synes nærmest at antage en stadig mere fast form. Således skrev Dureel d. 1. dec. 1655 hjem, at danskerne »har fattet den faste indbildning, at det dog endelig [til sidst] skal gælde

Danmark, hvor længe det [end] varer, hvilken mening det er umuligt at betage dem«. ²⁰

Ved nytårstid begyndte situationen at se lysere ud. Holland rørte endelig på sig, og vedtog at sende en ambassade til København, med tilbud om samarbejde. Den ankom til den danske hovedstad d. 4. febr. 1656, ²¹ hvor den naturligtvis modtoges med glæde. Samtidig begyndte det at gå Karl Gustav dårligt i Polen, hvor en stor folkelig opstand skabte ham store vanskeligheder. Da der løb et rygte i København om, at Karl Gustav var blevet omringet, »så det ud, som Danmark ville røre på sig og havde alt ondt i sinde«, rapporterede Dureel d. 12. april 1656. ²² Da Karl Gustav yderligere påny indledede en blokade af Danzig, hvad der var lige forhadet i Danmark og Holland, så drev man kraftigt på med den hollandske forhandling. Og Frederik III beordrede den danske resident Charisius i Haag at afpresse Nederlandenes styrer Jan de Witt en »vigoureuse resolution« (mandig beslutning). Han skulle påpege for ham den dansk-hollandske fællesinteresse i, »at enhver må beholde sit, og at den ene ikke må gøre sig til mester og herre over alle, og at Danzig bliver udi den stand, som det altid har været. At vi også varlig i denne tid hermed omgås, gøres ikke heller fornøden at forklare. Staterne (Holland) kan gøre meget uden at sætte deres land udi fare, som vi ikke kan«. ²³ Kort sagt, ville Holland yde noget, var Danmark parat til medvirken.

Det så nu også ud til, at Holland ville handle. D. 29. maj 1656 dukkede en stor hollandsk flåde på 25 orlogsskibe op ved Kronborg; den havde flere af de kendteste admiraler ombord, således både Reuter og Tromp. Ikke underligt, at »Danmark begynder nu at sætte ørerne op«, som Dureel udtrykte sig. ²⁴ Trods visse betænkeligheder fra Rigsrådets side blev der endelig sluttet en dansk-hollandsk traktat d. 16. aug. 1656. Dens formål var at støtte staden Danzig, hvis handel og selvstændighed Sverige truede med

sin blokade. Og de to parter garanterede hinanden mod følgerne af denne traktat.²⁵ Handling fulgte på ordene. D. 27. aug. sejlede 10 danske orlogsskibe sydpå for at forene sig med den hollandske flåde, der allerede havde lagt sig foran Danzig.

Dermed var der dog ikke udbrudt krig. I de dage kunne man udmærket støtte den ene krigsførende part med skibe og mandskab, uden af den grund at komme i krig med den anden part. Desuden ønskede Karl Gustav ganske simpelt ikke krig med Holland, så vanskelig som situationen nu lå for ham. En ordre til hans rigskansler Erik Oxenstierna, der forestod de forhandlinger, der førtes med Holland, indeholdt de meget betydningsfulde ord, at han på enhver måde skulle søge »at vinde dem (hollænderne), på det vi må have Østersøen sikker«. ²⁶ Da heller ikke Holland var indstillet på krig, fandt de to parter forholdsvis let hinanden, og resultatet blev den omstridte Elbingtraktat af 1. sept. 1656. Heri lovede Karl Gustav at ophøre med sine fjendtligheder mod Danzig, mod at staden ikke bekrigede ham. Begge parter lovede at beskytte handelens frihed i Østersøen, således at f.eks. den svenske Danzigertold ville falde bort. Holland blev en mest-begunstiget nation indenfor svensk toldområde. Til gengæld anerkendte Holland de gamle forsvarsforbund med Sverige af 1640 og 1645.²⁷ Og til yderligere svækkelse for Danmark sejlede den hollandske flåde hjem, skønt Frederik III havde været ivrig for, at i hvert fald en del af skibene overvintrede i danske havne.²⁸

Med den kommende vinter gik Danmark således ind i en kritisk periode, idet det havde pådraget sig Sveriges vrede samtidig med, at Hollands iver for samarbejde med det var kølnet. Det var ikke lykkedes at skubbe Holland frem til aktiv indgriben i Østersøkonflikten, selv om Danmark havde demonstreret sin lyst til medvirken. Danmarks be-

hov for sikkerhed var dog lige stort, og overfor et mægtigt og krigsvant Sverige følte man, at den hollandsk-danske forsvarstraktat ikke slog til. Rigsrådet anbefalede derfor regeringen at arbejde for en hollandsk garantitraktat for Danmark, d.v.s. en forsvarstraktat med ubegrænset hjælp til den angrebne; med andre ord en slags fortsættelse af Danzigtraktaten, men uden dennes politiske begrænsning.²⁹ Regeringen syntes stemt for tanken, og da der indløb den fortrøstningsfulde meddelelse fra Holland, at Generalstaterne d. 18. okt. havde udsat ratifikationen af Elbingtraktaten,³⁰ anså man klimaet for godt. D. 23. nov. mødte rigshofmesteren Gersdorff, kansleren Thomesen Sehested og rentemesteren Reedtz op i de hollandske ambassadørers logi, og her foreslog de en »ligue guarantie« af så omfattende karakter, at de to parter næsten kunne betragtes »som een stat«. En så overraskende plan havde hollænderne slet ikke ordre til at diskutere, og de udtalte i skånsomme vendinger, at det nok var mere realistisk at forhandle om en begrænset udvidelse af hjælpen, som den var fastsat i 1649-forbundet.³¹ Først efter endnu et halvt års forhandling nåede man frem til en udvidelse af den gensidige hjælp fra 4.000 til 6.000 mand.³² Alle forsøg på at bevæge Holland til videregående foranstaltninger havde været forgæves.

Den direkte følge af Hollands tilbageholdenhed i vinteren 1656/57 blev, at Danmark begyndte en oprustning og så sig om efter andre mulige venner. For, som Frederik III skrev til Charisius i Haag, der måtte skabes en sådan sikkerhed, »at man ikke . . . skulle stedse være andres discretion (forgodtbefindende) undergivent«. ³³ Derfor forlangte kongen også af Rigsrådet d. 22. dec., at det alvorligt skulle betænke, om Danmark ikke »for mange årsagers skyld« burde opruste til det kommende forår. En vigtig årsag var de indledte svensk-polske fredsforhandlinger, der kunne udvikle sig til noget højst farligt for

Danmark. Kom det nemlig til forlig, kunne Karl Gustav tænkes at ville rette sin frigjorte hær mod Danmark – det kunne endog tænkes, at han netop ville gå på akkord med Polen, fordi Danmark lå forsvarsløst hen.³⁴

Rigsrådet svarede kongen d. 30. dec. 1656, at det helst så en »fast og bestandig alliance og forbund« med Holland, som det ikke tvivlede på, at Haag ville gå ind på. Ikke des mindre forkastedes tanken af Generalstaterne d. 30. jan. 1657. Forhandling med den tyske kejser anbefalede, og Polen-Rusland skulle opmuntres med, at Danmark var i færd med »en anseelig magt på fode at bringe«. Om hvervningen sagdes det, at det var »højest fornødent straks at ske begyndelse«. Penge ville senere blive bevilget på et stændermøde, hvorpå rigsråderne lovede at gå i spidsen med hensyn til personlige ofre. Det nationale mandskab måtte hurtigst bringes »i bedste skik«. Den fremtidige politik måtte tilpasses efter forholdene.³⁵

Forholdene bar således mod krig trods Hollands tilbageholdenhed. Det spinkle håb, som Rigsrådet havde næret om, at Sverige ville bøje sig for dansk oprustning, var faktisk bristet, før det var tænkt. D. 22. dec. 1656 skrev nemlig Karl Gustav følgende ord til Dureel i København: »At Danmark gør sig mange forfængelige håb om Bremen, det skal med Guds hjælp ingen fare frembyde; og jeg skal, næst Gud, give Danmark nok at gøre, hvis det kommer til brud«. ³⁶

Stændermødet i Odense i ugen fra d. 23. febr. blev en stor succes. Der gaves fuldkommen tilslutning til oprustningen, og de nødvendige bevillinger blev givet. Som Gersdorff skrev til de hollandske gesandter: »Stændernes forsamling i Odense er endt til stor tilfredshed for Hans Majestæt med alle tilstedeværendes eenstemmige iver at lade liv og gods for kongens og fædrelandets tjeneste«. ³⁷ Dermed var krigen i virkeligheden besluttet. Den store hær, som nu hurtigt blev bragt på benene, kunne nemlig

ikke stå uvirksom i ret lang tid; dertil var den alt for kostbar. Allerede d. 15. april sagde Frederik III til Rigsrådet, at troppernes indkvartering for landene var en byrde »som de umuligt længe kunne udstå«. ³⁸

Rigsrådet forstod da også, at Sverige stod stejlt, og at vi måtte »befri os fra den frygt og fare, vi formedelst deres naboskab i stift Bremen, Pommern og Preussen er undergiven«. Det anbefalede derfor kongen d. 22. april 1657 »at bruge de midler, som Gud og naturen har givet Eders kongelige Majestæt i hænderne«. Målet for krigspolitikken skulle være at »søge satisfaktion (erstatning) for, hvad imod pagterne ubilligt er handlet, og ved traktater (forhandlinger) ikke kan erholdes (opnås), styre ulovlig gevalt, maintainere (opretholde) kronens højhed og regaler og bringe sine lande og undersætter i rolig og sikker stand«. ³⁹

Hermed var krigen vedtaget. Den blev dog først erklæret 1. juni 1657. Der er ingen grund til at skjule, at den dynamik, der fremtvang den danske krigserklæring, var sat i gang af hollændernes hensynsløse optræden i Elbing. Det var derfor en af historiens uretfærdigheder, at udviklingen tvang Danmark ind i krigen på en sådan måde, at Holland ikke blev nødt til at gøre det følgeskab.

Der er næppe tvivl om, at man i Danmark trods alt havde håbet på støtte fra Holland. Ikke mindst efter at Holland var gået med til den styrkelse af forsvarstraktaten d. 17. juni 1657, hvorved kontingentet som nævnt øgedes fra 4.000 til 6.000 mand. ⁴⁰ Dette håb fremgår bl.a. af det brev, Frederik III sendte Generalstaterne straks efter krigsudbruddet. Han udviklede heri den tanke, at det ret beset var Danzig-politiken fra forrige år, man fortsatte. Danmark havde dengang kæmpet for handelens sikkerhed og Danzigs redning. Kun derved kunne man hindre, at Sverige tilegnede sig »absolutum dominium maris Balthici«

(absolut Østersøherredømme). Danmarks flådesamarbejde med Holland havde imidlertid ophidset Sverige så meget, at »vi må befrygte et overraskende angreb« (á la Torstensons angreb 1643). Det er grunden til, at vi har erklæret krigen, hvis mål er vore landes sikkerhed, handelsfrihed og Danzigs redning; altså mål, som også Holland tilstræber. Krigen skal fremtvinge »genskabelsen af en sikker og bestandig, almindelig fred«. Derfor er det vort håb, at Holland vil yde os hjælp efter forrige års traktat, sluttede kongen sit brev.⁴¹

Det officielle Holland forholdt sig imidlertid foreløbig passivt overfor krigen, og Generalstaterne pålagde blot de hollandske gesandter i Danmark at forsøge en mægling i den dansk-svenske konflikt.⁴² Grunden til Hollands tilbageholdenhed må særlig søges i dets angst for nye sammenstød med England.⁴³

Det viste sig dog snart, at Karl Gustav ikke ville antage hollandsk mægling, førend Holland havde ratificeret Elbingtraktaten uden de fortolkninger (»elucidationer«), som Generalstaterne forlangte anerkendt først.⁴⁴ Dermed var mæglingsmulighederne bortfaldet. Imidlertid var en dansk udsending, Henrik Villumsen Rosenvinge, ankommet til Holland, hvor han blev godt modtaget. Trods Hollands officielle neutralitet var stemningen i landet nemlig afgjort på dansk side. Det viste sig bl.a. derved, at provinsen Holland tilbød Danmark et lån på 600.000 gylden mod pant i Norges- og Sund-tolden.⁴⁵ Som Charisius skrev, så kom Karl Gustavs stejle holdning overfor hollandsk mægling »ikke ilde tilpas ved denne konjunktur for Hans kongelige Majestæts interesser«. ⁴⁶

Katastrofen ved Frederiksodde d. 24. okt. 1657 kom til at spille en rolle for Hollands holdning til Danmark. Den hollandske gesandt Conrad van Beuningen redegjorde for denne ulykkelige begivenhed i følgende ord: »Tabet af Frederiksodde er et hårdt slag for denne krone (c: Dan-

mark), som ganske tilintetgør det håb, man havde om et godt udfald ved den polske diversion (∴ afledende man-
 øvre), og giver liden sandsynlighed for, at man uden en
 kraftig håndsækning udefra vil kunne fordrive de sven-
 ske«.47

Begivenheden såvel som den anførte bedømmelse gjorde et voldsomt indtryk i Holland. Således kunne Charisius skrive hjem fra Haag, at »de fleste er her hel perpleks over de tidender med Frederiksodde«.48 Særlig i provinsen Holland var man ivrig efter at støtte Danmark, således at Charisius kunne håbe, »noget profitabel (fordelagtigt) derudi at kunne med tiden effektuere«.49 Mange indså nu nødvendigheden af at hjælpe Danmark, og forstod, »at det høj tid er, sig selv at konservere, når ilden udi deres nabolag overhånd tager«. En hjælp for den danske sag var det også, at indbyrdes spænding mellem Frankrig og England gjorde Holland noget dristigere.50

Men som altid tog det lang tid at nå til en beslutning i Holland. Og Generalstaterne gik extra langsomt til værks i denne sag,51 idet de sikkert nødig ville tage et for anti-svensk standpunkt, førend de kunne sende en flåde i søen. Og det kunne på grund af årstiden først ske i løbet af et par måneder.

Som bekendt forstod Karl Gustav at udnytte den frist, som vinteren gav ham. D. 30. jan. 1658 gik han med sine tropper over Lillebælt til Fyn, og d. 5. febr. videre derfra til Lolland-Falster og Sjælland. »Det håb, man havde gjort sig om, på grund af et begyndende tøvejr, at se denne stad befriet fra fjendens angreb, er senere ganske forsvundet«. For at undgå at »sætte kronen, det kongelige hus, flåden, kort sagt hele riget på spil«, som Beuningen skrev hjem,52 gik danskerne til den forhandling, der endte med den meget hårde Roskildefred d. 26. febr. 1658. Den kom til verden ved engelsk-fransk mægling, idet svenskerne stadig holdt hollænderne udenfor.

Der var to artikler i Roskildefreden, som i særlig grad havde Hollands interesse. Det var artikel 2 og 3. Den første fastslog, at de to parter skulle bidrage til »en stadigh, evigvarande och oigenkallelig fridh« på den måde, at »på begge sijdor renunciernas (opgives) och uphåfvas alle de alliancer och förbundh medh andre, . . . ehvem the vara kunne, ingångne och opprättade enthera (en af) parten till präjuditz (skade) och förfång (fortræd)«. Artikel 3 bandt parterne til »att icke tillstädia någon främmande, fijendtlig örlogsflotta, ehvo den och vara kan, att passera och löpa genom Sundet eller Beldt in uthi Östersjön, uthan dedh sökia, hvar å sin sijda, effter all möyeligheet at förhindra och afvärja«. ⁵³

Beuningen var blevet meget angst, da disse fredsbestemmelser blev ham bekendt. Han indså øjeblikkelig den svækkelse af hollandsk indflydelse i Østersøområdet, som de ville betyde, især hvis art. 3 blev ført ud i livet efter svenskernes opfattelse. Ifølge den skulle alle andre flåder end dansk-svenske udelukkes fra Østersøen. Allerede under forhandlingerne i Roskilde havde han søgt med en note at hindre artiklernes optagelse i traktaten, ⁵⁴ – men forgæves.

I tiden efter fredsslutningen virkede Beuningen på forskellig måde for at reducere de omtalte artiklers betydning. Situationen var den, at der efter fredsslutningen førtes forskellige dansk-svenske forhandlinger, først og fremmest om en nordisk alliance. En sådan alliance kunne kun være rettet mod Hollands indflydelse i Østersøen. Ifølge Karl Gustavs instruks til de svenske forhandlere var den da også rettet mod alle, som kunne tænkes den »ingångne fredhen, och det tillföllia alle andre Alliancers renunciernande skuldh, anfächta och troublera (forstyrre) wille«. ⁵⁵ Beuningen greb derfor resolut ind, og det endnu inden forhandlingen rigtigt var kommet i gang. D. 6. april indgav

han til den danske regering en memorial, hvori han mindede om, at Danmark iflg. traktaten af 1656 var bundet til at holde ham orienteret om sin forhandling med Sverige. Desuden sagde han lige ud, at Holland kunne kræve, at aftalerne ikke blev til skade for de bestående dansk-hollandske traktater, og dette gjaldt også de to omtalte artikler i Roskildefreden.⁵⁶

Faren for, at Danmark skulle slutte sig til Sverige, viste sig dog hurtigt at være minimal. Der fremkom nemlig slet ingen tegn fra svensk side på, at Danmark kunne opnå fordele ved et samarbejde med Sverige. Tværtimod ødelagde Sverige netop nu enhver chance for at opnå et dansk venskab, idet det gik helt ind for den gottorpske hertugs ublu krav. Allerede d. 7. april havde svenskerne måttet rykke ud med, at den svenske hær ikke ville rømme Danmark, før end Karl Gustavs svigerfar hertugen havde fået opfyldt sine krav.⁵⁷ Da disse krav så yderligere blev øgede, indtrådte der en krise. Det faldt i den franske gesandt Hugo de Terlons lod at overbringe Frederik III denne uvelkomne nyhed d. 11. april; og han kunne dagen efter fortælle, at kongen var blevet »fuldkommen desperat, ville lade lykken råde; man måtte tage alt. Sverige havde opnået en så fordelagtig fred, ville det nu for Hans fyrst. Durchl.s sagers skyld stadig fare så hårdt frem, så værsgod«.⁵⁸

I denne stemning kunne der naturligvis ikke skabes en nordisk alliance. Da der den samme dag (d. 12.) afholdtes et svensk-dansk møde om sagen, viste det sig da også, at danskerne nu var ivrigst efter at sikre sig mod, at svenskerne i ly af Roskildefredens artikel 3 skulle kunne skride til nye overgreb mod Østersøhavnene. Handel og skibsfart skulle iflg. deres indlæg forblive »upertuberit (uforstyrret) og ugraverit (ubesværet)«, der måtte ikke optages told i søen, og der måtte intet foretages, som kunne krænke »nogen på sin høyhed eller maris dominio,

ret og frihed«. Danskerne ville kun yde en hjælp på 10 orlogsskibe à 24 kanoner (mod det svenske forslag på 20 skibe), og denne hjælp skulle kun ydes, hvis krigen, der begrundede den, ikke var »imod den andens sentiment, eller och formedelst rättis [d: rettens] forbunds och ald billigheds handgrebelig och udisputerlig offuertrædelser blef foraarsagit«. Dette danske forbehold motiveredes med, at »dette förbund icke till nogens schade eller præjudice oprettet er«. ⁵⁹

Det er klart, at det var en støtte for Danmark at vide, at Holland sympatiserede med det i denne sag. Det var en yderligere hjælp, at Sverige aldrig direkte turde sige, at det var Holland, der skulle rammes. Det turde end ikke på noget tidspunkt klart forlange, at de dansk-hollandske traktater skulle erklæres for opløste og bortfaldne. Men grunden til Danmarks holdning må dog først og sidst søges i dets egen velforståede interesse. Danmark havde ingen anledning til at danne rygskjold for et Sverige, der fortsatte ad erobringens vej og dermed til sidst ville true Danmarks existens. Håbet om militær støtte fra Holland syntes derimod ringe, idet Charisius stadig skrev om dets ringe søudrustning og ulyst til krigeriske forviklinger i Norden. D. 23. april skrev han endog, at Holland næppe i øjeblikket var i stand til at hindre eventuelle svenske planer mod Danzig. ⁶⁰ At forny krigen var der da heller ingen danske, der tænkte på. ⁶¹

Da Karl Gustav den 20. april modtog sine forhandlers rapport om mødet med danskerne (den 12. april), var han indviklet i en udenrigspolitisk generaldebat med sine rigsråder. Efter de da foreliggende oplysninger var en krig mod kejseren i Tyskland uønsket, da Frankrig ikke ville støtte den. ⁶² Der var håb om at manøvrere kejseren til forlig med fransk diplomatisk hjælp, men det ville tage tid. Uden et sådant forlig ville Karl Gustav nødtigt begynde et felttog i Preussen. ⁶³

Hvad Karl Gustav trængte til, var med andre ord et pusterum, men vel at mærke under sådanne forhold, at han samtidig kunne opretholde sin hær. Forhandlingerne i København gav ham et nærliggende påskud til at forlænge sit ophold i Danmark udover den 1. maj, som var afmarchdatoen ifølge Roskildefredens § 16. Han opgav resolut allianceforhandlingen, som ikke kunne give noget grundlag for at blive i Danmark, og lagde i stedet hovedvægten på den samtidige forhandling om Roskildetraktatens forståelse. Derved var han på traktatlig grund, og stod langt fastere overfor de to mæglermagter England og Frankrig såvel som overfor den øvrige verden.

Omslaget viste sig klart i Karl Gustavs instruks til ambassadørerne i København den 23. april. Han beordrede allianceforhandlingerne opgivet og krævede i stedet sin opfattelse af Sundspærringen gennemtruffet i en tillægsaftale til fredstraktaten, den såkaldte Neben-reces. Endvidere hed det, »at Kongl. Maytt. icke kan drage uth sin armée för än som fredspacterne och alle desse föreskrefne puncter och saker äre effterkomne«. ⁶⁴ Der var mange andre krav end dette, alle store og ensidige, som utvivlsoomt ville vække hårdnakket modsigelse. Der var f.eks. kravet om aftakning af alle fremmede tropper i dansk tjeneste. Karl Gustav ville ikke finde sig i et Danmark »j harnesck«, da han ingen tillid havde til, at det ville holde freden. Hans frygt for Danmark begrundedes med påstanden om, at det »icke obekannt ähr, huadh consilia Beuningen än suggerrar och huru (hvorledes) han ännu sökier att broulliera (spolere) wärket, så och huru Rosenwinge medh the polnische (polske), dansiske (danzigske) och brandenburgiske i Hollandh sammentreda och iem föra (samordner) sine concilier (planer)«. De sidste påstande havde mest karakter af propaganda beregnet for England og Frankrig.

De faktiske tilstande i Danmark var i virkeligheden ganske andre. Den svenske hovedforhandler Steen Bielke

skrev hjem den 24. april, at de polske, kejserlige og hollandske statsrepræsentanter nok søgte at bruge Danmark til egne formål, »män att iegh skulle kunne underdanigst försikra E.K.M. (Eders kgl. Majst.) dädh deres rådih och anslagh här emoot tages, dädh kan iagh mädh ingen sanningh seia«. At danskerne ikke er svenskerne venligt stemt, siger Bielke, er let nok at forstå. »Män någet emoot oss nu at kunæ tentera (forsøge), derom tykes migh dädh dee alle desperera, och mästeparten sökia att bliffva uthi ro. .«. Selv danskerhaderen Coyet, der også var svensk forhandler i København, skrev den 8. maj til Karl Gustav: »Medhel hafwa dee icke att uthruste någon flotta i åhr, ey hafwa dee folck nogh, sine ägne fästninger att besättia«. ⁶⁵

Trods Danmarks afmagt mødte den forandrede svenske politik naturligtvis den mest hårdnakkede modstand. Resultatet var derefter, idet den svenske hær forblev i landet. Med hensyn til Sundspærringen kom man ikke et hanefjed videre i løbet af den næste måned. Danmark gav efter på en række punkter, men på dette ene stod man fast. Danskerne indvendte bl.a., at det jo »kan hända, att K.M:tt. j Sverige kunde på Östersjön någon orätt tillfoga, skulle wij då wara förobligerade (forpligtede) att hindra dett ingen finge komma därin, sigh att hämpna«. ⁶⁶ Coyet gav sin konge et råd efter hans smag, idet han udtalte: »Om jagh får rådha, aldriogh skole dee slippa migh, förän dee denne puncten admittera«, og det kunne gennemføres, »om man fast däruppå ståår«. ⁶⁷

Karl Gustav sendte d. 15. juni sine ambassadører en bemærkelsesværdig ordre, idet det her er første gang, han truer Danmark med en militær aktion. Han var netop nu under voldsomt pres af forholdene i Tyskland, hvor Brandenburg og kejseren havde ratificeret deres alliance d. 28. maj, og hvor kurfyrsterne stod sammen til værn om den tyske fred. ⁶⁸ Da Holland tillige fortsatte sine flåderust-

ninger, så han sig nødsaget til at vende sin vrede mod Danmark.

Hidtil havde Karl Gustavs trusler blot bestået i den svenske hærs forbliven i Danmark. Nu derimod hed det bl.a., at »Jagh måste intet låta Dannemark så oneffst (ustraffet) theras Malice skillia, och är mig Dannemark så kärt som Pryssen, allenast at Jag må få Råderum at hanthera och göra slut upå enthera sijdan«. Han uddybede tanken med ordene: »Och är Oss tå så gott, att Wij hafwa här wåre wapn«. ⁶⁹ Han maner kraftigt sine forhandlere til standhaftighed overfor de danske forhandlingsmænd, og han fortsætter: »Mig är thet indifferent (lige-gyldigt) om the willia sluta eller icke effter then ordre eder giffwen ähr, ty Jagh måste weeta et cathégorisk swar, at taga mine mesures (forholdsregler) ther efter, och thet uthi tijdh, hälst ähr mig then puncten om en fientlig örlogsflottes passage igenom Sundet alt för considerable (betydningsfuldt), emedan och Beuningens egne rapporter funderar sigh upå the förtröstningar, han haffwer uthaff dee Danske ministrer, att dem (hollænderne) ingen præjudice (skade) härigenom skall kunna tillstöta, vthi theres desseiner (planer)«. ⁷⁰

I de to rigsrådsmøder d. 20. og 24. juni drøftede svenskerne ganske åbenlyst et overfald på Danmark, og flere af de førende deltagere, såsom rigsadmiralen Karl Gustav Wrangel og rigsråden, Gustav Banér, gik kraftig ind for den sidste mulighed i Karl Gustavs spørgsmål, om man skulle »slippe de små sager, som nu disputeres i Danmark, eller søge med magt at obtinere (få) sin ret«. ⁷¹ Den militære situation krævede efterhånden en svensk aktion, men Karl Gustav havde kun to aktionsmuligheder: Preussen eller Danmark. Et sandsynligvis langvarigt felttog i Preussen forudsatte, at Holland hindredes i at gribe ind til hans fjenders fordel. Dette kunne alene ske ved en sundspærring, da England stadig vægrede sig ved åbenlyst at støtte

Sverige. Alt afhang faktisk i dette øjeblik af Danmarks holdning til denne spærring.

Den svenske konge gjorde et sidste tilbud til Danmark med sin ordre af 28. juni. To vedlagte bilag, som desværre er ukendte, skulle tydeliggøre, »hwad consilium Holland will fatta widh Närwarande tijdz conjunctur, nembligen at secundera Dantzig, Brandenburg och andre Wåre fiender till Siöss, och dhet i Östersiön, så at Wij icke annars kunne judicera, än att the komma åter med en flotta ther in beggie Chronorne till stoort præjuditz (skade), och Wij på sådant fall intentioneradhe ähre, att maintenera (hævde) Wår rätt medh all macht emoth wåld, hwilket och Dannemark så ratione hujus tractatus, som proprij sui interesse forobligeras (såvel af denne traktats mening, som af egeninteresse forpligtes til)«. ⁷² Karl Gustav ville gå så vidt som til at nøjes med et mundtligt løfte fra dansk side om blot 8 orlogsskibe, medens han selv ville mønstre 40 skibe til Sundets forsvar. Men han føjede truende til, at, »om Dannemark icke will sigh härutinnan positivé eller specificé förklara, så står an med subscriptionen (underskrivelsen), ty Jagh utaf en sådan tractat ingen säkerheet haffwer, när dhe difficultera (gør vanskeligheder med) att effectuera (sætte i kraft)«. ⁷³

Tiden løb imidlertid fra denne ordre, da de svenske gesandter først ville forelægge Sundspørgsmålet, når alle andre stridsspørgsmål var klarede. ⁷⁴ Danskerne udsatte samtidig forhandlingen med svenskerne, idet de d. 30. juni sendte kongens fortrolige, adelsmanden Ove Juel til Karl Gustav for at diskutere vigtige spørgsmål med ham, dog ikke Sundspærringen. Denne udsættelse gav imidlertid svenskerne et indtryk af almindelig, dansk uvillighed, der givetvis har været til stede, og som utvivlsomt har øget Karl Gustavs irritation.

Det væsentligste i den daværende situation var dog, at den europæiske udvikling samtidig gik Karl Gustav af-

gørende imod. D. 5. juli indløb der melding fra Frankfurt om, at Sverige havde lidt et stort diplomatisk nederlag i Tyskland.⁷⁵ Den tyske kejsers valghkapitulation (håndfæstning) var blevet vedtaget i en stærkt antisvensk form. Kejseren kunne efter den godt understøtte Polen imod Sverige; men Frankrig-England måtte ikke støtte Sverige udenfor Tyskland (f.eks. i Polen), hvis kejseren ville undlade at støtte Spanien i Flandern (imod Frankrig-England).⁷⁶ Herefter turde Sverige ikke begynde en ny, uendelig krig i Preussen, hvorefter det ikke havde andet valg end at gå til angreb på Danmark for derved at ramme Holland gennem en Sundspærring.⁷⁷

Og det skulle ske nu. Hæren var trukket sammen i Holsten; men den kunne ikke proviantere dér meget længere. Den måtte også beskæftiges for ikke at falde fra hinanden. Proviant, beskæftigelse og Sundspærring kunne opnås ved et angreb på Danmark. En sejr ville tilmed øge Karl Gustavs magtmidler og give ham fortræffelige udgangspositioner for videre kontinentale foretagender.⁷⁸ Han ville endog vinde tid til et diplomatisk forarbejde. D. 7. juli vedtog et rigsrådsmøde krigen mod Danmark, og d. 15. udstedtes ordrer om de militære forberedelser.⁷⁹ Karl Gustav havde besluttet sig til at spille med livet som indsats. Danmarks tilintetgørelse var blevet hans mål.

II

Det havde længe været en kendt sag, at Karl Gustav samlede tropper og skibe i Kiel for at indskibe sig til en ekspedition. Ingen vidste imidlertid noget nærmere om, hvorhen den skulle gå. Der gisnedes om Pommern og Preussen, hvorimod ingen nævnte Danmark.⁸⁰ I København havde man næppe heller tænkt sig en ekspedition mod Sjælland, selv om man længe havde været urolig over udviklingen. General Axel Urup og Reedtz talte allerede

i juni om muligheden af, at Danmark »kunne med eet slag blive overfaldet og ruineret«. ⁸¹ Og Ove Juel hævder selv, at han advarede Frederik III mod et forestående svensk overfald, endda flere gange, efter at han midt i juli var hjemkommet fra sin diplomatiske sendelse til Karl Gustav. Men den præcise form, han i sine erindringer giver advarslen, er dog nok præget af at være nedskrevet efter begivenhederne. ⁸² At man trods alt længe ikke rigtig har troet på et angreb, turde bl.a. utvetydigt fremgå af, at der ingen militære forberedelser iværksattes på Sjælland og i København. Først i 11. time tænkte man derpå, måske inspireret af et brev fra Terlon til Gersdorff, ⁸³ idet Frederik III d. 2. aug. spurgte Rigsrådet, hvorledes man hurtigt kunne befæste København. Han nåede ikke at få svar herpå, men Gersdorff udtalte d. 5. aug., at uden hjælp »kan vi ikke holde det ud«, hvorfor han fandt det rådeligt at tale med Beuningen om hurtig hollandsk hjælp, »om vi blev angrebet«. Den antihollandske rigsråd, Christen Skeel var som altid mistænksom og bemærkede, at »vi skulle være [lige-] så faren med dem (hollænderne), som med de svenske«. ⁸⁴ Som altid lammedes Rigsrådet af uenighed, således at begivenhederne løb fra det.

På dette tidspunkt var aktionen allerede i gang. Den endelige beslutning var blevet taget d. 15. juli i Oldesloe, og forberedelserne til den skæbnesvangre ekspedition satte straks i værk. Skibe og tropper samledes i Kiel, og snart var alt rede. D. 4. aug. indskibede godt 6.000 md. sig i Kiel og satte kurs østud. Til Terlons forbavsel ændrede sejladsen retning, da man nåede på højde med Langeland, og flåden drejede nordpå. D. 7. aug. gik man uden modstand i land i Korsør. 4.600 mand fodfolk, ca. 1.600 ryttere og lidt artilleri begyndte marchen mod København. ⁸⁵ Terningerne var kastede.

Allerede d. 8. aug. var man i København blevet underrettet om den forfærdelige nyhed; det bekræftede de onde

hensigter, man anede, da en svensk flåde ankrede op ved Dragør d. 6. aug.⁸⁶ Det stod for hof- og regerings-kredsen øjeblikkelig klart, at nu var landets skæbnetime inde. Som naturligt var, så man straks hen til Holland som stedet, hvorfra hjælpen skulle komme. Beuningen har utvivlsomt støttet dem deri. Der blev også straks skrevet et kongeligt brev til vor resident i Haag, P. Charisius, hvori situationen kort ridsedes op. Karl Gustav er gået i land i Korsør »med et aneligt antal krigsfolk«, hans flåde har lagt sig ved Dragør; »hvoraf vi intet andet end åbenbar fjendtlighed imod os og vore riger og lande af kronen Sverige på ny har at formode«. Charisius beordredes under henvisning til den hollandsk-danske forsvarsalliance at forlange »en ufortøvet og tjenlig secours (hjælp)« og understrege, »hvor højt deres egen stats interesse herudi verserer (afhænger)«. Samtidig sendte Gersdorff vor anden repræsentant Rosenvinge et par ord i egen hånd, hvor han forsikrede, at København ville holde ud i sin modstand mod angriberen. »Vi ville gøre som ærlige folk og maintainere (hævde) os, så længe der er varmt blod i os, tagende den højeste Gud for alting til hjælp«. Hvis Rosenvinge kunne opnå en hastig hjælp af Amsterdam, »var det svar (svært) godt«, slutter Gersdorff sit brev.⁸⁷

Det er ganske smigrende for Holland, at også andre danske øjeblikkelig mente, at det var stedet, hvor hjælp var at finde. Generalkrigskommissær Ditlef von Ahlefeldt havde straks henvendt sig til en hollandsk diplomat i Hamborg, og bedt ham videresende et brev med de onde tidender til Charisius pr. expres. Ahlefeldt var stærkt bekymret over situationen, og frygtede, at »uden prompte hjælp var der beklageligvis intet andet at vente, end at Glückstadt, Danmark, den danske konge, dronning og kongelige familie skulle komme i den svenske konges magt«. ⁸⁸ En lignende henvendelse modtog Charisius fra den kgl. kammerskriver Christoffer Gabel og fra handels-

magnaterne Klingenberg og Marselis i Hamborg, og deri oplystes endvidere, at Ebersteins regiment var blevet overfaldet og afvæbnet i Hertugdømmerne.⁸⁹

Disse overrumplende nyheder modtog Charisius i Amsterdam d. 15. aug., hvor han da tilfældigt opholdt sig. Han gik straks op på rådhuset og bad byrådet om hjælp, idet han tilføjede, at »derved deres egne høje interesser mainteneres (beskyttes) kunne«. Rådet frygtede imidlertid, at det allerede var for sent, men det henviste ham til Jan de Witt. For at møde de Witt måtte Charisius ile til Haag, hvor han traf den mægtige mand endnu samme dag. Denne indkaldte øjeblikkeligt Generalstaterne til møde, og Charisius og Rosenvinge indgav på stedet en memorial om sagen. De bad heri Generalstaterne om hurtigst at anbefale de forskellige provinsadmiraliteter at samle og udruste skibe, og de foreslog den højeste lovlige udenlandshjælp til Danmark, nemlig 1 million gylden.⁹⁰

Endnu samme dag, d. 15. aug., besluttede Generalstaterne, at alt skulle forberedes til en storstilet hjælpeaktion. Alle var nemlig »meget perplekse« over, hvad der var sket.⁹¹ Admiraliteterne skulle opfordres til at klargøre nye skibe, og de udsendte flåder ved Portugal og i Biscayen skulle hjemkaldes. De skulle komme »uførtøvet under landet«, som Charisius udtrykte det. Den ønskede million ville man forsøge at få fordelt på provinserne Holland og Friesland, ligesom alle officerer i hæren skulle kaldes til deres garnisoner.⁹² Hermed var dog intet endeligt afgjort, idet de enkelte provinser først skulle overveje deres stilling til sagen.

Vigtigst var her den mægtige provins, Hollands, stilling. Allerede d. 18. aug. trådte de hollandske stater (∩: regeringsråder) sammen »med stor iver og animositet helt vel af deres principaler instruerede«. Da de tilmed udviste »megen god inklination« overfor de rejste danske krav,⁹³ så kan det ikke overraske, at sagen behandledes velvilligt

på det afgørende møde d. 20. aug. Man tiltrådte her det konkrete forslag, som et udvalg havde formuleret, at der skulle ydes hjælp efter traktaterne af 1649 og 1657. Det ville ifølge resolutionen sige, at der »sporenstregs« ville blive sendt en hjælp på 6.000 mand til fods. Folkene skulle transporteres til Danmark på »en anseelig orlogsflåde« under kommando af admiral Obdam. Man besluttede yderligere, at skibene skulle overbemandes med matroser, således at nogle kunne afgives til den danske flåde, som derved hurtigt kunne udrustes.⁹⁴ Den følgende dag vedtog de hollandske stater yderligere, at der af provinsen Holland skulle foretages indkøb af levnedsmidler til fæstningerne Glückstadt, Krempe og Rendsborg, til et samlet beløb af 10.000 rigsdaler. Desuden skulle der sendes 20.000 rigsdaler i »bar guld«; beløbene skulle afkortes den hollandske gæld til Danmark fra krigen 1652–54.⁹⁵

Lørdag d. 21. aug. blev en afgørende dag for Danmark. Generalstaterne tiltrådte nemlig allerede da principielt den hollandske provinsresolution fra forrige dag.⁹⁶ Det viste sig dog nogle dage efter, at man kun agtede at sende 2.200 mand fodfolk af sted med det samme, medens resten måtte følge senere.⁹⁷ Så snart Charisius fik meddelelsen herom d. 28. aug., sendte han en ung adelsmand, Rodsten, til det belejrede København med nyheden, byen til opmuntring.⁹⁸ Det var ingen let opgave for den unge mand, men han bestod prøven med glans. D. 1. okt. stod han i byen til alles forbløffelse og glæde. Et samtidigt nyhedsblad fortæller, at »han gik i land nær Helsingør, klædte sig i en bondedragt og slap i den forklædning ind i byen«. Dermed blev man helt sikker på, at der ville komme hjælp fra Holland, hvad der naturligvis virkede kolossalt opmuntrende på de inde-sluttede. Da Rodsten var blevet forsinket så meget, havde han fået flere breve eftersendt. Det nyeste var fra Charisius og dateret d. 24. sept. »Det blev læst op for det samlede hof«, slutter beretningen.⁹⁹

Når Holland handlede så utroligt hurtigt, hang det blandt andet sammen med Beuningens virksomhed. Denne fortræffelige, energiske og vidtskuende mand befandt sig på invasionstidspunktet endnu i København. Hans mandige indstilling opmuntrede i høj grad de vaklende sjæle, og hans løfter om hjælp fra Holland, hvis man ville holde svenskerne stangen en rimelig tid, styrkede hoffets og regeringens modstandsvilje. Frederik III's indstilling var ganske i Beuningens ånd, når han udbrød, »jeg vil dø i min rede«. For at opmuntre soldaterne og demonstrere sin tro på fremtiden spredte Beuningen penge ud blandt soldaterne, som længe ikke havde set deres sold.¹⁰⁰ Men da den første krise var overstået, blev Frederik III og Beuningen enige om, at der var mere brug for hans energi i Holland end her. Hans afskedsbrev er dateret d. 8. aug.,¹⁰¹ så han er formodentlig rejst en af de nærmest følgende dage. På grund af modvind blev han noget forsinket og ankom først til Holland d. 21. aug.¹⁰²

På netop denne dag havde som nævnt Generalstaterne indtaget en principielt positiv holdning til hjælpen. Men Beuningens nærværelse satte mere fart i det hele. Han aflagde en fyldig rapport om forholdene i København d. 22. aug. og samlede næste dag sin opfattelse i 9 punkter: 1) Frederik III og hans ministre mente, at København og Kronborg kun kunne holde »i få uger«, hvis ikke der kom hjælp udefra. 2) Hjælpen måtte være fremme senest om 6 uger, hvoraf 2 allerede var gået. 3) Hurtig besked om vedtaget hjælp burde afsendes til de belejredes opmuntning. 4) Selv om der ingen opgørelse fandtes over byens levnedsmidler, antog man iflg. den hollandske resident le Maires rapport,¹⁰³ at der kun var forråd for en måned. 5) Holland var pligtig at sende hjælp iflg. traktaterne af 1649 og 1657, og Danmark havde intet håb om hjælp over søen andre steder fra. 6) Hjælpen måtte ikke blot bestå i mandskab, men også i forsyninger og »nogle penge«;

hjælpen måtte bringes frem på en stærk flåde. 7) Den omtalte hjælp kunne imidlertid blot føre til Kronborgs og Københavns bevarelse. Hele det åbne land i Danmark og Hertugdømmerne stod fortsat til svenskernes disposition. For at redde Danmark fra »dets fuldstændige ruin« var det derfor nødvendigt, at Holland iværksatte en afledningsoperation i Hertugdømmerne og Jylland, »stærk nok til at fordrive de svenske tropper derfra«. 8) Man mente i København, at Holland let ville kunne vinde Brandenburg for et samarbejde i så henseende. 9) Opmuntringsbreve til det isolerede Norge ville være højst ønskelige.¹⁰⁴

Dette tungtvejende dokument blev selvfølgelig ikke uden virkning. Da det især pointerede hurtighedens nødvendighed, besluttedes det d. 25. aug., at man hellere måtte reducere landstyrken, da den både syntes mindst fornøden og var mest tidskrævende at bringe til veje. Den blev fastsat til 38 kompagnier; heraf bestod 2, hvoraf kommandantens, af 100 md., 11 var på 65 md. hver, medens resten (25 komp.) var på 50 md. I alt en styrke på 2180 md. 29 af disse kompagnier opstilledes af provinserne Holland, der var både den rigeste og militært mindst udsatte af provinserne. Friesland og Zeeland stillede hver 3 komp., Overijssel, Groningen og Utrecht hver blot 1 komp.¹⁰⁵

I Generalstatsmødet d. 25. aug. vedtoges også den endelige størrelse af flåden. Admiral de With ville komme med 4 orlogsskibe, admiral Floriszoon med 6; Friesland ville afgive 3 skibe, Rotterdam 1 og Amsterdam 4 orlogsskibe plus 2 fregatter; ialt 20 skibe. Hertil skulle slutte sig kommandør Evertsen, således at den samlede orlogsflåde blev på 22-24 kapitalskibe. Desuden skulle der tilføjes nogle mindre fartøjer fra Amsterdam: 4 gallioter og 6 brandere. Transporten af soldater og levnedsmidler skulle foregå på 8 veludstyrede fløjter. Endelig bemyndigedes Amsterdams admiralitet til at indkøbe levnedsmidler for 1 mil-

lion gylden (= 400.000 rigsdaler), som siden skulle fordeles på de forskellige provinseres admiraliteter. Aktionen ansås at ville vare året ud, hvad der skulle disponeres efter.¹⁰⁶

Tilbage stod nu at fordele kommandoerne og give kommandørerne deres instrukser. Allerede d. 21. aug. havde man udpeget Obdam til overadmiral, og d. 4. sept. fik han sin instruks. Den var på ikke mindre end 14 artikler: 1) Han skal beskytte hollandske undersåtter, især trafikanterne på Østersøen, ligesom han skal støtte den danske konge mod svensk vold, lige til det svenske tryk er fuldkommen afværget. 2) Han skal afsejle til Øresund »i største hast«, og eskortere den hollandske militærhælp, der sendes til Københavns og Kronborgs undsætning. 3) Han skal sætte en forstærkning i land ved Kronborg, hvis kommandanten ønsker det. 4) Resten af tropperne skal han føre til København. 5) Han skal med alle magtmidler søge at fravriste svenskerne hollandske skibe, gods og personer, som den svenske flåde har beslaglagt. 6) Han skal derfor angribe den svenske flåde, hvor han møder den, og udvise sit vanlige mod og omdømme. 7) Al modstand mod hans forehavende skal brydes med magt. 8) Når tropperne er blevet landsat, skal han lægge sig i Sundet for at holde det svenske pres borte og beskytte den hollandske skibsfart. 9) Hvis Kronborg og København er erobrede før hans ankomst, »det Gud forbyde«, skal han finde en passende plads, hvorfra han kan beskytte skibsfarten. Han skal så dér afvente nærmere ordre. 10) I øvrigt skal han handle efter forholdenes natur og i samforstand med kongen af Danmark og hans ministre. 11) Flåden skal optræde overfor andre flåder på sædvanlig vis og møde magt med magt. 12) Ved afgang blandt officererne rykker undermændene op efter anciennitet, hvis ikke admiralens skøn går derimod. 13) Der skal holdes journal, og vigtige tildragelser skal rapporteres hjem. 14) Alle andre problemer skal af-

gøres i admiralens krigsråd, til landets og flådens bedste.¹⁰⁷

Nogle uger senere kom der en tilføjelse til Obdams oprindelige instruks. Den var foranlediget af den mellemliggende udvikling, idet brandenburgske og kejserlige tropper var trængt op i Hertugdømmerne, hvorfra de havde fordrevet svenskerne. D. 9. okt. fik han derfor ordre til at hindre, at svenske tropper på Sjælland sættes over til Jylland for at gå mod de allierede. Modsat skulle Obdam gøre alt for at iværksætte landgang af allierede tropper, hvor det kunne ønskes, når blot Frederik III's billigelse forelå. Han skulle også med flåden støtte evt. allierede belejringer af havnebyer i Østersøen.¹⁰⁸

Kommandoen over soldaterne tildeltes den erfarne oberst Piichler, der af Charisius karakteriseredes som en »gammel hel god soldat«. Han fik sin instruks allerede d. 2. sept. 58. Han skulle ifølge den forhandle med Obdam om fordelingen af hans 38 kompagnier på skibene og fløjterne. Soldaternes forhold skulle gøres så tålelige, at deres kampduelighed ikke led skade. Han måtte ikke forsinke ekspeditionen, selv om ikke alle hans kompagnier var samlede til tiden; han skulle i det tilfælde blot sørge for, at de kunne blive eftersendt. D. 4. beordredes han til at søge kontakt med Kronborgs guvernør, når man ankom til Sundet og det ellers lod sig gøre. Med ham skulle han aftale hjælpens størrelse til fæstningen, både i mandskab og materiel, ligesom kommandoforholdene måtte fastlægges. Resten af tropperne skulle han føre til København, hvor han skulle stille sig under kongens eller hans stedfortræders kommando. Han skulle selv bevare den umiddelbare kommando og opretholde den nødvendige militære disciplin, ligesom han selv skulle lønne og forsyne sine tropper så vidt gørligt. Derfor skulle han også straks ved ankomsten til staden udbede sig en passende bygning, hvori han kunne oprette et magasin for sine medbragte

forsyninger. Der skulle også i nødvendigt omfang stilles krigsforråd (krudt, kugler og lunter) til disposition for byens forsvarere. Han skulle endelig regelmæssigt skrive rapporter hjem, og helst meddele hemmeligheder i kode-skrift.¹⁰⁹

Et er imidlertid at tage en beslutning om en undsættelsesekspedition og at bringe det formelle apparat i orden – noget ganske andet er at sætte beslutningen i scene. Det skulle vise sig at volde betydelige vanskeligheder. Ganske vist blev der arbejdet med en »sådan vigeur (kraft), som hverken i den engelske orlog [1652–54], eller [på] nogen anden tid sket er«,¹¹⁰ og de deputerede ved flåden fik lov at udpresse mandskab.¹¹¹ Men det viste sig dog umuligt at få flåde og tropper samlet til den 5. sept., som det i den første optimistiske stemning var blevet bestemt. Det kunne måske også siges at være en smule sent, når Piichler først rejste til samlingspladsen Vlie d. 2. sept. og Obdam d. 5. sept.¹¹² Charisius var dog endnu fuld af håb, idet han d. 3. sept. skrev til rigshofmesteren (J. Gersdorff): »Jeg kan ikke noksom skrive, med hvad iver denne stat dette værk med Danmark apprehenderer (tager fat på), uden nogen refleksion på Frankrig og England at gøre. Så at de til ruptur (brydning) med Sverige ganske resolveret (besluttet) er«. ¹¹³

Imidlertid brød der en voldsom storm løs d. 30. august, og det blev snart kendt, at den havde anrettet stor skade på 5–6 skibe. Ikke uden skadefryd kunne den svenske resident Appelbom d. 6. sept. skrive hjem fra Haag, at det nok ville sinke afsejlingen et par uger.¹¹⁴ Han var heller ikke sen til at benytte den kærkomne lejlighed til antidansk politisk virksomhed. Selv om Holland satte Østersøhandelen højt, idet man kalkulerede, »at den indbringer en kapital på 80 mill. årligt«, mente Appelbom det dog et forsøg værd at prøve på at få dem fra deres forehavende.¹¹⁵ Så

snart han havde modtaget en skrivelse fra Karl Gustav om grundene til overfaldet, indgav han en memorial til Generalstaterne derom sammen med det kongelige brev. Samtidig indgav han et andet brev fra Karl Gustav til Generalstaterne, hvori han angreb, som Charisius skrev, Beuningens »onde affection (indstilling)«, og i øvrigt hævdede, at aktionen »sker mere til Hans May.s egen forsikring end [til] denne stats prejuditz (skade) anset er«. ¹¹⁶ Til Charisius' ærgrelse bevilgede Generalstaterne Appelbom en konference, trods al den uvilje, der ellers vistes over for Sverige. Det trøstede ham dog ikke så lidt, at flere af de mest indflydelsesrige herrer lod ham forstå, at ingen nok så gode tilbud fra Sverige kunne få dem til at indstille hjælpen til Danmark. End ikke fransk-engelsk støtte til Sverige skulle rokke dem, idet de »ham (Karl Gustav) efter det eksempel med Polen og Danmark såvel som efter hans humeur (livsindstilling) ikke tro kunne«. Først når København var sikret, og Karl Gustav havde rømmet de okkuperede lande, ville man optage forhandling med ham. Men de høje herrer anbefalede Danmark at takke England-Frankrig for deres mægling ved Roskildefreden, og demonstrere i London og Paris, hvorledes Sverige nu havde sønderslået deres værk. ¹¹⁷

D. 7. sept. ankom en expresgalliot fra Danmark med Frederik III's brev til Generalstaterne, dateret d. 23. aug. Han udbad sig heri hurtig hjælp ikke blot til København og Kronborg, men også til Norge og Glückstadt. ¹¹⁸ Det blev næste dag overgivet til adressaten med en memorial fra Charisius, hvori han krævede øjeblikkelig afsendelse af den forhåndenværende hjælp. Han gentog dette krav d. 10. sept. ¹¹⁹ Charisius forklarede sig hollændernes tøven med frygt for den svenske flåde, som efter de sidste oplysninger var steget til 30 orlogsskibe. Under disse omstændigheder mente hollænderne ikke at turde undvære de skibe, der var havarerede under stormen. Og det skönt

den politiske himmel så lysere ud end tidligere, idet Englands diktator Oliver Cromwell var død (d. 3. sept.),¹²⁰ og Appelbom havde gjort en meget uheldig figur i den bevilgede konference. I et post scriptum til sit brev til Frederik III kunne Charisius meddele, at Generalstaterne havde taget en positiv resolution på hans to sidste memorialer, og vedtog at sende ordre til flåden om at sejle ved første gunstige vind.¹²¹ Ordren afgik d. 12. sept.¹²²

Da Charisius flere gange havde krævet, at den resterende hjælp (4000 md.) også burde afsendes snarest, dukkede der et helt nyt og ubehageligt problem op. de Witt meddelte nemlig Charisius, at Generalstaterne i nærmeste fremtid ville drøfte denne anden hjælpesending, for »Sjælland dermed ganske at deliberere (befri)«. Men da den samlede hjælpeaktion i alt ville gå langt ud over Hollands traktatlige forpligtelse, og derved ville »denne stat meget koste«, så udbad han sig kongens forslag »om en kompen-sation og forsikring« derfor. Charisius svarede undvigende, da han var mest betænkt på at fremskynde sagen, idet han sagde, at »derpå at tænke nu ikke tid var, og Hans kong. Mayt. sådant med al mulig taknemmelighed erkende skulle«. Charisius kunne slutte sit brev d. 13. sept. med, at 16 skibe ved Vlie lå rede og ville løbe ud samme aften. De 6 fløjter ville medbringe tropperne, »bestående udi 1800 mand effektiv«. Admiral de Withs skibe ville følge efter snarest.¹²³

Desværre er det ikke muligt særlig nøje at følge med i skibsudrustningen og dens vanskeligheder. Rosenvinge var nemlig rejst til Vlie sammen med Obdam d. 5. sept., og han har formodentlig derfra sendt kongen detaljerede breve herom. De er desværre ikke bevaret til vore dage. Derimod ulejlignede han sig ikke med at orientere sin kollega i Haag, som giver sin utilfredshed luft i udbruddet, at »jeg af ham imidlertid slet ingen avis (oplysning), hvorledes det dermed beskaffen er, bekommet har«. Dog vid-

ste han d. 17. sept., at flådens størrelse var stigende, nu på 21 »kapital-skibe«. Denne styrkelse var måske medvirkende til, at Holland nu optrådte mere frimodigt over for England og Frankrig. De hollandske ambassadører i London og Paris forsvarede den danskvenlige tanke, at Danmark »for sådan ulovlig violens (overgreb) og invasion fuldkommen satisfaktion (erstatning) bekomme måtte«. Især havde dette synspunkt en chance i Frankrig, hvis hof »mægtigt improberer (misbilliger)« det svenske overfald på Danmark, »ikke for Danmarks skyld, men at kongen af Frankrig således ikke når sin intention (hensigt), at kongen af Sverige udi det romerske rige (∴ Tyskland) noget tentere (forsøge) skulle, og at den svenske magt med tiden, synderlig (især p.g.a.) den korrespondance (forbindelse) udimellem Sverige og England jalousi forårsage måtte«. ¹²⁴

Den følgende dag kom Rosenvinge tilbage fra Amsterdam med et brev fra Frederik III til Generalstaterne, dateret d. 5. sept. Heri gentager kongen sin bøn om hurtig hjælp. For at opmuntre til undsætningen oplyste han, at »ganske særlig har vi (Frederik III) i løbet af kort tid bragt vor fæstning og residensstad i god forsvarstilstand og ladet forskellige nye værker anlægge; vi holder stand her ved Guds hjælp, ligesom også vore folk på Kronborg«. ¹²⁵ Charisius indgav omgående dette brev til de Witt og anbefalede ham at få flåden til at løbe ud hurtigst. ¹²⁶

Den førømtalte storm, der var brudt løs d. 30. aug., havde imidlertid ikke blot skadet skibene i Vlie havn, men også de to eskadrer, der skulle hjemkaldes fra søen. Først d. 7. sept. nåede admiral de With ind til hollandsk havn uden master, og der ville gå en uge, inden de kunne rejses igen. Obdams eget skib blev først fuldt sejlklar omkr. d. 20., og P. Floriszoons eskadre samledes først d. 16. sept. ¹²⁷ Alt imedens begyndte der en ny storm d. 16., som atter gjorde al udsejling umulig. D. 16. sept. skrev de deputerede ved

flåden, at kraftige regnskyl havde tvunget store og små skibe til at rebe sejlene. Desuden hindrede lavvande og vindretning skibene i at gå ud, idet de 12–13 bedste lodser bestemt frarådede noget sådant.¹²⁸ Stormen blev stadig kraftigere, og skibene måtte tilskodde alle porte og luger og kaste extra ankere ud. Himmel og hav stod i eet, idet luften opfyldtes af »torden, lynild, hagl og regn«. Ikke desto mindre øgedes flåden i disse dage til 24 orlogsskibe og 9 transportskibe (brandere og gallioter).¹²⁹

Der var imidlertid også vanskeligheder af anden art. D. 10. sept. havde Generalstaterne besluttet, at hvert af kompagnierne skulle øges med 25 mand, men der opstod vrøvl med indskibningen, idet pladsen om bord øjensynlig var for ringe. Og d. 14. sept. beordredes de deputerede til at gennemtvinge indskibningen hensynsløst, da transporten jo kun ville tage nogle »få dage«.¹³⁰ Men ikke nok hermed. Oberst Piichler mødte en skønne dag op på de deputeredes jagt og viste dem nogle stærkt skimlede rugbrød, som han med rette erklærede for fordærvede og uspiselige. Det var umuligt for ham at holde folkene i live blot i 6 dage med sådan noget hundede. Og deres kampkraft ville forgå i hunger og sygdom. Obdam hjalp i denne situation med noget af flådens forråd, og de deputerede ville søge at skaffe noget hårdtbagt brød fra det ostindiske kompagni.¹³¹

Generalstaterne ville imidlertid ikke anerkende alle disse vanskeligheder som afgørende og pressede voldsomt på for at få flåden ud. De var åbenlyst irriterede over, at flåden, der var blevet meldt sejlklar d. 15. sept., endnu ikke var kommet af sted. De foreslog, at man skulle gøre det samme, som man engang gjorde under den engelske søkrig, da kontrær vind hindrede flådens udsejling. Man skulle ved nattetid prøve at bugsere orlogsskibene ud med små både. Der skulle til orientering for styrmændene tændes tønder og bakker langs ruten.¹³²

Det var imidlertid umuligt at gennemføre forslaget. Det var end ikke muligt for de deputerede at komme frem til det møde, hvor sagen skulle drøftes med kaptajner og lodser. Deres skib strandede undervejs. De støttede dog deres opfattelse ved at sende en bekræftelse på det umulige i foretagendet, underskrevet af de fire mest anerkendte lodser.¹³³ Flåden afventede derefter i de følgende dage bedre vejr.

Et sidste stormløb mod den hollandske hjælpeekspedition foranledigedes af le Maires ankomst til hjemlandet d. 23. sept. Han havde været hollandsk resident i Helsingør og havde opholdt sig i Kronborg fæstning under den svenske belejring. Han kunne nu bekræfte den sørgelige meddelelse, som man hidtil havde vægret sig ved at tro, nemlig at Kronborg havde overgivet sig d. 6. sept.¹³⁴ le Maire aflagde en fyldig, mundtlig rapport om forholdene i Danmark d. 27. sept., hvori han fastslog Københavns modstandsvilje og -evne. Især dvælede han dog ved svenskerne antihollandske indstilling, ikke mindst personificeret i general Wrangel. Straks efter overgivelsen af slottet havde Wrangel opsøgt le Maire, der som omtalt opholdt sig i fæstningen, og erklæret, at nu var Karl Gustav »Sundets herre«. Wrangel frarådede bestemt Nederlandene at støtte Danmark, bl.a. fordi Cromwell havde lovet for hvert hollandsk skib at sende 10 engelske. Desuden ville hjælpen betyde krig mod Sverige, idet Karl Gustav utvivlsomt ville efterleve sætningen: »Den er fjenden, som støtter ens fjende i krig«. Selv om den svenske konge og de svenske statsmænd den følgende dag havde søgt at simulere milde og venlige mod Holland og dets handel, så var le Maires tone og fremstilling afgjort antisvensk.¹³⁵

Selvfølgerlig søgte Appelbom at udnytte situationen, i øvrigt efter højeste ordre. D. 5. sept. skrev Karl Gustav til ham, at han nu forhandlede med Kronborgs kommandant om overgivelse. Kongen regnede med, at Holland ved

nyheden herom ville opgive hjælpen til København, men »skulle de nu uagtet alle ræsoner (grunde) og persvasioner (overtalelser)« alligevel fortsætte deres udrustning, så skulle han holde et skib rede i Texel for at kunne sende bud hurtigst, når flåden løb ud.¹³⁶ D. 8. sept. notificerede Karl Gustav overfor Generalstaterne, at Kronborg var faldet; for at gøre et godt indtryk frigav han en del arresterede skibe og undskyldte deres tilbageholdelse.¹³⁷

le Maire havde medbragt denne notifikation af 8. sept., og Appelbom sprang naturligvis øjeblikkeligt til. D. 25. sept. søgte han at udnytte situationen med en memorial til Generalstaterne. Han udtalte ligesom sin konge, at Kronborgs fald ingen som helst skadelig virkning ville få for Hollands handel. Men det, han især kredsede om, var den hollandske hjælp til Danmark. Han førte her det argument i marken, at Holland ikke var traktatlig bundet til Danmark, idet den dansk-hollandske alliance jo var blevet ophævet ved Roskildefredens artikel 2, som satte alle Danmarks svenskfjendtlige alliancer ud af kraft. Appelbom sluttede sit indlæg med at sige, at en uforstyrret handel måtte være langt at foretrække for en unødvendig krig.¹³⁸

Skønt Charisius i de følgende dage levede i fortsat angst for, at Kronborgs fald skulle skade hans lands sag,¹³⁹ så ophævedes denne virkning dog ganske af situationens andre momenter. Selv om Karl Gustav i to omgange havde frigivet arresterede nederlandske skibe,¹⁴⁰ så ville man dog i al fremtid være prisgivet det stærke Sveriges luner. Fra England skrev den hollandske ambassadør stadig om engelsk svækkelse efter Cromwells død.¹⁴¹ Og det svenske parti svækkedes yderligere ved, at Brandenburg, kejseren og Polen med en mægtig hær var rykket Danmark til undsætning. Med en hær på ikke mindre end 37.000 mand og et stort artilleri var de allierede brudt op d. 8. september og stod allerede nu i Hertugdømmerne.¹⁴² Alt dette til-

sammen gjorde, at Holland fastholdt den engang lagte kurs.

Til demonstration af deres faste vilje og til opmuntring for det belejrede København besluttede Generalstaterne d. 29. sept. at sende et ekspresbrev til København. Det var nærmest en gentagelse af et tidligere brev fra d. 16. sept.¹⁴³ og måtte forstås som Hollands svar på det svenske pres.

Holland indfrie da også endelig det alt for længe nærede håb. D. 7. oktober stod den mægtige flåde omsider ud fra Vlies trygge havn. Den var da vokset op til nogle og tredive orlogsskibe og 6–8 fløjter på 20–26 kanoner. Det var med en overvældende følelse af lettelse, at Charisius d. 8. okt. kunne skrive til den danske feltmarskal Eberstein i Glückstadt, at flåden i går »lykkeligt og med god vind er løbet ud og gået under sejl«.¹⁴⁴ Den afgørende beslutning af 21. aug. var endelig efter halvanden måneds forløb ført ud i livet.

Flåden fulgte stort set kysten og gik for en tålelig vestenvind nordpå mod Skagen. Skibe bevægede sig dog langsomt i de dage, således at Obdam først nåede ind i Skagerak d. 13. okt. Vinden var nu drejet om i syd, hvorved den hindrede flåden i at runde Skagens farlige rev. D. 16. og 19. okt. forsøgte man at sejle sydpå – men forgæves; d. 17. rejste der sig tilmed »en stor storm«. Ventetiden var dog ikke forgæves, idet der stadig stødte flere orlogsskibe til flåden, både fra de Withs og Evertsens eskadrer. Dette var så meget mere ønskværdigt, som der indgik meldinger om, at svenskerne lå i Sundet med 44 skibe. Samtidig modtog Obdam sin tidligere omtalte tillægsordre af 9. okt., som yderligere understregede hans krigeriske optræden. Man skred derfor også til en fordeling af soldaterne på orlogsskibene, således at 25 af de største skibe blev godt besat med 20 kompagnier. Endelig d. 20. okt. kunne flåden på ny gå under sejl. Om eftermiddagen passerede den allerede

Læsø, men en ny storm sinkede den videre sejlads, således at Anholt først kom i sigte to dage senere. Endelig d. 23. okt. kastede flåden anker i farvandet ud for Kullen, dog kun for to dage senere at lægge sig ud for Lappen, d.v.s. i bugten lige nord for Helsingør.¹⁴⁵

Medens Obdams flåde lå uden for Sundet og ventede på gunstig vind, modtog han flere breve fra Frederik III, formodentlig af samme indhold. Et overbragtes ham d. 23. okt. af en skipper Otto Axelsen, som var sejlet fra København og lykkeligt sluppet forbi de svenske skibe ved København og 42 svenske orlogsmænd ved Kronborg. Et andet bragtes ham af skipper Engelbrecht Hansen, som den foregående aften havde sneget sig ud af den belejrede stad. Også den energiske og dristige Hans Rostgaard optrådte som budbringer.¹⁴⁶ I brevene udtrykte Frederik III sin glæde over den hollandske flådes ankomst, og at den stod under Obdam, »hvis tapre beslutsomhed og hengivenhed mod os« var tilstrækkeligt kendt. Kongen kunne oplyse om Københavns »tålelige tilstand«, men var meget ivrig for, at hollænderne ved »første favorable vind« søgte ind til byen. Situationen var nemlig i dette øjeblik militært set meget gunstig, idet fjenden havde trukket en del af sine styrker nord på til Kronborg, således at »belejringshæren, hvis vi blot havde hjælp, uden større vanskelighed netop nu ville kunne slås fuldstændigt«. Kongen sluttede sit brev med ønsket om Obdams »lykkelige og sejrige ankomst«.¹⁴⁷

Ventetiden blev forholdsvis lang. Obdam var nemlig en erfaren leder, som ikke ønskede at tage en chance, selv om det kunne afkorte en spændingsfyldt ventetid. Først d. 29. okt. sprang vinden om i nordvest, den ønskede vindretning, hvorefter han gav signal til at gå under sejl. Den hollandske flåde var ordnet ind i tre eskadrer; avantgarden førtes af viceadmiral Witte Corneliszoon de With, centrum (»corps de bataille«) stod under Obdam selv og

arrièregarden lededes af viceadmiral Pieter Floriszoon. I alt bestod flåden nu af 35 orlogsskibe, 6 fløjter, 6 galliotter og 4 brandere. Orlogsskibene var bestykket med i alt 1278 kanoner, og de havde et mandskab på tilsammen 4.221 matroser foruden et ukendt antal soldater, vel omkr. 1000 md. De tre eskadrechefer var naturligvis om bord i de betydeligste skibe. Witte de Withs skib Brederode førte 59 kanoner og havde 220 matroser om bord. Obdams Eendracht førte ikke mindre end 72 kanoner og havde et mandskab på 250 matroser. Pieter Floriszoons flagskib hed Josua og havde 50 kanoner og 150 matroser.¹⁴⁸ Foruden orlogsskibene havde der sluttet sig en hel lille handelsflåde til. Den bestod af 28 ubestykkede både, »lastede med sild, vin, løg, rodfrugter og allehånde andre levnedsmidler«.¹⁴⁹

Om morgenen d. 29. okt. havde Obdam kaldt sine skibschefer til sig og givet dem ordre for dagen. Han havde foreholdt dem, at de skulle gå tættest muligt ind under Skånes kyst, for at undgå Kronborgs kanoner. Der lå nok et batteri på stranden ved Helsingborg, men det ansås med rette for mindre farligt. Når den svenske flåde dukkede op, skulle alle tre eskadrer vende sig imod den, og »angribe den med fuld kraft«. Obdam opmuntrede sine folk til at gøre deres pligt og »mandigt angribe fjenden«. Han bedyrede, at fædrelandet ikke ville glemme sine »fromme soldater og ærlige officerer«, medens det på den anden side ville straffe enhver efterladenhed hårdt. Til sidst pointerede han kraftigt, at de største skibe skulle opsøge de største modstanderskibe, ligesom det var en ufravigelig pligt, at hver eskadre skulle holde sammen og optræde som een enhed.¹⁵⁰

Der var selvfølgelig ingen som helst overraskelse forbundet med angrebet. Karl Gustav havde i hele den forløbne uge haft patruljer ude langs kysten, og enhver af fjendens bevægelser var blevet rapporteret. Alle de hol-

landske skibe var blevet identificeret, og man kendte nøje deres bestykning. Det havde været diskuteret i den svenske ledelse, om man ikke burde udnytte den fordelagtige søndenvind og angribe den hollandske flåde under gunstige forhold. Rigsadmiralen Karl Gustav Wrangel var meget ivrig herfor, og kongens følelser trak i samme retning. Franskmanden Terlon, der befandt sig i Karl Gustavs umiddelbare nærhed, fortæller, at det var fornuftgrunde, der fik kongen fra angrebsplanen. Det var imod hans interesse at stå som angriber. Han risikerede derved at komme i egentlig krig med Holland, hvorimod han ved en defensiv holdning kunne vente, at Holland også fremtidigt ville forblive i sin rolle som hjælpemagt og kun sende Danmark den pligtige hjælp efter de dansk-hollandske forsvarstraktater. Desuden ville Karl Gustav nødig tage ansvaret for et nederlag, der skete ved et svensk angreb, når flertallet af de tilstedeværende rigsråder anbefalede en defensiv holdning. Herved blev det da. Den store svenske flåde lå kampklar lige syd for Kronborg, men den rørte sig ikke.¹⁵¹

Det var lykkedes Sverige at bringe en virkelig imponerende flåde i søen. Den bestod af ikke mindre end 45 orlogsskibe, hvoraf de 14 dog var handelskrydsere. Den havde en bestykning på ikke mindre end 1838 kanoner, og der var i alt 6.649 matroser og soldater om bord. En stor del af soldaterne stammede utvivlsomt fra belejringshæren omkring København. Flåden var inddelt i 4 eskadrer. Den første førtes af rigsadmiralen selv; hans stander vadede fra skibet Victoria, der havde 74 kanoner og 370 mand (matroser og soldater) om bord. Anden eskadre førtes af admiral Klas Bjelkenstjerna på Draken, der talte 66 kanoner og et mandskab på 296 mand. Tredje eskadre havde Henrik Gerdtsson Sjöhjelm på Cesar som chef; skibet medførte 54 kanoner og 217 mand. Endelig ledede admiraløjtnant Gustav Wrangel fra Herkules den fjerde

eskadre; flagskibet havde 58 kanoner og 262 mand om bord.¹⁵² Hin morgen d. 29. okt. var der overalt gjort klart skib. Man ventede kun kampsignalet i form af skarpe kanonskud fra fæstningens flagbastion.

Det var et ejendommeligt og spændende sceneri, der udfoldede sig hin morgen ved Sundets indløb. Nord fra nærmede den stolte hollandske flåde sig. Tidens mest erfarne admiraler førte den, og tidens bedste søfolk stod til deres rådighed. Spændt stirrede man fra Kronborg ud mod hollænderne, der hurtigt kom nærmere for en gunstig og kraftig vind. Karl Gustav selv stod på batteriet, Terlon stod ved hans side, medens hans dronning og mange rangspersoner var ivrige tilskuere i slottets vinduer. Da flåden henved kl. 9 nåede frem til indløbets smalleste sted, midt imellem Kronborg og Helsingborg, trådte Karl Gustav frem med en luntestik i hånden. Han pressede den glødende lunte mod fænghullet på en af kanonerne og det første skud faldt. Det var dog kun et løst salutskud. En stund lyttede han efter en tilsvarende hollandsk hilsen. Da den udeblev, sprang han hen til den næste kanon, ivrigt hjulpet af Terlon, og bragte ligeledes den til skud. Men denne gang var det skarpt. En afgørende kamp om Danmarks skæbne var begyndt.¹⁵³

Det viste sig med det samme, at Kronborgs og Helsingborgs kanoner på ingen måde kunne spærre Sundet. Dertil rakte de ganske simpelt ikke langt nok. Men de blev heller ikke til svenskernes fordel i kampens senere faser, da disse udspillede sig for langt syd på. Så snart kanonerne på Kronborg drøned, lettede den svenske flåde anker og stod ud fra Sjællands kyst for at hindre hollænderne i at nå frem til København. Ligesom Obdam havde tilsyneladende også Wrangel beordret sine chefer til at opsøge modstanderens største skibe, især flagskibene, idet han derved kunne fastholde hele modstanderflåden. Eskadrerne var, som det også fremgik af Obdams ordrer, de

taktiske enheder, der ikke måtte lade sig splitte. Herved opløste slaget sig hurtigt i en række mindre, hinanden uafhængige kampe, koncentreret omkring de største skibe.

Den svenske rigsadmiral Wrangels skib Victoria styrede lige løs på det hollandske admiralskib Eendracht. Det synes at have været hans mening at lægge sig op på sin modstanders side og derefter forsøge en entring. Var hans manøvre lykkedes, ville han utvivlsomt have bragt Obdam i største fare, da Wrangel synes at have haft det talstærkeste mandskab. Han nåede imidlertid ikke tæt nok ind på Eendracht, da der kom en lille brander i klemme mellem de to giganter. I stedet for en kamp mand mod mand udviklede der sig en morderisk artilleriduel på ganske kort hold. Samtidig passerede Brederode forbi Victoria og benyttede herunder lejligheden til at give Wrangel en ødelæggende bredside. I den fortsatte kamp mellem Eendracht og Victoria gik de øvede hollandske kanoner til sidst af med sejren. I stærkt medtaget tilstand måtte det svenske admiralskib søge sin redning under Kronborgs kanoner.

Dermed var Eendrachts prøvelser dog ikke til ende. Det blev nemlig straks efter engageret af to mellemsvære skibe, Morgonsternan på 48 kanoner og Pelikan på 40 kanoner. De synes dog at have angrebet på Eendrachts mindst beskadigede side, hvad der var et mægtigt held. Også dets agterkastel blev nu beskudt – dets forlis syntes sikkert. Obdam klagede senere over, at de andre skibe i hans eskadre ikke støttede ham tilstrækkeligt i den hårde kamp, utvivlsomt med rette. Dette gjaldt dog ikke kaptajn Aert van Nes på Rotterdam, der nu lod sine 40 kanoner tale med. Hans indgriben gav så meget luft, at det lykkedes at dreje Eendrachts bredside helt imod Morgonsternan. Den fik derefter et mægtigt lag på 48 kanoner. Det blev dens skæbne. Nogle folk fra Eendracht bordede den, men brændende drev den væk for syvende at for-

svinde i havets dyb. Kun med nød og næppe reddede de hollandske entregaster livet. Endnu længe veksledes skud med forbisejlende fjender, men henved kl. 15 blev det muligt for det stærkt medtagne Eendracht at frigøre sig for sine modstandere og sætte kurs mod København. Det havde brand i bov og mandskabsrum, vandet stod 6 fod højt i lasten, og det lå så lavt, at vandspejlet kun stod tre fingerbredder under de nederste kanonporte, som man måtte lade falde. Master og ræer var sønderskudte, sejlene hang i laser, og dækket var splintret af svenske håndgranater. De 5-6 timers kamp havde kostet det prægtige skib 37 døde og over 100 sårede, »hvoraf mange uden ud-sigt til at leve«. En tilfredsstillelse var det for Obdam, at Pelikan blev gjort til prise.¹⁵⁴

Det var dog ikke blot Eendracht, der havde kæmpet en hård strid. Witte de Withs Brederode havde taget sin part af dagens prøvelser. Det blev først angrebet af Bjelkenstjernas Draken og udkæmpede en voldsom artilleriduel med det. Da Brederode derefter søgte at manøvrere væk, hindredes dette af den svenske kaptajn Lou, der lagde sit skib Wismar foran Brederodes bov. Wismar var ikke fra Bjelkenstjernas eskadre, hvad der tydeligt viser, hvorledes de taktiske enheder efterhånden opløstes under slagets gang.¹⁵⁵ I klump drev de tre skibe ind mod kysten, men da ingen fra Withs eskadre undsatte ham, til Obdams store harme, blev det Brederodes endeligt. Svenskerne bordede skibet, halede admiralsflaget ned og overmandede mandskab, soldater såvel som den hårdsårede With, der ikke ville bede om pardon. 210 mand toges til fange, heraf 60 sårede. 100 var blevet dræbt.¹⁵⁶ With selv døde få timer senere af sine sår. Hans død beklagedes meget af Obdam, der vurderede ham højt som »en brav soldat«. Anders Matthiesen Hjørring sagde om ham, at han efterlod sig et »berømmeligt navn som uforsagt helt imod sine fjender«. ¹⁵⁷ Hans skib var så medtaget, at det straks efter sank

ud for Snekkersten. Vraget menes lokaliseret på havbunden, og der har i nyeste tid været hollandske planer fremme om at forsøge en bjergning af skibets rester.¹⁵⁸

Også den tredje hollandske eskadre blev udsat for et hårdt svensk pres. Viceadmiralens skib Josua fik straks »3 til 4 modstandere om ørerne« (Obdams udtryk). Det var den tredje svenske eskadre, der gik løs på ham. Sammenstødet var så voldsomt, at det svenske flagskib Cesar hurtigt måtte trække sig ud af kampen. Men også uden det formåede svenskerne at rasere Josua fuldkomment. Pieter Floriszoon selv, hans kaptajn (skibsføreren), 36 matroser og et ukendt antal soldater faldt, men skibet undgik dog at blive taget. Schoutbynacht (s: kontreadmiral) Bruynsvelt på det lille skib Breda (28 kanoner og 95 mand), der tilhørte samme eskadre, blev ligeledes på valen. To eller tre langt større modstandere lagde sig op ad ham og tilredte hans skib meget ilde, bl.a. udbrød der en voldsom brand. Løjtnanten, der førte soldaterne om bord, blev dræbt; men to gange afslog Bruynsvelt at overgive sig. Skibet blev derefter bordet af svenskerne, men skønt Bruynsvelt selv faldt, hævdede mandskabet stadig visse dele af skibet. Inden den sidste hollandske modstand var nedkæmpet, måtte svenskerne gå fra borde på grund af branden. Det lykkedes derefter de overlevende 14 mand at dæmpe ilden på Breda og redde skibet hen til den hollandske flåde. Det var en af dagens allersmukkeste bedrifter.¹⁵⁹

Den fjerde svenske eskadre ses slet ikke at have deltaget i kampen. Det er ikke helt klart, om dette skyldtes, at den lå på Skånesiden,¹⁶⁰ og derfor ikke kunne komme ud på grund af modvind, eller om den har ligget og vogtet på den danske eskadre under Hven. Selv om danskerne ikke direkte deltog i søslaget, var deres nærværelse ikke helt uden betydning. Man havde fra dansk side været ivrig for

at udruste nogle skibe, og trods belejringens øvrige besværligheder var det lykkedes at få udrustet 7 skibe. D. 26. okt. blev deres mandskab forstærket med bådsmandsreserven fra volden, og der blev på små fartøjer overført 200 mand af Livgarden (daværende Kongens Livregiment til Fods) fra Kastellet.¹⁶¹

Samme dag, d. 26. okt., fik Henrik Bielke sin instruks som flådens admiral. Skibene skulle han holde i sejlklar stand, så de straks kunne stå ud og støtte hollænderne, »saasnt fornemmes kand, at bemeldte hollandske oc svenske flaade er kommen udi action oc fegting tilsammen, giørendes eders yderste flid efter søemands maniere at giøre fienden ald muelig afbreck«. Kommandoforholdene blev ligeledes ordnede gennem instruksene. Flagskib blev Trefoldigheden (på 64 kanoner), og det skulle føres af kaptajn David Danell. Første viceadmiral Nicolaj Helt skulle gå om bord på Hannibal (63 kanoner), og den kendte Peter Bredal blev anden viceadmiral på Tre Løver (65 kanoner). De øvrige skibe og kaptajner var Norske Løve (44 kan.) kapt. Gellis Lennertsen, Grå Ulv (36 kan.) kapt. Peter Jansen de Koningk, Sct. Hans eller Johannes (20 kan.) kapt. Søren Orning og Højenhald (6 kan.) kapt. Peter Jensen Morsing.¹⁶²

Det var rimeligvis først på selve slagdagen, at den danske eskadre gik nord på. Da vinden var imod, gik det kun langsomt, og den lille flåde nåede som sagt ikke længere end til Hven, inden slaget var afgjort. Den danske hjælpe-sending havde dog ingenlunde været forgæves. Budskabet om den var løbet i forvejen og har utvivlsomt indvirket på de svenske militære dispositioner allerede under slaget. Og Karl Gustav hævdede selv siden, at det var oplysningen om, »at 9 til 10 (!) friske skibe fra København kom hollænderne til hjælp«, der fik ham til at blæse kampen af.¹⁶³ I stedet for en ventelig forfølgelse af hollænderne skyndte

svenskerne sig nu at søge havn. De fleste af deres skibe gik ind til Landskrona; men nogle søgte dog beskyttelse under Kronborgs kanoner, hvor admiralskibet jo også lå. På grund af nord-østlig vind og kraftig strøm nordfra kunne den forenede flåde ikke hindre, at de svenske skibe under Kronborg allerede den næste dag slap ind til Landskrona. Obdam hævdede siden med stor bestemthed, at der ikke var tale om nogen form for forsømmelse i den forbindelse, hverken fra dansk eller hollandsk side.¹⁶⁴

Kampen havde været en stor sejr for hollænderne. De havde nemlig ikke blot nået deres mål, Københavns undsætning, de havde også tilføjet svenskerne de største tab. Foruden det sunkne Morgonsternan gjorde hollænderne tre skibe til prise: Pelikan (40 kanoner), Delmenhorst (36 kan.) og Rosen (40 kan.). Hertil kom, at Leoparden (36 kan.) strandede ved Hven som totalt vrage. Det blev brændt af admiral Helt den næste dag. Svenskernes mandskabstab kan ikke oplyses præcist; men Wrangels opgivelse af 500 døde og sårede er alt for lille.¹⁶⁵ Heri er ikke medregnet tabene fra de tabte skibe. Og de var store; således fandt admiral Helt ikke mindre end 80 lig i Leopardens vrage ved Hven.¹⁶⁶ Svenskerne har utvivlsomt haft mindst 500 døde matroser og soldater.

Men også hollænderne havde yderst smertelige tab. Der gik ganske vist kun eet skib tabt: Brederode; men de hollandske mandskabstab havde været af et grueligt omfang. Det er heller ikke muligt at give noget sikkert tal herfor. Der har været anført en tabsliste af Obdams hånd, der skulle lyde på 171 døde og 386 sårede. Den er uden tidsangivelse, og soldaterne synes ikke medregnede deri.¹⁶⁷ En detaljeret liste over hvert af de 35 orlogsskibe og 6 fløjters tab, udarbejdet for Rotterdams admiralitet, opgiver 175 døde og 446 sårede. Heri er udtrykkeligt ikke medregnet tabene på Brederode og måske heller ikke soldaterne, der ikke sorterede under admiralitetet.¹⁶⁸ Der synes imid-

lertid at være gået mindst 80 mand ned med Brederode, måske snarere 100; i hvert tilfælde blev der kun udleveret 20 menigmands-lig til Obdam d. 29. nov.¹⁶⁹

Vi er imidlertid også i besiddelse af nogle danske oplysninger af interesse. Det kan nemlig ses i Holmens Sogns dødeprotokol, at der er blevet begravet omkring 400 mand dette år uden nogen form for registrering, hvad der er ganske usædvanligt.¹⁷⁰ Hertil svarer udmærket en oplysning i Otte Krags dagbog, hvor han siger, at der tid efter anden bragtes folk i land, »som bleffue begraffuen aff de hollandske skibe, døde ungefehr 400«. Samtidig oplyses det, at der bragtes 250 sårede i land.¹⁷¹ Det kan altså antages, at der hviler mindst 400 faldne hollændere fra søslaget i Holmens Kirkes og dens annekskirkegårds jord.¹⁷² Det samlede antal døde må antages at have været betydeligt større.

Den hollandske flåde, der var »ilde tilredt og forskudt«, blev ved ankomsten til København om eftermiddagen d. 29. budt jublende velkommen af hovedstadens borgere. De var stimlet sammen ved toldboden for personligt at opleve det historiske øjeblik, hvor deres bys redningsmænd stod havnen ind. Selv om Anders Matthiesen Hjørning ikke personligt var til stede, idet han sad som fattigpræst i Vartov uden for voldene, har han dog fundet dækkende udtryk for stemningen. »Hvad glæde kan vi da tænke, her var i vore hjerter, at Gud sendte os både hjælp med folk og med fetalje, at vi aldeles intet agter svenskens trods«. Karakteristisk nok slutter han med udbruddet: »Det gjorde Gud, hans navn alene være ære«. ¹⁷³

Det officielle Danmark fejrede den enestående begivenhed med en henstilling til Sjællands bisp om, at han »udi alle kirckerne her i staden lader giøre tilbørlig tacksigelse baade for den hollandske securs (hjælp), saavel som den hollandske succes til vands imod fienden. Desligeste ocsaa, at den gode Gud os hafver befried fra den tolf ugers be-

leyring, oc hannem derforre til ære lader siunge: O Gud vi lofve dig, med formaning, at dend samme gode Gud os oc vores vaaben fremdeeles imod vore fiender vil welsigne oc lychsalig giøre«. ¹⁷⁴

III

København havde i dagene umiddelbart før hollændernes ankomst forberedt sig på at modtage de mange nye folk. Den 21. oktober havde rentemestrene fået ordre til at skaffe dem kvarterer. Ordren lød på, at de fremmede skulle fordeles blandt borgerne »efter gaardenes størrelse og beleijlighed, uden underskeed (forskul) hvem de tilhøre«. Der skulle gøres lister derover, således at soldaterne straks efter ankomsten kunne få anvist deres kvarterer. ¹⁷⁵ Det skete på den måde, at der udstedtes en billet på hvert kvarter, med navn og adresse, som så overraktes soldaterne, efterhånden som de ankom. ¹⁷⁶ Obdam selv indlogeredes hos den berømte maler Carel van Mander i Østergade, »en kunstrig mand« som samtiden kaldte ham. ¹⁷⁷

Indkvarteringen af hollænderne var ikke særlig byrdefuld for værterne, når man ser bort fra afsavnet med hensyn til plads. De fremmede soldater blev nemlig indkvarteret »på hollandsk manér . . . nydende gratis seng, brændsel og lys, lagen og dyne«. ¹⁷⁸ Derimod måtte de selv sørge for, altså betale for, deres kost, »eftersom de efter tractaterne sig selv bør at underholde«, som kongen skrev til de to rentemestre. ¹⁷⁹ Soldaterne havde heller ikke vanskeligt derved, »thi hollænderne selv gav dem hver uge deres rigtige penge, hvorfor de og betalte rigtigt i deres kvarter, om de dér noget fortærede«. Og der synes kun at have været minimalt vrøvl i den forbindelse, idet vor hjemmelsmand fortsætter med disse rosende ord: »Og holdt de hollandske officerer megen herlig og alvorlig justits over deres folk«. ¹⁸⁰

Myndighederne synes at have gjort, hvad de kunne, for at få samværet mellem danske og hollandske til at foregå uden gnidninger. Der sendtes således en opfordring til bispem om, at han skulle pålægge præsterne, »at de deris tilhørere formaner, at en hver sig til at accommodere (hjælpe) det hollandske oc os til secours (hjælp) fremskickede folch, så at de eij skal hafue aarsag sig at beklage«. ¹⁸¹ Man tog også fra dansk side konsekvensen af, at hjælpetropperne talte et fremmed sprog og havde en anden tro (Calvinisme). Universitetet blev den 10. november opfordret til at sørge for, at det blev muligt for hollænderne at holde gudstjeneste »med deris egen præst . . . i det nederste auditorio« indtil videre. ¹⁸² Myndighedernes bestræbelser synes fuldt ud at være lykkedes, idet der ikke er efterladt vidnesbyrd om sammenstød af alvorligere karakter mellem de indfødte og de fremmede.

De hollandske tropper gik ikke i land på een gang. Soldaterne på de seks fløjter sattes fra borde den 5. og 6. november. ¹⁸³ Det drejede sig om 18 kompagnier. De øvrige 20 kompagnier befandt sig stadig som soldateske på den flåde, der allerede den 3. november lagde sig foran Landskrona havn. ¹⁸⁴ De kom først tilbage den 4. december og er formodentlig straks gået i land. ¹⁸⁵ På grund af dårlig kost og elendige pladsforhold var der nemlig en overordentlig sygelighed om bord, så stor, at Obdam allerede den 10. november håbede på en ordre om snart at vende hjem med hele eller største delen af flåden. ¹⁸⁶ Samme dag havde Piichler i øvrigt henstillet til Frederik III at trække soldaterne tilbage fra blokadeflåden ved Landskrona, da så mange af dem var stærkt medtagne. Det skyldtes især det dårlige vand, hævdede han. ¹⁸⁷

Det var imidlertid slet ikke de friske tropper, der først sendtes i land. Det var de døde og sårede. Allerede om aftenen den 29. oktober blev Obdams 37 døde bragt ind, og det er formodentlig gået på samme måde for de andre

skibe, da de jo skulle gøre sig klare til nyt togt.¹⁸⁸ Frederik III bevilgede beredvilligt de døde et sidste hvilested på den danske flådes kirkegård ved Holmen. Det er naturligt at tro, at de 175 hollændere, der faldt i selve slaget, straks blev begravet her. Derimod er de mange, der efterhånden døde af deres sår, sikkert i ikke ringe tal blevet ført til Holmens assistenskirkegård ved Sct. Anna Rotunda (senere nedbrudt kirke for kvarteret mellem Sølvgade og Nyboder). Af Holmens dødebog fremgår det, at der i alt er blevet jordet mindst 400 hollændere uden nogen form for ceremoni,¹⁸⁹ og indtil nu også uden nogen form for minde.

På selve slagdagen besluttede regeringen sig til at organisere en sygepleje for kampens ofre, »eftersom ey paa tvifles, at io en deel af de hollandske folch udi denne slagting med de svenske er blefven qvæste«.¹⁹⁰ Da man ganske roligt kunne gå ud fra det, kan man vist sige, at det var i sidste øjeblik, man var på færde. Det besluttedes, at de skulle indlogeres i »enten Compagnie huuset (Islandske Comp.) eller Brøggerlaug huuset her i staden (altså ikke på Christianshavn)«. Borgerne opfordredes til at udlåne »fornøden sengesteder og kleder«, og regeringen kunne vanskeligt forestille sig, at nogen ville vægre sig, »eftersom folket saavel for deris egne som vores conservation (bevarelse) hafuer fechtet oc skade bekommet«.¹⁹¹

Det ser dog ud til, at de såredes tal har oversteget de første beregninger. Den 1. november beder regeringen nemlig rentemestrene om at tilforordne tre renteskrivere, »som kand hafue tilbørlig indseende oc omhu for de qvæste hollandske folch, som fra skibene ere indkommen oc i laugshuusene her i staden logerer«.¹⁹² Man har åbenbart måttet tage flere lokaler i anvendelse end først tænkt. Udgifterne til de syges pleje afholdtes af den hollandske ekspeditionskasse, delvis i hvert fald, idet admiral Obdam tilbød Selius Marselis at betale 1 skilling pr. mand om dagen.¹⁹³ Det danske rigsråd synes at have stået som

økonomisk garant for sygehusdriften. Regeringen skaffede da også senere København dækning for dens udgifter i forbindelse med de såredes pleje.¹⁹⁴

Lægevidenskaben stod dengang endnu på et meget primitivt stade, og det var naturligvis en ynke at besøge et af datidens kvæsthuse. Fattigpræsten Anders Matthiesen Hjørring har utvivlsomt i embedsmedfør flere gange været i disse huse, og indtrykkene derfra greb ham mægtigt. Således skriver han den 31. oktober, at han i laugshusene så, at der »flød nu råd (materie) og blod, hvor tilforn har været overflod i lyst og bryllupper med spil og leg, vin og mad. Men nu hørtes herinde ynkelig jammersang«.¹⁹⁵

Forholdsvis hurtigt blev hollændernes militære forråd også ført i land fra flådens 6 fløjter. Allerede den 1. november fik den danske tøjmester Peter Kalthoff ordre til at modtage »det krud oc andet admunion, som det hollandske folch tilhører«, og en ganske tilsvarende ordre fik proviantskriver Hans Hansen.¹⁹⁶ Det vil med andre ord sige, at der indrettedes egne depoter for hollænderne i de to endnu eksisterende fløjbygninger til Christian IV's gamle krigshavn. Krigsmateriellet førtes ind i Tøjhuset (nuværende Tøjhusmuseet), medens provianten magasineredes i Proviantgården (nuværende Geodætisk Institut). I Tøjhuset fik de åbenbart tildelt eet af de 34 korshvælvede rum, hvoraf den store kanonhal består. Den 13. og den 24. november tilstodes der nemlig Hans Christoffersen, mester for lademagerne (skæfte- og affutagemagerne) ved Tøjhuset, lidt penge til søm, der skulle bruges til at »klæde (d.v.s. forskalle) hvælvingen med til det hollandske magasin her ved stedet«.¹⁹⁷ Alt dette var i bedste overensstemmelse med oberst Piichlers instruks.

Den hollandske flådes ankomst til København fik øjeblikkelig militær virkning. Allerede i løbet af den følgende nat drog Karl Gustav konsekvensen af sit nederlag. Han

opgav belejringen af byen og rømmede sine fremskudte stillinger. Det gik så hurtigt, at Hjørring hævdede, det skete »med større forskrækkelse, end han (svensken) havde i begyndelsen, der han ankom, frimodighed«.198 Man opgav ikke blot de generende batterier, der var anlagt til at knuse Vesterport. Også den store lejr på den anden side Sct. Jørgens Sø blev nu rømmet og stukket i brand.199 Svenskerne trak sig tilbage til et fordelagtigt terrain ude ved Brønshøj, som de i den følgende tid befæstede meget kraftigt. Det var fra denne fæstning, at svenskerne i de næste 19 måneder opretholdt deres landmilitære blokade af hovedstaden. Et ydre tegn på belejringens ophævelse lå deri, at borgmestre og byråd den 30. oktober opfordredes til »den anordning at gjøre, at klokkerne oc seyr værkerne (urene) her i staden nu her efter som tilforn, ringer oc lader sig høre«.200

Den danske regering bør roses for sin historiske sans. Den ønskede nemlig at bevare en nøjagtig forestilling om svenskernes belejringsværker. Derfor gav den en kendt militæringenieur Gotfred Hoffman privilegium på at lade fremstille og udgive et kobberstik af de svenske stillinger.201 Det blev desværre aldrig trykt; men det er højst sandsynligt, at et forarbejde er bevaret i en tegning, der nu findes på Det kgl. Bibliotek.202

Den menneskelige nysgerrighed fornægtede sig heller ikke ved denne lejlighed. Det fortælles, at borgerne straks strømmede ud i fæstningens forterrain for at se de svenske værker, hvorfra så mange ødelæggende kugler og bomber var sendt ind over byen. Måske håbede en del også at finde nyttige ting derude.203 De svenske stillinger fik dog kun lov at ligge hen i kort tid. Den 2. november gav regeringen nemlig byråd og borgmestre ordre til, at de den følgende morgen skulle udkommandere »saa mange folch, som meest mueligt er«, alle med skovle og spader, for at de hurtigst kunne sløjfe fjendens værker.204

Hollændernes ankomst betød inidlertid ikke blot en sprængning af belejringen, den betød også nye tilførsler til byen af allehånde levnedsmidler. Og det ikke blot de lagre, som de hollandske skibe førte med sig. Efter at den svenske flåde var blevet drevet ind i Landskrona havn og holdtes indespærret dér, kunne danske skuder på ny sejle frit ud og ind til København. I den følgende måned, før end vinteren for alvor satte ind, tilførtes der byen megen tiltrængt fourage fra Lolland, Falster, Møen og Lange-land. Det virkede særdeles opmuntrende, »så vi fik lige-som ny ånde og nyt liv, alligevel (skønt) vi havde endnu fjenden inden [for] grænserne«. ²⁰⁵ Der blev dog ingen-lunde tale om overflod; langt fra. Hele den følgende, lange vinter var der tegn på utilstrækkelige forsyninger, hvad der blandt andet viste sig i generende prisstigninger på en række vigtige varer. ²⁰⁶ Oberst Piichler klagede også meget hurtigt over, at der i byen var mangel på både brændevin, brød og brænde. ²⁰⁷ Og den 4. december konstaterede Hjør-ring, at rytternes heste døde af hunger, »thi her var ond tid på fetalje«. ²⁰⁸

De hollandske soldaters ankomst betød ikke alene en styrkelse af forsvaret, det betød også en lettelse for en del af forsvarerne. Endnu den 9. november manede reger-ingen studenterne til »deris poster saa flittig at opvarte, som det sig burde«; ²⁰⁹ måske var de blevet mindre agt-pågivende, idet de kort forinden fraflyttedes deres gamle poster i Rosenborg Have og overførtes til Slotsholms-afsnittet. ²¹⁰ Men allerede den 12. november forløvedes så-vel studenterne som købmands- og håndværks-svende; også de gamle borgere fik herefter en lettere tjeneste. ²¹¹ Denne lettelse varede dog kun til den 1. januar 1659. Det var frygten for en »general storm«, der nu begyndte at martre byen. ²¹²

De hollandske soldater indgik naturligvis straks i Kø-benhavns forsvar. De overtog voldafsnittet fra Rosenborg

Bastion over Østerport til Kastellet. Her afløste de studenter og borgere, men de synes ikke i første omgang at have fået voldafsnittet helt alene; rimeligvis er der indtil december blevet liggende nogle danske soldater på enkelte steder. Til Piichlers store harme for øvrigt. Således beklagede han sig meget herover i slutningen af november og skrev, at hans soldater »var blevet fordelt mod hans vilje i små grupper såvel mellem borgere som mellem Hans Mayt.s soldater på disse beskidte volde, som regel er vi stuvet sammen i små, stinkende, ubehagelige vagthytter«. Til sidst føjede han yderst bittert til: »Om man således har fuld tillid til os, veed jeg ikke«. ²¹³

Det er da også sikkert, at samarbejdet mellem Piichler og de danske militærmyndigheder gik alt andet end gnidningsfrit. Der er næppe nogen tvivl om, at den hollandske oberst var noget af en kværlant. Det kan dog næppe heller benægtes, at han i visse kredse er blevet mødt med mistillid. Et af de spørgsmål, som Rigsrådet drøftede på sit møde den 30. oktober, var netop, om man burde betro hollænderne bevogtningen af en del af volden.²¹⁴ Men han var heller ikke selv uden skyld i sine besværligheder. Straks efter sin landgang nægtede han at stille sig under guvernøren Hans Schacks kommando, idet han henviste til § 7 i sin instruks. En konference mellem ham, Schack og rigsråd Otte Krag den 12. november formåede ikke at glatte sagen ud; men man enedes om en midlertidig ordning, hvorefter oberst Piichler kun modtog kongelige ordrer fremført for ham hver aften af en generalmajor.²¹⁵

Oberst Piichler havde for så vidt en grund til at undgå et underordningsforhold under Schack, som han mente, at han og hans tropper, der allerede under søslaget havde lidt »meget stor skade«, blev og ville blive misbrugt af Københavns guvernør. Således klagede han i det ovennævnte brev meget over, at han selv og hans officerer allerede var ved at gå til i uafbrudt vagttjeneste, både dag

og nat. Noget sådant burde dog kunne ordnes gennem forhandling. Dette mente Generalstaterne åbenbart også, idet de den 10. december gav ham besked om, at han skulle lade sine tropper aflægge troskabsed til Frederik III, men selvfølgelig begrænset til den tid, de opholdt sig i Danmark. Generalstaterne pointerede, at der var en forskel på troppernes »lydighed« mod Holland og deres »troskab« mod Frederik III. Piichler selv fik ordre til at adlyde Hans Schack i kraft af dennes rang som kongens generalløjtnant.²¹⁶ Hermed var denne sag ude af verden. Situationen har vel også bedret sig noget for hollænderne i begyndelsen af december, da soldatesken fra flåden sluttede sig til dem.

Helt godt blev forholdet imidlertid aldrig i den syrlige Piichlers øjne. Dog klagede han i den følgende tid mere over hærens forhold i almindelighed end over misbrug af hans egne folk. Særlig mistrøstig var han i et brev af 8. januar 1659. Det må dog vist anses for noget overdrevet, når han skriver, at det danske infanteri nu kun havde 500 raske soldater, »så lidt er de smeltet sammen til på grund af vedvarende udmattelse, smitsom syge og armod«. Hans egne folk har det ikke stort bedre, idet han siger: »Generalstaternes tropper bliver stadig behandlet på samme maneer, hvorfor de syges tal stiger mere og mere«. Og, føjer han til, »her er ingen, der på Kongens eller Kommunens vegne interesserer sig for de syge«.²¹⁷

Der blev dog ellers gjort eet og andet for at lette soldaterne i deres vagt- og vold-tjeneste, som vitterlig var krævende, især som vinteren trængte sig på. Det var da også i sammenhæng hermed, at der udgik en række ordrer til interesserede myndigheder den 25. november 1658. Bygmester Albertus Mathiessen skulle »lade bygge fornøden corps de garder (vaghytter) paa volden«, på de steder, som Hans Schack anviste. Hytterne skulle opvarmes med stenkul, som var blevet afkøbt en engelsk skipper og ind-

lagt på Holmen. Det skulle nu udleveres med et vognlæs om dagen, og det pålagdes bystyret at sørge for denne daglige transport.²¹⁸

Det viste sig imidlertid meget vanskeligt at skaffe materiale til disse hytter. Der blev jo skreget på tømmer fra alle sider. Ikke mindst vigtigt var det til palisadeværkerne, som netop nu skulle omlægges på grund af vinteren. Ganske karakteristisk hedder det i en ordre fra den 2. december, at palisaderne skal optages ved Kalvebod og opsættes mellem Christianshavn og Kongens Bryghus (på Slots-holmen), »hvorfore i hafver at see flittigt til, at ingen af dem bortkommer til anden brug«. ²¹⁹ Der var dog altid den mulighed at skaffe det nødvendige materiale ved nedrivning af huse, f.eks. nedbrød man et unødvendigt hus på Holmens Kirkegård og brugte dets tømmer til »corps de garden oc anden fornødenhed, saaviit tienlig er«. ²²⁰ At det stadig kneb med materialer, er dog sikkert nok. Der måtte således en uge senere skrives til Hans Schack, »at du alvorligen lader forbyde, at dennem (borgerne) eller andre her i staden ingen ofverlast tilføyes på deris planker«. ²²¹ De plankeværker, der her er tale om, stod om borgernes gårde og haver, og deres ejere var hele belejringstiden igennem meget ømme over dem. ²²²

Der var også småt med brændsel. I alt stod der kun 56 laster stenkul til garnisonens rådighed i månederne januar-april 1659. Hertil kom dog en hel del træ. Det er glædeligt at konstatere, at den først nævnte udlevering i regnskabet går »til de hollandske poster«. Hollænderne synes bestemt ikke at være blevet snydt ved disse tilde-linger. Således bemærkes det udtrykkeligt den 22. marts og 2. april, at der tildeles hollænderne ildebrændsel, »end-og andre vores egne derimod intet bekom«. ²²³ Der blev også vist oberst Piichler personlig al skyldig hensyn i denne sag. Da der den 5. december 1658 uddeltes træer fra Kongelunden til brændsel, fik han 4 træer, lige så mange

som kongesønnen Gyldenløve, og flere end de danske generalmajorer.²²⁴

Det må også have lettet ekspeditionskorpsets kår, at man søgte at skaffe beredskabsstyrkerne større vagtlokaler i nærheden af posterne. Det var dog ikke bekvemmelighedshensyn, der her spillede ind; men frygt for et overrumplende stormangreb. Den 10. januar 1659 søgte man at skaffe hvert kompagni af garnisonen, »saavel som det hollandske folch«, et eller to huse, »hvor folchet om natten kand ligge udi reserve oc beredskab, om noget fiendtlig paakommer«. Og den 2. februar gik man muligvis videre, idet regeringen oplyste Hans Schack om, at den havde »anbefalet« Københavns borgmestre og råd »at forskaffe soldatesched fornøden logamenter langs med voldene hver paa deris post, hvor de ere udi beredskab«.²²⁵ Men det må dog straks indrømmes, at netop hollænderne vel fik mindst ud af denne foranstaltning, idet der kun lå en meget spredt bebyggelse på arealet mellem Gothersgade og Nyboder.²²⁶

Vinteren gik således sin slidsomme gang, medens kulden blev stadig hårdere. Allerede den 29. november 1658 er det nødvendigt at tænke på at holde voldgravene åbne. Regeringen forlanger af magistraten, at der »af hver gaard her i staden lefveres nogle visse øxer oc baadshager til hver regiment eller compagnie her paa voldene til at were med rundt om fæstningen«. Den næste dag fik Christianshavn en tilsvarende ordre, hvori der stod, at de skulle bruges til »vækning«, d.v.s. åbning af isen.²²⁷ Niels Juel fik endelig besked om, at han skulle overlade renteskriver Jens Lassen »saa mange gamle stenger, raaer (eller andet) af tau-gel (takkelage), som hand begierer at bruges til at holde grafverne oben med, naar de først ere opisede, saavel som fornøden tømmermend det effter hans villie at forferdige«.²²⁸ Det ordnedes således, at tropperne sørgede for

voldgravens isning ud for deres tildelte voldafsnit, og Hjørring oplyser udtrykkeligt, at hollænderne tog deres part af dette besvær.²²⁹

I slutningen af november begyndte de første rygter om en svensk storm at løbe i byen. De fleste afviste dem dog som usandsynlige, efter at København havde modtaget det store hollandske krafttilskud.²³⁰ Og det syntes ikke mere troligt, efter at flåden vendte hjem den 4. december. Ikke desto mindre fik man juleaften syn for sagn. Midt under julenadveren dukkede svenskerne op foran vold og grav, og for første gang »går trommen på alle gader, stormklokkerne klemte og her blev alarm«, som Hjørring skrev.²³¹ Også den hollandske flåde sattes denne nat i højeste beredskab.²³² Siden da måtte man være beredt på hvad som helst, og det var heldigvis muligt i den følgende tid at få god besked om de mange svenske forberedelser. Det sørgede overløbere og spioner for.

Vi kan ikke her komme dybere ind på Karl Gustavs motiver for en storm. Dog bør det vel påpeges, at de vægtigste grunde må søges i Hollands holdning. Som det vil erindres, var det kun en tredjedel af den traktatlige forpligtelse, Holland havde sendt i første omgang. Det betød imidlertid ikke, at resten ikke senere ville følge efter. Tværtimod besluttede Generalstaterne den 19. november, at de resterende 4.000 mand skulle sendes snarest. Man håbede på afgang den 27. november, hvis vejret artede sig tåleligt.²³³ Imidlertid turde man ikke sende flåden ud, da det kom til stykket. Den tidlige frost gjorde sit; men også den engelske flådes aktivitet virkede hæmmende. Resultatet blev, at ekspeditionen udsattes til foråret på Amsterdam-admiralitetets henstilling den 26. november.²³⁴

Også et andet hollandsk forehavende var blevet udsat til foråret. Det var Obdams overførsel af allierede tropper til Sjælland. Da største delen af flåden var engageret foran Landskrona, kunne der ikke afses skibe nok, førend vin-

teren hindrede enhver tanke derom. De allierede erobrede Als den 4. december, men derved blev det.²³⁵

To overmåde truende foretagender ventede således Karl Gustav i det kommende forår. Der var i virkeligheden kun een måde for ham at slippe ud af klemmen på. Det var at erobre København. Mange svenske var nervøse ved disse planer; men Karl Gustav kunne afvise dem med fortidens erfaringer. Havde svenskerne ikke haft den mest fuldkomne succes ved Frederiksodde, hvor forholdene ikke havde været meget bedre for tropperne? Havde isen ikke tidligere båret svenskerne frem til deres største triumf? Det er troligt, at tanken om en storm har taget form, så snart Karl Gustav har hørt om de forskellige hollandske udsættelser, altså omkring midten af december. Hurtigt satte der omfattende forberedelser i gang.²³⁶

Uden nogen form for overraskelse satte det svenske angreb ind om morgenen den 11. februar henad klokken 1. På grund af de hollandske troppers fordeling kom de til at deltage i kampens første og sidste fase, der udspillede sig henholdsvis på Christianshavn og på Østervold. Den svenske plan gik ud på at storme byen på dens svageste sted, over isen på Kalvebodstrand, og ind mod Slotsholmen og Løngangen. En vanskelighed bestod der dog deri, at stormtropperne risikerede at blive udsat for en ødelæggende flankebeskydning fra den lille fregat Højenhald, der lå ud for Kongens Bryghus (nuværende Frederiksholms Kanal 29) og fra Christianshavns flankebastion mod Københavnersiden, det såkaldte »Skarpe Hjørne«. Et led i planen måtte det derfor være at sætte disse flankestillinger ud af spillet allerførst. På Christianshavns vold stod blandt andet halvandet kompagni valloner fra det hollandske hjælpekorps.

Det svenske angreb mod Christianshavn forfulgtes af uheld. Under ledelse af den uforfærdede grev Clas Thott gik de hvidklædte stormkolonner over isen mod Amager.

Det viste sig imidlertid hurtigt, at det medbragte materiel ikke var bedst egnet til formålet. Mange slæder med tung bagage brød sammen, andre gik gennem isen. »Stranden sluger dem«, som Hjørring udtrykte det. En særlig opsigtsvakte en mægtig bro, der førtes med på en stor rustvogn, der blev trukket af 6 »store, abildgrå heste« fra grevens egen stald. Den var så bred, at tre ryttere skulle kunne ride over den side om side. Svenskerne fik imidlertid ingen fornøjelse af dette vidunder, idet stranden slugte det hele.

Trods alle uheld nåede den svenske fortrop dog frem til bastionen og gik til angreb. Tre gange stormede de krigsvante angribere, og tre gange blev de kastet tilbage igen. Endelig måtte Thott bevæge sig til at retirere, efterladende sig talrige døde. Som Christianshavns kommandant Adolph Fuchs bemærkede, idet han hentydede til svenskernes hvide kamouflagedragter: »De fleste Svenske havde medbragt deres Ligskjorte«. ²³⁷

Dette nederlag fik følger for hele angrebet mod Slots-
holmen. »Skarpe Hjørne«'s kanoner frigjordes derved til andre formål. Først lod man dem spille på Højehald, som det var lykkedes den forvovne major Smidt at erobre. Op-
holdet på den erobrede fregat blev derved uudholdeligt; majoren selv faldt, og hans folk sprang for livet. Derefter kunne skytset rettes mod de stormende i Løngangsafsnit-
tet, hvorved det har medvirket til den svenske fiasko her. Efter 2-3 timers kamp var det svenske nederlag åbenbart – og der måtte blæses til retræte på hele denne del af fronten.

Men netop som ilden døde hen på Vestervoldafsnittet, hørtes der kraftig skydning ude fra Østervold, hvor oberst Piichler og hans folk holdt volden besat. Obdam var desuden gået i land med en del bådsmand og stod i reserve bag Østerport. Foran volden, men bag graven, lå der nogle lave skanser, hvori der var anbragt små skråstykker. Desuden lå der her en del musketerer med skarpladte gevæ-

rer. Også voldkronerne var tæt besat med hollandsk mandskab og kanoner.

De hollandske soldaters høje kvalitet viste sig tydeligt ved denne lejlighed. Intet er sværere i en sådan forsvarssituation end at opretholde en streng ilddisciplin og tilbageholde skydningen, indtil målet er inde på tæt, sikker hold. Men dette lykkedes for hollænderne. Der faldt ikke et skud, da de svenske angribere dukkede op foran graven i den begyndende dæmring. Ingen rørte sig i stillingen, ingen glødende lunter var at se, således at svenskerne allerede begyndte at føle sig trygge. Var det alligevel lykkedes at lokke forsvarerne bort til Vestervold, så de forladede værker uden videre kunne forceres? Opmuntrede af stilheden gik svenskerne ned i graven og baksede i øvrigt med broer og stiger. Dagen syntes at skulle blive deres.

Da skete med eet det uventede og forfærdelige. Alle skråstykker og musketter blev som på een gang brændt af mod de tætpakkede angribere. Intet skud gik fejl på den korte afstand. Virkningen var skrækkelig. Døde og sårede væltede om mellem hverandre i den mest rystende forvirring. Det »er ikke at beskrive den ynk, piben, hysten og skrigen, man hørte på de svenske, som blev skudt, førend de døde«. Alle, der kunne, søgte redning ved flugt, men mange blev dog indhentede af de store kanoners kugler. I fæstningens forterrain lå angriberne »skudte ret som hobe spurve . . ., den ene på den anden«. Det var ikke til at tænke på at gå til angreb igen, skønt ordren lød på at storme mindst tre gange, før man opgav. Men døde mænd angriber ikke. Slaget var uhjælpeligt tabt.

Det havde været en blodig nat for angriberne. Karl Gustav opgav dagen efter slaget tabene til 532 døde og 894 sårede. De dødes tal steg dog uden tvivl meget højere, og de svenske tabslister lød da også snart efter på 580. I de nærmeste dage efter slaget fandt danskerne foran fæstningen ikke mindre end 566 ilde tilredte lig, heraf 110 me-

nige og mange officerer foran Østervold.²³⁸ De blev samlet sammen lidt uden for Vesterport og lagt bag Christian IV's gamle forværk ud mod den daværende Kalvebodstrand. Her fandt de deres sidste hvilested, idet de den 17. og 18. februar dækkedes til med jorden fra den gamle vold, der dermed samtidigt sløjfedes. De ukendte svenske soldater må altså hvile i jorden foran den nuværende brandstation og over mod Tivoli.²³⁹

På dansk side var tabene ganske små. Højst 12 døde og næppe flere sårede. Det er ukendt, om der faldt nogle hollændere. Derimod synes det vist, at der såredes en del under angrebet på Christianshavn. Den 15. februar bad regeringen nemlig Københavns bystyre foranledige, »at til de siuge oc quæste hollandske folchs fornødenhed i wor kiøbsted Christianshafen blifver udskichet saa mange af de ledige senge udi compagniet, som i goedwilligen der til laans kand bekomme«. ²⁴⁰ Det er at håbe, at de sårede hollændere har fået de sygesenge, de så ærligt havde fortjent.

Glæden over sejren var forståeligt nok enorm i hovedstaden. Den største fare, som indtil 1940 har truet Danmarks selvstændighed, var blevet besværges. Det var hovedstaden København, der havde brudt den frygtelige stormflod. Dansk energi, dygtighed og sammenhold har forvist aldrig givet et lykkeligere resultat. Det er med berettiget stolthed, at københavnernes og hæren kan se tilbage på disse begivenheder. Men det bør dog ingensinde glemmes, at en stor del af æren tilkommer Holland. Uden Obdams flåde var et udsultet København utvivlsomt faldet uden sværdslag, uden Piichlers tropper på volden havde der næppe lydt lovsange i de københavnske kirker »for dend victorie (sejr), som Gud os i gaar ofver vores fiender forleendte«. ²⁴¹

Den dansk-hollandske forsvarsalliance af 1649 havde dermed endelig ført til sit logiske mål: Danmarks selvstæn-

dighed var reddet og sikret, Sveriges Østersøimperialisme var brudt. At der endnu var en lang og trang vej til den endelige fred, er sikkert. At enigheden mellem de forbundne svækkedes, kan heller ikke skjules. Men i fællesskab førte Danmark og Holland dog en verdenshistorisk begivenhedsrække til ende. Kampen for Østersøens frihed blev ført til sejr.

NOTER

Der må indledningsvis gøres opmærksom på den forskellige tidsregning i Vest- og Sydeuropa og i Norden. Den gregorianske tidsregning var endnu ikke indført i Norden, hvorfor datoangivelsen her var 10 dage bagud for den moderne tidsangivelse. F.eks. faldt søslaget i Sundet på den 29. oktober 1658 efter vor tidsangivelse, den såkaldte gamle stil (g.s.), medens det i Holland fandt sted den 8. november, den nye stil (n.s.). Gammel og ny stil anføres samtidig som 29. oktober/8. november 1658. I teksten er overalt anført gammel stil, i noterne ofte begge stilangivelser.

Forklaring af de benyttede forkortelser:

Aitzema, Lieuwe van: Saken van Staet en Oorlogh. Haag. 1669-71. Folio.

Adlersparre, K.: Historiska samlingar V. Stockholm 1822.

Becker, P. W.: Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik III's Regiering. I. København 1847.

Brieven: Brieven, Geschreven ende gewisselt tusschen den Heer Johan de Witt Ende ... Haag. 1723.

Bøggild-Andersen, C. O.: Hannibal Sehested I. København 1956.

Carlbom, J. Levin: Karl X Gustaf. Stockholm 1910.

Carlson, Fr. Ferd.: Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset I. Stockholm 1855.

D. Mag.: Danske Magazin.

Fridericia, I. A.: Adelsvældens sidste Dage. København 1894.

Fries, E.: Erik Oxenstjerna. Stockholm 1889.

Fries: Sv.-Nedl. = Fries, E.: Sveriges och Nederländernes diplomatiska Förbindelser under Karl X Gustafs Regering. Upsala 1883.

Gihl, Torsten: Sverige och Västmakterna under Karl X Gustafs andra Krig med Danmark. Uppsala 1913.

G.-stat.: Generalstaterne i Haag, Holland.

H.T.: Dansk Historisk Tidsskrift.

- Japikse, N.: Johann de Witt. Leipzig 1917.
- Journal: Journalen van de Admiralen Van Wassenaer-Obdam en De Ruyter. Udg. G. L. Grove. Amsterdam 1907.
- Kolkert, W. J.: Nederland en het Zweedsche Imperialisme. Deventer 1908.
- Kbh.s Diplom.: Københavns Diplomatarium.
- Leyers Dagværk: Manuskript af Anders Matthiesen Hjørring. Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling.
- Lind, H. D.: Kong Frederik III's Sømagt. Odense 1896.
- Londorp, M. C.: Acta Publica VIII. Frankfurt a.M. 1670.
- Manley, R.: The History of the late warres in Denmark. London 1670.
- Noordam, N. F.: De Republiek en de Noordse Oorlog 1655-60. Assen 1940.
- RA.: Rigsarkivet.
- Secrete Resolutien van Holland en Westvriesland I. Utrecht 1717.
- Säve, T. A.: Kejsarevalet i Frankfurt 1657-58 och Sveriges underhandlingar derunder. Stockholm 1869.
- Terlon, Chevalier de: Memoires I-II. Paris 1681.
- Thurloe, J.: A Collection of the State Papers VII. London 1742.
- Urk. & Act.: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Berlin.
1. Gesandterne til Chr. IV d. 29. juni 1645 (Sverige C, 189, fol. 68, RA.).
 2. Gess. til Chr. IV d. 6. juli. Vi talte med svenskerne om Bremen, »mens ingen synderlig besked derpå kan bekomme; sålænge de krigen i Tyskland har, synes de det ikke ganske at ville kvittere«, og d. 14. aug. henvistes sagen til den påtænkte fredskonference i Osnabrück (s.s. fol. 74b og fol. 127b).
 3. Brømsebrotraktaten af 13. aug. 1645, Danmark-Norges traktater IV 437-63, og Christianopeltraktaten af samme dato, s.s. IV, 487-93.
 4. Fridericia: Danms. pol. Hist. fra Freden i Lübeck, II, 353.
 5. S.s. 474.
 6. Chr. IV til Rigsrådet d. 15. april 1642. Anført af Bøggild-Andersen I, 33.
 7. Kolkert 22-24.
 8. Traktatteksten (hollandsk) i Danmark-Norges traktater IV, 635-642. Den samtidig indgåede toldafløsningstraktat, Redemptions-traktaten s.s. IV, 643-650.
 9. Ulfeldt til Christen Thomesen Schested d. 23. aug. 1649. (Langebeks diplomatarium, Danmark 1649-1651. RA. Kbh.).

10. Japikse 116-17.
11. Sml. Terlon til Mazarin d. 18. marts 1658, hvori bl.a. siges, »que cette Maïesté (Karl Gustav) ne desarmera jamais et qu'elle ayme mieux ses Troupes que ses propres Estats« (at denne konge aldrig vil aftakke sin hær, og at han elsker sine tropper højere end sine egne lande). Udenrigsministeriets arkiv, Paris.
12. Citat efter Fridericia II, 218.
13. Se om Hollands lyst og frygt, Kolkert 78.
14. Carlbom 33.
15. Fridericia 222-23. Becker I, 70.
16. Chr. Skeels dagbog. D. Mag. 3, IV, 271, sml. Durcels skriv. af 18. aug. Becker I, 70.
17. Becker I, 73.
18. Carlbom 33. Sml. D. Mag. 3, IV, 274-275.
19. Durcel til Karl Gustav d. 8. sept. Becker I, 72.
20. Becker I, 88.
21. De holl. gess. hjem d. 6./16. febr. 1656. Becker I, 316-17.
22. Becker I, 94.
23. D. 25. maj 1656. (Nederlandene C, 192, RA. Kbh.).
24. Dureel til Karl Gustav d. 29. maj. Becker I, 99.
25. Ordlyden (på hollandsk) Danmark-Norges traktater V, 162-165.
26. Karl Gustav til Oxenstierna d. 4? juli. Fries, 292. Det er vigtigere med et hollandsk forlig end fred med Polen og Rusland, siges det.
27. Fries 300-301, og Fries: Sv.-Nedl. 42-56. Danmark-Norges traktater V, 180-181.
28. Flåden passerede Kronborg for hjemadgående d. 11. okt. Becker I, 127; Fr. III til de holl. gess. d. 12. juli 56. Becker I, 338.
29. Rigsrådet til Fr. III d. 24. sept. 56. D. Mag. 3, IV, 291.
30. Kendt før d. 2. nov. Beuningen hjem d. 2. nov. 56. Becker I, 359.
31. Beuningen hjem. Becker I, 363. Generalstatsresolution af 30. jan. 57, der anbefaler en begrænset udvidelse af 1649-forbundet. Danmark-Norges traktater V, 185.
32. Traktat af 17./27. juni 1657. Dog først ratificeret af Nederlandene d. 11./21. juli 1660. Danmark-Norges traktater V, 187-193. Kaldtes Ampliationstraktaten.
33. D. 27. dec. 56. (Nederlandene C, 192, RA. Kbh.).
34. D. Mag. 3, IV, 295.
35. D. Mag. 3, IV, 295-297.
36. Carlbom 187.
37. Becker I, 368-369.
38. D. Mag. 3, IV, 303.
39. D. Mag. 3, IV, 306-307.

40. Danmark-Norges traktater V, 189. Art. 2.
41. D. 3. juni 57. (Nederlandene C, 192, RA. Kbh.). Den samme tanke om sammenhængen med forrige års Danzigpolitik og Sveriges had derover, ses hos Gunde Rosenkrantz: En patriots trohjertige erindringer. Kbh. 1657, fol. Eb. Se også fol. A, 4b.
42. Aitzema IV, 106. Omtalt af Beuningen d. 9./19. aug. 57. Becker I, 380. Secrete Resolutien d. 31. juli (n.s.) 57, 533-35.
43. Se f.eks. J. de Witt til Nieuport d. 7./17. aug. 57. Brieven III, 408.
44. Aitzema IV, 106 og 158-59.
45. P. Charisius til Fr. III d. 16./26. okt. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.). Secrete Resolutien d. 18. okt. (n.s.) 57, s. 561, og ratifikation d. 21. nov. (n.s.) 57, s. 567-70.
46. D. 2./12. nov. 57. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
47. Beuningen hjem d. 1./11. nov. 57, Becker I, 385.
48. P. Charisius til Fr. III d. 13./23. nov. 57. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
49. P. Charisius til Fr. III d. 20./30. nov. 57. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
50. P. Charisius til Fr. III d. 3. dec. (ny stil) 57. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
51. Se P. Charisius breve fra jan. 1658. Og d. 1. febr. (n.s.) skriver han, at G.-stat. først vil mødes og behandle sagen om 4 uger. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
52. D. 20. febr./2. marts 1658. Becker I, 396-98.
53. Danmark-Norges traktater V, 231-32. Traktaten i dansk besiddelse er på svensk.
54. Dateret d. 3. marts (n.s.) = 21. febr. 58. Ordlyden ukendt; omtalt Becker I, 407. Det erindres, at Beuningen holdtes udenfor forhandlingen af svenskerne.
55. Instruksens § 5. (RA. Stkholm. Danica 52).
56. Bilag til relation af 7./17. april 58. Becker I, 405-07. Beuningens handlemåde billigedes fuldt ud i Holland d. 5./15. maj, og han opfordredes til at fortsætte denne linie. Secrete Resolutien I, 592-93.
57. Iflg. Karl Gustavs ordre af 2. april. Præsenteret ambassadørerne i Kbh. d. 7. (RA. Stkholm. Danica 52).
58. Citatet: »fast desperat, wolte die fortune agiren lassen; man mögte alles nehmen. Schweden hatten so einen avantageusen Frieden gekriegt, wolten Sie nun wegen Ihrer Fürstl. Durchl. (d.v.s. Gottorp) Sachen so hart es weiter urgiren, so mögten Sie es tuhn«. (Gottorp arkiv 2591. L. C. Moltkes generalrapport fol. 14 og 16).

59. Bielke og Coyet til Karl Gustav d. 13. april. (RA. Stkhlm. Danica 49).
60. Brev til Fr. III d. 3. maj (n.s.). (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
61. St. Bielke til Karl Gustav d. 24. april. (RA. Stkhlm., Danica 49).
62. Gihl 33^s. Säve 78 og 89.
63. Karl Gustav til Biörenklou (i Frankfurt) den 5. april. Adlersparre V, 204.
64. RA. Stkhlm., Danica 52.
65. RA. Stkhlm. Danica 49.
66. Coyet til statssektr. Ehrensteen d. 11. juni. Adlersparre V, 73.
67. P. S. til samme brev (d. 11. juni). Adlersparre V, 74, 77-78.
68. Säve 103-07. Gihl 39.
69. Adlersparre V, 108 og 107.
70. Adlersparre V, 117.
71. Citat efter Fridericia 342.
72. Adlersparre V, 141-42.
73. S.s. V, 145.
74. Ambassadørerne til Karl Gustav d. 7. juli; modtaget d. 15. juli (RA. Stkhlm., Danica 49).
75. Carlbom 569.
76. Kapitulationens ordlyd i Londorp VIII, 349-60. Se især §§ 13 og 14, s. 353.
77. Karl Gustav til rigsrådet i Stockholm d. 4. aug. Urk. & Act. XXIII, 597-98. Hans argumentation til Terlon. Terlon til Mazarin d. 5./15. aug. og 14./24. aug. 58. (Correspondance politique, Danemark, tome 9. Udenrigsministeriets arkiv, Paris).
78. Karl Gustav fablede om 40.000 md. og Slippenbach om 100 orlogsskibe. Terlon til Mazarin d. 8./18. aug. 58. (S.s., Paris).
79. Carlbom 567-68 og 571. Gihl 49-50. Fridericia 345-50.
80. Se f.eks. den engelske Jepson til Thurloe fra Slesvig d. 3. juli 58 og den hollandske Isbrants til G.stat. fra Wismar d. 4. aug. Thurloe VII, 224-226 og 289-90.
81. Beuningen til G.-stat. d. 22. juni/2. juli. Becker I, 423.
82. O. Juels dagbog. H. T. 3, III, 156-58.
83. Terlon II, 207.
84. Chr. Skeels dagbog. D. Mag. 3, IV, 320-21.
85. Se note 105, sml. R. Manley, 10, der siger 4000 md. fodfolk og ca. 1200 rtt., hvor officererne dog måske er udeladt. Terlon til Mazarin Korsør d. 8./18. aug. 58 har faktisk de omvendte, formentlig fejlagtige tal (Danemark 9. Udenrigsministeriets arkiv, Paris), og Terlon II, 231-235. Glückstadtregeringen hævdede d. 12. aug., at der indskibedes 8.000 md. (må være et maximum-

- tal) Londorp VIII, 388. Senere øgedes fodfolket fra Fyn, således at de svenske tropper foran København endnu i aug. vel var 9-10.000. Terlon II, 261. Svenskerne hævdede selv 12.000. Fransk kopi af den hollandske resident le Maires rapport under d. 11. aug. (Danemark 8. Udenrigsministeriets arkiv, Paris) og Terlon til Mazarin d. 14./24. aug. (Danemark 9. s.s.).
86. Aitzema IV, 233 d. 6./16. aug. fra Kbh., St. Bielke til K. Gustav. Kbh. d. 8. aug. 58. Adlersparre V, 171-172.
87. Begge breve dateret d. 8. aug. 58. (Nederlandene C, 192, RA. Kbh.).
88. Dorp til J. d. Witt. Hamborg d. 11./21. aug. Modt. d. 15./25. aug. (Nederlandene C, 216, RA. Kbh.).
89. Charisius til Fr. III d. 16./26. aug. 58. (Nederlandene C 200, RA. Kbh.). Gabels brev findes måske i en hollandsk ekstrakt. Heri oplyses, at den svenske flåde sejlede ud »in mijne præsentie«. Den bestod af 11 orlogsskibe og 53 skuder. Om bord befandt sig 14 rgt. infanteri (= ca. 4.600 md.) og 4 rgt. rytteri (= ca. 1.600 rtt.). (Nederlandene C, 216, RA, Kbh.).
90. Foregående brev af 16./26. aug. 58. En ny dansk memorial indgaves atter d. 22. aug./1. sept. af lignende indhold. Thurloe VII, 351-352. Terlon I, 229.
91. Charisius til Gersdorff d. 16./26. aug. 58. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
92. Noordam, 64. Charisius til Fr. III d. 19./29. aug. 58. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
93. Charisius til Fr. III d. 19./29. aug. 58. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
94. Secrete Resolutionen I, 606-607.
95. S.s. I, 608. Charisius til D. v. Ahlefeldt d. 13./23. sept. 58. (Nederlandene C, 201, RA. Kbh.).
96. Nederlandene C, 207, RA. Kbh.
97. Generalstatsresolution d. 25. aug./4. sept. 58. Bilag til Appalboms skrv. til Karl Gustav d. 4./14. sept. (RA. Stkholm. Hollandica).
98. P. Charisius til Gersdorff d. 7./17. sept. 58. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
99. Avis de Copenhague d. 9./19. okt. 58. (Udenrigsministeriets arkiv, Paris). Her dateres hans ankomst dog d. 7. okt. Men da Fr. III takker G.-stat. for deres brev af 16./26. sept., som han har modtaget d. 1. okt., er det vel indbragt af Rodsten. Fr. III til G.-stat. d. 4. okt. 58. (Nederlandene C, 192, RA. Kbh.).
100. Manley 12-13.
101. Ausländisch Registrant RA. Kbh.

102. Appelbom til Karl Gustav d. 23. aug./2. sept. 58. (RA. Stkhlm. Hollandica).
103. le Maire til G.stat., Kronborg d. 12./22. aug. 58. (Danemark 8. Udenrigsministeriets arkiv, Paris). Blev oplæst for Generalstaterne d. 22. aug. 58. Thurloe VII, 358.
104. Dateret d. 23. aug./2. sept. 58. Aitzema IV, 229-230. Referat i Appelbom til Karl Gustav d. 30. aug./9. sept. 58. (RA. Stkhlm. Hollandica).
105. Appelbom til Karl Gustav d. 4./14. sept. 58. Bilag. (RA. Stkhlm. Hollandica). Listen karakteriseres dog som provisorisk i Piichlers instruks d. 2. sept. Aitzema IV, 235.
106. Bilag til Appelboms skrv. af 30. aug. (se note 104).
107. Aitzema IV, 233-34. Thurloe VII, 370-71 (engelsk oversættelse). Secrete Resolutionen I, 611-14. Kort referat hos Appelbom d. 4./14. sept. 58. (RA. Stkhlm. Hollandica).
108. Secrete Resolutionen I, 619-20 (dat. 8./18. okt. 58), Generalstatsresolution d. 19. og 28. okt. 58. Noordam, 69¹. G.-stat til kurfyrsten af Brandenburg d. 23. okt./2. nov. 58. Thurloe VII, 459.
109. Aitzema IV, 235-36. Noordam, 68-69. Kort referat af Appelbom d. 13./23. sept. 58. (RA. Stkhlm. Hollandica).
110. Charisius til Fr. III d. 31. aug./10. sept. 58. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
111. Generalstatsresolution d. 2./12. sept. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
112. Charisius til Fr. III d. 6./16. sept. 58. (Nederlandene C, 200, RA. Kbh.).
113. S.s.
114. (RA. Stkhlm. Hollandica). Også omtalt af Charisius til Fr. III d. 10./20. sept. 58. (Nederlandene C, 201, RA. Kbh.).
115. D. 6./16. sept. 58. (RA. Stkhlm. Hollandica).
116. Begge Karl Gustavs breve er dateret Utterslev d. 21. aug. 58. Trykt Londorp VIII, 423-25. Appelbom til Karl Gustav 6./16. sept., hvori de omtales som dateret d. 23. aug. Charisius til Fr. III d. 6./16. sept.
117. Charisius til Fr. III d. 6./16. sept. 58. (Nederlandene C, 201, RA. Kbh.).
118. Fr. III til Rosenvinge og Charisius, og til G.-stat. (Nederlandene C, 192, RA. Kbh.).
119. Charisius til G.stat. d. 8./18. og 10./20. sept. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
120. Nieuport til J. de Witt d. 3./13. sept. 58. Brieven III, 459. Thurloe til G.-stat. d. 6./16. sept. Aitzema IV, 301.

121. Charisius til Fr. III og til Gersdorff, begge dat. d. 10./20. sept. 58. (Nederlandene C, 201, RA. Kbh.).
122. S. til Fr. III d. 13./23. sept. 58. (S.s.).
123. Charisius til Fr. III d. 13./23. sept. (S.s.).
124. Charisius til Gersdorff d. 17./27. sept. 58. (S.s.).
125. (Nederlandene C, 192, RA. Kbh.).
126. Charisius til Fr. III d. 20./30. sept. (Nederlandene C, 201, RA. Kbh.).
127. Generalstatsresolution d. 10./20. sept. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.). J. de Witt til Nieuport d. 17./27. sept. 58. Brieven III, 464. Aitzema IV, 235.
128. Obdam til G.-stat. d. 16./26. sept. og de deputerede d. 16.-17./26.-27. sept. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.). I P.S. d. 17./27. oplyses, at Kronborg har overgivet sig til svenskerne d. 6./16. sept.
129. De deputerede til G.-stat. d. 18./28. og 19./29. sept. 58. (S.s.).
130. Generalstatsresolutioner d. 10./20. og 14./24. sept. (S.s.).
131. De deputerede til G.-stat. d. 18./28. sept. 58. (S.s.).
132. Generalstatsresolution d. 19./29. sept. 58. (S.s.).
133. De deputerede til G.-stat. d. 21. sept./1. okt. 58. (S.s.).
134. Charisius til Fr. III og til den norske statholder d. 24. sept./4. okt. (Nederlandene C, 201, RA. Kbh.).
135. le Maires generalrapport for G.-stat. d. 27. sept./7. okt. 58. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.). le M. havde dog foreslået Karl Gustav at antage Terlons mægling på grundlag af Roskildefreden. Hans danskvenlighed havde altså ret snævre grænser. Extrakt af rapporten trykt Aitzema IV, 236-37.
136. Karl Gustav til Appelbom, Ibstrup d. 5. sept. (RA. Stkholm. Hollandica). K. Gustav har utvivlsomt troet på stor virkning af Kronborgs fald. Se også hans ordre af 12. sept.
137. Londorp VIII, 442.
138. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
139. Charisius til Fr. III d. 1./11. okt. 58. (Nederlandene C, 201, RA. Kbh.).
140. Iflg. le Maires generalrapport frigaves 84 skibe i dagene 25.-27. aug./5.-7. sept. og endnu nogle d. 8./18. sept. (se note 135).
141. Nieuport til J. d. Witt d. 17./27. sept., 24. sept./4. okt., 1./11. okt. (Brieven III, 466, 470-71, 477). J. de Witts opmærksomhed og angst for England ses i brevet i Nieuport d. 1./11. okt. (S.s. III, 475-76).
142. Morits af Nassau til G.-stat. d. 31. aug./10. sept., den brandenburgske residents notifikation af opbruddet d. 17./27. sept. (Ne-

- derlandene C, 217, RA. Kbh.). D. 20. sept. overskred det allierede rytteri Danmarks sydgrænse ved Trittou. Kurfyrstens diarium i L. F. Eberstein: Kriegsberichte des General-Feldmarschalls E. A. v. Eberstein, Berlin 1891, 93.
143. Modtoges af Fr. III d. 1. okt.
144. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.). Obdam til G.-stat. og til de hollandske stater d. 7./17. okt. Obdams journal 11-12. Obdam opgiver flåden til 29. orlogsskibe, 6 transportfløjter og 4 brandere. Desuden fulgte der handelsskibe med til Norge og formentlig også til Sundet. I alt talte den samlede flåde 72 sejl d. 8./18. okt. Journal 12.
145. Journal s. 13-19. Obdams breve d. 18./28. okt. og 31. okt./9. nov. og Piichlers brev d. 19./29. okt. 58. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
146. Journal s. 19. D. Mag. 3, I, 257-63.
147. Journal 19-20. Originaltekst på tysk s. 19². Se også D. Mag. 3, I, 210 og Fridericia 375.
148. Skibsliste i Journal, bilag A, s. VIII-X.
149. Aitzema IV, 241 (citatet). Urk. & Act. VIII, 595.
150. Obdams svar på Hollands provinsialstaters spørgsmål d. 18./28. dec. 59. (Nederlandene C, 218, RA. Kbh.).
151. Terlon I, 297-301.
152. Journal, bilag C, s. XII-XIII.
153. Terlon I, 302. Den rolle, Terlon tillægger sig selv, er dog nok præget af en senere antihollandsk indstilling.
154. Obdam til G.-stat. d. 30. okt./9. nov. 58. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.). Trykt Aitzema IV, 239-40. Journal 23-28. Aitzema IV, 240 (Styrmandsberetning fra Eendracht). Lang fremstilling dat. 31. okt. (J. le Maire. 1657-58. RA. Haag).
155. Karl Gustav gav den ugunstige vind skylden herfor. Aitzema IV, 238.
156. Thurloe VII, 468; sml. Journal 30 og 40. 15 soldater af 42 dræbtes. Piichler d. 6./16. nov. (J. le Maire. 1657-58. RA. Haag).
157. Leyers Dagværk. Under datoen d. 29. okt.
158. Journal 24. Zettersten: Svenska flottans historia 413-17. Aitzema IV, 239 og 240. De Blauue Wimpel. Dec. 1954, s. 296-99.
159. Journal 24-25. Aitzema IV, 240. Manley, s. 37-39.
160. Dette hævder i hvert tilfælde Anders Matthiesen Hjørring i Leyers Dagværk under d. 29. okt.
161. Kbh.s Diplom. V, 524-25.
162. S.s. V, 525-26. Bestykningen efter maximalangivelser iflg. orlogskapt. P. Holck i List of Men of War 1650-1700. Udg. af

- Society for Nautical Research. Occasional Publication V. Cambridge 1936, og efter oplysninger fra Marinens Biblioteks skibsregister. Kapt.s-navnene normaliseret efter H. D. Lind, 149.
163. Aitzema IV, 239.
 164. Obdams svar på Hollands provinsialstaters spørgsmål d. 18./28. dec. 59. (Nederlandene C, 218, RA. Kbh.).
 165. Journal 28¹.
 166. Lind 150.
 167. Fridericia 377; mangler kildeangivelse. Skulle iflg. Aitzema være dateret d. 7./17. nov. IV, 242. D. 13./23. nov. var Piichler endnu ikke helt klar over sine troppers tab, da soldaterne stadig lå spredt på skibene. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
 168. (Danemark. 8, fol. 178. Udenrigsministeriets arkiv, Paris). Giver sikkert de rigtige tal umiddelbart efter slaget.
 169. Journal s. 40. De kan være lig af sårede, der senere er døde.
 170. Tilføjet bag opregningerne for året 1658. Desuden opregnes der også en del hollændere. Holmens Sogns døde 1653-97. (Landsarkivet, Kbh.).
 171. Kgl. Bibl. Ny kgl. samling 634b. Under dato 31. okt. 58. Det synes, som om tallene er føjet ind senere, således at det kan antages, at Otte Krag har undersøgt sagen først.
 172. Annekskirkegården lå til Sct. Anna Rotunda-kirken ved Sølvgade. Thaarup: Holmens Kirke 53.
 173. Leyers Dagværk, d. 29. okt. 1658.
 174. Kbh.s Diplom. V, 527 d. 30. okt.
 175. Kbh.s Diplom. V, 522-23. Gentages til byrådene i Kbh. og Chr-havn d. 23. okt. 1658 s.s. V, 524. Indkvarteringen gjaldt alle stænder; s.s. V, 528, d. 30. okt.
 176. S.s. V, 528, d. 30. okt.
 177. Leyers Dagværk d. 31. okt. E. Marquard: Kbh.s Borgere 1659, 19 og 86.
 178. Van Haersolte hjem d. 14./24. nov. (RA. Haag. J. le Maire 1657-58).
 179. Kbh.s Diplom. V, 533, d. 6. nov.
 180. Leyers Dagværk d. 6. nov. 1658.
 181. Kbh.s Diplom. V, 536 d. 14. nov.
 182. S.s. V, 534.
 183. Piichler til G.stat. d. 6./16. nov. (RA. Haag. J. le Maire 1657-58). Sml. Kbh.s Diplom. V, 533, d. 6. nov.
 184. Piichler til G.-stat. d. 21. nov./1. dec. (RA. Haag. Beuningen 1657-60).

185. Journal 31 og 41. Leyers Dagværk, d. 4. dec. Lind s. 156. D. 5. dec. indkvarteredes 1½ komp. valloner på Christianshavn. Kbh.s Diplom. V, 546.
186. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
187. Piichler til G.-stat. d. 21. nov./1. dec. (RA. Haag. Beuningen 1657-60).
188. Obdam til G.-stat. d. 9. nov. (n.s.) (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.). Wallensbech henlægger dog begivenheden til d. 31. okt.: »Den døde Mand kom hid i Land / Ja nogle Skøiter fulde«. Daglig Tegnebog, 1660, s. 85.
189. Holmens Sogns døde 1653-97. (Landsarkivet i Kbh.).
190. Kbh.s Diplom. V, 526.
191. S.s. V, 526-27.
192. S.s. V, 529.
193. Obdam til G.stat. 7./17. nov. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.). Desværre eksisterer de tre renteskriveres regnskaber ikke mere.
194. Kbh.s Diplom. V, 577 d. 21. jan. 1659.
195. Leyers Dagværk.
196. Kbh.s Diplom. V, 529.
197. Fæstningsregnskaber IV, C, 3. M. Haases regnskab fol. 30. RA. Kbh.
198. Leyers Dagværk d. 30. nov.
199. Skeels dagbog. D. Mag. 3, IV, 324.
200. Kbh.s Diplom. V, 527.
201. Kbh.s Diplom. III, 483.
202. Vilh. Lorenzen: Håndtegnede Kort over København. Planche XXIV. Sml. Dahlberghs stik over belejringens 1. periode (f.eks. i Andrup, Ilsøe og Nørlund: Danmarks Historie i Billeder nr. 199).
203. Wallensbech: Daglig Tegnebog d. 30. okt. 1658, 84. Hjørring: Leyers-Krantz d. 30. okt.
204. Kbh.s Diplom. V, 531.
205. Leyers Dagværk d. 7. nov.
206. Fridericia s. 405.
207. Piichler til G.-stat. d. 21. nov./1. dec. (RA. Haag. Beuningen 1657-60).
208. Leyers Dagværk.
209. Kbh.s Diplom. V, 534.
210. Leyers Dagværk d. 31. okt.
211. S.s. d. 10. nov. Holger Rørdam: De danske og norske Studenters Deltagelse i Kjøbenhavns Forsvar. 1855, 81-82.

212. Kbh.s Diplom. V, 558. Se også V, 562-64 og 568.
213. Piichler til G.-stat. d. 21. nov./1. dec. 1658 (RA. Haag, Beuningen 1657-60). Originalteksten: »tegens mijnen danck in kleijne posten dan tuschen de borgers dan tuschen Sijne mat.s soldaten op haere vuijlen Wallen verdeelt, meest sonder wiir preessen in klijne stickende onbeqvame corps de guardes, of men ons dienvolgens volkommen vertrouwt, weet ick niet«.
214. Chr. Skeels dagbog. D. Mag. 3, IV, 325.
215. Piichler til G.-stat. d. 13./23. nov. 1658. (RA. Haag. Beuningen 1657-60. Kopi i Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
216. G.-stat.sresolution d. 10./20. dec. 1658. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
217. Citaterne: »so seer sijns door continuaele fatiguen, contagieusc siecten ende armoede verschmolten«, »Haer Ho.Mo. Militie wordt noch getracteert op de voorige maniere, waer door de Siecten och meer ende meer aengrocijen«, »hier is niemandt van Sijne Mat.s weegen ofte de Gemeente, die sich der Siecten aenneemt«. (RA. Haag. Beuningen 1657-60).
218. Kbh.s Diplom. V, 537.
219. S.s. V, 543. 1. ordre om denne lukning af havnen på gr.a. isen udstedes den 1. dec. 1658, s.s. V, 542.
220. S.s. V, 542 d. 1. dec. Se også s. 544 d. 3. dec., s. 549 d. 9. og 11. dec. og s. 555 d. 23. dec. (Gamle skuder opkøbes til brændsel).
221. S.s. V, 547 d. 7. dec. Se også V, 572 d. 12. jan. 1659.
222. F.eks. s.s. V, 574 d. 17. jan. 1659.
223. Hans Westlings ildebrandsregnskab (Militære regnskaber IV, d. 21. RA. Kbh.). Sml. Kbh.s Diplom. V, 581-82 d. 2. feb. Brændslet til de danske soldater betaltes med 1 skilling pr. mand (pr. dag?).
224. Kbh.s Diplom. V, 546.
225. S.s. V, 570 og 582. På Christianshavn d. 9. feb. s.s. V, 590.
226. Se Vilh. Lorenzen: Håndtegnede Kort. Planche XX. Se også Hist. Medd. om København 2, IV.
227. Kbh.s Diplom. V, 539 og 541. Der var tale om i alt »1000 gode øxer og 500 baadshager«. V, 544.
228. Kbh.s Diplom. V, 542 d. 1. dec.
229. Leyers Dagværk d. 3. dec.
230. S.s. d. 22. nov.
231. S.s.
232. Journal 44.
233. Generalstatsresolution. (Nederlandene C, 217, RA. Kbh.).
234. Generalstatsresolution d. 17. nov./6. dec. (S.s.).

235. Lind, s. 152-53.
236. Manley 46-47 og 51. Fridericia 407. Carlson 400.
237. Citat efter S. A. Sørensen: *Kjøbenhavns Belejring*. 1896, s. 126.
238. En samtidig dagbog føjer til, at »den 22., 23. og 24. februar fiskede vores ålestangere over 70 døde mennesker op, imellem Christianshavn og Kalvebod, som var vel klædte, at man kunne mærke, de var ikke ringe karle af bestillinger«. (Kgl. Bibl. Add. 60.8°).
239. Stormskildringen baseret på de almindelig kendte kilder, anført af Fridericia, LV, note 91. Citaterne er fra *Leyers Dagværk*.
240. Kbh.s Diplom. V, 59-94. Der faldt ingen hollændere ved Østerport, iflg. Piichlers indberetning til G.-stat. d. 13./23. febr. 1659. (RA. Haag. J. le Maire 1659).
241. Kbh.s Diplom. V, 592 d. 12. feb. 1659.

Af Haelweghs »Københavns belejring 1658«

KØBENHAVNS BELEJRING I LITTERATUR OG KUNST AF SIGVARD SKOV

Den, der sysler med Danmarks fortid, vil ikke kunne undgå krige og kampscener. I de sidste otte hundrede år har der, løseligt anslået, vel været krig i mindst de to hundrede, og på grund af emnets dramatik vil disse krigsår endda synes mere i de historiske fremstillinger. Vi ved ikke lige god besked med folkets syn på dem alle, men har ellers bevaret i rigt mål både nøgterne skildringer, ve-klager over krigens ulykker samt højstemt jubel over vundne sejre. Skildringerne er fortrinsvis litterære, de billedmæssige er forholdsvis færre. Dog har krigsbilleder i kunstnerisk form, men helst med sejrvinginger, været

anset for velegnede til kongemagtens forherligelse. Således lod Christian IV fremstille sin hollandske tapetserie over triumferne i Kalmarkrigen til udsmykning af riddersalen på Frederiksborg, og senere fulgte efter Christian V's ønske malerier fra den skånske krig til audienssalen på samme slot og – i større format – gobelinserien til Rosenborgs riddersal. Kun de mellemliggende svenskekrige er ikke her i landet på tilsvarende måde blevet kunstnerisk behandlet i monumental form. I Sverige er det anderledes. På Drottningholms slot har Karl X Gustavs felttog fået sit galleri lige så vel som Karl XI's skånske krig. Begge billedrækker er malet af Johan Philip Lemke efter skitser af Erik Dahlbergh.

1. Den officielle litteratur

Den officielle litteratur om Københavns belejring frembyder kun lidet af interesse. Ved krigens begyndelse udsendte den svenske regering et af diplomaten Peter Julius Coyet (1616–67) forfattet propagandaskrift,¹ der skulle tale Sveriges sag overfor den europæiske opinion og retfærdiggøre fredsbruddet. Fra dansk side blev det overdraget til rigsråd Gunde Rosenkrantz (1604–75) at forfatte en latinsk gendrivelse af Coyet. Rosenkrantz's skrift »Svenskernes Edderkoppe-Spind« udkom 1660 og er et digert værk på 536 sider.² Året forud havde han på latin og tysk udsendt et mindre skrift »Om Sveriges Svig«, der gav udtryk for den danske harme over svenskernes uformodede brud på den nys afsluttede »evige fred«. Under belejringen opholdt Rosenkrantz sig i hovedstaden og deltog personligt i forsvaret under stormen, hvor i øvrigt hans søn var mellem de faldne.

En omfattende litteratur af pjecer har oplyst den interesserede europæiske almenhed om krigens årsager og

forløb. Disse udførlige, grundige, pålidelige eller endog sandfærdige relationer med forskellig partifarve er utvivlsomt blevet grundigt studeret, såsom jo kampen om København ikke blot var et indre nordisk anliggende, men et led i et større europæisk opgør, hvori de fleste magter var direkte eller indirekte implicerede. Mere omfattende end pjecernes øjeblikslitteratur og med vægtigere ambitioner foreligger et par engelske værker, der har den særlige interesse at vise os krigen set fra det overvejende svenskenlige England, som til Karl Gustavs store skuffelse ikke som hollænderne greb aktivt ind i krigen. Roger Manley³ havde fra først blot haft til hensigt at skildre belejringen, men fandt det under arbejdet nødvendigt at anskue den i en større sammenhæng med gengivelser af dokumenter og med kortskitser over de militære aktioner. Han understreger, at han har kendt både den danske og den svenske konge og agter at stå upartisk i striden. Hans tone er derfor sober og saglig. Han fremhæver, at Københavns borgere bar deres byrder og lidelser med mod og beslutsomhed, og at englænderne i virkeligheden ikke ønskede, at Karl Gustav skulle blive herre over »that noble City«. Vil man søge nogen tendens i hans værk, må det være den, at det var i Englands interesse at mægle fred i Norden og endelig meget royalistisk (bogen er tilegnet den engelske konge), at den fred, som Sverige og Danmark nu nyder, kan de takke Karl II og England for.

En del diplomatisk materiale havde Manley fået fra Sir Philip Meadowe, der i krigens år var gesandt i Danmark, og som nogle år senere udsendte en skildring af krigen⁴ med hovedvægten lagt på den diplomatiske side. Belejringen og stormen skildres kortfattet, men med respekt for det danske forsvar. Som et hovedsynspunkt hævder Meadowe, at England nødvendigvis måtte hjælpe Sverige op af det kviksand, det var faldet i, for at skabe en modvægt til den forenede hollandsk-danske sømagt.

Glashæger. Rosenborg. Tegning. Se p. 215

2. Historiograferne

Efter freden var det den danske regering magtpåliggende at få udsendt en værdig historisk fremstilling af belejringsens forløb til rigets og stadens berømmelse. Opgaven blev allerede i 1661 overdraget til den kgl. historiograf Vitus Bering (1617–75). Han, som var mere filolog end historiker, har vist følt opgaven som en byrde. Det antydes i Anders Bordings vers til Vitus Berings bryllup i 1663: »I Afften andet giøris maa / End om Beleyring skriffvis«,⁵ selv om også Bording flittigt udnyttede belejringsens billedsprog til den for tidens bryllupsdigte sædvanlige skæmt. At Bering beundrede Karl Gustav, har vel ikke gjort opgaven lettere. Den svenske konge havde endog tilbudt Bering, der dengang boede i det erobrede Lund, embedet som svensk historiograf, hvad han dog efter nogen vaklen havde afslået. Han fattede derefter det forsæt at ville skrive ganske objektivt, »styre sin pen så-

ledes, at intet parti skulle kunne stødes«. Et par år efter søgte Bering at slippe fra besværet med den ærefulde opgave ved at købe en professor i Strassbourg J. H. Boecler til at skrive værket for 300 daler.⁶ Det var måske ikke helt så urimeligt, som det ser ud til. Boecler havde været kgl. svensk historiograf under dronning Christina og havde bl.a. skrevet om Torstenssonkrigen 1643–45, så han var hverken fremmed for nordiske emner eller krigshistorie. Boecler slog til, fik pengene, men skrev ikke bogen, så Bering måtte omsider selv gøre arbejdet. Værket »Obsidio Hafniensis« blev udgivet i 1676 efter Berings død af Bolle Luxdorph. Bogen er på grund af sit internationale sigte skrevet på latin, og Bering satte sin største ære i stilens elegance. Skildringen er bred og vidtløftig, uden at der egentlig fremkommer noget nyt eller bemærkelsesværdigt i stof eller synspunkter. Det var et af sin tid æstimeret værk, en bog, som endnu H. F. Rørdam kunne betegne som »god«,⁷ men som i dag blot er af snæver litteraturhistorisk interesse. Det blev ikke dette officielle, men et anderledes jævnt værk, skabt i nøje føling med og for det folk, der gik til volds, led ilde og jublede over frelsen, der blev den rette bog om belejringen. Manden, der med sin pen skulle sætte sorgen, glæden og modet på prent, var præsten Anders Matthiesen Hjørring.

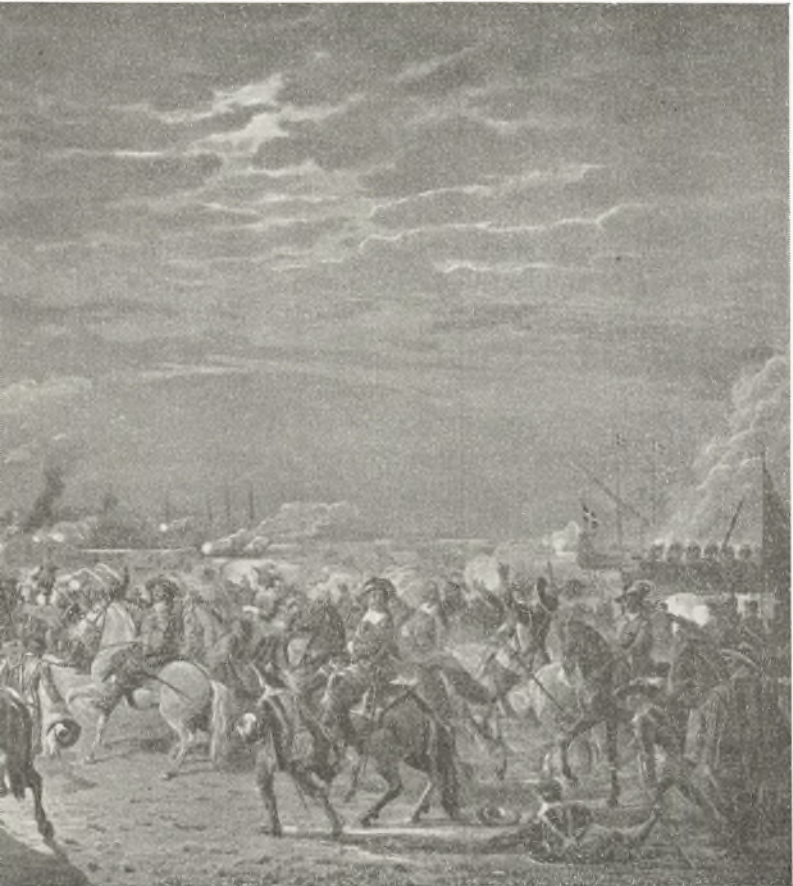
En væsentlig bedre pennfører end Vitus Bering fik svenskerne i Samuel von Pufendorf (1632–94), der i 1658 som ung tysk magister blev informator hos den førnævnte svenske diplomat P. J. Coyet i København. Overrasket af fredsbruddet blev han holdt i forvaring i den danske hovedstad i otte måneder, hvorefter han i 1659 fulgte Coyet, der drog til Holland for der at modarbejde de danske interesser. Pufendorf kan således ikke siges at være personlig fremmed for emnet Københavns belejring. I 1667 blev han professor i Lund, i 1677 rikshistoriograf, og i 1688 forlod han Sverige. Efter at have skrevet tredivears-

krigens historie gik han i gang med det store værk om Karl Gustavs bedrifter, der udkom i Nürnberg 1696 i en latinsk og en tysk udgave, der året efter fulgtes af en fransk. I 1913–15 udkom en oversættelse til svensk.⁸ Det var fortrinsvis det diplomatiske og det militære, der interesserede Pufendorf, og Karl Gustavs regering gav ham rig lejlighed til at sysle med begge dele. Nationalt bundet er han ikke. Han var sachser, gik i svensk tjeneste, for derefter at havne i Brandenburg, som under krigen havde været allieret med Polen og Danmark. Men naturligvis taler hans værk Sveriges og Karl Gustavs sag. Krigens store mål er den endelige hævdelse af herredømmet over Østersøen og oprettelsen af det fælles nordiske monarki under det pfalziske scepter. Kun danskernes trods og hovmod hindrede dem i heri at se deres sande vel. Værket er et officielt arbejde, der omhyggeligt er blevet gennemdrøftet i kancelliet,⁹ inden dets synspunkter og påstande er blevet godkendt for trykning. Adskillige oplysninger om rent militære forhold turde hidrøre fra eller være drøftet med folk af faget, først og fremmest Erik Dahlbergh, hvis synspunkter, som de kendes bl.a. fra hans dagbog, præger vigtige afsnit af værket. Det gælder f.eks. skildringen af overvejelserne foran København, om man skulle storme straks eller begynde en regulær belejring. Imod Dahlberghs råd besluttedes det sidste, trods det, at man med Dahlberghs ord kunne køre med vogn ind i København over de forfaldne volde og grave, hvad også Pufendorf har fået med i sin fremstilling. Overfor anekdoter stiller Pufendorf sig kritisk. En påstand om, at Frederik III skulle have foreslået Karl Gustav en tvekamp, afviser Pufendorf med den begrundelse, at derom findes intet i arkiverne, og heller ikke har han hørt det af troværdige folk, da han sad fangen i København. I øvrigt udtaler han sig med respekt om kongen, der ikke ville flygte, men dø i sin rede, og ligeså om stadens forsvarere, der efter den første på-

F. C. Lund: Stormen på København

niske lammelse på overraskende måde blev i stand til at modstå det svenske angreb. I sin omtale af selve stormen fremhæver han de hollandske søfolk »som særdeles vel vidste at omgås skytset«, og som skød og ladede med en hurtighed, så staden ikke var at se for ild. Disse faktorer, den danske trods og den hollandske hjælp, var på den ene side årsagen til kampens udfald, på den anden side det,

r. 1659. Frederiksborg. Se p. 220

at de svenske soldater, der var uovertræffelige i hurtige træfninger, var mindre egnede for langvarige belejringer med tilhørende rænkespil. Men nederlaget tilsløres ikke, især begrædes tabet af så mange fremragende officerer. Formentlig udtaler Pufendorf i disse som så mange andre militære spørgsmål Dahlberghs anskuelser. Værket, som han ikke nåede at se trykt, har betydelige kvaliteter og er

også i det ydre et stateligt værk, prydet som det er med 130 store kobberstukne tavler, og her møder vi igen Erik Dahlbergh, idet han har tegnet de 48 af dem.

3. *Theologerne*

Da Karl Gustav rykkede mod København, var der uden for stadens volde anlagt en fremskudt linie, ret svag, men med enkelte stærkere faste punkter. Et af disse var Helligånds-hospitalet eller Vartov, ikke at forveksle med den nuværende bygning af samme navn. Det daværende Vartov lå et stykke uden for Østerport og var en af Christian IV's mærkelige skabelser, på en gang fæstning og fattighus. Til præst for denne institution kaldedes i 1637 Anders Matthiesen Hjørring (1609–78). I november 1658 erobrede og ødelagde svenskerne Vartov, og præsten blev Karl Gustavs fange. Han slap dog snart fri igen og tyede som Vartovs lemmer ind i den indesluttede hovedstad, hvor han oplevede belejringen, stormen og sejren, og til tidens øvrige prøvelser yderligere påtog sig at tigge føden til de 60 personer fra Vartovs fattighospital, hvis åndelige såvel som timelige velfærd han i troskab mod sin gerning stadig følte sig forpligtet til at varetage. Han kunne da have årsag nok til omhyggeligt at opnotere de priser på levnedsmidler i rask stigning, som han har meddelt i sine bøger. Det, han dag for dag oplevede og iagttog, førte han i pennen, og allerede i 1660 udsendte han det i trykken under navn af »Leyrs-Krantz«. Kompositionen i denne belejringens historie er den enklest mulige, idet hændelsesforløbet skildres dag for dag. Jævnt, men dog malende, falder ordene om den bedrøvelige juleaften 1658, da »Svensken gjorde Allarm, alle Mand gik til Volds oc der aade deris Jule-Nadvere«. Forsvarernes patriotiske iver kommer tydeligt frem i notitsen om nytårsdagens falske alarm, netop som

højmessen skulle begynde: »O hvor foer Folket aff Kirken paa hverandre, nogle ud af Vinduerne, nogle blev nedtraadte, saa hver tyckte, de kunde ikke komme snart nok i Gevær paa Volden. Saa det var neppe et halvt Kvarter, før Voldene var slet fulde, at Majestæten sellv, som det saa, kunde sig ikke nok derover forundre«. Stormnatten skildres kort og fyndigt: »Den 11. Febr. om Natten fra Eet indtil Fem gik Stormen an for Kiøbenhavn. Ald Verden sig undrer om GUd's Domme. Vores Reserva hørde Skyden uafsladelig paa begge Sider, ja hørde saadan Skraalen, Klagen, Hysten af de, der blev skudt oc brændt aff Kugler oc Haand-Granater, ja Fiendens Couragii-Røst at raabe: Fald an, dog gaaer de ret siungende og glade til Volden«. Freden forkyndtes i følgende Vendinger: »27 May blev her paa Voldene skudt runden om tre Gange Freds-Skud aff Styckerne og tre Gange Salve af Musquetererne haade af Borger oc Soldater, Danske oc Hollandske runden om Volden. GUd give os det Gode. Amen«. Stadens frelse var et mirakel, som varsledes af adskillige mindre mirakler. Som typisk kan anføres følgende. Tre borgere havde for bekvemmeligheds skyld under vagttjenesten på volden indrettet sig en hytte. En dag, da kong Frederik red forbi, gik de tre borgere ud for at hilse majestæten, og just i samme øjeblik splintrede en fjendtlig kugle hytten. Men traktementet, brændevin og kringler, der stod på bordet, skånedes lykkeligvis. Med taknemlighed fremhæves hollændernes hjælp og i forbindelse hermed, at mismodet bredte sig, da en engelsk flåde viste sig i danske farvande, »da torde Hollænder-Flaaden intet røre sig: Men da loe Svensken«. Særlig stærke udtryk for had til svenskerne møder man ikke, men lejlighedsvis en kristen medlidenhed med de fjender, det gik ilde. Derimod er Hjørring bitter overfor værnemagere og collaboratører, »de som med Svensken haver havt Slabberatz med deres Hyklen og Underfundighed«.

Med dette værk havde Hjørring dog langt fra udnyttet sit stof. I »Leyers Politie, det er hvad Skik og Ordning udi Kiøbenhavn der er holden 1658-60« tog han sig for at skildre en række indre forhold, som kun i ringe grad havde fundet omtale i Lejrs-Kransen. En vidtløftig indledning gør rede for, hvad der forstås ved »god politie«. Hertil hører ikke blot daglige bedetimer i kirkerne og gudstjenester på volden for mandskabet, men også de praktiske anordninger for ordenens opretholdelse, for brandtjenesten og levnedsmiddelforsyningen og endelig omsorgen for de fattige, hjælpeløse og nødlidende. God politie kan korteligt sammenfattes i »Kierlighed oc Enighed«. Tendensen er enevældens, og sympatien er hos de svage og nødlidende. De fattige måtte tigge, sådan var vilkårene, men lykkeligvis »fornam de ret stor Mildhed i en ond oc Dyretid«. De indesluttede studenters midler slap naturligvis også hurtigt op, de fik da kost og penge til underhold, siden lod de sig leje til at gå vagt for professorer og andre, da den første spænding var overstået, og vagttjenesten begyndte at blive kedsommelig. Bl.a. ud fra en række priser på øl, brændevin og fransk vin viser Hjørring, at de svenske krigsfanger havde betydelig bedre vilkår end de danske, der faldt i svenskernes hænder, for det hører også til god politie at behandle krigsfanger human.

Fra Hjørrings hånd foreligger endnu et »Lejrs eller Belejrs Dagværk«, et omfattende og af forskningen højt vurderet manuskript, som aldrig er nået frem til trykken. Af sit store stof søgte Hjørring også at omsætte noget i dramatisk form. Et skuespil »Lejrs-Vang« er bevaret i håndskrift, men heller ikke dette er nået frem til offentligheden. Derimod blev Lejrs-Kransen den rette folkebog om belejringen og gentagne gange optrykt.

Hjørrings embedsbroder, Henrik Madsen Wallensbech (1630-62), kapellan ved Holmens Kirke og præst ved bådsmændenes af Christian IV opførte sygehus, har for-

fattet et poetisk sidestykke til Hjørrings prosaiske Lejrs-Krans, nemlig den i 1661 udsendte »Diarium«, en dagbog på vers med sideløbende dansk og latinsk tekst. Dagbogens kalenderform er bevaret i den grad, at for samme dato er anført, hvad der på denne hændte både i 1658 og i 1659. Wallensbech debuterede som latinsk forfatter allerede som student, skrev hyppigt på latin og har vel håbet med sin dobbeltsprogede form at nå ud over en nordisk læsekreds. I skiftende versmål fortæller han belejringens begebenheder, hændelser og stemninger dag for dag, illustreret med små flere gange tilbagevendende træsnit. Om den 24. dec. 1658 hedder det:

»Paa Volden ædis Aften-Mad
Paa Jule Aften; O hvor glad /
Med fuld got Mod / Med Øll oc Vin /
En hver der dricker Skaalen sin«.

Stormen skildres lige så kortfattet:

»I Nat gick Stormen an /
Oc Fiendens oplagt Ran /
Til Mord oc Blod omvendis /
Som hannem selff hiem-sendis.
Her feldis sytten Danske /
Men Fienden fant sin Vanske«.

På årsdagen for stormen, den 11. februar 1660, giver han takken for frelsen følgende udtryk:

»Tacksigelse oc Sang /
Med store Klockers-Klang /
Til Festens Dag beqvemmis /
At Seyren ey forglemmis /
Som Gud gaff os aff Naade /
Fra Stormens store Vaade«.

Disse prøver må være tilstrækkelige til at vise, at noget stort poetisk vingefang var ikke givet Wallensbech, men han havde i sin naivitet en vis djærv måde at sætte det

stof i form, som han med sin friske opfattelsesevne havde registreret, og som han var så levende engageret i. I sin gerning fik han for Holmens folk i stedet for det forfaldne sygehus indrettet et nyt hospital i sejlhuset,¹⁰ som der blev god brug for. Pligtopfyldende overfør det, der var ham betroet, virkede han, som Hjørring for sine lemmer, ivrig for at skaffe sine patienter tålelige kår. Med hans varme hjerte kom nok hans humanitære indsats i første række, den litterære i anden. Selv om han lejlighedsvis kan bruge stærke eller bitre ord om svenskerne, slutter han sit værk med dette fromme ønske: »Gud regiere os alle med sin hellig Aand oc Danmarck med Sverrige i Naboelig Kierlighed ævindeligen forbinde«.

I 1662 fulgte Wallensbech med Hannibal Sehesteds ambassade til Paris, og her døde han samme år.

En af de studenter, der i de kritiske dage meldte sig frivilligt til studenterkorpset,¹¹ efter hans eget selvglade sigende: en af de allerførste, var Johan Monrad (1638–1709). I sine langt senere udgivne erindringer dvæler han ved de dage, da studenterne måtte trille med hjulbør til voldenes udbedring, stå vagt i frost og sne og lejlighedsvis krybe i ly i de hytter og huler, som de havde indrettet sig i volden. Dog efter at have skildret disse viderværdigheder, som han næsten synes at have været mere ked af end fjendens »gloende kuler«, så forsømmer Monrad, der stedse følte sig under Himlens særlige beskyttelse, ikke »att tache Gud, som saa synderligen førte mig igiennem dend forfærdelige Tijd« endog i den grad, at han kunne drikke vin, da øllet i fjorten dage var sluppet op.¹²

Det synes rimeligt, om denne epikuræiske tone også kommer til orde i belejringens litteraturhistorie i en pudsig kontrast til de to filantropiske kirkemænd.

4. *De fremmede poeter*

De hollandske interesser i opgøret mellem Sverige og Danmark markeres ikke blot militært, men spejles både i litteraturen og kunsten. Digteren Joost van den Vondel, som har skænket nederlænderne og især staden Amsterdam det nationale heltedrama »Gysbrecht van Amstel« om Amsterdams belejring i 1304, skulle nok have forudsætninger for at værdsætte, hvad der hændte ved Københavns belejring. Lokalkendskab havde han også. Som forretningsmand havde han på rejse til Göteborg besøgt Danmark i 1628. Foruden det merkantile fik han også et vist poetisk udbytte af rejsen, bl.a. en skildring af Christian IV. I 1657 kom han til København på silkehandelens vegne. Utvivlsomt har han da boet hos sin landsmand, maleren Karel van Mandern, og som tekster til dennes portrætter af landets store mænd har han skrevet en række hyldestdigte, ialt 10, som han samlede i »De Parnas aen den Belt«.¹³ Han begynder, som rimeligt er, med kongen, Frederik III, med stærk fremhæven af baggrundsstafagen, Øresund og Kronborg, og på samme måde benyttes Frederiksborgs herligheder til at fremhæve dronningen. Vondel var blevet introduceret ved hove og nådigt modtaget. Især synes dronningen at have betaget digteren. Hun er ingen græsk Venus, karakteriserer han træffende, men en frodig germansk kvinde: »Geen Griecsche Venus, maer de Duitsche in haere kracht«. I et andet digt »Afschiet van Sophia Amalia«,¹⁴ der spiller på dronningens valgsprog »En Dieu mon Espérance« (Mit håb står til Gud), fremhæver han dronningens ubestridelige mod under belejringen, da hun som en kæk soldat slog trommens hvirvler til rigets forsvar. Efter Obdams sejr i sundet skrev Vondel »Vrije Zeevaert naer Osten«,¹⁵ der begynder »Nu staet de vaert naer Osten open –« med en tydelig fremhævelse af det, der for hollænderne var det af-

gørende, den frie sejlads gennem sundet til Østersøen. Hyldesten til Obdam videreførtes i »Stættewecker«,¹⁶ der i øvrigt maner nederlænderne til atter at bekæmpe den svenske bjørn. Endelig tolker Vondel i »De Noortsche Nachtegall«¹⁷ for tredje gang og da i allegoriens form Øresunds betydning. Sundfarten er livsvigtig, og svenskens angreb havde været som et greb om struben, frigjort herfor vil den nordiske nattergal atter lade sine triller lyde, glæden vil give sig udtryk i sang i knejperne ved sundet, og i tilknytning hertil har det fornøjede Vondel som en god barokpoet at lave ordspil på fuglesangen og Peter Vogel-sang, som da var hollandsk gesandt i København. Efter svenskernes nederlag stiger jubelen højt i Vondels digte. Det fremhæves med fryd, at nu er den svenske sødrage endelig slået. I digtet om stormen på København, »Triumf van Kopenhagen onder Frederik der Derde, Koning van Denemarken en Noorwegen«,¹⁸ føjes dertil en uhæmmet hån over Karl Gustav (uanset at han tidligere har hyldet Christina) som den rette baggrund for hyldesten til kong Frederik og admiral Obdam. Krigen videre forløb følger han i »Triumf over Fuinen«.

Vondels digtning om krigen i Danmark kan nok karakteriseres som lejlighedspoesi. Om hans personlige engagement er meningerne delte. Helge Kjærgaard hævder, at Vondel hverken røber forståelse for eller kærlighed til Danmark,¹⁹ mens Kåre Langvik Johannessen opfatter sagen mere positivt.²⁰ Ganske naturligt deler Vondel det nøgterne hollandske syn, der vurderer krigsbegivenhederne ud fra deres handelspolitiske betydning; men ellers burde det stærke hollandske kulturindslag i 1600-årenes Danmark have gjort det let for Vondel at finde sig til rette. Malerkunsten, han fik at se, var hollandsk. Slottene, især Kronborg og Frederiksborg, som han fremhæver i digtene, kunne heller ikke forekomme en nederländer fremmede. Hverken politisk eller kulturelt har det været

vanskeligt for Vondel at interessere sig så levende, som digtene røber, han gør, for det, han så, oplevede og fik kendskab til. Neutral er han ikke.

Fra Vondel, der ikke mindst i sit hjemland placeres meget højt på den litterære rangstige, må man ulejlige sig nogle trin ned, før man træffer den anonyme forfatter, som i 118 korte verslinier har skildret det udfald, der den 10.-11. oktober 1658 fordrev svenskerne fra Amager, »Svenskernes Harejagt paa Amager«. Mens Vondel udformede sine triumfdigte med ordspil og allegorier, som barokken krævede det, anslås i dette digt satirens strenge. Digtet er et øjeblikksprodukt, der er blevet grebet med begærlighed, men har lidet at sige eftertiden. Dog har det den særlige interesse at være et af de få hollandske digte, der i 1600-årene blev oversat til dansk.²¹

Det er egentlig mere overraskende, at Københavns belejring foruden i den hollandske litteratur også har afsat spor i den spanske. Blandt Vondels hyldestdigte fra københavnsopholdet findes også et rettet til grev Bernardino de Rebolledo,²² som i årene 1648-59 var spansk gesandt i København. Han oplevede altså belejringen og stormen på nærmeste hold. Det fortælles i hans spanske levnedsskildring, at han under belejringen ydede bistand både i råd og dåd og endog exercerede med soldaterne.²³ Hvordan dette nu har kunnet forenes med en diplomats kølige upartiskhed, får stå hen. Som gammel kriger har han vel vanskeligt kunnet holde sig i ro i de hektiske dage. I øvrigt var han stadig i nær kontakt med Joachim Gersdorff. Rebolledo var, som Wallensbech udtrykker det, »i sit Maal en skøn Poët«, og han er i sine københavnske digte lige så lidt neutral som Vondel. I en velformet sonet »El Suelo d'enemigos ocupado«²⁴ har han hyldet Københavns borgere, der i mod og udholdenhed hævdede fædrelandets ære. I et par andre digte har han beklaget de ødelæggelser, som kampene havde forvoldt i dronningens have, der lå,

omtrent hvor nu Tivoli ligger, for at slutte med en elegant turneret hyldest til kongen og dronningen, der i stedet for havens nedtrådte blomsterflor havde kunnet plukke sejrrens palmer og laurbær²⁵ («Coronas de Victorias de por-fruto de Claeles y Rosas a Sofia y de Palma y Laurel a Frederico«).

5. Erik Dahlberghs illustrationer

Af de 130 kobberstukne tavler, der pryder Pufendorfs værk om Karl X Gustav, er de 48 tegnet af Erik Dahlbergh (1625–1703), som under krigen var generalkvartermesterløjtnant. Umiddelbart før krigsudbruddet, som han i øvrigt var indviet i,²⁶ opholdt Dahlbergh sig i København med den opgave at tegne stadens forsvarsværker.²⁷ Han blev efter Kronborgs erobring fæstningens kommandant, men deltog alligevel personligt i stormen. Hans billeder herfra bygger altså i første række på egne iagttagelser. Stik nr. 94 »Delineatio Schenographia« i meget mørke toner viser København i et slags fugleperspektiv, nærmest som et landkort, hvor kun enkelte vigtige bygninger som slottet, Børsen og kirkerne er prospektmæssigt angivet. Rundt om staden ses de angribende svenske styrker rykke frem mod voldene, mens andre samles om en række lejr-bål, der ligesom ryttere med brændende fakler spreder lidt lys i vinternattens dystre mørke. Mens dette billede giver en oversigt over hele kampladsen, som det ikke har været muligt at få i virkeligheden, er Dahlberghs andet og større prospekt set fra stadens vestlige side med Vesterport og volden i forgrunden og med løngangen og Christian IV's bryghus til højre, bag hvilke slottets mure hæver sig. Længere ude ses i Kalvebodstrand fregatten »Højenhald« og bag denne igen ude i billedets baggrund Christianshavn. Efter det før nævnte tør det antages, at volde og fæstningsværker er korrekt gengivet. Også i billedets komposition

er de vel indføjjet. Dahlbergh var en fremragende tegner med en sikker linieføring og et klart perspektiv.²⁸ Dahlbergh, der havde opholdt sig i Frankrig, har utvivlsomt lært af de franske krigsbilleder stukket i kobber, såsom Callots »Bredas belejring« og »La Rochelles erobring«. Ligesom hos Callot ynder Dahlbergh den høje horisont, der tillader en udfoldelse af landskabet næsten som et perspektivisk kort, hvor man kan overse alle de fremryk-kende og opmarcherende tropestyrker. Der er næppe nogen tvivl om, at Dahlbergh har betragtet disse med en stabsofficers øjne, har glædet sig over de taktisk rigtige placeringer; men han er samtidig så meget kunstner, at han dyrker byprospekter og forgrundsscenerier rent æstetisk. De lader sig til fulde nyde også af andre end strateger. Foruden disse kobberstik er der også efter Dahlberghs skitser malet en række bataljebilleder af Johan Philip Lemke til Drottningholms Slot, i alt 12. Af danske motiver findes toget over Lille Bælt, slaget ved Iversnæs og toget over Store Bælt. Resten har polske emner.²⁹ Trods al svensk heltemod i stormnatten har den ikke kunnet tjene til kongens glorification.

6. Hollandske billeder

Vi har ikke noget dansk sidestykke til Dahlberghs stik og tegninger, men må også på det kunstneriske område henholde os til den hollandske hjælp. Allerede kort efter sin ankomst til København kunne admiral Obdam vise kong Frederik skitser af slaget i sundet. De var, som admiralen beretter i et brev af 22. november 1658 til Generalstaterne, udført af Willem van de Velde fra Amsterdam, som var fulgt med flåden for at kunne fremstille de begivenheder, der måtte hænde.³⁰ I en tegning i Rijksmuseum i Amsterdam ser man ham da også selv sidde i en båd foran et stort tegnebrædt. Skitserne »behagede kongen meget«, og for

deres virkelighedstroskab sagde admiralen god. Willem van de Velde den Ældre (ca. 1611–93) regnes vel ikke for så betydelig en maler som sønnen af samme navn, men som tegner kan han nok måle sig med ham.³¹ Efter de skitser, som admiralen nævnte, har kunstneren siden udarbejdet sine store og detailrige tegninger, hvoraf flere kendes.³² En af dem, som med en samling af flere af slagets momenter nærmest viser slutfasen, da det svenske skib »Morgonstjernen« sank for boven af »Wapen van Dordrecht«, findes nu på Frederiksborg.³³ Det vides, at også andre kunstnere, således Philip van Macheren, har beskæftiget sig med lignende kampscener, men billederne synes ikke mere at kendes eller eksistere.

Formentlig er også Daniel Vertangen (ca. 1598–1681) kommet til København med den hollandske flåde. Fra hans hånd findes et billede på Rosenborg med motiv fra stormnatten. Vi ved ikke, om kunstneren har været øjenvidne til kampen, det er det sandsynligste; men han kan i så fald næppe, som billedet illuderer, have stået uden for Amager Fæled, mens de svenske tropper i forgrunden, nogle i spredte, andre i samlede formationer rykkede frem mod byen, der kun svagt og glimtvis oplyses af brændende huse og ilden fra kanonerne på volden. Derimod tyder alt på, at kunstneren både har gjort studier på stedet og har sikret sig en solid viden om det, han har fæstnet på dugen. De svenske formationers fremrykning, voldkransen om Christianshavn og fregatten »Højenhald« i Kalvebod Strand tegner sig mørkt i et stærkt modlys. Med mørke silhouetter mod nathimlens dunkle hvælv fremtræder slottet og byens tårne med sikkert beregnet monumental virkning. Det dystre i sceneriet fremhæves usmykket, skildringen er redelig og vederhæftig på nederlandsk manér uden tilløb til at dramatisere det drama, der faktisk udspilledes, følgelig lidt for udramatisk for la Cour,³⁴ der fandt en sådan holdning ubehjælpesom. Om kunstneren ved vi mærke-

Vilhelm Rosenstand: Studenterne ved Københavns forsvar 1659. Københavns Universitet. Se p. 223

ligt nok ikke meget andet end, at han var fra Haag, og at han har været elev af Poelenborg.³⁵ Af hans produktion findes i øvrigt tre andre billeder på Kunstmuseet.

I Københavns Bymuseum findes en tegning, der viser en stormscene med påskriften Copenhagen, et enkelt øjebliksbillede, der ikke som de øvrige belejringsbilleder tilstræber en større, taktisk oversigt. Kobberstikkeren Albert Haelwegh, der i udmærkede portrætstik har gengivet alle krigens hovedactører, har også frembragt to stik med emne fra belejringen.³⁶ De er begge af hensyn til stadens langstrakte prospekt delt i to halvdele. Det første af stikkene, som Sthyr mener er udført under belejringen, er set fra vest og viser os i den ret lave horisont de palisadekransede volde, foran hvilke de danske styrker under generaludfaldet netop er gået til angreb på det svenske løbegravssystem. Det andet billede, holdt i betydelig mørkere toner, er tegnet fra et sydligere stede næsten ude ved Kalvebod Strand og viser svenskerne i tætte formationer gående til storms mod de af ilden oplyste volde. Grafisk er bladet ret summarisk udført med enkle linier; men det giver dog en tydelig forestilling om svenskekongens store opbud, om røgen og flammerne og de højtgående projektilers lysende baner, et acceptabelt og anskueligt sidestykke til Dahlberghs store stik uden dettes store perspektiv, men også mindre sammenkomponeret, mere nøgternt i opfattelsen. Noget virkelighedsbillede i den forstand, at Haelwegh har opholdt sig på det supponerede sted under stormen, er det ikke, han var inde i den belejrede stad; men det bærer præg af at være bygget over virkelighedsiaagttagelser og den viden, det efter stormen var muligt at samle.

Ved deres forskellige udsigtspunkter supplerer Dahlberghs, Vertangens og Haelweghs billeder på en udmærket måde hinanden. Desværre ejer vi ikke noget tilsvarende billede fra Østerportsiden, hvor det var hollænderne, der måtte tage den hårdeste tårn i forsvaret.

7. *Kunstindustriens vidnesbyrd*

Også i kunstindustrien har belejringen sat sig billedmæssige spor. På Rosenborg findes et glasbæger, studsglas, med indsløbne billedfremstillinger af Frederik III til hest, udfaldet på Amager, slaget ved Nyborg samt søslaget i Øresund. Endvidere findes på samme slot en nautiluspokal med Frederik III til hest, belejringen og kampen i sundet.³⁷ Den sidste er signeret af Jeremias Hercules (d. 1689), der var stempelskærer ved mønten i København. En medaille for slaget i sundet³⁸ skyldes også ham. På den ene side findes en fremstilling af søslaget, som ret nøje følger den medaille, som hollænderen Gurian Pool udførte til ære for Obdam efter van de Veldes tegning. Den anden side viser et prospekt af København. Blandt medaillerne af Hercules findes i øvrigt også en for slaget ved Nyborg, men mærkeligt nok ikke nogen for stormen på København. Til minde om stormen udsendte den kgl. mønt i 1659 de såkaldte Ebenezerkroner med stempler skåret af Johan Blum.³⁹ Motivet med Guds hånd, der afhugger svenskekongens hånd, just som han strækker den ud for at gribe den danske krone, er gentaget på nogle ovale sølvmedailler, som formentlig er udsendt af en københavnsk guldsmed. De er brakteatprægede, og i samme serie forekommer kongens og dronningens laurbærkronede brystbilleder samt staden Københavns nye våben i den form, det fik med privilegierne af 1661.⁴⁰

Til det nævnte glasbæger er bevaret originaltegningen til den billedmæssige udsmykning. I hovedfeltet ser man Frederik III som sejrrig feltherre til hest, i rustning og med draget sværd. Ud fra skyen over hans hoved rækker Gud ham sejrens laurbær. Efter Otto Andrup går denne fremstilling, som meget benyttedes som forlæg for svenskekrigenes propagandastik, tilbage til et nu forsvundet originalportræt, som i 1656 blev stukket i kobber af Jeremias

Falck. Som baggrund for det kongelige rytterportræt ses et landkortlignende prospekt af den indesluttede hovedstad omgivet af fremrykkende svenske tropper med stormstiger. Kunstneren kendes ikke. Den ledsagende indskrift er tysk. Tegningen findes på Frederiksborg.⁴¹

8. *De svundne tiders minder*

Siden 1660 fejrede man hvert år i København årsdagen for stormen, indtil man ved prinsesse Sofie Magdalenes ægteskab med Gustav III af Sverige fandt at måtte ofre denne dags fejring som et led i en nabovenlig forståelse. Om man ellers ville vide besked om belejringen, var det herhjemme Hjørrings bog, man tyede til, og ude i Europa Pufendorfs store værk. Det skulle vare længe, inden igen en skribent eller bildende kunstner tog dette emne op. Et mærkeligt tidligt forsonings tegn eller forvarsel om den litterære skandinavisme er Bolle Willum Luxdorfs latinske digt om Karl Gustav og toget over bælterne, som i 1754 hædredes med Svenska Vitterhetsakademiens prismedaille. På belejringen og stormen kommer han dog ikke ind.⁴²

I 1830 slog H. C. Andersen folkevisetonen an i sit lidet betydelige »Alt reiser Vint'ren sit hvide Telt –« med det fromme omkvæd: »men Danmark stoler paa Herren«. Til en mindefest i Danske Samfund den 11. februar 1841 skrev Grundtvig »Konning havde sig Kjøbenhavn –« med det for en krigssang næsten for blide omkvæd »Det er saa fagert ved Sundet at færdes«. Et enkelt vers har den fynd, Grundtvigs historiske digte kan have:

»Sværde klirred og Kugler pch,
Hungeren sved og haardt det kneb;
Død i sin Rede dog vor Drot
kaared for Liv med Skam og Spot«.

Festlighederne i 1859 i anledning af to hundrede årsdagen for stormen fik et ganske særligt præg af den nys over-

ståede treårskrig og de stærke skandinaviske strømninger. Overalt var der ved udsmykninger svenske og norske flag ved siden af de danske, og kong Oscars skål blev bestandig udbragt efter kong Frederiks. Hollænderne, som dog endnu i Grundtvigs nys nævnte digt med sejrflag lagde i havn ved højlys dag, er næsten blevet glemt, flagene er færre, måske farverne har mindet for meget om slesvigholstenernes, og i festtalerne konstateredes hjælpen mere, end den kommenteres. Festdagene⁴³ omfattede i øvrigt tropperevue og fanetog, fester i Casino og Det kgl. Theater samt en banket for borgervæbningen i Christiansborgs ridehus, »hvis Lige Københavns Borgere næppe nogen-sinde har feiret«. Af den rigt flydende festlyrik skal blot fremhæves Carl Plougs til festen i Casino den 10. februar i »Kong Christian«'s krævende versmål skrevne »Det var en Februari-Queld, saa mørk og kold«⁴⁴ om den skæbnestund, »Da Rigens Værn og Grændseskjel var Axels Vold, og af sin Seiersflugt berust, Carl Gustaf alt saa sønderknust dets Skjold«. Og om modstanden: »Men paa den lave Vold der stod en Mur saa fast: Med freidigt Sind og roligt Mod«, for efter glæden over sejren, da »med Krands om Haaret Danmark steg, som født paany« og efter de svundne to hundrede år at kunne glæde sig over en anden ånd i Nord: »og Had og Harm for evigt lagt i Grav«. Plougs rungende patos er ikke uden virkning heller i dette digt, men ellers må det vel siges, at alle de tre nævnte digtere har skrevet bedre lyrik til andre historiske minder.

I tohundredoghalvtredsåret lod Holmens provst, dr. theol. H. M. Fenger, der i tidens løb i Holmens Kirke havde ladet afholde forskellige mindehøjtideligheder, også på en stemningsfuld måde fejre stormen på København i den med våben, faner og flag smykkede kirke. Der var en så overvældende tilslutning, at festen måtte gentages tre aftener i træk.⁴⁵ Samme år udsendtes et »Mindeskript i Anledning af Stormen paa København« udgivet af L. F. la Cour

og med bidrag bl.a. af Troels Lund og Bering Liisberg. Den nyere historiske litteratur om belejringen er i øvrigt ikke særlig rig. H. F. Rørdam havde i 1855 udgivet sin værdifulde bog om de dansk-norske studenters deltagelse i Københavns forsvar. Militærhistorikeren S. A. Sørensen (1840-96) samlede i en årrække materiale til svenskekrigenes historie, men fik kun en serie artikler i bladet »Vort Forsvar« i trykken. Efter hans død blev de udgivet samlet under titlen »Kjøbenhavns Belejring og Fyens Gjenerobring« (1896). Endelig har arkivmanden E. Marquard i 1920 udsendt »Kjøbenhavns Borgere 1659«. Derudover findes adskillige mindre undersøgelser og studier, men en samlet monumental fremstilling, et historisk hovedværk, har belejringen ikke givet anledning til.

Hvad den friere digteriske udnyttelse af det store emne angår, en opgave som også Hjørring gerne havde villet løfte, så ligger den belejrede hovedstad i baggrunden af »Gøngehøvdingens« bedrifter, mens den i J. P. Jacobsens »Marie Grubbe«, om man da ellers tør nævne Carit Etlar og J. P. Jacobsen i samme sætning, blot danner rammen om hovedpersonens forelskelse i folkehelten Ulrik Christian Gyldenløve og dennes dramatiske dødsscene. Af Overskous og Rungs opera i fem akter »Stormen paa Kjøbenhavn« fra 1845 synes hverken tekst eller musik at have vist nogen levedygtighed. Et morsomt indfald er, at heri er indlagt Anders Bordings »Frisk op, naar Djævelen gør sig vred -«.

9. Vægpryd på Frederiksborg

Den nationale vækkelse i 1848 skabte nok i videre kredse en interesse for historie, men nok mest for fædrelandets saga i mere eller mindre romantisk opfattelse. Denne interesse kom også historiemaleriet til del, såsom dette nu engang lettere lader sig inspirere af store syner og følelser end af den blot saglige viden. Den 17. december 1859 var

Frederiksborg Slot brændt, og da der ved genrejsningen stilledes betydelige krav til brygger J. C. Jacobsens offervilje, benyttede han lejligheden til under indtryk af besøg i Versailles at få Frederiksborg gjort til et hjemsted for fædrelandshistoriske minder, ikke mindst som de manifesterede sig i kunstnerisk form. Da slottet så stod genrejst, kunne han gå gennem de tomme sale og planlægge stue for stue emnerne for de lærreder, der burde dække væggene. I alt noterede han ca. 200 scener, han gerne så malet. Det tegnede mod højkonjunktur for dansk historiemaleri. Af den række billeder, der foranledigedes af brygger Jacobsens overvejelser, er at nævne Heinrich Hansens af Karl X Gustav, der fra Kronborgs volde affyrer det første skud mod den hollandske undsætningsflåde, mens den svenske dronning ser til fra et vindue i slottet (1883). Samme kunstner har 1882 malet mødet mellem adelspartiets leder Otte Krag og borgmester Hans Nansen på broen til det gamle Københavns Slot, et billede, der skal illustrere det berømte ordskifte om Blåtårn og Frue Kirkes stormklokke, men som uden denne viden i erindringen ikke siger meget. Heinrich Hansen var arkitekturmaler og har derfor kunnet få Kronborgs og det gamle slots tårne til at fylde i højden inden for den smalle ramme, et format, der var betinget af, at billederne var malet til ganske bestemte vægge. Arkitekturen er på malerens van-te vis gengivet kyndigt, sagligt og nøgternt. Til disse to slutter sig Carl Neumanns billede fra 1880 af den hollandske flådes ankomst til København. Byens borgere hilser med jubel de hollandske skibe, da de med gennemhullede sejl efter den hårde kamp lagde ind i havnen den 29. oktober 1658. Efter kampens voldsomhed er indsejlingen skildret som en ret stilfærdig begivenhed i et noget afbleget efterårslys.⁴⁶

Med disse billeder gør sig en vis kunstnerisk rivalisering med svenskerne gældende. Gustaf Cederström havde i 1877

vundet europæisk berømmelse på Karl XII's ligfærd. Han forblev livet igennem sine karoliner tro og har også ladet sin pensel friste af den hazarderede overgang over bæltterne; men ligesom Lemke på Drottningholm er han gået uden om stormen.

Efter de tre nævnte billeder manglede der endnu efter brygger Jacobsens opfattelse en fremstilling af Frederik III på volden under Københavns belejring.⁴⁷ Den kom også, men ikke i samme tvungne format som de andre. Arbejdet tilfaldt F. C. Lund (1826–1901). Han havde deltaget i treårskrigen som frivillig, malede derefter adskillige krigsbilleder og kom fra disse naturligt til ældre historiske motiver. Hans billeder er meget anskuelige og opnåede adskillig yndest uden dog at bringe kunstneren ubetinget frem i første række. Allerede i 1863 havde han malet »Svenskerne på Kronborg«, der blev købt til galleriet.⁴⁸ I 1869 fulgte en episode af stormen på København, og igen i 1880 har han malet et lille billede, hvor man ser stormen udefra med et svensk batteri i forgrunden, med svenskerne, som rykker frem over den islagte grav, rejser stormstiger mod volden og styrtes ned igen. Bag volden ses slottet, og i den mørke luft lyser glødende bomber og kugler.⁴⁹ Syv år senere kunne han signere sit store billede, denne gang set inde fra den belejrede stad, så man, som brygger Jacobsen ønskede det, kunne se kongen og dronningen til hest på volden lige ved den overdækkede løngang, der til venstre i billedet strækker sig over mod slottet. Til højre ses i Kalvebod Strand fregatten »Højenhald« og »Svinetruget«, hvorfra angriberne beskydes. I forvejen havde Lund forevist sin skitse for museumsbestyrelsen, der udtalte ønsket om en livligere fremstilling af de stormendes angreb på volden, at kongens person kom til at træde tydeligere frem og endelig, at grupperne på volden kunne give udtryk for kampens alvor, den, hvoraf Danmarks fremtid afhang.⁵⁰ Maleren har efter evne søgt at

Kristian Zahrtmann: Studenterne rykker ud til Københavns forsvar 1658. Hirschsprungs Museum. Se p. 224

imødekomme museets ønsker. Kongens personlige mod understreges af, at foran ham bæres Jacob Rodsten døende bort, og bag ham rammes en af rytterne i hans følge. Tidspunktet er netop det mest kritiske øjeblik, da den første svensker, kaptajn Ugglå, når op over volden for derefter straks at blive stødt ned af Claus Ahlefeldt med den endnu på Nationalmuseet bevarede partisan. Billedet er sat dramatisk op. Månelyset konkurrerer med fakler og ilden fra kanonerne om at oplyse kamppladsen. Lunds billede har udmærkede fortællende egenskaber med de mange detail-

leret gennemarbejdede personer og grupper, og det er ikke nogen dårlig ting ved et historiebillede. Samtidig er det en hyldest til stadens forsvarere, soldater, studenter, borgere, ja endog kvinder, men først og fremmest til kongeparret, der vistnok over forventning fyldte deres opgave i det heroiske rollefag. Den kræsne connoisseur, som ønsker noget mere end blot at få hændelsesforløbet repeteret på en anskuelig måde, vil næppe ofre megen opmærksomhed på Lunds billede, som til gengæld har sit taknemlige publikum i museets store antal besøgende skoleelever, for hvem dette lærred låner liv og farve til denne historiske begivenhed. Og dermed er egentlig det afgørende sagt, at billedet er flittigt og omhyggeligt udarbejdet – ad den vej kan man ikke nå stort videre – det, der savnes, er den store kunstners geniale greb om emnet på en sådan måde, at også tilskueren afgørende gribes.

10. Studenternes forherligelse

Samme år som Lund afleverede sit billede, udskrev Københavns Universitet en konkurrence om et billede til solennitetssalen, hvis udsmykning var påbegyndt med historiemalerier af Marstrand og Carl Bloch. Med emner fra lærdomshistorien tænkte her skabt et akademisk side-stykke til de kongelige riddersalsudsmykninger. Af de påtænkte seks billeder var de fire malet med følgende emner: Universitetets indstiftelse, Hans Tausen, Tycho Brahe og Peter Griffenfeldt. De to manglende skulle da være et emne fra Holbergs historie og studenternes udfald under Københavns belejring, et emne, som Poul Møller i sin studentervise fra 1823 havde givet den rammende form: »Da skrev han ej Latin med Blæk, paa Dansk han skrev med røde Træk sit Navn«.

Komiteen, der skulle bedømme de indkomne forslag, bestod af kirkeminister Jacob Scavenius (formand), ma-

lerne Carl Bloch og Vermehren samt for universitetet professorerne Ussing og Julius Lange. Der blev udsat to præmier på 1000 kr. og et honorar på 8000 kr. for det færdige billede. Hver deltager skulle indsende en skitse og en detailstudie i naturlig størrelse. I konkurrencen deltog Hans Nikolai Hansen, F. C. Lund, Vilhelm Rosenstand, Carl Schmidt, Zahrtmann og Willumsen. Dommerne tilkendte de to præmier til Rosenstand og Zahrtmann. For kun at uddele een præmie, nemlig til Rosenstand, stemte en af dommerne. Tre stemte for, at udførelsen skulle tildeles Rosenstand, een for Zahrtmann. Konsistorium indstillede 12. okt. 1888, at arbejdet blev overdraget til Rosenstand, og i september 1889 kunne han aflevere billedet.⁵¹ Vilhelm Rosenstand (1838–1915) var Marstrands yndlings-elev og havde deltaget i krigen 1864, hvor han avancerede til løjtnant. I årene derefter malede han en del billeder med emne fra krigen og tog sidenhen andre historiske emner op både med militært og litterært indhold.

Det var først og fremmest ved generaludfaldet den 23. august 1658, at studenterne, »de sorte«, havde udmærket sig. Rosenstand har dog flyttet scenen til et senere tidspunkt. Landet er sneklædt, for til svenskekrige hører nu engang sne og frost. Samme frihed har i øvrigt også andre konkurrencedeltagere taget sig. Vel af koloristiske grunde lader Rosenstand en skarlagensrød trommeslager gå i spidsen for de sortklædte studenter. I forgrunden står en officer og taler med en underofficer, det er formentlig korpsets chef, oberst Kjeld Lange, og den senere så berømte videnskabsmand, Ole Borch,⁵² som vandt sig militære laurbær i studenterkorpsets tjeneste, inden han i fredsåret blev professor. Billedet må anses for Rosenstands hovedværk. Sådant betragtede han det også selv, hvad han har tilkendegivet ved at lade det danne baggrund for hans selvportræt fra 1897. Billedet hævder sig smukt på pladsen, nær beslægtet som det er i syn og malemåde med både

Marstrand og Bloch. Foruden elevforholdet til Marstrand mærkes galleristudier af 1600-tallets hollændere. Kostume og tidskolorit er inspireret af de nederlandske skyttebilleder. Og fra det fornemste af dem alle, Rembrandts »Nattevagt«, går adskillige træk igen i fri bearbejdelse. Det gælder den flyvende fane, trommen, lanserne i baggrunden og de to samtalende personer i forgrunden, men omgrupperet efter eget behov. Sneen og krudtrøgen har træk af Danevirke og Dybbøl. Endelig er der i udførelsens øvede håndelag noget af den samtidige franske kunsts brillerende teknik. Rosenstand havde i Paris studeret hos Bonnat. At samle og forlige disse forskellige inspirationer til en kunstnerisk helhed er en vanskelighed, som alt i alt er lykkedes for den sikkert arbejdende Rosenstand ved en frisk iscenesættelse og en kraftig farveholdning. Billedet imponerede Rosenstands venner. En af dem fandt, at »hans Vingefang var videre, end man maaske havde troet«,⁵³ og der synes ingen skellig grund til at tale ilde om billedet, fordi Zahrtmann formentlig kunne have gjort det bedre. Stærkt til dets forsvar taler, at det passer så vel sammen med salens øvrige billeder. Måske fik universitetet blot det næstbedste billede; men man bevarede salens kunstneriske enhed. Skitsen til Rosenstands billede findes nu på Frederiksborg,⁵⁴ af forarbejder kendes desuden en tuschtegning.⁵⁵

Det nyskabende i historiemaleriet, som man kunne savne hos Rosenstand, findes hos hans medbejler, Zahrtmann, og derfor har eftertidens kunstkritik, dog med et vist forbehold hos Hannover,⁵⁶ ikke kunnet anerkende konkurrencens udfald, men har hellere villet tilkende Kristian Zahrtmann prisen. Det var Zahrtmanns moder, der havde opfordret ham til at deltage i konkurrencen, og i foråret 1888 svigtede han dronningen af Saba til fordel for studenterne. Zahrtmanns udkast,⁵⁷ der nu er kommet til Hirschsprungs Museum, viser ikke blot en frodigere fantasi og større begavelse, men også en vilje til at nyskabe

Willumsens skitse af studenternes udfald, se p. 226.

Denne såvel som to detailstudier i privateje

(Foto: Nordisk Pressefoto)

en historisk monumentalkomposition. Den dristige, naturalistiske figurafskæring, der lader studenterne marchere lige imod beskueren, giver det faste grundmotiv af »marchrytme og trommehvirvler«. ⁵⁸ I tætte rækker rykker de sortklædte studenter frem mellem stejlerne med de døde mandskroppe, mens bøssepiberne tegner sig mod voldens og portens baggrund. Holdningen er fast og samlet, tonen alvorlig, farvemæssigt indrammet af dragternes sort og hvidt og med impressionistiske glimt i våbnene i morgene-

nens kølige, grå lys, der brydes i rosa toner. Zahrtmann har her inden for en dominerende kølighed vist en behersket sikkerhed i farvernes akkorder, som hans temperament ellers ikke altid har kunnet bekvemme sig til.⁵⁹ Zahrtmann led ikke af unødigt falsk beskedenhed. Han så ingen anledning til at nægte, at han fandt sit udkast bedre end konkurrenternes. Det er tilmed muligt, at et af de træk, som eftertiden har fremhævet, overskæringen af den forreste række studenter, har været årsag til, at skitsen vragedes.⁶⁰ Af medbejlernes arbejder satte Zahrtmann Rosenstands højest og derefter Willumsens.⁶¹ Denne var på dette tidspunkt en ganske ung og ret ukendt maler. Også han havde valgt at skildre studenterne på march ved en tidlig morgenudrykning.⁶² Billedet er sikkert i anslaget, men har kun lidt af de maleriske træk, der siden kom til at karakterisere Willumsen. Grundtonen er traditionelt mørkt stemt, men med smukke valører i den hvide sne og en rød husgavl, og der er et anstrøg af lune, hvad man ikke ville vente hos Willumsen. Stærkere end Rosenstand og Zahrtmann har Willumsen understreget, at studenterne ikke var professionelle krigere, men egentlig bevæbnede civilister. For det martialske heroiske havde Willumsen ingen sans.

Var Willumsen således endnu et ubeskrevet blad, havde Hans Nikolai Hansen (1853–1923) flere betydelige historiemalerier bag sig, således det udmærkede »Udenfor Sigbrits Port« fra 1878. Studenterbilledet⁶³ viser som disse en behændig kompositør med sikkert blik for en dekorativ virkning. Det er livligere og mere broget end f.eks. Zahrtmanns, har ikke dettes alvor, men tolker snarere en slags »krigerlivets poesi«. ⁶⁴ Også hos Hansen spores nederlandske træk, »Frans Hals-agtigt« er der med anerkendelse sagt.⁶⁵

F. C. Lunds kræfter syntes opbrugt med Frederiksborgbilledet. Hans helbred var alvorligt truet, og i 1890 skete det endelige sammenbrud.⁶⁶ Modsat konkurrenterne, men

i tilknytning til Frederiksborgbilledet har han foretrukket at skildre selve kampen, bag hvilken der, som det mere eller mindre er tilfældet med alle hans kampskildringer, ligger inspirationer fra Fredericiaslaget. Når det er hævdet, at Hans Nikolai Hansen savnede den store stils patos, gælder det samme for Lund, det detaillerede fortællende var hans sag.

I modsætning til de nævnte er konkurrencens sidste deltager Carl Schmidt (1858–1923) så godt som ukendt. Han havde været elev af akademiet 1878–86 og i 1885 forsøgt sig med en sagnhistorisk komposition »Hjalmar og Ørvarodd«. Studenterne synes at have været for stor en opgave for ham, og det lykkedes ham ikke at slå igennem som maler. Han blev tegnelærer, men svigtede ikke derfor de fædrelandshistoriske motiver, som han omsatte i anskuelsebilleder til brug for undervisningen.

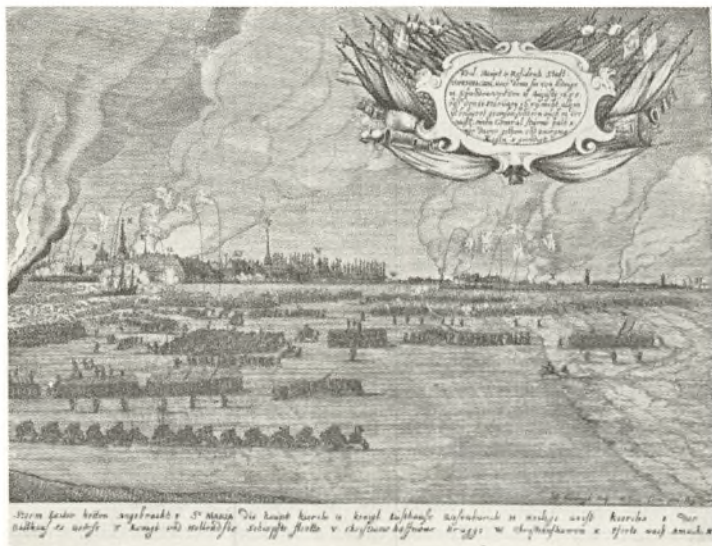
Udviklingen i malerkunsten i årene derefter har ikke været historiemaleriet gunstig, og kun i ringe grad har belejring og storm kunnet fange interessen. En undtagelse danner Chr. Mølsted (1862–1930). Han var oprindelig marinemaler, og følgelig har også hans historiebilleder helst tilknytning til søen. Det er også fra denne side, han anskuer belejringen. Derfor har et emne som Hans Rostgaard, der under storm sejler ud til den hollandske undsætningsflåde med et budskab fra kong Frederik III,⁶⁷ kunnet inspirere hans pensel. Og da han gav sig i lag med selve belejringen, kom naturligt nok den lille fregat »Højenhald« i begivenhedernes centrum. I et mindre forarbejde⁶⁸ har han skildret slutningen af stormnattens kamp i al dens vildskab, som den formede sig om det omstridte fartøj i den kolde, gryende morgen. I sit videre arbejde med motivet, der resulterede i en stor pastel og et vældigt lærred, har kunstneren fastholdt stedet, men flyttet tidspunktet frem til morgenen, da stilheden er indtrådt efter nattens stormangreb. Frederik III er redet ud på isen ved

fregatten, der ligger omgivet af entreredskaber og faldne svenskere, der i deres hvide overtræk ses i sneen og på isen. Billedet er malet i 1919, da tidens store begivenheder havde aktualiseret fortidens minder.

11. Monumenter

Mærkeligt nok findes der ikke blandt hovedstadens mange monumenter et anseligt og iøjnefaldende mindesmærke for belejringen, stormen og sejren, som dog hører til de mest bevægede og skæbnetunge i dens historie. I huset på hjørnet af Gåsegade og Vandkunsten, som i årene 1853 til 1889 ejedes og beboedes af konservator Peter Herman Rasmussen, er indmuret en af ejeren opsat mindetavle med en portrætmedaillon af Frederik III og en indskrift, der melder: »Hvor dette Torv nu er, var i ældre Tider Stadens Grænse mod Kalveboderne. Her afslog kjøbenhavnske Borgere og danske Studenter Natten mellem den 10. og 11. Febr. 1659 under Kong Frederik III Generalstormen paa Kjøbenhavn, da den svenske Konge Carl Gustav vilde erobre Danmark«. ⁶⁹ En anden mindetavle ligeledes med portræt af Frederik III er opsat i kongeporten på Christiansborg og skyldes arkitekten Martin Nyrop. ⁷⁰

Broget og flimrende tegner sig belejringen og stormen i kunstens og litteraturens spejlbillede. Heri indgår såvel modstanderens respekt for som vor egen hyldest til dem, der tog den hårde tårn på volden. Et krigerisk minde, som har kunnet leve uden at næres af bitterhed eller overmod.

Albert Haelwegh: Københavns belejring 1658-59. Natligt bombardement. Se p. 214

NOTER

1. P. J. Coyet: *Expositio causarum, quibus S.R.M. Sveciæ bellum a Rege regnoque Daniæ sibi illatim, etiam post pacem Roschildiæ initam, continuare ciacta fuit s.l. 1658.*
2. Gunde Rosenkrantz: *Tela Suecici aranei.* Hafnia 1660.
3. Roger Manley: *The history of the late warres in Denmark.* London 1670.
4. Philip Meadowe: *A narrative of the principal actions occurring in the wars betwixt Sueden and Denmark.* London 1677.
5. Anders Bording: *Vitus Bering oc Gjertrude Jørgens-Datter; Dansk Renaissance-Digtning* udg. af V. J. von Holstein-Rathlou p. 24. Aarhus 1914.
6. J. G. Boehmius: *De Viti Beringii historia obsidionis Hafniensis anekdoton litterarium.* Leipzig 1758.
7. H. F. Rørdam: *Den kgl. historieskriver Vitus Bering; Hist. Tidsskr. 5. r. I, p. 90 (1879).*

8. Samuel von Pufendorf: Sju böcker om konung Carl X Gustafs bragder. Öfversatta av A. Hillman. Sthlm. 1913-15.
9. Oscar Malmström: Samuel Pufendorf p. 52. Sthlm. 1899.
10. Louis Bobé: Bremerholms Kirke p. 154. Khvn. 1920.
11. I 3. kompagnis 2. rode; Rørdam: De danske og norske Studenter Deltagelse i Kjøbenhavns Forsvar p. 163. Khvn. 1855.
12. Johan Monrads Selvbiografi udg. af S. Birket Smith p. 48-51. Khvn. 1888.
13. Vondel: Werken VIII, p. 610-24. Amsterdam 1935.
14. Vondel: Werken VIII, p. 619.
15. Vondel: Werken VIII, p. 648.
16. Vondel: Werken VIII, p. 649.
17. Vondel: Werken VIII, p. 766.
18. Vondel: Werken VIII, p. 701-02.
19. Helge Kjærgaard i Holland-Danmark II, p. 198. Khvn. 1945.
20. Kåre Langvik Johannessen: Vondel og Danmark-Norge; Edda LIV, p. 277. Oslo 1954.
21. Helge Kjærgaard i Holland-Danmark II, p. 201.
22. »De bescheidenheit der Kercke«; Vondel: Werken VIII, p. 621.
23. Emil Gigas: Grev Bernardino de Rebolledo, p. 337. Khvn. 1883.
24. Bernardino de Rebolledo: Ocios. Obras Poeticas I, p. 627. Antwerpen 1660.
25. Ocios, p. 628.
26. Erik Dahlbergh: Dag-Bok, p. 158. Sthlm. 1823.
27. Dahlbergh: Dag-Bok, p. 163-64. E. Ericsson & E. Vennberg: Erik Dahlbergh, p. 198. Sthlm. 1925.
28. Chr. V. Nielsen: En nordisk Perspektiviker, p. 9. Khvn. 1905.
29. W. Nisser: Bataljmålningarna på Drottningholm. Uppsala 1929.
30. G. L. Grove: Samtidige Billeder fra Slaget i Øresund; Tidsskriftet Kunst VI, 1904.
31. Otto Andrup: Slaget i Øresund 1658; Kunstmuseets Aarsskrift XI-XII, 1924-25, p. 157.
32. Tre tegninger i Rijksmuseum i Amsterdam, en i museet i Alkmar og en i Palazzo Pitti.
33. Frederiksborg-Museets Katalog 1943 nr. 2830.
34. Vilh. la Cour: Danmarks Historie II, p. 103. Khvn. 1940.
35. H. Gerson: Ausbreitung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts, p. 469. Haarlem 1942.
36. Nr. 201 og 202 i fortegnelsen hos Jørgen Sthyr: Albert Haelwegh; Kunstmuseets Aarsskrift XXV, 1938, p. 60.
37. Glasset nr. 1105 og pokalen nr. 1221 i Rosenborg, en fører. Khvn. 1948.

38. Nr. 83 i Galster: Danske og norske Medailler 1533-1788. Khvn. 1936.
39. H. H. Schou: Danske og norske Mønter, 1659: 1-2 og 37. Khvn. 1926.
40. Galster nr. 106-08.
41. Inv. nr. 3688.
42. B. W. Luxdorph: Carmina 2. ed. 1784.
43. Louis Touscher: Festdagene i Kjøbenhavn (1859) har refereret alle festerne med taler og sange, ledsaget af nogle også af Touscher udførte xylograferede illustrationer af arrangementerne i Casino og i Christiansborgs ridehus.
44. Carl Ploug: Samlede Digte, p. 342-44. Khvn. 1888.
45. H. M. Fenger: Erindringer, p. 268. Khvn. 1925.
46. Frederiksborg-Museets 1943-Katalog nr. 2551-53.
47. Otto Andrup: Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg 1878-1928, p. 23. Khvn. 1928.
48. Udst. 1873. Deponeret i Randers Museum 1893; Randers Museums Kunstafdeling nr. 119. Randers 1932.
49. Winkel & Magnussens auktionskatalog 330 nr. 177 og 337 nr. 239. Billedet er gengivet i begge kataloger.
50. Jørgen Paulsen: Nogle Historiemalerier paa Frederiksborg; Frederiksborg Amts hist. Samfunds Aarbog 1944, p. 18, og samme forfatters Danske Historiemalerier, p. 25. Khvn. 1945.
51. Aarbog for Københavns Universitet 1888-89, p. 931-33.
52. Otto Andrup i Dansk Daad I, p. 177. Khvn. u.å.
53. P. Johansen i Kunst III, 1902.
54. Frederiksborgs 1943-katalog nr. 2555.
55. Winkel & Magnussens auktion 141 nr. 170.
56. Ch. Been og E. Hannover: Danmarks Malerkunst II, p. 90. Khvn. 1903.
57. Hans Tobiesens Samling II, 54-55. (Winkel & Magnussen 386 nr. 113).
58. Haavard Rostrup i Danmarks Malerkunst p. 196. Khvn. 1937.
59. H. Öhman: Zahrtmann såsom historiemålare; Nord. Tidssk. 1925, 484.
60. S. Danneskiold-Samsøe: Kristian Zahrtmann, p. 246. Khvn. 1942.
61. F. Hendriksen: Kr. Zahrtmann, p. 419. Khvn. 1919.
62. Kunst i privat Eje III, p. 189 (detailstudie). J. F. Willumsen: Erindringer, p. 38. Khvn. 1953 (skitsen).
63. Fortegnelse over H. N. Hansens Malerier og Studier 1873-1913 nr. 52. Khvn. 1913. H. Chr. Christensen: H. N. Hansen, p. 16. Khvn. 1915.

64. Karl Madsen i Kunstbladet 1888, p. 214.
65. Jan Zibrandtsen: Hans Nikolai Hansen, p. 65. Khvn. 1953.
66. Axelline Lund: Spredte Erindringer, p. 155-56. Khvn. 1917.
67. Kunsthallens auktion 225, katalog nr. 153.
68. Rikard Magnussen: Chr. Mølsted, p. 58. Khvn. 1935.
69. H. W. i Hist. Medd. om København V, p. 543. 1915-16.
70. Arkitekten Martin Nyrop 1849-1919, p. 107. Khvn. 1919.

CIGARMAGER
JOHAN CARL CHRISTIAN WÜRTZ's BREVE
TIL REDAKTØR ANGELO HAASE
EN SOCIALISTISK PIONERS FORBAVSENDE
DOBBELTSPIL

Af BØRGE SCHMIDT

I politidirektør V. Crones trykte beretning for Københavns politi for 1872¹ kan man om den socialistiske agitation i 1872 læse følgende:

»Den i sommeren 1871 her i Staden begyndte socialistiske Agitation fortsattes med stigende Voldsomhed ind i Aaret 1872 dels gjennem »Socialisten« og dels ved idelige offentlige Møder baade i Staden og dens Omegn og Provindserne. I Marts Maaned blev Anstifterne og Lederne af bemeldte Agitation Louis Albert François Pio, Poul Johansen Geleff og Harald Valdemar Brix af den af dem stiftede »internationale Arbejderforening« her i Staden valgte til som Stormester, Kasserer og Sekretær at udgjøre Foreningens Bestyrelse. Den 1ste April gik Foreningens Presseorgan, Bladet »Socialisten«, over fra Ugeblad til Dagblad. Kort efter begyndte Murernes Arbejdsnælggelse, og den 2den Maj sammenkaldte den nævnte Bestyrelse et saakaldet Folkemøde til den 5te s. M. paa Nørrefælled her i Staden. Den 3die Maj blev Undersøgelse mod de trende Ovennævnte for Statsforbrydelse indledet ved Kjøbenhavns Kriminal- og Politiret, og Dagen efter blev Afholdelsen af det ovennævnte offentlige Møde som

farligt for den offentlige Fred og Sikkerhed i Henhold til Grundlovens § 88 forbudt². Da Førerne ikke desto mindre paa et samme Dags Aften i den internationale Arbejderforening afholdt talrigt Møde opfordrede til at afholde Mødet trods Forbudet og paa en tilstrækkelig tydelig Maade gave tilkjende, at Mødet i fornødent Fald skulde gennemføres med Magt, bleve de i Nattens Løb anholdte og Dagen efter ved Retskjendelse fængslede. De Forsøg, der ikke desto mindre til den fastsatte Tid bleve gjorte af den omkring Nørrefællad forsamlede Menneskemasse paa at trænge ind paa Fælleden, forhindredes af den offentlige Magt. Forhøret over de ovennævnte Arrestanter og en Del andre, der for Modstand mod Politiet eller anden Deltagelse i de den 5te Maj stedfundne Uordener vare inddragne i Sagen, blev sluttet den 23de Juli, og under 5te August næstefter bleve de trede Ovennævnte sat under Tiltale for Statsforbrydelse og Forbrydelse mod den offentlige Myndighed og Orden m. m., hvilken Sag først har fundet sin endelige Afslutning ved Højesteretsdom af 6te August d. A., ved hvilken de nævnte 3de Arrestanter for de ovennævnte Forbrydelser bleve dømte til Forbedringshusarbejde, Pio i 5 Aar, Geleff og Brix hver i 3 Aar. Efter en af dem indgiven Ansøgning om Benaadning var bleven afslaaet, bleve de den 15de August sidstleden afleverede i Vridsløselille Forbedringshus.«

I sin beretning føjer politidirektøren til, at den agitation, som de dømte ledere havde rejst, var blevet fortsat af andre. Hvad politidirektøren ikke skriver, er, at man fra politiets side gjorde, hvad gørligt var, for dels at sprede mismod i »Internationale«s medlemsskare, dels bestræbte sig for ved økonomiske tilbud at formå lederne til at emigrere. Det største held i så henseende havde man med Louis Pio m. fl., der den 23. marts 1877 forlod Danmark godt betalt af politiet herfor. Mindre kendt er det, at politiet fra den socialdemokratiske bevægelses aller-

Karetmager Kruse, C. Würtz og kedelsmed Gronemann

første tid udfoldede voldsomme anstrengelser for at »købe« de daværende ledere. Selv om der i de efterfølgende Würtz-breve ikke findes noget, der direkte kan støtte formodningen om Würtz's forbindelse med politiet, er der meget i oplysningerne vedrørende hans afrejse til Amerika, der tyder på, at Würtz var blandt dem, der lod

sig »købe«, og under alle omstændigheder taler brevene deres tydelige sprog om hans dobbeltspil med socialisternes modstandere.

Ovenstående udsnit af politidirektørens beretning fortæller os især om begivenhederne i maj 1872. På Det kgl. Bibliotek har man i Cordt Traps³ autografsamling (Ny kgl. samling 3525 4to) syv breve fra cigarmageren Johan Carl Christian Würtz til Angelo Haase⁴, redaktøren af »Folkets Avis«. Seks af brevene er skrevet i maj 1872, medens det sidste er skrevet i varetægtsarresten på Christianshavn den 10. maj 1873. Selv om tidligere historikere har draget den slutning, at Würtz i sin væremåde havde visse moralske brist, turde brevenes indhold alligevel i betragtning af Würtz's placering i arbejderbevægelsen som sektionsformand for cigarmagerne og senere som afløser af Louis Pio som formand for Internationale være meget overraskende.

C. Würtz fødtes den 21. maj 1832. Hans far var smedesvend og hed Daniel Würtz. Moderen hed Lorentze Christiane Face før giftermålet. Würtz blev optaget på Opfostringshuset, og man kan finde ham i Opfostringshusets fortegnelser over elever fra 1833 ff. (protokol nr. 256). I oktober 1846 bliver han konfirmeret, og indtil han i 1848 kommer i lære hos tobaksspinder V. F. Schram, kan man finde følgende lærekontrakter vedrørende ham: 1) med bødtermester Holst, 2) med drejermester Lahmeier, 3) antaget ved artilleriunderofficersskolen (i forbindelse hermed finder man en bemærkning »afskediget i 1848«), 4) militæret. Würtz var altså en »søgende« ung mand, inden han 16 år gammel finder frem til cigarmagerfaget og bliver udlært i dette. Efter nogle arbejdsår i provinsen finder vi ham som soldat, han bliver underofficer ved artilleriet, og i årene 1856-60 var han ved hestgarden, en periode, der prægede ham for livet, ved en bestemt lejlighed gav han således udtryk for sin respekt for kongen og

den ærlige religion. Den 9. april 1860 indgår Würtz ægteskab med den 32-årige Anne eller Anna Helvig Larsdatter, født i Jerup. I 60'erne arbejdede han som cigarmager i København. Det fremgår af hans brev af 13. maj 1872, at han i tre år havde »faret til Søes«.

I november 1871 var Würtz blevet valgt til formand for cigarmagernes sektion⁵, og han var dermed blevet placeret blandt den lille skare af pionerer, der under store vanskeligheder skulle vække datidens passive arbejdere, som ikke forstod den tale, der blev ført fra den nye bevægelses talsmænd. Det skal siges om Würtz, han var agitator mere end organisator. Han var en mand, hvis skjulte handlinger kom til at stå i stærk kontrast til det, han officielt gav udtryk for. Würtz var Pios trofaste våbendrager; medens Pio i vinteren 1872 opholdt sig i Genève, forsøgte man fra oppositionens side at få ændret foreningens statutter, således at de valgte »bestillingsmænd« kom til at stå i et rent tjenesteforhold til foreningen, så denne som øverste myndighed kunne kontrollere deres forretningsførelse og om fornødent give dem tilhold eller afskedige dem. Hertil kom yderligere en diskussion om Brix's regnskabsførelse, som man fandt mindre betryggende. I disse diskussioner finder vi Würtz som den fraværende Pios talsmand. På et sektionsformandsmøde den 28. januar 1872 er han således den eneste, der stemmer mod et forslag om, at man skal nedsætte et udvalg, der skal undersøge bestyrelsens regnskab og forretningsførelse. Oppositionen fik ikke større held med sine anstrengelser, glæden over Pios hjemkomst og hans indflydelse gjorde, at der kun vedtoges uvæsentlige ændringer i lovene, og ved valget til bestyrelsen den 29. februar og 1. marts 1872 valgtes Louis Pio, Harald Brix og Povl Geleff til bestyrelsen med de største stemmetal, medens Anthon Nielsen Mundberg som oppositionens kandidat blev første suppleant og Würtz anden suppleant.

Det første af de syv breve⁶, som bringes her, er skrevet umiddelbart efter begivenhederne på fælleden den 5. maj, og man kan deri læse, hvorledes Würtz påberåber sig sin ret til som suppleant at træde ind i bestyrelsen. Desværre foreligger der ingen oplysninger om Würtz's tidligere brevveksling eller aftaler med Haase, men det er en kendsgerning, at der tidligere har været kontakt mellem disse to. Würtz taler således i brevet af 13. maj om et råd, han havde fået af Haase i vinteren forud. Brevet af 7. maj 1872 fandt også i sin helhed straks optagelse i »Folkets Avis« som artikel.

Internationale⁷ [Skrevet $\frac{7}{5}$ 1872]

Paa et Møde i Føniks⁸ for de strikende Murere⁹ som blev overværet af circa 500 Murere blev der i Tirsdags efter et Forslag af Murer *Grøn* valgt et Udvalg af 5 Muursvende som skulde indfinde sig ved Internationales Sektions-Formandsmøde iaften, for der at samle et lignende Antal med hvem de senere vilde indgaa til Etatsraad Crone¹⁰ med en Anmodning om at maatte afholde et Arbeidermøde hvor Arbeiderspørgsmaalet kunde drøftes.

Sektionsformandsmødet var besøgt af henved 30 Sektionsformænd, men efter en lille Debat hvori Kredsformand *Mundberg*¹¹ i sine forskellige Udtalelser lig Kamæleonens hvert Øieblik skiftede Farve og snakkede baade for og imod, vedtoges det at afspise Murerne med den Besked at de kunde søge 5 Makkere hvor de fandt dem. De stakkels Murere som havde meent at de her, hvor ethvert Fag fandtes repræsenteret kunde finde den Bistand, de behøvede, maatte lade sig nøje dermed, [side 2, l. 4] Borger *Mundberg* og hans Adjudant Snedker *Forsberg*¹² havde knap Tid den Aften og dermed var det forbi.

Derefter skredes til Valg af en foreløbig Bestyrelse. Cigarmager *Würtz* gjorde med Kraft gjældende at han i

følge sidste Bestyrelvalg var Supleant og altsaa, da han nærede ubetinget Høiagtelse og Deeltagelse for den anholdte Bestyrelse og agtede at følge den af dem angivne Vei ikke vilde opgive den ham tilkommende Ret. Valgtes derfor tillige med *Mundberg* og 4 Repræsentanter til foreløbig Bestyrelse.

Redaktør Angelo Haase

Et lille Spørgsmaal som reistes over hvorledes man burde forholde sig med Foreningens Pengemidler gled Borger *Mundberg* let over.

Til Slutning bragte den uegennyttige Borger A *Toucher*¹³ – som mærkeligt nok paa Borger *Mundberg*s Anbefaling tilstedes Adgang til Sektionsformændenes Møder – en flittig Hilsen fra den anholdte Bestyrelse hvori han stærkt fremhævede at naar man blot forholdt sig stille og rolige som pæne Mennesker vilde det væsentlig paaskynde at de Hrr atter løslodes.(?) Iøvrigt var han stærkt bevæget idet han meente at hans Forhold til den anholdte Bestyrelse¹⁴ var af den Beskaffenhed at han sikkert om Onsdagen vilde blive sat under Anholdese

I Foreningens Lokale – Mødet holdtes nemlig i et mindre Værelse – havde der imidlertid samlet sig henved 200 Medlemmer, som forslog Tiden med deels ved at synge

Socialisternes March¹⁵ accompagneret af Fortepiano, dels ved at lytte til en Muursvend og en Arbeidsmand fra Tolboden der begge optraadte som Talere.

Efterskrift: De bedes selv finde Rede i disse løse Punkter som jeg her har anført, da jeg endda efter Mødet ved min Hjemkomst blev meget forsinket, og maatte gjøre det i Hast.

Rettelser: Paa 2den Side 4 Linie bedes følgende bemærket – – Snedker Forsberg der lig en anden Ulykkesfugl indfinder sig hvergang der hændes en Ulykke og hans værdige Sidestykke Bjørnbakkeren Mundberg har Chan-gerne for sig havde knap Tid iaften

Det efterfølgende brev, der er skrevet 5 dage senere, er et referat af et møde i Internationale, som han stiller til rådighed for »Folkets Avis« i det omfang, det har interesse. I sin formandstid var Würtz uenig med sin bestyrelse i spørgsmålet om offentliggørelse af foreningens regnskaber, da han var imod at »give Storbørgerbladene og det nationale Parti Lejlighed til at kigge i vore Kort«. På denne baggrund må også dette brev virke besynderligt, men man får måske en anelse om baggrunden for det, når man læser hans omtale af »et Tilfælde«, der utvivlsomt hentyder til et af Würtz's ophold i detentionen.

Det er ganske ejendommeligt, at Würtz bruger den liflandske statsmand og æventyrer Patkuls navn; det kunne tyde på, at han har kendt og har en vis sympati for ham.

Hr Hase

[Skrevet 13/6 1872]

Paa et Diskussionsmøde som i Løverdags Aftes afholdtes i Internationale hvorpaa Foreningens Anliggender drøftedes underrettede Mundberg Forsamlingen om at 15

Rigsdaler som ved en tidligere Leilighed vare indsamlede vare tilstillede de 3 Anholdte og anmodede Foreningens Medlemme om at tegne sig for ugentlige Bidrag, saa at de – – da de vare blottede for Pengemidler – – dog kunde sættes i Stand til at tilfredsstille deres Fornødenheder og føre et efter Omstændighederne behageligt Liv. Endvidere at han havde næret det Haab at der skulde have været afholdt et Møde i det Frie igaar, hvilket imidlertid var glippet, idet nemlig Etatsraad Crone havde negtet en Deputation af Arbeidere, som i den Anledning havde indfundet sig hos ham, ikke allene at afholde dette, men ethvert Møde af den Beskaffenhed i Fremtiden. Han paaviste Nødvendigheden af at Murerne strike gennemførtes at enhver af yderste Evne understøttede den, han troede at kunne forudsige et godt Resultat idet nemlig der herskede en ypperlig Enighed blandt Murerne og at Mestrene sandsynligviis med det første indgik paa Svendenes Fordringer*.

En stor Fare truede imidlertid Foreningen idet den nemlig stod Fare for at miste sit Organ¹⁷ da Underbalancen var temmelig betydelig og enhver burde søge at udbrede Bladet Fx ved at forlange det til Læsning paa Beværtninger, købe hos dem der averterede i Bladet o. s. v.

* Jeg tænker meget over hvor Deres forskjellige Referater navnlig om Murerne Sammenkomst i Føniks¹⁶ skriver sig fra idet de nemlig ere feilagtige. Murerne tænker saa lidt paa at give efter at indrømmes deres Fordringer ikke snart, paatænker de almindelig Nedlæggelse overalt af dem som for Tiden arbejder. Sympathien hos de andre Arbeidere er levende. Bidragene strømme rigeligt ind og efter de forskellige Udtalelser her at dømme er alle Laug og Foreninger villige til skænke dem alle deres disponible Penge blot de fastholder deres Fordringer. Jeg raader Dem at forsyne Dem med Fodtøi itide, kun Hensyn til Murerne afholder Skomagerne fra at skrue, men er Murerne færdige da har de samme Dag Skomagerne paa Halsen. At købe Cigarer paa Lager behøver De ikke jeg har mine egne Tanker om Skruer og vil søge at gjøre dem gjældende blandt Cigarmagerne, i l[ille] Kirkestræde er det umuligt.

– – – Ved en Opgjørelse af Bladets Regnskab igaar har Underballancen viist sig at udgjøre 40 Rigsdaler for sidste Uge muligt udkommer Bladet ikke meer. Der opfordredes til at tegne sig for ugentlige Bidrag for at støtte det. Jeg troer nu ikke den Standsning vil være af nogen Varighed men Bladet snarest muligt vil udkomme igjen med Toucher som Redakteur. Der stikker sikkert en Rævestreg under denne Historie. Det maa – synes jeg – være indlysende at naar Underballancen Uge for Uge formindskes Abonnentantallet stadigt forøges og naar endvidere tages i Betragtning at det dog maa ligge i de Mænds Interesse som hidtil har forstrakt Bladet med Penge – at holde det gaaende, da troer jeg som sagt ikke den hele Historie. En af de Mænd som har Penge i Foretagendet en Grosserer Jensen¹⁸ talte jeg med i Aftes han mente nok det vedblev at udgaa. Underbancen troer jeg heller ikke paa, og er der nogen fremkomer den ved Smøleri og upaalidelige Bude idet de udebliver med Penge og det Hele saaledes udeblev Fx et Bud med Penge for 3 Quarterer i denne Uge. – – – Dog tilbage til Sagen. Efter at forskjellige Talere hvoriblandt Forsberg talte for Murer Skruen, og Würtz for at Arbeiderne burde værne om den Smule Frihed der var dem indrømmet, nægtede Politidirekteuren dem Tilladelse til at afholde et Møde, burde en Deputation begive sig til Kronprindsen¹⁹ og anmode om Tilladelse dertil det var ligefrem en Æressag for Arbeiderne at faa et Møde bragt istand, om ikke for andet saa for at vise at de som fredelige Mænd kunde mødes og gaa hver til sit igjen, hævdedes Mødet med kraftige Hurraer for Borgerne Pio Brix og Geleff. Mødet overværedes af saamange Localet kunde rumme.

Hr Hase

De bedes benytte disse Meddelelser saafremt de har noget Værd for Dem med Varsomhed, min Person behøver De

ikke at skaane, jeg angrer kun ikke at have fulgt Deres Raad i Vinter. I hvad De end hører om min Person udbeder jeg mig en skaansom Bedømmelse af Dem, en Mand som har været Hestgarder 4½ Aar, har faret til Søes 3 Aar, maa absolut fra disse forskjellige Stillinger medbringe endeel Raahed, det Arbeide jeg har kan ikke tilfredsstille hverken min Aand eller mit Legeme altsaa skeier man ud engang imellem. Jeg veed nu ikke om De er enig med mig deri det er blot en Undskyldning jeg efter en meget piinlig Selvbetragtning har gjort mig selv, vare de Hr P. B. G. paa fri Fod vilde jeg træde tilbage, men da jeg troer der er noget underfundigt i Gjære med de andre er det umuligt jeg maa holde lidt Øie med dem for naar Tiden kommer at gjøre Arbeiderne opmærksomme paa at der blot bliver trukket omkring med dem. Dagstelegrafen skriver som De har seet at jeg havde et Tilfælde²⁰ igaar, mon den har gjættet sig dertil? Forresten er jeg den tak skyldig derfor, den viser mig kun det Udbytte baade jeg og saamangen Anden har havt af at være Socialist, forresten skal det ikke hændes tiere idet jeg har gjort baade mig og min Familie det Løfte at afholde mig fra sligt for Fremtiden.

ærbg.

Patkull

Jeg haaber vist De kjender
mig trods dette antagne Navn

Det næste brev er en følge af en ledende artikel i »Folkets Avis« den 15. maj. Artiklen har samme overskrift som Pios berømte artikel fra »Socialisten« den 2. maj »Målet er fuldt«. Haase omtaler arbejderbevægelsens ledere på en meget nedsættende måde og betegner dem som tugthuskandidater, ladegårdskandidater, gadedrenge o. s. v. Sig selv og C. V. Rimestad tildeler han rollen som arbej-

dernes sande og egentlige venner. I slutningen af artiklen deler han socialisterne i to grupper, nemlig forledere og forledte – det er dette »Skjel mellem de forskellige Ledere«, Würtz hentyder til i sit brev.

Hr Hase

[Skrevet ^{15/5} 1872]

Deres Artikkel i Folkets Avis for idag²¹ har jeg læst, og den har paa mig frembragt den af dem tilsigtede Virkning. Jeg har aldrig anbefalet nogen Arbeider at gjøre Strike, tvertimod jeg har ved flere Leiligheder ivret derimod, da jeg vidste at de kun benyttedes som et Agitationsmiddel, hvilken Andeel jeg havde i Mødet paa Nørrefællend er Dem bekjendt og trænger ikke til nogen Forklaring. Jeg har ved flere Leiligheder havt den Ære at tale med Dem, og De vil have indseet, at jeg stedse har opfattet de socialistiske Lærdomme i deres ædlere Betydning; unegteligt har jeg ladet mig lede af en vis personlig Hengivenhed for DHr Pio og Brix. Da jeg efter deres Arestation udtalte at jeg agtede at betræde den af Dem indslagne Vei skeete det kun for at modarbeide en Mand, der forsøgte det samme, kun ad en lumskere Omvei og paa en mindre ædel Maade. Da jeg nu seer at De agter at gjøre Skæl imellem de forskjellige Ledere, kan jeg ikke tro andet end at De agter, at tildele mig og nogle andre Arbeidere en Rolle deri, tro ingeniunde det er Feighed naar jeg beder Dem skaane os, for Dem ydmyger jeg mig, var det i Dagstelegrafen lo jeg derad. Jeg har mange og store Feil, og beder Dem ikke at tilintetgøre den Smule Agtelse jeg endnu har for mig selv. De har flere Gange velvilligt raadet mig, men jeg har først for silde agtet derpaa. Erindre Dem for 14 Dage siden, den Mand²² som nu staaer i Spidsen for Foreningen sammenkaldte Bestyrelserne for samtlige strike Kasser, og foreslog dem at sammensmelte samtlige Kasser til en fælleds,

og da stadigt holde en strike gaaende, traadte jeg iblandt 100 Mennesker frem og reddede Cigarmagerens Kasse samt tilintetgjorde hans Plan, den Mand er siden den Tid min Uven, og vidste jeg ikke at han ikke har opgivet sin Plan, men snarest agter at sætte den i Værk, for ved den at fremkalde Arbejdsløshed, uden hvilken en saadan ikke kan trives, da meldte jeg mig ud af Foreningen imorgen, nu er det min Pligt at blive, og vel er jeg international, men jeg sværger som en dansk Mand at anvende min yderste Evne og Kraft paa at bekæmpe ham og hidføre den Orden De antyder og som jeg troer er den nødvendigste for os alle.

Med Høiagtels
ærbg.
C Würtz
Cigarmager

De bedes undskylde min slette usammenhængende Skrift da det er skeet i Hast

Würtz's bøn om at blive genstand for en »pænere« omtale end de andre blev hørt. I »Folkets Avis« den 16. maj bringer Haase i en artikel navnene på en del af forlederne, men Würtz slipper nådigt, idet hans navn ikke nævnes, da han kun tages med i »opsamlingsbegrebet« »o. s. v.«. Det er herfor, Würtz takker i nedenstående brev. I artiklen i »Folkets Avis«, der har overskriften »Hvorledes er det muligt«, får man ellers et meget chokerende indtryk af den sprogbrug, der benyttes af arbejdernes modstandere. Det hedder således: »Saa sandt som Arbejdets Ret og Arbejdernes Vel er et hæderligt og retfærdigt Formaal, saa ned med den røde Klud, der kun har været et Mærke for lovløse Forbrydere og styverfængende Gøglere. Ingen Arbejder, der agter sin Stand, kan nedværdige sig til at træde under den, og kun hvor dette Mordbrænderflag er

strøget, kan der være Haab om med Fredens eller Stridens Midler at vinde nogen Sejre.»

Hr Hase

[Skrevet ¹⁷/₅ 1872]

De takkes fordi De lod mig slippe med »o s v«. De har sandsynligviis læst Socialisten idag, Forfatteren til den Artikkel mod Hr Bøegh²³, er saa vidt jeg veed, Hr Loria²⁴, dog tør jeg ikke med Vished paastaa det, men enten har han skrevet den, eller den ledende Artikkel, ialtfald skal De blive nærmere underrettet derom; Artiklen om Arbejderforeningen af 1860 Regnskab²⁵ var af ham.

Jeg overværede igaarftes et Sektionsformandsmøde, og vil tillade mig at gjøre Dem bekendt med de vigtigste Gjenstande som forhandlede, og som muligt kan have Interesse for Dem.

Der indsattes en Komitee* bestaaende af 5 Medlemmer, til at modtage og kontrollere de frivillige Bidrag som muligt maatte indkomme til Bladet, foreløbigt er det kun gaaet smaat dermed. Bladet talte igaar 2700 Abonnenter, Redaktionen meente at naar de naaede lidt over 3000 var Bladets Eksistents sikkert. Mundberg reed sin gamle Kjøphest om Oprettelsen af en fælleds Strikekasse, ligeoverfor et lille Mindretal falder det mig vanskeligt at gjøre min Mening gjældende mod Mundbergs, da han altid er eskorteret af en Flok radikale Snedkersvende. De maa dog tiltro mig en Smule Menneskekundskab, og jeg forsikrer Dem, at efter forskjellige Samtaler jeg har havt med Mundberg, er jeg kommet til det Resultat, at Arbeidersagen er for ham en aldeles ligegyldig Ting, men at han kun søger at fremme egne personlige Formaal, hvorfor da ikke bekjæmpe ham? Jeg udtalte min Mening for Dem sidst vi talte sammen, at naar ethvert Fag havde

* Hvori jeg selv modtog en Plads.

en saadan Kasse vilde man dermed kunde stifte megen Nytte, som Fx til Udlaan eller Understøttelse i arbejdsløse eller trange Tider, hvorfor da give en Spekulant det Hele at regjere over? Efter nogle Vanskeligheder lykkedes det mig at bringe det til at hvert Fag særskildt sammenkaldtes og udspurgtes, og da jeg som Bestyrelsesmedlem har Ret til at overvære ethvert Møde har jeg ikke opgivet Haabet endnu. Paa Løverdagaften foreligger Spørgsmaalet: Hvorledes er Arbejderens Stilling i Samfundet, og ved hvilke Midler kan han hjælpes, til Diskussion, Da baade Mundberg og hans Drabanter der ere de faa, agter jeg at føre et Hovedslag imod ham ved at vise at den ingenlunde fremmes ved de af ham antydede Midler.*

En meget livlig Diskussion udspandt sig over det Spørgsmaal, om, hvorvidt man burde ansøge om Tilladelse, til at holde Folkemøder, eller vente til Bestyrelsen blev løsladt, nogle foresloge at anlægge Sag mod Politidirektøren, men til Slutning enedes man om at udsætte det til Bestyrelsen kom paa fri Fod, da det for Tiden skortede paa Talere, og man muligt af den Grund vilde prostituere sig. Jeg havde igaarftes Leilighed til af Løbe N. paa de nye udstedte Kort at see -- saafremt de virkelig alle ere bidragydend Medlemmer -- at Foreningen tæller 5020 Medlemmer, og med den Enighed der er tilstede var det ønskeligt, om der kom nogle ind som forsøgte at lede den hen i en ædlere Retning. De Hr Hase er en Umulighed, De er paa Grund af Deres Artikler de senere Dage høitideligt erklæret i Rigets Akt, men jeg vil dog haabe at det snart kan skee at De -- saafremt De selv maatte ønske

* Da jeg igaarftes forholdt Mundberg at der ad Foreningens Vei burde arbeides for at Murernes strike endtes, svarede han mig at det aldeles ikke var Foreningens Sag da Murerne selv havde begyndt den. De vil derefter selv kunne karakterisere ham, da Agitationen dog er udgaet fra Internationale.

det – – uforstyrret kan møde ved vore Forhandlinger som Referent.

ærbg.
C Würtz
Cigarmager

Efterskrift:

Disse Meddelelser ere af aldeles privat Natur og ikke til Optagelse i Bladet, uden De muligt kunde finde enkelte Punkter deri som vare tjenlige. Dersom min Correspondance skulde genere Dem, bedes De tilkjendegive mig det, jeg har blot udfyldt en ledig Aften dermed. C W

[Skrevet 18/5 1872]

Hr Loria har ikke skrevet nogen af de 2 Artikler igaar, men derimod den idag om »Vore Friheder«²⁰ o. s. v.

I det efterfølgende brev giver Würtz Haase et meget udførligt referat af et diskussionsmøde i Internationale. Motivet til referatet må sikkert søges i Würtz's sidste linie i brevet – det var en modydelse for en støtte, Haase havde foranlediget, at familien Würtz havde fået.

Hr Hase

[Skrevet 19/5 1872]

Diskussionsmødet iaftes, var det meest indholdsløse og intetsigende jeg endnu har overværet. Det af mig antydede Hovedslag kun ikke finde Sted, eftersom Mundberg ikke engang overværede Mødet, men sad som en Kræmmer i sin Bod (Contorret) og solgte røde Kort. A Toucher aabnede Mødet med en Tale, hvis Indhold er mig umuligt at gjengive, saameget kan jeg dog sige Dem, at den ingenlunde belyste Arbejderens Stilling i Samfundet paa den rette Maade, og heller ikke paaviste ved hvilke Midler den kan forbedres, men vel forværres. I det Hele taget gaaer der en saa nisseagtig, og umandig Tone,

igjennem alt hvad Toucher siger og skriver, at man vel skjænker det en øieblikkelig Opmærksomhed, men lige-saa hurtigt forsvinder igjen, uden at efterlade noget Indtryk. Hr Rimestad bruger Ordet afhaspe om Geleffs Foredrag, det samme Udtryk kan anvendes paa den unge Toucher, idet han afhasper hvad Spindekonen – den gamle Toucher – har spundet. De 2 Herrer hører forresten ikke til de Personer hvis Omgang jeg ynder, til den Gamle bærer jeg et gammelt Nag fordi han i sin »Kjøbenhavns Mysterier«²⁷ har sat den hæderlige Dr Dampe²⁸ i Klasse med Tugthuuskandidater. A Toucher har igaar modtaget et Brev fra Geleff, hvoraf det fremgaaer, at der er indtraadt en betydelig Forbedring i hans Stilling – idetmindste – idet det er blevet ham tilladt at erholde Skrive-materialer, Bøger, o s v. Jeg selv talte ogsaa, og forklarede – hvad De vistnok selv maa indrømme – at Arbejderens Stilling i mange Tilfælde kunde være bedre. Jeg gjennemgik de forskjellige Maader man havde forsøgt at forbedre den paa, som fr Ekx Huusholdningforeninger Folkebanker striker Skruer o. s. v. paaviste hvorledes de hidtil gjorde Forsøg navnlig med Huusholdningforeninger hidtil havde været resulttløse, ikke just fordi der ikke kunde udrettes noget godt med dem, men af den Grund at Arbejderne, som i Almindelighed savnede de fornødne Kundskaber, maatte lade slige Foreninger bestyre af Forretsningsførere som i 9 af 10 Tilfælde bedrog dem.* Jeg forklarede man kunde undgaa de fordærlige striker, ved at oprette, de saa ofte til Dem omtalte Kasser. Omendskøndt jeg smurte lidt tykt paa, da jeg omtalte Arbejderens fortrykte Stilling i Samfundet, lykkedes det mig kun at høste et svagt Bifald – men bedre Lykke næste Gang.

En stormende Lykke gjorde derimod en Mængde senere Talere, som – paa deres Maade, kritiserede Hr Bøghs

* Efter den mig af Dem skænkede Bog.

sidste Artikler i Folkets Avis. De vilde have tilbragt en kostelig Aften hvis De havde staaet i en Krog og hørt det, en 60aarig Pensionist (Bouttrup) foreslog saagar at lade en Indsamling foretage, og for det indkomne forskaffe Hr Bøgh en Plads paa Bidstrup²⁹. De har lovet mig Discretion skulde det imidlertid ved et Tilfælde røbes at jeg correspondere med Dem, skal De ikke tage Dem den Ting synderlig nær. Vel er Hr Bøgh i de senere Dage faret slemt i Harnisk, men jeg skylder ham for meget for de mange smukke Ting jeg har læst af ham, til at jeg ikke for hans Skyld turde vove at bryde en Landse. I det Hele taget gaaer det op for mig, at min Plads ikke kan være der ret længe, thi hvad jeg hører af andre, og hvad jeg selv vil fremføre, maa dog være bygget paa en Smule Tænkning, eller Kundskab, men ved at høre de Syllogismer – om de kaldes saa – som der fremsættes, snurrer det rundt for mig saa jeg gaaer aldes fra Concepterne. Mødet endtes med at Dirigenten foreslog at foretage følgende Indsamlinger til

- 1) Bladet Socialisten
- 2) til den anholdte Bestyrelse
- 3) til Muursvend Grøn
- 4) til Murerne Strike

Naar man nu betænker at der er indkommet igaaraftes med det i Ugen indsamlede til Socialisten 53 Rigsd. 2 Mark 8 Skill.

til Bestyrelsen ialt circa 38 Rigsd. hvoraf 2 Gange 15 R. er den tilsendt

til Grøn 5 Rigsd. 2 Mark 6 Skill.

til Murerstriken paa Contoirtet i Kir[ke]st[ræ]de 45 Rigsd. i Gothersgade muligt 10 à 12 Rigsd.

vil De indsee at det ikke er saa billigt at være Socialist.

Murerne havde til idag forlangt en Understøttelse af 90 Rigsdaler som De af ovenstaaende vil see er der ikke indkommet saameget, desuagtet ere de ikke forknytte, men ville tredie Pintsedag foretage en større Skovtour. Dog skriver denne Meddelelse sig fra en halv Snees af de mere velhavende, som man stadigt seer med $\frac{1}{2}$ Baier foran sig i Lokalet. De mange som maaske idag ikke har 1 Stykke Brød i Huset har jeg ikke talt med. Da jeg i den senere Tid er blevet mere mistroisk, opdagede jeg tilfældigt ved at kaste Øiet hen over Forsamlingen, at den for en stor Deel bestod af aldeles nye Medlemmer af en simplere Slags som vistnok have ladet sig indmelde for Plaseer-Skyld, som man siger. Det er Mundberg ligegyldigt blot de betaler, han er Kjøbmand og driver Forretningen som Kjøbmand. Iøvrigt undrer det mig at han, som i Vinter opponerede saa stærkt imod Bestyrelsen, og fordrede at eftersee deres Regnskaber, nu afholder andre fra at eftersee sine, og dog maa der indkomme ikke saa ubetydeligt, efter Løbe Nr paa Kortene har jeg saaledes udregnet, at der i de sidste 14 Dage maa have været en Tilgang af circa 700 Medlemmer, hvilket Bladet for dag stadfæster. Hvilket udgjør en Summa af omtrent 58 Rigsdaler, De kunde dog spørge hvortil han anvender de mange Penge. Jeg veed ikke om De har hørt at Kammerherreinde Berling³⁰ har tilbudt at gaa i Caution for Pio, hans Aktier staa særdeles godt hos Damerne, da jeg igaarftes opholdt mig paa Contoret var der flere Damer – De maa nemlig vide at Damer ogsaa kunne være Medlemmer af Foreningen, de kaldes da og skrives for Borgerinder – for at indbetale Pengebidrag til ham, de forhørte sig synlig rørte til hans Befindende og forespurgte om det ikke var muligt at sende ham en eller anden Behagelighed. Som nogle af de fornemste Borgerinder, kan jeg foruden Borgerinde Mundberg nævne Dem en Frøken Jørgensen³¹, (Søster til Redakteuren) en meget dannet Dame

(det vil da sige hvad vi kalder Dannelse) som underholder os med Fortepianospil, Deklamationer, samt Solosang, Frøknerne Toucher o f Der findes ogsaa mangen agtværdige Haandværkerkoner, (navnlig iblandt Skomagerkoner) som i Selskab med deres Mænd skænke det Vaas, som der bliver fremvrøvlet, en Opmærksomhe og Andagt som var en bedre Sag værdig. Skomagerne især ere de værste Vaasere, og skulde jeg ønske Dem en Ulykke paa Halsen skulde det være den at overvære et Skomagermøde som varede en 3 a 4 Timer. De vilde der gjøre Bekjendtskab med en besynderlig Fremtoning ved Navn Hoffensblad. Dog det meste af hvad jeg her har fremført er noget som ingen Interesse kan have for Dem, jeg vil derfor slutte med Tak for den venlige Hilsen De sendte mine Kjære.

ærbg.

C Würtz

Cigarmager

Det sidste brev, som samlingen rummer fra denne periode, er modtaget den 28. maj. Ud af brevet lyser Würtz's uvenskab med og frygt for Mundberg. Efter Mundbergs arrestation er det nu Würtz, der står i spidsen for Internationale, og den mand, som arbejderne troede på, sender i dette brev ikke alene et nyt fyldigt referat af begivenhederne, han beder ogsaa om et lån eller en gave på 5 rigsdaler for sin virksomhed.

[Modtaget 28/5 1872]

[Skrevet 26/5 1872]

Hr Hase

Jeg meddeler Dem herved det vigtigste af hvad der forhandlede paa Fællesmødet i Torsdags (23/5). Da endeel deraf – skøndt urigtigt fremstillet – allerede tilhører Offentligheden, kunde der maaskee være enkelte Ting som De kunde berigtige. Dog beder jeg Dem forud be-

mærke, at om jeg just ikke er en personlig Fjende af Mundberg, saa er jeg det dog af den Feigheds og Umandigheds Politik som han stadigt prædiker og søger at faa indført i Foreningen*. L Bjørnbaks³² Forhold til Internationale kjender De? Hvorledes han i Begyndelsen ledede for Arbejderne, og søgte at hverve dem til at traske i Hælene paa de jyske Gaardmand, har De vist baade læst i Aarshuus Amtidende, og Soliastin. Den første Rivning mellem ham og Socialisterne fandt Sted, da han først paa Vinteren fremkom med sin Adresse til Folketinget, og deri ganske utvetydigt stak Hestefoden frem, idet han nemlig i Forgrunden stillede nogle Fordringer af reen politisk Betydning, som 5te Juni Grundlovens Gjenindførelse, Formindskelse i Udgivterne til Hær og Flaade et c r kort sagt Ting som intet Værd have for Arbejderne, men derimod ganske løseligt berørte slige sociale Spørgsmaal som stod paa Dagsorden hos dem. Da den ingen Tilslutning fandt, blev han fra en Ven til en Uven, og hvorledes han nu fornægter sit Maskepie med Internationale har De fornyligt selv belyst. Jeg er her saa vidtløftig blot for at anskuliggjøre Dem, at den samme Rolle som B spiller i Jylland spiller M i Kjøbenhavn. Ved de forskjellige Foredrag han har holdt saavel for en større Forsamling, som for en mindre, Fx Sektionsformandsmøder og l., har Bs Program stadigt været det fremherskende, og da han stadigt staaer i en livlig Forbindelse med Bjørnbak, og henter sine Instruxer fra ham svaier han lig en Veirhane frem og tilbage efter den Vind der blæser fra Aarhus, teer sig den ene Dag som den meest uvane Tyr og den næste Dag som det nysseligste lille Lam. Jeg har faact den fixe Idée, som jeg umuligt

* Saaledes kalder De jo selv, i en af de senere Dages ledende Artikel om Folketingsvalgene, den Politik som den jyske Folkeforening søger at gjøre gjældende, og jeg forsikkrer Dem Mundberg er ikke et af de mindst udprægede N. af samme.

kan frigjøre mig for at M. en kort Tid forinden vist ikke var ukjendt med den Skjæbne, der ventede de 3 Hrr, og muligt har en Finger med i Spillet, det kan være jeg gjør ham Uret, men nogen Bedrøvelse over Pios Arrestation har han ikke følt, men muligt den modsatte Følelse, idet Veien nu for ham er banet. Ved det omtalte Fælledsmøde, hvor følgende Spørgsmaal vare fremsatte til Forhandling, bør 1) Foreningen for Fremtiden afholde Folkemøder. 2) Om der ikke burde anlægges Sag imod Politidirektøren for Myndighedsmisbrug ligeoverfor hans Forhold til Mødet paa Nørrefælled. 3) Hvorvidt Foreningen burde deeltage i Grundlovsfesten, aabnede Mundberg* Mødet med en kort Tale hvori han tiltalte Forsamlingen som Flok uartige Skoledrenge og gjorde alt hvad han selv tidligere har talt til Løgn, anbefalede den største Maadehold og Orden, Arbejderne maatte ikke tro at de saaledes udendvidere kunde gennemføre en Samfundsreform eller sætte sig op mod Myndighederne, men burde lidt efter lidt søge at hidføre en Forbedring i deres Kaar, og kortsagt en heel Deel, som det skulde have glædet mig at høre af en anden honnet og ærekjær Mands Mund, men som i Mundbergs – – der som jeg kan paavise deels selv under Anonymitetens Maske skriver i deels anbefaler at understøtte et Blad som indeholder hadefulde Angreb, mod Øvrighed og Medborgere – – lyder som en blodig Satire. Jeg fik det Indtryk at han nu da han skal være jydsk Rigsdagsmand, vist gjerne lige som B. vilde fortælle alle Mennesker, at han aldrig har været Medlem af Internationale, men da det vanskeligt kan lade sig gjøre, dog

* Mundberg har i den senere Tid viist en mærkelig Ligegyldighed overfor Foreningens Sager, de senere Møder har han saaledes neppe overværet, Contorforretningerne lader han besørges ved en lønnet Skriver, det her omtalte Møde aabnede han kun paa min Anmodning, og var endskønt Foreningens Formand dog aldeles ukjendt med hvad der stod paa Dagsordenen saa han først maatte underrettes derom.

ialtfald vil børste sig, saa reen som muligt, jeg fandt at han burde have paa Hattepullen, og gav ham det efter bedste Evne.

[Skrevet ²⁷/₅ 1872]

Da jeg standsede her igaarftes og Mundberg idag er blevet arresteret vil jeg yderme, da Kl er halv 2 i Nat fatte mig i Korthed.

Der udspandt sig en heftig Strid mellem mig og M hvor jeg udtalte, at saaledes burde han have udtalt sig fra først da havde vore Sager staaet bedre, hvorledes han som saa ofte havde ophidset os ved sine Taler, og derigjennem bidraget til at gjøre Hundreder af Mennesker brødløse, nu da det var for seent kunde tale saa spagfærdigt, M fralagde sig at have bidraget til at hidføre Murenes Skrue, og fordrede at enten skulde han eller jeg, ekskluderes, Forsamlingen nægtede at ekskludere mig, hvorover M i Vrede forlod Salen, og agtede at udmelde sig strax, men blev dog foreløbig paa et Par af sine Venners Anmodning. De 2 Herrer Toucher udmeldte sig derimod strax, da jeg ikke udtalte noget krænkende mod dem beholder jeg min gamle Mening at det væsentlig er af den Grund at der for Tiden intet er at fortjene ved at være Socialist, men ikke som der stod i Dagstelegrafen fordi Foreningen havde anskaffet en rød Fane. M søgte ogsaa kun en Grund til at trække sig tilbage, og mærk værdigt nok er det altid dem der ere implicerede i Penge-spørgsmaal der forlade Foreningen.

Kort at fortælle efter megen Snak blev det vedtaget ikke at lade sig afholde Folkemøder, men derimod at vente til P. B. og G kom paa fri Fod og da lade dem anlægge Sag imod Autoriteterne, for Myndighedsmisbrug, ikke at deeltage i den almindelige Grundlovsfest, men derimod burde Foreningens Medlemmer samles ved den slesvigske Sten paa Eremitage Plainen og der afholde en

Fest for sig selv. Entreen koster 1 Mark og derfor erholder ethvert Medl et rødt Kort med Ordet Internationale paa, til bære paa Brystet, en Indsamling til en rød Fane er foretaget, hvormeget den har indbragt er mig ubekjendt, dog troer jeg foreløbigt kun 5 Rigsdaler, medens jeg forsikkrer Dem der skal sandsynligtviis hverken blive afholdt Folkemøde, Grundlovsfest eller lignende. Torsdag Aften vil jeg lade afholde et Diskussionsmøde om hvorledes Arbeideren bør stille sig over for de nuværende Forhold, og der vil vi see at komme til en fornuftig Udtale og følge den gyldne Middelvei. Mundbergs Arrestation skal være foranlediget ved en Udtalelse af en Murer, om den tvetydige Maade han udstedte Proklamationen til Arbeiderne paa, om ikke at indfinde sig ved Mødet paa Nørrefælled, idet samtidigt gav dem at forstaa at han dog vilde indfinde sig der, som De erindrer jeg omtalte til Dem, muligt kommer jeg selv i Fidtefadet. Der valgtes en ny Bestyrelse³³ bestaaende af 6 Arbeidere for hvilken – – De vil maaske smile – – jeg kom til at staa i Spidsen, De skulde have seet hvor paatrængende Loria var i Aften, men jeg satte ham smukt i Luften. Der afsendtes Breve og Telegrammer til Aarhus og Horsens, hvori de underrettedes om det forefaldende og anmodedes om at holde tappert ud. Jeg forefandt en Kassebeholdning af circa 42 Rigsdaler deels til Murerstriken, deels Bidrag til Socialisten, og lignde. Bladet har sandsynligt efter Redakteurens Udtalelser iaften kun en stakket Tid tilbage. Hvad jeg her har betroet Dem af det i Aften skeedte, navnlig om Kassebeholdningen og Bestyrelsesvalg er blot privat for Dem, da den øieblikkelige Offentliggjørel deraf upaatvivleligt vil komprommittere mig og gjøre fremtidige Meddelelser umulige, næst Gang mere.

ærbg.

C. Würtz

Hr Haase

[Skrevet 28/5 1872]

Efterskr. Det vil maaske undre Dem at jeg har modtaget denne Post saa meget mere som det var min bestemte Mening at trække mig tilbage, hvis denne Katastrofe ikke var indtruffet, da mine pekuniære Omstændigheder ikke tillade mig at afsee lang Tid fra mit Arbeide, og jeg netop i denne Tid er uheldig stillet, men min rastløse Aand tillader det ikke, jeg kan ikke leve uden at have noget at tænke paa. De har flere Gange Hr Haase tilbudt mig Penge, jeg har afslaaet det da slige Tjenester ikke bør tages Penge for. I forrige Uge saa jeg mig imidlertid – – paa Grund af ringe Fortjeneste tvungen til at pantsætte mit Søndagstøi det er nødvendigt at jeg faar det idag – da jeg muligt kommer til at fremstille mig for Retten, og i det Hele er det nødvendigt jeg har det. Laan eller skjænk mig 5 Rigsdaler Hr Haase, det er et besynderligt Forlangende til en Mand der er en Fjende af vor Forening og maaske imod mig bliver det et farligt Vaaben, skulde det skee har jeg imidlertid taget meget feil af Dem.

ærbg.

C Würtz

Det sidste brev i samlingen er skrevet omtrent et år efter det nærmest forudgående, et år, der for Würtz var meget rigt på oplevelser. Hans hengivenhed for de fængslede ledere var eksemplarisk, hans ledelse af Internationale var præget heraf, han tålte ingen kritik af foreningens styreform, og den måde, hvorpå han forsvarede den »gamle foreningsform«, skulle også til sidst koste ham formandsskabet.

Tanken om et folkemøde eller en protest overfor myndighedernes behandling af de fængslede ledere var ting, han stadig syslede med. På grundlovsdagen i 1872 sam-

ledes man ved den slesvigske sten i Dyrehaven. Det var udenfor politidirektør Crones rækkevidde, men ikke udenfor regeringens, og mødeledelsen fik pålæg om, at den nye røde fane, som var anskaffet, ikke måtte rulles op, men kun placeres ved talerstolen indrullet i sit voksdugshylster. Sidst i juli måned kalder Würtz på ny til møde i Dyrehaven, og sammen med Würtz taler bl. a. repræsentanter for arbejderbevægelsen i Jylland kredsformændene Kruse og Gronemann. Mødet var tænkt at skulle virke som propaganda for det efterfølgende valg i september, et valg, der i øvrigt blev en skuffelse for Socialdemokratiet i København, de opstillede kandidater fik, bortset fra Pio, der i 5. kreds opnåede 199 stemmer, kun ganske få stemmer.

Mere held fik Würtz med en adresse til Folketinget med en klage over politidirektøren og over behandlingen af de fængslede førere. Redaktør Bille foranledigede klagen forelagt rigsdagens medlemmer, men justitsminister Klein³⁴, der havde afløst Krieger, henlagde uden videre de fremsendte klager.

Det vil føre for vidt i enkeltheder at fortælle om Würtz's agitatoriske indsats i efteråret og vinteren 1872. Det skal blot siges, at han holdt et meget stort antal møder ikke mindst i provinsen. Det var under en sådan rejse, at han besøgte Bjørnbak i Viby, hvilket gav anledning til stærk kritik af Bjørnbak, der havde nedværdiget sig til at modtage socialistbesøg. Han riposterede imidlertid med den stærke udtalelse, at han hellere ville have besøg af den skinbarlige fanden end af en uforstående højreredaktør.

Under Würtz's mange rejser i provinsen gærede det i foreningen i København, manglen på en fast organisatorisk ledelse udsattes for stærk kritik, og ved et bestyrelsesvalg i marts blev han under en rejse i provinsen fældet som formand, og en kollega til ham, cigarmager Johnsen,

valgtes som formand med 321 stemmer mod 208 stemmer for Würtz. Man var dog ikke mere utilfreds med Würtz, end at man i april måned ansatte ham som Internationales agitator i provinsen. Den 13. april 1873 kan man imidlertid i »Socialisten« læse følgende:

»Undertegnede tillader sig herved at underrette de ærede Abonnenter paa Bladet »Socialisten« om, at jeg frivillig er fratraadt min Stilling som Ansvarshavende for ovennævnte Blad; samtidig hermed nedlægger jeg herved den mig af Sektionsformændene overdragne Bestilling som Agitator for Foreningen »Internationale«.

København, den 12te April 1873. C. Würtz.

Idet Redaktionen herved takker Borger Würtz for den Troskab, hvormed han har baaret det ikke ringe Ansvar for Bladet, tillader den sig at tilføje, at Bladets Aand og Indhold selvfølgelig ikke undergaar nogen Forandring.

Redaktionen.«

Forhistorien var den, at »Dags-Telegraf« onsdag den 9. april havde haft en artikel med overskriften »Socialistiske Pengeafpressere«, hvori man fortalte, at to borgere, medlemmer af Internationale, havde aftvunget en mand nogle penge under truslen om at ville »offentliggøre visse Gavtyvestreger«. Ugedagen efter, at denne artikel havde stået i »Dags-Telegraf«, holdt man møde i Internationale og vedtog, »efterat der var fremkommet store Beviser imod Borgerne Würtz og Weiss's Fremgangsmaade i den internationale Arbejderforening og dens Formaal, følgende Beslutninger, omtrent enstemmig: at Borgerne Würtz og Weiss *udstødes* af den internationale Arbejderforening i Danmark, hvilket herved kundgøres, ikke alene

for Medlemmerne i Danmark, men for ethvert Medlem af den internationale Arbejderforening, hvor en saadan Afdeling findes.«

Men Würtz skulle jo leve, og han var ikke sådan at slå ud. Tirsdag den 22. april indrykker han følgende annonce i »Socialisten«:

»At jeg efter at være afsat som Formand for den »internationale Arbejderforening«, frivilligt fra-
traadt mine Bestillinger som Ansvarshavende for
Bladet »Socialisten« og som Agitator for Forenin-
gen, samt endelig *udstødt* af Foreningen, ikke alene
i Kongeriget Danmark, men ogsaa i den ganske
Verden, atter – i Erkendelsen af, at Arbejdet adler
Manden – er tyet til mit tidligere Erhverv, at rulle
Cigarer og vil der stadigt i mit Hjem, Springgade
24, 2den Sal til Gaden, leveres en god Cigar til
Nutidens billigste Priser.

Ærbødigst

C. Würtz, Cigarmager.«

Men hvad hans egne partifæller ikke havde formået – at slå ham helt ud – det formåede politiet. Da politidirektør Crone i november 1872 havde afslået et andragende om tilladelse til at holde et arbejdermøde på Nørrefælled, besluttede man at søge foretræde hos kongen for at klage herover. Würtz skulle i spidsen for seks borgere lede en sådan deputation. Henvendelsen herom gik fra hofmarskallatet til justitsministeriet og derfra til Crone med en forespørgsel, om han ikke fandt de anvendte udtryk i begrundelsen for henvendelsen strafbare. Det gjorde han, og Hof- og stadsretten idømte mandag den 5. maj 1873 cigarmager Würtz og Corfitzen, maskinarbejderne Christensen og Weiss, snedker Greisen og den afskedigede kommandersergent Johnsen hver en bøde på 200 rigsdaler

eller simpelt fængsel i 60 dage. Da dommen faldt, havde Würtz lige fået 15 dages fængsel for en bladartikel, derfor finder man hans sidste artikel fra den 10. maj 1873 skrevet i varetægtsarresten på Christianshavn. Brevet og den medsendte artikel, der i høj grad er præget af hans uvenskab med boghandler Loria, lyder således:

Varetægtsarresten paa Christianshavn
d ¹⁰/₅ 73

Efter at have skrevet dette Brev har jeg omskrevet Artiklen.

Hr Haase

Medfølgende Artikkel bedes saafremt den maatte egne sig dertil optaget i Folkets Avis, da jeg forud kjender Deres Mening om Socialisten, har jeg affattet den i en Tone som om den kunde være Deres eget kjødelige Barn. Om det just er korrekt at anføre eller hentyde til hvad der staaer i en Retsprotokol ved jeg ikke; hvis ikke kan De maaske selv give Ordene et andet Sving. Ialfald har Hr Assessor Koch³⁵ da jeg var i Forhør oplæst Loria's Forklaring for mig, og hvad jeg selv, og de andre der vare implicerede i Sagen har forklaret kjender jeg ogsaa. Blot Loria faaer den saa tyk som muligt er jeg tilfreds; hvilket jeg veed De ogsaa under ham.

Men det samme, da jeg nu efter saa lang Tids Forløb, atter tager mig den Frihed at skrive Dem til, tillader jeg mig at omtale en Sag der stiller mig og Weiss³⁶ i et meget uheldigt Lys, overfor Udgiverne af Folkets Avis; for Demokratens³⁷ Regning ere vi nemlig 7 Rigsdaler skyldige for Avertissementer i Folkets Avis, det tilkommer imidlertid ikke os at betale dem, men derimod Grosseer Jensen Pilestræde No 45 da han allerede for længe siden har overtaget alle Forpligtelser angaaende Demokraten, jeg har derfor ogsaa stadigt henviist Budet med Regningen

til ham, hvilken han dog med sin sædvanlige Smaalighed har nægtet at betale, jeg haaber dog ikke De forskaaner ham for fremtidig Rykken. Om et Par Dage skal jeg levere Dem et lille Bidrag angaaende mit Forhold til ham, hvilket De vil kalde alt andet end socialistisk

ærbg.

C Würtz
Cigarmager

P S

De bedes undskylde de hyppige Rettelser, hvis jeg ikke havde haft lidt knapt om Skrivematerialer havde jeg reenskreven Artiklen.

Da De tillige veed at jeg ikke er meget stiv i Ortografien bedes De rette mulige Feiler.

C Würtz

Loriansk

Boghandler Loria befinder sig for Tiden i en meget uheldig Stilling, det er nu endelig gaaet op for ham, at han saalænge har ført andre bag Lyset, til han tilsidst har ført sig selv bag Lyset. Hans Stilling kan for Tiden passende sammenlignes med en Edderkops der har spundet sig ind i sit eget Spind og som dog trods alle krampagtige Anstrengelser for at redde sig ud deraf, til Slutning bliver hængende deri; Et saadant fortvivlet Forsøg paa at redde sig ud af Forlegenheden, seer vi ham gjøre i en Artikkel i Socialisten for i Torsdags, hvilken vi, med hans Tilladelse vil skjænke en Smule Opmærksom; rørende er det tillige i samme Artikkel at see, med hvilken ængstelig Omhu han freder om I A Hansens Ære³⁸, og river ned paa de fæle Mennesker der søger at sætte Klik paa hans gode Navn og Rygte.

Naar Loria som Grund for Upaalideligheden, af den i forskjellige Dagblade fremsatte Beretning om hans util-

ladelige Forbindelse med Pio, og at et fremragende Medlem af Venstrepartiet – I A Hansen – ikke allene har været medvidende derom, men tillige medvirkende til at affile, eller dog bemærket hvor saadanne Affilinger burde foretages i den af Pio skrevne, og til Folketinget indsendte Adresse, anfører at han ikke er og aldrig har været Formand for den provisoriske Afdeling af Internationale, da er dette dog – tildeels kun – Sandhed med Modifikation.

Skjøndt Loria aldrig har ført Titlen som Stormester eller Formand, har han dog faktisk været den ledende Aand i alle Foreningens Anliggender, indtil – saavidt vi mindes medens Foreningen havde sit Standkvarter etsted ude paa Christianshavn – Medlemmerne kjede af alt hans Væsen, og alle hans Gjerninger, pryglede ham ud af Lokalet. Loria er et af disse lysskye Mennesker, der af naturlig Trang til at intrigue, helst gjør det saa skjult som muligt, bag andres Ryg, og vi see ham derfor ogsaa efter at være smidt ud af den provisoriske Afdeling, opdukke i Hovedforeningen, hvor han efter at Würtz er blevet styrtet, – hvortil onde Tunger vil paastaa at han har været den egentlige Ophavsmand, da Würtz var for umedgjørlig og uvillig til at gaa i hans Ledebaand – i den nye Formand »Borger Johnsen«³⁹ skal have fundet et kun alt for villigt Redskab, for sine, for alle Parter, alt andet end heldbringende Intriguer. Som en rigtig fiin Konditor, søger han dernæst at udgive de af ham afgivne Tilstaaelser, for løse, farvede og ufuldstændige Beretninger, af en bekjendt Politiembedsmand, hvilket vi efter de foreliggende Kjendsgjerninger aldeles ikke finder os oplagt til at tage for gode Varer; Men hvis De nu gode Hr Loria vil have at vi skal tro Dem paa Deres ærlige Ansigt, besvar os da et lille Spørgsmaal: Naar De virkelig – for at skuffe Politiinspektør Hertz's Lettroenhed eller lade ham løbe med Liinstangen, for Pio har nævnt I A Hansen som Adressens Forfatter, af hvilken Aarsag har De da

nævnt den samme Forfatter for Deres dyrebare Aandsfrænder? Der var Poliinspektør Hertz dog ikke tilstede! – thi at Internationales Bestyrelse eller dem der bragte Adressen ud i Verden levede i, eller havde levet i den salige Troe, at et fremragende Medlem, eller ialtfald Venstrepartiet havde Æren af, at have bragt dette Barn til Verden, fremgaaer tydeligt, saavidt os bekjendt af de af dem afgivne Forklaringer.

Lykkelige I A Hansen, som, hvis man skulde anlægge Sag imod ham, har en Loria til Forsvarer. Hans Sag er virkelig i gode Hænder.

Og så kommer der en periode, hvor der i »Socialisten« ikke tales om Würtz. I juli antydes det, at man er uden kontakt med ham, idet man 18. juli bringer en liste over de beløb, der er indsamlet og udbetalt til de seks, der blev dømt i forbindelse med deputationen til kongen. Medens de fem kvitterer for beløbet, skriver man om Würtz: »Det bekjendtgjøres herved, at den Würtz tilkommende Part tilbageholdes i et Aar. Hvis han da ikke forinden indfinder sig for at afsone den ham idømte Bøde, afholdes et Fællesmøde, hvor der tages Bestemmelse om, hvortil Pengene skal bruges. Bestyrelsen.«

Vished for, at Würtz nu er i Amerika, kan man få ved at læse et brev, som Fr. Engels⁴⁰ den 26. juli skriver til sin ven Sorge⁴¹ i New York. Han beder heri Sorge hos Würtz skaffe nogle adresser på partifæller i København, da man i Internationale⁴² er uden svar på henvendelser, man har rettet til den danske afdeling. Dette brev må betragtes som bevis på, at Würtz er i Amerika, men først den 19. august skriver man i »Socialisten« i forbindelse med en retssag om forbudet mod offentlig fremtræden med Internationales fane, at dette forbud i sin tid var meddelt Würtz, der nu er udvandret.

I modsætning til så mange andre emigranter rejste Würtz alene til Amerika, sin familie efterlod han her, og de forhold, hvorunder den efterladte familie levede, var alt andet end gode. Den 12. september 1874 finder man således i »Social-Demokraten« følgende notits:

»Til den forestaaende Konfirmation skal Mad.Würtz' ældste Søn konfirmeres, og da hun savner de nødvendige Midler til at skaffe ham en ordentlig Klædning, henvender vi os til Arbejderne med Anmodning om at staa hende bi ved denne Lejlighed. Bidrag modtages paa »Social-Demokraten«s Kontor og Regnskab aflægges i Bladet.

Nogle Arbejdere, der endnu har en Del tilovers for Würtz.«

Formanden for fagforeningernes centralbestyrelse E. W. Klein⁴³ støttede i bladet denne opfordring og sagde: »... her gælder ingen afvigende Meninger, men en god Sag. Om Würtz maa man sige, hvad man vil, men *en* Dyd havde han, og det var den sjældne Energi, hvormed han forstod at rense Arbejderpartiet for urene Elementer. Gak hen og gør ligesaa!« Denne opfordring får nogle anonyme arbejdere til i det næste nummer af bladet at rette en forespørgsel til Klein, idet man er interesseret i at få at vide »... , naar og hvor har »Hr. Formand & Redaktør Würtz« vist den »sjældne Energi« at rense Arbejderpartiet for »urene Elementer« og hvilke urene Elementer menes der? Til hvem af Arbejderne er disse Ord henvendt, hvormed Hr. Klein slutter: »Gak hen og gør ligesaa?« Klein svarer den 16. i bladet, idet han siger, at hans beundring for Würtz og andre af Internationales koryfæer aldrig har været stor, selv ikke i Würtz's glansperiode, da alle var ivrige for at bringe ham deres hyldest, men det må erkendes, at han var en

dygtig agitator og slet intet andet, han duede hverken til at være formand eller redaktør, men som taler var han uovertruffen, hans ildfulde ord rev tilhørerne med. Klein siger videre, at han erkender, at Würtz drev mange gode kræfter bort fra foreningen, men han forstod også til gengæld at spærre vejen for intriganter, og det er det, han mener med sine ord »Gak hen og gør ligesaa«, for d'herrer forespørgere tror vel ikke, at der ikke mere findes urene elementer i arbejderbevægelsen? Endelig siger han, at der er forskel på Internationale dengang og nu og peger på, at grunden til, at Würtz optrådte med en myndighed, der gik ud over de normale grænser, netop var, at arbejderne berusede ham med deres smiger. Det synes man nu at have glemt sammen med så meget andet, men i denne sag drejer det sig ikke mere om Würtz og hans handlinger eller hans private forhold, men alene om mulighederne for at hjælpe hans familie.

Nogle år senere, da Klein kommer i opposition og udsender sit blad »Flyvebladet«, er hans omtale af Würtz knapt så pæn. I en artikel¹⁴ om socialisterne og Venstre omtaler han Würtz på følgende måde: »... den bekendte Formand for »Internationale« Würtz, som efter forlydende for Tiden opholder sig i Amerika, hvor det lader til, at alle fallerede Socialistførere skal samles, for maaske under Barnums⁴⁵ Direktion at give Forestillinger. Denne Cigarmager Würtz, for Resten en forfalden Person...«

I 1878 døde madam Würtz i den yderste fattigdom. Ifølge begravelsesprotokollen lbnr. 3487 boede hun dengang Aabenraa nr. 9, 2. Arkiverne i magistratens 3. afdeling fortæller os, at begravelsen foregik fra Almindelig Hospital, at hun fik almisse, og at hun blev benævnt som »forladt kone«. I hendes papirer er også noteret, at hendes mand, Johan C. C. Würtz den 14. juni 1873 forlod familien, og antagelig opholder sig i Amerika. Dette notat hidrører sikkert fra en rapport, og det er ret sandsynligt,

at Würtz's afrejse fra Danmark er sket nogen tid forinden.

Würtz's pludselige afrejse er utvivlsomt sket med hjælp af politiet. Helt uden fornemmelse af, hvorledes modstandere af den fremvoksende arbejderbevægelse arbejdede med politispioner, har man ikke været i Internationale. Onsdag den 28. maj kan man således læse følgende annonce i »Socialisten«:

»Et stort religiøst Foredrag

holdes i Salonen »Føniks«, Helliggejststræde 13 første Pinsedags Aften Kl. 8½. Referenten af »Folkets Avis« indbydes i Forening med Løgnere, Hyklere, Politispioner og lignende Kreaturer imod gratis Entre. Retskafne Folk lægger Entre efter Behag i en Bøsse ved Indgangen. Foredraget holdes af en Dame.«

Af denne annonce fremgår det, at man har opmærksomheden henvendt på »Folkets Avis«, selv om ordet politispioner i dette tilfælde især er rettet mod en politibetjent Pedersen og »Berlingske Tidende«s referent Poulsen, kan man ikke helt lade ude af betragtning, at man i Internationale i slutningen af maj er blevet opmærksom på Würtz, hvis afrejse var umiddelbart forestående.

Politiet var i de år meget villigt til at betale billetten til Amerika for fremtrædende socialister. Brix skriver således i »Herolden«⁴⁶, at politidirektør Crone rent ud skal have erklæret: »Vi udøver Bestikkelser af Hensigtsmæssighedshensyn, naar vi finder det hensigtsmæssigt, saa lader vi Folk paa den Maade forsvinde, og man vil nu engang ikke have Socialisterne her«⁴⁷. Midlerne, som politidirektøren hvert år havde til rådighed til dette formål, var 4000 rigsdaler, et beløb, som ifølge loven om Københavns politi⁴⁸ anvendtes til hemmelige og uforudsete udgifter. Når det drejede sig om storvildt, var dette

beløb dog ikke tilstrækkeligt, og da Pio og Geleff i 1877 rejste til Amerika, var beløbene, som de ifølge Kriegers dagbøger⁴⁹ fik udbetalt, henholdsvis 20.000 og 10.000 kroner, penge, der skaffedes til veje ved tilskud fra Ruben og Burmeister & Wain.

En af de første, om ikke den første, der regelmæssigt forsynede politiet med meget udførlige oplysninger om alt, hvad der foregik i Internationale, var sektionsformanden for »Befordringsvæsenet«s sektion, sporvejskonduktør L. Jacobsen. Samtidig med, at han af sporvejs-selskabet blev afskediget på grund af socialistisk agitation og af samme grund fejredes som martyr, sendte han fra efteråret 1871 til foråret 1872 sine regelmæssige rapporter til politiet. Da mistanken begyndte at samle sig om hans person, udvandrede han med hele sin store familie i begyndelsen af april måned til Brasilien. Politiet betalte hans rejse.

A. F. Kriegers dagbøger giver et godt billede af politiets bestræbelser for at overtale de socialistiske agitatorer til at forlade landet. Den 13. februar 1872 kan man f. eks. læse: »Crone vil selv tage fat paa Zimmermann⁵⁰. Der vælges for Tiden Bestyrelse i Internationale«, den 15. februar: »Berg fængsles«, og om samme Berg skriver han den 6. april: »Idag talte jeg med Kronprindsen om Bergs Afsendelse til Amerika.« 10. april: »Jacobsen, hvis Forbindelse med Politiet var blevet opdaget, er alt borte.« Den omtalte Berg er snedker J. C. Berg – en slags politisk missionær, som Louis Pio måtte gribe ind overfor og understrege, at Internationale ikke var nogen sekt eller gendøberforening. I de udførlige noter til Kriegers dagbøger er denne Berg, hvis forbogstaver ikke angives, blevet til A. P. Berg, den senere meget fremtrædende socialdemokratiske politiker. Dette er imidlertid en fejl. A. P. Berg var ikke blandt de personer, der lod sig overtale og betale af politiet.

Selv om hypotesen om Würtz's forbindelse med politiet skulle vise sig at være forkert, vil billedet af ham som Internationales formand og redaktør af »Socialisten« ændres alene på grund af hans breve til Angelo Haase. Nok kendte man hans svagheder, men de har tillige været ledsaget af alvorlige moralske brist, der bevirkede, at han i modgangen lod sig friste til at sælge sig selv og den bevægelse, som han trods alt – om end i en kort periode – havde tjent med så megen ildhu.

NOTER

1. Beretning til Justitsministeriet angaaende Københavns Politiet for Aaret 1872. Afgiven af Politidirektøren den 3die November 1873.
2. Grundloven af 28. juli 1866. § 88 lyder: »Borgerne har Ret til at samle sig ubevæbnede. Offentlige Forsamlinger har Politiet Ret til at overvære. Forsamlinger under aaben Himmel kan forbydes, naar der af dem kan befrygtes Fare for den offentlige Fred.«
3. Cordt Trap (1859-1937), nationaløkonom, chef for Københavns kommunes statistiske kontor 1896-1922. Meget socialt interesseret. Würtz's breve er utvivlsomt kommet i hans besiddelse langt senere end i 1873, og meget taler for, at han har fået brevene fra sin fader, Jens Peter Trap, der var kabinetssekretær 1857-1884. Socialisternes forhold blev dengang drøftet på allerhøjeste plan, jvf. Kriegers dagbøger. J. P. Traps optegnelser og arkiv opbevares også på Det kgl. Bibliotek, men er m. h. t. de politiske optegnelser ikke tilgængelige.
4. Angelo Haase (1838-1910). H. var fra 1864 til sin død lærer ved Københavns kommuneskoler. I årene 1869-77 var han redaktionssekretær ved det af Gandrup udgivne dagblad »Folkets Avis«, fra 1874 tillige redaktør af »Punch«. I 1893 trådte han tilbage fra denne stilling og udgav fra 1895 sit eget blad »Puk«.
5. Internationales medlemmer var inddelt i sektioner efter fag. For hver 50 medlemmer havde sektionerne lov til at vælge en sektionsformand, der fungerede som kontaktperson mellem sektionsmedlemmerne og Internationales bestyrelse.
6. Ved afskriften af brevene har man fulgt det princip at afskrive

- ordret og bogstavret. Hvad brevskriveren har overstreget, er ikke medtaget. I de tilfælde, hvor han ved ny linie har gentaget ord eller stavelser, er de udeladt, hvorimod der ikke er foretaget nogen ændring i de mange tilfælde, hvor han i farten har glemt ord eller stavelser, skønt det klart fremgår, hvad der mangler.
7. Dette brev er – bortset fra ortografiske rettelser – aftrykt næsten ordret i »Folkets Avis« den 10. maj.
 8. Foreningen Internationale havde sine faste lokaler i kælderen under dansesalonen »Føniks« i Helligejststræde. I begyndelsen af året 1872 flyttedes foreningslokalerne midlertidigt til Lille Kirkestræde 1 over for Nikolaj Kirke.
 9. Murerstrejken blev besluttet på svendenes generalforsamling den 9. april og omgående etableret, og en af de ivrigste talsmænd for dens gennemførelse var formanden for murerne sektion i Internationale, C. P. Grøn. (Socialisten den 11/4). For øvrigt blev denne strejke iværksat meget mod Pios vilje, og først da den var en realitet, begyndte han at skrive om den i »Socialisten«. Hans uvilje skyldtes sikkert, at han ikke nærede særlig tillid til de faglige sammenslutninger – det var jo ikke egentlige fagforeninger.
 10. Etatsråd V. Crone var Københavns politidirektør.
 11. Anthon Nielsen Mundberg (1837-1901). Internationales kredsformand for København. Senere i en kort periode redaktør af »Social-Demokraten«, derefter en årrække medarbejder ved bladet. I 1898 valgt til medlem af Landstinget.
 12. C. Forsberg var formand for snedkernes sektion i Internationale.
 13. Xylograf August Touscher var en af Pios nære medarbejdere. Pio havde forudset sin arrestation og havde udpeget T. til sin efterfølger som redaktør af »Socialisten«. T. døde i 1874 endnu ikke 27 år gammel, men han havde allerede inden da udført et stort og dygtigt arbejde i Internationale.
 14. Den anholdte bestyrelse bestod af Geleff, Pio og Brix.
 15. »Socialisternes March« var komponeret af Chr. Joseph Rasmussen, og teksten var skrevet af Ulrik Peter Overby. Den udkom januar 1872.
 16. Det referat af murerne møde, W. hentyder til, står i »Folkets Avis« den 10. maj.
 17. Med »sit Organ« hentydes til »Socialisten«. Det er i øvrigt i strid med Pios opfattelse, idet han jo hævdede, at bladet var hans og ikke foreningens.
 18. Grosserer Jensen er identisk med herreekviperingshandler Niels Jensen, en af Brix's bekendte, som i begyndelsen af året 1872

sammen med kunstmaler Robert Barnekow, Pio og Brix dannede et interessentskab, der skulle sikre dagbladet »Socialisten«s udgivelse.

19. Christian den 9. var i udlandet, derfor skulle deputationen til kronprins Frederik. Würtz's forslag er for øvrigt ikke hans eget, idet Mundberg allerede i dagene lige omkring fællemdødet fremsatte forslaget, dog ikke offentligt, men i Internationales bestyrelse.
20. W.s tilfælde, som omtales i »Dags-Telegraf« den 13. maj 1872, hentyder sikkert til et af hans ophold i detentionen. – »Dags-Telegraf« blev udgivet af C. Ferslew, fra 1864 med C. V. Rimestad som redaktør. Fra 1875 havde bladet redaktion fælles med »Nationaltidende«.
21. Med »artiklen i dag« tænker W. på Angelo Haases ledende artikel i »Folkets Avis« den 15. maj.
22. »Den Mand...« er identisk med Mundberg.
23. Erik Bøgh (1822-99). B. var redaktør af »Folkets Avis« 1860-77, hvorefter han i en årrække var medredaktør af »Dagens Nyheder«. Fra 1881 til sin død var han censor ved Det kgl. Teater.
24. Boghandler S.J. Loria var medarbejder ved »Socialisten«. Medens Pio sad fængslet, stod Loria i kontakt med ham gennem den barberdreng, der barberede Pio, og Loria blev derved i stand til at besørge ca. 50 artikler fra den fængslede fører til »Socialisten«. Loria blev selv senere idømt fængselsstraf for en biografisk skitse, han skrev om Louis Pio.
25. Soc. 15. maj.
26. Soc. 18. maj.
27. »Kjøbenhavns Mysterier« er en ungdomsroman af August Touschers fader Louis Touscher, der var medarbejder ved »Socialisten«. Udtalelsen om dr. Dampe må især være tænkt med henblik på »Fjerde Deel. Frihedsvennerne«, side 131-255, hvor man lader dr. Dampe færdes imellem forskellige personer, der med nogen ret kan benævnes som tugthuskandidater. Efter at Pio kom ud fra fængslet og igen havde overtaget ledelsen af Internationale, kom det til en række uoverensstemmelser mellem Pio og Touscher, der til sidst udmeldte sig af foreningen og emigrerede til Kapstaden 1877.
28. Teologen J. J. Dampe (1790-1867) deltog i 1820 i en såkaldt »Jernringssammensværgelse« med det formål at få en fri forfatning. Ved det afgørende møde kom kun Dampe og hans vært, smed H.C. Jørgensen. De blev fængslede og begge dømt til døden, men dommen blev ændret til livsvarigt fængsel. Dampe sad

- fængslet på Christiansø til 1841, fik derefter tilladelse til at tage ophold i Rønne, dog under politiopsyn. I 1848 blev han endelig løsladt, da man fik den frie forfatning, han havde kæmpet for, og en årlig pension fra statskassen blev tildelt ham.
29. På Bistrup havde man i århundredets begyndelse indrettet Sankt Hans Hospital.
30. Kammerherreinde Polly Berling, enke efter Berlingske Tidendes ejer kammerherre Carl Berling, havde Pio lært at kende i maj 1871, da han på grund af sin politiske virksomhed blev nødt til at tage sin afsked fra postvæsenet. Han blev da huslærer hos fru Berling på Ordruphøj. Hun beholdt ham i huset, selv efter at hans identitet var gået op for hende, og hun har i det mindste ved en lejlighed støttet ham med penge (200 rigsdaler).
31. Frk. Jørgensen er identisk med Louise Augusta Henrietta Jørgensen. Efter i november 1876 at have født Pio en datter rejste hun i 1877 med ham til Amerika, hvor de indgik ægteskab (Børge Schmidt: 80 Louis Pio breve og en bibliografi, s. 7). Hendes bror var smed Alfred Jørgensen, senere redaktør af »Socialisten« (E. Wiinblad og Alsing Andersen: Det danske Socialdemokratis Hist., 1921, I, s. 32; Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser, I, 1954, s. 80, 83).
32. Lars Bjørnbak, højskoleforstander, medstifter af Jysk Folkeforening, grundlagde i 1866 »Aarhus Amtstidende«. Jysk Folkeforening blev moderforeningen for Venstre i Jylland. Bjørnbak hørte til de arbejdsvenlige venstrepolitikere og indmeldte sig i 1872 i Internationale. Medlemsskabet blev kun af kort varighed, idet han efter mødet på fælleden i maj udmeldte sig af foreningen.
33. Den ny bestyrelse kom til at bestå af H. F. Christensen, bogtrykker Henriksen, cigarmager P. C. Johnsen, arbejdsmand Sørensen, og Würtz (formand). Når Würtz skriver, at bestyrelsen bestod af 6 medlemmer, er det antagelig en lapsus, idet bestyrelsen indtil denne dato havde bestået af 6.
34. Christian Sophus Klein, Københavns senere overpræsident, efterfulgte A. F. Krieger som justitsminister, da denne trådte tilbage den 26. juni 1872. Klein bevarede posten til den 11. juni 1875.
35. Assessor Peter Frederik Koch (1832-1907) var dommer i Københavns kriminal- og politiret, hvor han i 1873 dømte Würtz sammen med de fem andre arbejdere.
36. Maskinarbejder A. B. Weiss var i en kort periode kasserer i Internationale. Han blev i foråret 1873 ekskluderet af foreningen sammen med Würtz.

37. »Demokraten« var et af Würtz og Weiss udgivet ugeblad.
38. Jens Andersen Hansen (1806-1877), politiker og redaktør. Ud gav fra 1842 bladet »Almuevennen«, samtidig med at han var bud på og nominel redaktør af »Fædrelandet«. Han var med i den grundlovgivende rigsforsamling og 1849-66 Langelandskredsens folketingsmand, derefter repræsenterede han til sin død i 1877 Svendborg i folketinget. Han var et af de mest fremtrædende medlemmer af Bondevennerne.
39. Cigarmager P. C. Johnsen afløste W. som formand for Internationale i marts 1873, og han bevarede denne post, indtil for eningen i august 1873 blev forbudt af justitsminister Klein.
40. Friedrich Engels (1820-95). Karl Marx's nære ven og medarbejder. Engels var i årene 1871 og 72 sekretær for den spanske, portugisiske, italienske og danske sektion i I. Internationale.
41. Friedrich Albert Sorge var tysk-amerikansk socialist – en af Marx's og Engels's nærmeste medarbejdere. S. blev udvist af Tyskland og emigrerede til USA, hvor han i 1867 blev I. Internationales befuldmægtigede. Brevet findes optrykt i »Briefe und Auszüge aus Briefen von Joh. Phil. Becker, Josef Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx u. A. an F. A. Sorge und Andere«. Stuttgart, 1906, s. 114 f.f.
42. Den første Internationale er betegnelsen for den første internationale arbejderorganisation – Det internationale Arbejderforbund – der blev stiftet den 28. september 1864.
43. Barbermester Ernst Wilhelm Klein var formand for Fagforeningernes Centralbestyrelse og tillige medarbejder ved »Socialisten«. Udstødt af foreningen i 1876.
44. »Flyvebladet« nr. 15, 22. april 1877.
45. Den berømte amerikanske reklamemager Phineas Taylor Barnum.
46. »Herolden« var et oppositionsblad imod Socialdemokratiet. Ud givet fra 1881 af Harald Brix.
47. Her citeret efter Oluf Bertolt: Pionerer, s. 206.
48. Lov angående omordning af Københavns politi af 11. februar 1863, § 18.
49. Andreas Frederik Krigers Dagbøger 1848-80, bd. VI, 1925, s. 211.
50. Fr. Ludvig Zimmermann, murerarbejdsmand og lægprædikant. Januar 1872 formand for den blandede sektion i Internationale. Straffet i 1872 med 3 måneders fængsel for forhånelse af religionen.

BONDESTUDENTEN OG HOVEDSTADEN

KURSUSLIV VED ÅRHUNDREDSKIFTET

Af KR. BRUUN

Der var ingen studietradition i familien. Alle mine forfædre helt tilbage til enevældens dage, og utvivlsomt meget længere tilbage, har dyrket den danske jord som gårdmandsfolk i Sydvestjylland og derved været med til at lægge grunden til vort lands velstand og kultur.

Fra drengesårene var jeg fortrolig med livet på en dansk bondegård. Trods alle tidens omskiftelser: konjunktursvingninger, mekanisering og mangel på arbejdskraft; trods arbejdets og udbyttets afhængighed af vejrets lunefuldhed, eller måske netop derfor; trods alt det bøvl med traktor og selvbinder, står det stadig for mig som en af de mest tiltalende og indholdsrige tilværelsesformer. Drengeskårene med pasning af kreaturerne indeholdt langtfra noget afskrækkende for mig; men det grove karlearbejde havde intet tillokkende ved sig. Jeg følte, at det ville knibe med de fornødne legemlige kræfter på en tid, da maskinerne kun i ringe grad havde overtaget det værste kropslige slid.

Og havde hjorddrengens lod end været det daglige brød under min opvækst, så havde skolegang og læsning nærmest været et krydderi og et festmåltid. Trangen til boglig viden, som kun øgedes ved en forstandig undervisning, men ikke tilfredsstilledes ved adgang til videregående læsning, var så stor, at jeg ved konfirmationen var klar over, at så sandt det lod sig gøre, ville jeg læse videre, og deri blev jeg kraftigt støttet af præst og lærer. Men hvor-

ledes? Det var det store spørgsmål. Vi var syv søskende, og danske bønder levede i disse år under den langvarige landbrugskrisens hårdeste tryk.

Efter min konfirmation i foråret 1893 tilbragte jeg i vinteren 1894 et par måneder på Jandrup Højskole, hvor jeg hørte og læste en del litteratur og historie. Efter to års skolegang tog jeg i sommeren 1896 præliminæreksamen ved Esbjerg Realskole, og dermed var jeg i virkeligheden allerede inde i karrieren. Det næste skridt var at blive student, og her rejste sig da straks spørgsmålet: klassisk sproglig eller matematisk naturvidenskabelig? I skolen havde matematik og regning så afgjort været mine yndlingsfag; det var her, jeg havde min styrke. Enhver lærer med nogen erfaring kan bekræfte, at tilførelsen af fremmede sprog, især da talefærdighed, falder voksne elever svært. Ikke desto mindre holdt realskolebestyreren, der selv var præstesøn, på den sproglige vej. Den var mere alsidigt udviklende og åbnede flere fremtidsmuligheder. Det kunne der vist være noget om.

Men tro nu ikke, at fire points over hvad der krævedes til udmærkelse åbnede adgang til datidens eksklusive, stærkt traditionsbundne latinske skole. Der krævedes tillægs-eksamen i fransk, latin og græsk. Sognefogdens søn, en velbegavet ung mand med en pæn eksamen fra Varde Realskole, var tre år i træk dumpet til optagelsesprøve i disse fag til Ribe Katedralskole efter forberedelse hos sognepræsten. Så var han taget på Jelling Seminarium, hvor han klarede sig fint. Det var først ved J. C. Christensens Almenskolelov af 1903, at der gennem mellemskolen blev en organisk forbindelse mellem folkeskolen og den højere skole.

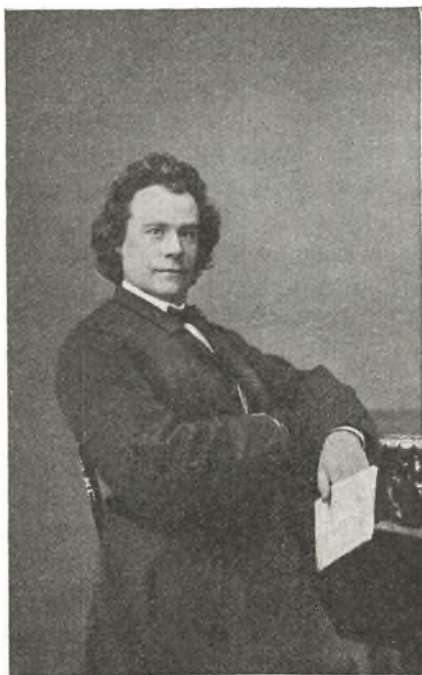
Tilbage stod da kursusvejen. I København blev det mig snart klart, at jeg burde have fulgt realskolebestyrerens råd og søgt ind på Lang og Hjorts Kursus i Linnésgade. Det var oprettet 1886 og lededes af dr. phil. Linderstrøm

Lang og mag. scient. V. Hjort. Det var vel nok det mest realistisk prægede og mest skolemæssigt ledede af de daværende københavnske kursus. Men min gamle lærer, der fra sin seminarietid kendte Døckers Kursus som udklækningsanstalt for ægte bondestuderter og kendte Døcker fra hans oplæsningsturneer i provinsen, anbefalede dette kursus, og det blev det så.

Døckers Kursus var hovedstadens ældste. Det havde sine rødder helt tilbage til den højskole, Gotfred Rode havde grundlagt på Skovgård i Ordrup 1874. Han var gift med Orla Lehmanns datter Margrethe; deres sønner var Ove og Helge Rode. Ved Gotfred Rodes død 1878 opfordrede hjemløse elever kgl. skuespiller Julius Døcker og hustru, en provstedatter, f. Boesen, til at oprette et skolehjem, hvor de kunne bo og afslutte deres undervisning. Dette skete, og 3. september 1879 påbegyndtes da den kursusundervisning til studentereksamen, der er fortsat til dato.

Julius Døcker var født i Århus 1832 og døde i København 1905. Han var købmandssøn og havde først været ved handelen, men havde anlæg for og lyst til scenen. 1863 debuterede han ved Den kongelige Opera som Wilhelm Tell. Senere gik han over til skuespillet. 1879 tog han sin afsked fra teatret og virkede derefter som oplæser og deklamator i provinsen. Fra 1880 til 1897 havde det kursus, som bar hans navn, til huse i Fredensgade på Nørrebro.

Her stod så en høstdag 1896 den unge mand fra landet, lige ankommet fra et hjem med gammeldags bondemøbler, lige fra en provinsskole, hvis lærere gik med kasket og bar fuldskæg, for første gang i et københavnsk skuespillerhjem, i tidens stil udstyret med klaver og klunke-møbler, lysekroner, malerier og fotografier. Og over for ham stod lyslevende Hakon Jarl, høj og kraftig, med mørke lokker helt ned på skuldrene, et fyldigt, glatbarbe-

Julius Døcker

ret ansigt, der åbenbart havde kendt både sminke og bedre dage. Ved siden af, i en plysbetrukken lænestol, sad hans viv, fager i fordums tid, nu for fyldig til at sidde på Hakons kæmpearms.

Modtagelsen var, eller skulle i hvert fald være, hjertelig. Men selv den naive bondeknold kunne ikke undgå at få indtryk af, at det var en rolle, der var bleven rutine. Thi på alle spørgsmål angående kursus og undervisningen havde det ærværdige ægtepar kun det ene svar, at den kære Kindt-Jensen desværre ikke var til stede, men han vidste besked om det alltsammen. Dermed måtte jeg lade mig nøje, og i min to-årige kursustid så vi kun Døcker de par gange, han en lørdag aften læste op for os. Det gjorde

han ypperligt, med stærk appel til de unge tilhøreres medfølen. Jeg husker endnu H. C. Andersens Hun duede ikke.

Det var altså slet ikke Døcker, der var kursusleder, således som man troede ude i de grundtvigske foredragsforeninger, men den unge cand. mag. F. Kindt-Jensen, som så sandt ikke egnede sig hverken for Det kongelige Teaters scene eller forsamlingshusets talerstol. Han var født 1869 på grænsen af Odsherred, blev cand. mag. i dansk, engelsk og latin 1897 og døde i København 1944. 1894 var han bleven knyttet til kursus som lærer. Allerede 1895 var han blevet medbestyrer og var fra 1898, da dr. Rønning blev undervisningsinspektør, enebestyrer af kuruset.

Kindt-Jensen var en beskeden mand med et blondt fuldskæg, stilfærdig af væsen, tøvende i sin udtryksform, men yderst venlig og fuld af omsorg for sin skole og dens elever. Han sparede os for mange sure timer med at slå græske gloser op det første år ved søndag formiddag at lade os komme ud i sin private lejlighed på Østerbro og skrive dem op for os på den sorte tavle. Der blev så vist spildt timer nok endda med det tids- og åndsfortærende arbejde at slå gloser op i et leksikon.

Det var på den unge kandidats tilsyneladende så svage skuldre den opgave var lagt ikke alene at føre kursus videre, men at forny og udvide det, og med sej energi lykkedes det virkelig for ham i forbavsende kort tid. Ganske vist var den statelige fem etagers bygning med facade mod Dosseringen, som nu udgør Fredensgade nr. 1, og som tager alt lyset fra bagbygningen til nr. 3B, hvor kursus havde hjemme de første sytten år, ikke opført på det tidspunkt, men lokalerne var alligevel meget beskedne.

Fredensgade 1 eller Sortedams Dossering 45 var en lav gammel bygning. Fredensgade 3 ejedes af overpolitibetjent J. A. Prægel, som boede på 1. sal i forhuset; han var også

ejer af nr. 5. I bagbygningen eller havehuset boede Døcker på 2. sal. Undervisningslokalerne i stueetagen karakteriseredes af en cand. mag. og kursislærer, der havde gået på artiumsholdet et par år tidligere, som yderst primitive; fattigt og blottet for komfort var det hele; kakkelovnene var gamle, umoderne og utætte. Der var betydeligt bedre på H. C. Ørsteds Vej 17, hvor vi flyttede ud 1897. 1901 fik kursus sin egen bygning Mynsters Vej 14.

Lokalerne var ikke det eneste vidnesbyrd om, at Døckers Kursus i slutningen af halvfemserne var nede i en bølgedal. 1894 var skolehjemmet blevet udskilt fra kursus, og snart blev det helt opgivet. Man skulle ellers synes, der kunne være brug nok for et sådant hjem for unge mennesker fra provinsen. Tilgangen til selve kursus var også for ringe. Vi var tre-fire elever, der læste til tillægseksamen i fransk. Holdet var ikke større, end at vi i sommertiden læste hjemme hos frk. G. Rønning, dr. Rønnings søster, der havde en af de da så yndede små lejligheder ved Dosseringen med lidt have foran.

I de første 25 år 1879-1904 dimitteredes i alt 282 studenter fra Døckers Kursus, deraf syv med udmærkelse. Det var altså 11 à 12 årligt i gennemsnit. I 1897 var tallet imidlertid nede på syv, og det samme gentog sig i 1898, da kun to af de seks sproglige, det var to vestjyske bondesønner, fik første karakter; de fire øvrige måtte nøjes med anden karakter. Dermed var lavmålet også nået. Allerede 1901 er vi oppe på de normale 12 studenter; 1906 er der ni sproglige og to matematikere. Nu fik de alle første karakter, men så var de også fri for latinsk version til at trække gennemsnittet ned.

I 1921 gik Døckers Kursus op i det nyoprettede Statens og Hovedstadskommunernes Kursus, hvorfra der nu hvert år dimitteres henvend to hundrede elever til studenter- og præliminæreksamen. Kindt-Jensen blev rektor for sammenslutningen, en stilling han beklædte til 1934. I dag

hænger hans billede ved siden af Døckers på kontoret i det store undervisningskompleks på Mynsters Vej 5, hvor Frederiksberg kommunes tekniske forvaltning havde sine kontorer, indtil det nye rådhus blev taget i brug. 700 elever får her gratis bøger og gratis undervisning i klasseværelser og laboratorier, som kan stå mål med de bedste statsskolors. Ak ja, for 60 år siden sad vi bønderkarle i et par halvmørke stuer i en bagbygning ude på Nørrebro!

Og det var ikke små krav, der blev stillet til vor arbejdsevne og arbejdsvilje. For det første skulle vi på ét år læse al den latin, græsk og fransk, som læstes i latin-skolens fire første klasser. Dernæst skulle vi på ét år gennem det store pensum i dansk, historie, fransk, latin, græsk m.m., som læstes i skolens femte og sjette klasse, vel at mærke uden afkorting til eksamen. Nutidens ungdom ville forfærdes over slige fordringer. I latin og græsk var der en del gengangere, som aldrig nåede til vejs ende med det.

Jeg må indrømme, at bagefter begriber jeg slet ikke, at det kunne lade sig gøre. Der var heller ikke meget kød hverken på kinderne eller kroppen, da vi var færdige. Spinkel, sagde sessionslægen lidt senere, da han havde betragtet min statur et par sekunder. Kasseret, sagde chefen ved bordet. Ingen protesterede. Der var forresten mange, der fik det samme skudsmål. I hine nu så fjerne tider udskreves kun et stærkt begrænset antal af det værnepligtige mandskab til den forholdsvis korte tid i kongens tjeneste. Hen imod sessionens slutning blev de fremstillede kasseret på stribe. Højden var der ikke noget i vejen med, 175 cm, og overflødigt fedt på kroppen var der absolut ikke noget af.

Trods alt var der adskillige gode lærerkræfter knyttet til Døckers Kursus, men desværre skiftede de alt for hurtigt. Et stort held var det, at vi i hovedfaget latin, hvor vi både skrev stil til 4. klasses hovedeksamen og version til

Indgangen til Fredensgade 3 B, bagbyggn.

studentereksamen, begyndte med cand. mag. Chr. Fledelius, der havde et udmærket tag på både eleverne og stoffet. Hele undervisningen lå i de sene eftermiddags- og aftentimer. Men selv om han nok efter de mange timer på skolen kunne virke lidt træt til at begynde med, tog han straks fat med godt humør, og vi fik en masse bestilt i timerne, uden overflødig snak.

Midt i andet skoleår blev Fledelius imidlertid til vor store beklagelse udnævnt til adjunkt ved Horsens Stats-skole. Hans efterfølger var den senere rektor ved Marselisborg Gymnasium, dr. phil. J. K. Larsen, 1874-1951.

Han var ligesom Kindt-Jensen og Holbech landmandssøn, men kom i januar 1898 lige fra universitetet med en stor eksamen i latin, græsk og fransk og med hovedet fuldt af Madvigske tekstrettelser og Gertzske kommentarer, som vi slet ikke værdsatte efter deres filologiske betydning. Vi skulle se at komme det store pensum igennem til sommer og se at få en ordentlig karakter i det omfattende og svære fag.

Også Vilh. Grønbechs efterfølger i græsk, ligeledes en nybagt kandidat, var alt for udflydende, ellers en flink mand. Grønbech selv havde vi kun en kort tid. Han sad urokelig som en sfinks på sin stol og strøg sig med den ene hånd over det mørke hageskæg. Han sparede på sin blide melodiske stemme med den udpræget bornholmske biklang, men undervisningen var der ikke noget at ud-sætte på. Det var der heller ikke på det filosofiske foredrag, han holdt for os en lørdag aften. Emnet husker jeg ikke længere, men det var fuldt af Grønbechsk livsvisdom, som det kunne knibe lidt for os at fatte i den alder.

Der var fart nok over forstander Johan Borup, når han kom i ånde. I fransktimerne syntes hans tanker dog mere at dvæle ved det foredrag om romantikkens blå blomst, han om aftenen skulle holde på sin højskole, og hvortil vi stundom fik en indbydelse, end ved Colombas skæbne i Korsikas grønne macchia. Hvad den ældre svagelige lærer hed, i hvis stue vi skulle gennemgå astronomien, har jeg glemt, men jeg husker tydeligt, at han, til fortrydelse for flere af os, holdt mere af at snakke om ret ligegyldige jordiske fænomener end om klodernes fart i rummet.

Tysk læste vi aldeles ikke; den eneste tyskundervisning, jeg har fået, var de to år i realskolen. På kursus havde vi en smule engelsk, udelukkende oversættelse af novellistisk stof. Aldrig lærte vi i skolen at opfatte eller selv forme en sætning mundtligt på noget fremmed mål. Her

var en alvorlig mangel, som det nysproglige gymnasium fra 1903 skulle råde bod på. Den vægt, man da som nu lagde på en pæn oplæsning, kunne man godt have sparet sig. Der er ingen, der nogen sinde får brug for at læse op på et fremmed sprog, undtagen den, der senere skal undervise i det. Den havde bedre været på sin plads i dansk, hvor den ganske forsømtes. Sådant var der så meget irrationelt ved undervisningen dengang, og mon den er helt fri for det nu?

Første år gik jeg frivilligt til ældste holds historietimer hos forhenværende skolebestyrer M. Bruhn, der havde ord for at eje landets største privatbibliotek. Til timerne kom han vandrende helt ude fra villa Augusta i den yderste ende af Frederikssundsvej i sin gamle slængkappe med det sokratiske skæg bølgende langt ned på brystet. Hans gamle skole Lyceum i Nørre Farimagsgade 47 blev et par år efter slået sammen med en anden skole, og bygningen blev overtaget af Socialdemokraten, som rykkede ind 1. januar 1901.

Den gamle historielærer var vel nok skrap med navne, årstal, slægtsregistre og sligt. Jeg fik nærmest indtryk af, at han ville føle grønskollingen på tænderne; jeg blev ligefrem ålet igennem. Jeg bed dog fra mig det bedste jeg kunne. Mine årstal vidste jeg da jeg var sikker i; dem havde jeg lært på mine milelange vandringer om morgenen på vej til realskolen i Esbjerg, og i dem havde jeg en uvurderlig støtte til at holde rede på begivenhederne. Tonen blev da også efterhånden blidere, og til eksamen klarede jeg frisag med et rent ug som i Esbjerg.

Et modstykke til cand. jur. M. Bruhn var cand. mag. J. O. Holbech, som vi fik i historie det sidste år. Han var spinkel af vækst og havde som Kindt-Jensen et blondt fuldskæg over de skarpt skårne træk. Han var syv år ældre, kandidat fra 1896, om muligt endnu rarere, men livligere, mere temperamentsfuld og inciterende. Han

underviste efter Johan Ottosens nye Nordens Historie med hovedvægten på samfundsudviklingen og personskildringen. I senere udgaver blev Danmarks fjende nr. 1 Karl X Gustav, der nu rider sejrstolt på Malmö Stortorv, til en lille tyk mand. Men i første udgave var han af ydre lav og fedladet, af karakter voldsom og rastløs, fuld af fantastiske planer, stor især som kriger. Den sad. – Holbech døde i 1937.

Skolens pryd i disse år var dog uden sammenligning patriarken blandt lærerne, dr. phil. F. Rønning. Han var født i Assens 1851, havde været med som lærer på Skovgård og været pædagogisk leder af Døckers Kursus siden dets oprettelse. Fra 1898 til 1924 var han undervisningsinspektør for realskolerne. Han døde 1929. Dr. Rønning var en smuk harmonisk skikkelse, en fin mand, svoger til den fornemme kultusminister, senere amtmand i Vejle V. Bardenfleth. Som det anstod sig forfatteren til et fire binds værk om Grundtvig og svigersøn til Vartovpræsten Brandt, var han prydet med et stort kløftet fuldskæg, der klædte ham.

Dr. Rønnings timer var som hele hans vandel ulastelige, men dog lidt tørre, næsten for pletfri, uden overraskelser eller knaster. Drøvtyggemetoden, som med sin pedantiske, åndløse overkommentering berøver så mange drenge og piger i gymnasiet glæden ved dansktimerne, brugte dr. Rønning lige så lidt som Rybner Petersen på realskolen. Som ung lærer mødte jeg en halv snes år senere doktoren som leder af de fornøjelige og lærerige feriekursus med indfødte engelske lærere og lærerinder, der på den smukkeste måde repræsenterede deres landsmænds bedste egenskaber. Her røbede han ikke med en mine, at han skulle genkende mig, hvad han rimeligvis heller ikke gjorde; blikket kunne være noget fjernt.

Den daglige administrator ved disse kursus var næstkommanderende frk. Henny Forchhammer, rektordatte-

ren fra Herlufsholm, den bekendte fordringsløse talsmand for den internationale kvindebevægelse. Hun var fonetiker om en hals, begejstret elev af Otto Jespersen. Hendes feminine livlighed, for ikke at sige rastløse aktivitet supplerede på udmærket vis doktorens maskuline ro og urokkelige sindsligevægt. Hun talte ubetinget det mest korrekte engelsk, men hun talte til gengæld det smukkeste dansk.

F. Kindt-Jensen

I fysik på kursus havde vi en yngre kandidat, der kunne være lidt kort for hovedet; senere blev han adjunkt i Roskilde. Det var mit sidste eksamensfag, og jeg skulle have rent ug for at få udmærkelse, idet jeg havde fået $g+$ i latinsk version, et af mine bedste fag. $G+$ regnedes nu heller ikke for nogen egentlig dårlig karakter i det fag, navnlig i betragtning af det ret begrænsede antal timer vi havde haft i hovedfaget i de to år mod latinskolens seks år. Af de øvrige på holdet fik tre da også $g+$, én fik tg og én $mdl+$; men der skulle jo en del til for at udjævne underskuddet ved et $g+$.

Spørgsmålet i fysik var et regulært eksamensspørgsmål, selve H. C. Ørsteds forsøg, hvorledes en magnet reagerer over for en elektrisk strøm, der passerer den. Jeg mente at have klaret problemet uden vanskelighed, og

censor sagde tak. Han må alligevel i allersidste øjeblik have fået anfægtelser, thi inden jeg havde nået døren, kaldte han mig tilbage og bad mig endnu engang med hånden på tegningen på tavlen vise magnetens udslag. Havde jeg sagt noget galt? Jeg må i hvert fald have vist det rigtige i anden omgang, thi det blev ug, og udmærkelser var halet i land.

Sådant noget oplever man da kun én gang i sit liv, og det virkede derfor noget overraskende og ikke så lidt afsvalede, da skolebestyrer Mich. Iversen ved Lyceum, hvor vi privatister var bleven eksaminerede, ved overrækkelsen af eksamensbeviset, i stedet for at lykønske mig, udtalte håbet om, at jeg ikke ville få mén af det fine resultat, vist det fineste hidtil i kursusets levetid. Jeg vidste knap, om det var spøg eller alvor. Bestyreren, lederen af private latinskoler tituleredes endnu ikke rektor, var en ret sarkastisk herre.

Jeg tror nu nok, det var alvor. Han var bange for, at et for godt eksamensresultat skulle forlede en uerfaren ung mand til at overvurdere sig selv, sine evner og sin betydning i verdenshusholdningen. Den erfarne skolemand havde sikkert ret i, at her lå en fare. På den anden side kunne en eksamen, der lå over gennemsnittet, bidrage til at skaffe bondestudenten den økonomiske støtte, uden hvilken han ikke kunne gennemføre studiet til nogen embedseksamen. Det var før man havde opfundet Varedirektoratet med masser af kontorpladser for ubemidlede studenter. En studentereksamen uden påfølgende embedseksamen er et skrøbeligt grundlag at bygge ens økonomiske fremtid på.

*

Universitetets hovedbygning på Frue Plads står ganske uforandret som for tres år siden, da som nu præget af at være opført i Frederik den Sjettes dage, i tiden efter

bombardementet 1807, krigen mod England 1807-14 og statsbankerotten 1813, en fattig og nøjsom tid, men ikke uden sans for stilens renhed. I auditorierne udgjorde et kateder, en tavle og bænkerækker uden rygstød hele udstyret. Der var ikke noget til at distrahere under forelæsningerne, som da også blev fulgt med lydhør opmærksomhed.

Udenomsbekvemmeligheder var der ingen af. Forelæsningerne kunne ligge ret spredte, men der var ikke et sted, hvor de studerende kunne spise et stykke mad, udover den kolde gang. Det eneste sted, hvor de kunne gå hen i mellemakten, var universitetsbiblioteket og det filologisk-historiske laboratorium, som historikeren Kristian Erslev og filologerne A. B. Drachmann og J. L. Heiberg havde fået indrettet på første sal i den gamle kommunitetsfløj ud mod Nørregade, hvoraf dele går helt tilbage til 1569. Det var her professor Erslev holdt sine kildekritiske øvelser. Varmen på læsesalen, hvortil man kunne få nøglen, var ofte overvældende.

Over indgangsporten skuede ørnen mod det himmelske lys. Inden for porten bød Athene ungdommen velkommen. Her herskede i øvrigt den statelige portnerske med det uhyre nøgleknippe. Sin portnerbolig havde frk. Jensen i kælderetagen ud mod Nørregade. Ellers var spindesiden ret svagt repræsenteret. Der var ingen kvindelige professorer eller docenter og forholdsvis få studiner, dog flere i engelsk end i latin og historie. En datter af C. Berg mødte trofast op til forelæsningerne i historie, men for en medejer af de Bergske blade gjaldt det ikke om et brødstudium; hun holdt da heller ikke ud til den bitre ende.

Der var strengt taget fuldt tegnet til professor Høffdings forelæsninger til filosofikum, da min kursuskammerat Mikkel Nielsen og jeg kom tilbage til København 1. september 1898. Vi fik alligevel lov at komme med på

holdet, og det var vi utvivlsomt vel tjente med. Jeg hørte senere professor Kromanns forelæsninger over pædagogik. De var stringent opbyggede og holdtes med stor klarhed, men savnede ganske det rige indhold af ideassocationer, litterære og historiske eksempler og henvisninger, som Høffdings var så rige på.

Harald Høffding stod i disse år på højden af sin produktion og sin anseelse. Han havde en betydelig indflydelse på sine unge, modtagelige tilhørere. Bondestudenten fulgte hans tankevækkende forelæsninger i det store auditorium i Studiestræde med den største interesse og fik til filosofikum det ug, der skulle attestere, at pensum i psykologi, logik og filosofiens historie var tilegnet. Høffding var en human tænkende mand og en forstående lærer, men han kunne godt være skarp over for slaphed og sløseri. Under forelæsningerne tålte han ikke nogen art af forstyrrelse, hvad de heller ikke indbød til.

Professor Erslevs forelæsninger var kun lagt an for historiestuderende. En mand som Valdemar Ammundsen, der lige havde vakt opmærksomhed ved en særlig fin teologisk embedseksamen, som blev professor i kirkehistorie i en alder af 26 år og ved genforeningen biskop i Haderslev, holdt sig dog ikke for god til at deltage i Erslevs øvelser i historisk kildekritik. I sine yngre år stak han heller ikke ved sit ydre af fra de studenter, han færdedes blandt.

Erslevs øvelser, som gentoges med få års mellemrum, var gennem en menneskealder en oplevelse for de unge studenter og blev det også for mig. Her faldt som skæl fra ens troskyldige øjne med hensyn til pålideligheden af historiske beretninger, skelnen mellem hvad der kan fastslås ud fra dokumenter og levninger, hvad der kan gisnes om, og hvad der må betegnes som rene gætterier og misforståelser, for ikke at tale om bevidst forvrængning.

Professor Erslev var i det hele taget en fortrinlig lærer, livlig, klar, koncis i sin fremstilling, både når det gjaldt forelæsninger og eksaminatorier. Personlig var han nok lidt reserveret og kølig; han bar ikke hjertet uden på vesten. Men han var reel, hverken snobbet eller krukket, altid venlig, stærkt optaget af sin lærervirksomhed og utrættelig i at komme til bunds i de spegede historiske problemer, han tog op til behandling. Ved øvelse over kilderne til arvehyldingen 1721 fik vi et indtryk af, hvor grundigt kildematerialet blev endevendt.

Som sine kolleger var Erslev i disse år optaget af arbejdet med Danmarks Riges Historie. Erslevs afsnit, bind II, Middelalderen fra Valdemar Sejrs død 1241, giver en forbavsende klar og fyldig udnyttelse af et magert stof, siger Povl Engelstoft. Fra 1913 var Erslev formand for Carlsbergfonden, så det var ikke urimeligt, om der efter 30 års flittig lærervirksomhed kunne spores en vis træthed. I 1915 opgav han sit professorat for at blive rigsarkivar. Han døde 1930.

Erslev og i nogen grad Høffding betegnede for mig lyspunkterne i de første universitetsår. Personligt satte jeg dog også megen pris på professor J. A. Fridericia, der først blev ansat 1899 ved Edv. Holms afgang. Fridericia var da 50 år gammel, men havde en stor videnskabelig produktion bag sig. Han var en fin og nobel personlighed, yderst grundig både i forberedelsen af sine forelæsninger og udarbejdelsen af sine lærebøger. Hans skriftlige form kunne være noget knudret, men hans mundtlige fremstilling var klar og flydende. I mit speciale, Danmarks historie 1766-1814, var han tjenstvillig med råd og vejledning; det blev mig til eksamen.

Jeg nåede lige at høre hans forgænger professor Edv. Holms sidste forelæsningsrække over Struenseetiden, hvortil han som sædvanligt samlede et større publikum ude fra byen. Det var også en nydelse at følge hans form-

fuldendte foredrag og elegante fremtræden med de vel afbalancerede håndbevægelser, hvori han lignede H. P. Hanssen. Ellers var de ret forskellige: Edv. Holm akademisk, H. P. Hanssen højskolemand; Holm nationalliberal, Hanssen folkelig demokratisk.

Den grundige, noble forsker søgte naturligvis at dele sol og vind lige. Der var nu mere af uvejr end solskin over stoffet. Professoren syntes dog næsten mere loyal over for Struensees højst utiltalende modstandere ved hoffet og den rå behandling, hvormed de tog hævn over den faldne storhed, end tilbøjelig til at finde undskyldning for Struensees mangler og fejlgreb over for den sindssyge konge og den ulykkelige dronning.

Veltalenhed var ikke professor Johs. Steenstrups stærke side. Han havde det omvendt af Fridericia, han skrev godt, talte slet. Denne professorsøn, hvis faders buste stod på Fruc Plads, var virkelig universitetets trofaste søn, som A. D. Jørgensen kaldte ham i et af sine hvasse polemiske udfald. Men man tør nok sige, han var større som forsker og forfatter end som forelæser. Hans viden var usædvanlig omfattende, og han fortsatte sit forfatter-skab, til han fyldte 90.

Denne lærde forsker, hvis slagsværd var pennen, og som begyndte sin forfattervirksomhed med fire bind om normannerne, indledede som ægte viking året rundt dagen med at gå i vandet eller grødisen ved Rysensteen badeanstalt. Det skulle vist virke nervestyrkende. Denne pøbersvend, der skrev den danske kvindes historie fra Holberg i to bind, udgav i hundredåret for stavnsbåndets løsning et skrift om Den danske Bonde og Friheden, hvor han ud fra sit store kendskab til dansk retshistorie forklarede og forsvarede de danske enevoldskongers omsorg for bønderne som for deres øvrige kære, tro undersåtter.

I sit skrift *Bonden og Universitetet*, 1888, udtaler han sin glæde over det voksende antal bondesønner, som

efter 1870 er søgt til universitetet, navnlig for at uddanne sig til præster, men samtidig påviser han, »at bondestanden ikke altid træffer det rette valg med hensyn til, hvem den sender til universitetet, og at det hos disse ofte skorter på evner, på flid eller modenhed«. Ganske vist er 1. karakter med udmærkelse noget hyppigere for bonde- og lærersønnernes vedkommende end for andre, men der er forholdsvis for mange bondesønner, der må nøjes med 2. og 3. karakter.

Det er måske tvivlsomt, om bondestudenter stod Steenstrups hjerte særligt nær. Hans tankegang var den national liberale med eftertryk på det nationale. Hans undervisning og personlige påvirkning betød utvivlsomt meget for forskere som Knud Fabricius og Ellen Jørgensen, Erik Møller og Vilh. la Cour. Men vi var flere, også udover de rene bondestudenter, som aldrig kom rigtig på bølgelængde med ham. Han manglede i nogen grad evnen til at komme i kontakt med menigmand. Let at rokke var han ikke.

*

Det folkelige forlystelsesliv har aldrig interesseret mig synderligt. Der var heller ikke hverken tid eller råd til at dyrke det. Det første år i København lå det populære Nørrebros Teater lige om hjørnet i Ravnsborggade, og jeg skulle da se farcen Svend, Knud og Valdemar. Det hele forekom mig at være noget kedsommeligt vås. Nu lå min plads vel for langt tilbage. Men selv længere fremme ville det næppe have været muligt at opfatte morsomhederne, thi publikum kendte dem åbenbart i forvejen og begyndte at le højt, så snart skuespillerne åbnede munden. Atmosfæren både på scenen og i salen bekom mig ilde. Det var dejligt at komme ud i frisk luft igen.

Helt fra konfirmationsalderen havde jeg derimod fået

smag for gode, oplysende foredrag. Hvad kursus bød på af den slags, var begrænset. På en eller anden måde fandt jeg ud til Højskoleforeningens søndagsforedrag i et beskedent lokale foran på Vesterbro. Emnerne husker jeg ikke så nøje; der var dog et morsomt foredrag af folketingsmand Harald Holm om Tietgen som en kannitverstan, hvis navn en udlænding mødte overalt, hvor han færdedes i hovedstaden. Der var den pæne højskolemand, politikeren Frede Bojsen, og den som folkelig foredragsholder uforlignelige Klaus Berntsen.

Sit første år i København havde min gode ven Mikkel Nielsen læst på et andet kursus, hvor han ikke havde været tilfreds; derfor ville han nu prøve Døckers. Han var en stabil mand, fem år ældre end jeg og betydeligt mere moden og målbevidst. Han var gårdmandssøn fra Tim og var taget til København for at uddanne sig til præst, hvad han da også blev efter først at have været realskolebestyrer i Grindsted i seks år. Han fik mig med ud i valgmenighedskirken i Forhåbningsholms Allé, hvor pastor Jungersen prækede. Jeg syntes nu, der var højere til loftet i den pragtfulde kirke, som brygger Jacobsen lige havde fået fuldført ude i Valby. Adskillige studenter fandt om søndagen vej derud gennem Frederiksberg Have og Søndermarken for at høre den nidkære prædikant Henry Ussing.

I Studenterkredsen samledes provinsstudenter, hovedsagelig fra grundtvigske hjem, til foredrag og diskussioner. Her var det de begavede, belæste og tidligt udviklede teologer Anders Vedel, den kommende højskoleforstander, og den kommende biskop over Ålborg stift, Christian Ludwigs, der beherskede talerstolen. Det var ikke så lige til som nu om stunder, idet der stilledes betydeligt større krav til en taler. Intet papir på talerstolen, var Hørups parole til vordende politikere; og i diskussionen gjaldt intet broderskab.

Enkelte gange samledes vi i private hjem ude i byen, således engang i borgmester Jacob Marstrands patricierhjem over den gamle bagergård i Købmagergade. Sønnen Even Marstrand, der delte faderens litterære og sociale interesser, studerede til valgmenighedspræst. Borgmesteren holdt sig fornem i baggrunden. Ludvig Schrøder fra Askov holdt et af sine mytologiske højskoleforedrag. Han gjorde det mesterligt; uforståeligt er det dog ikke, at der kunne være unge piger på Askov, som syntes, at forstanderens daglige historiske foredrag lige før aftensmaden var lovlig lange, og at en snes foredrag om Grundtvig var lovlig mange.

Studentersamfundet var for de ældre studenter og kandidater. Dets lørdagsdiskussioner havde haft deres blomstringstid før systemskiftet i 1901. Men her optrådte stadig kendte mænd. Her trænede Ove Rode til den elegante parlamentariker; her skred Jeppe Aakjærs jyske tale så sindigt frem som strømmen i Karup Å; her talte Stauning under almindelig uopmærksomhed; han måtte gennem et stort organisatorisk, kommunalt og politisk arbejde, før hans ord faldt med vægt.

Studenteforeningen havde i lange tider været konservatismens faste borg, hvor skarpe hjerner havde krydset klinge om så farlige og indviklede emner som adgang for kvindelige studenter, eller om man kunne indbyde C. Berg til at holde foredrag. De rene højrestandpunkter forfægtedes endnu med den yderste hårdnakkethed af jurister, der kunne alle paragrafferne i den politiske katekismus på fingrene, og af cand. mag. Jul. Pio med en Robespierres strengthed og konsekvens.

Efterhånden var der opstået vaklen i geledderne. Årets interessanteste og mest velformede foredrag holdtes af den liberale teolog, bibliotekar A. C. Larsen. Der var nu en stærk liberal opposition. En af dens ledere var den fænomenalt veltalende dr. phil. C. N. Starcke, den senere

skolebestyrer og politiker, som i en alder af 57 år deltog i konkurrencen om et professorat i filosofi og forbløffede auditoriet ved at holde en flydende prøveforelæsning uden manuskript. Han var dog ikke min mand; dertil var han alt for sophisticated. Bondestudenten kunne ikke følge ham på hans rumfart i filosofiens stratosfære.

Nej min mand var fra første færd den unge ranke dr. phil. P. Munch, en høj, smuk, venligt smilende mand, altid rede med et indlæg i diskussionen præget af viden og omtanke, fremført i et naturligt, yderst velformet sprog. En grel modsætning til den rolige, uanfægtede akademiker, der uden at blinke tog den tilkastede handske op, var den kampglade, selvrådige junker. Det var en stor aften, da den faldne storhed, den forhenværende kultusminister Jacob Scavenius optrådte med et energisk, iltert indlæg for sin livssag: et stærkt forsvar. Det var den grånende kyrasser, der gav sin fyrige stridshingst sporerne og med sablen lynende i luften styrtede frem og kastede al modstand til side. Bragende bifald!

Som dreng havde jeg været levende interesseret i inden- og udenrigspolitik. Så snart jeg havde opnået den fornødne læsefærdighed, læste jeg rigsdagsreferatet først i det lille Varde højreblad, senere i det noget større Bergske venstreblad i Esbjerg. Jeg vidste god besked med, hvem der var valgt i hver af landets 114 folketingskredse og styrkeforholdet mellem partierne. Efter indførelse af forholdstal og udvidelse af medlemstallet må vi efter valget nøjes med at få at vide, hvor mange mandater hvert parti har opnået. Hvem der er blevet valgt, forbliver en hemmelighed for den almindelige avislæser, og det skal just ikke bidrage til at skærpe hans politiske interesse.

Når jeg havde læst mine lektier til kursus, og det var fast utroligt, hvad man i den alder kunne proppe i hovedet i løbet af nogle formiddagstimer, var der god tid til, inden timerne på kursus begyndte, at vandre over Dron-

ning Louises Bro gennem byen, Kongens Have, det gamle Adel- og Borgergade kvarter ned til kasernen i Fredericia-gade, hvor rigsdagen havde til huse i alle de tredive år, Christiansborgs røgsværtede mure stod som en imponerende ruin siden branden 1884. Her var lunt og hyggeligt i de lavloftede sale, hvor tilhørerpladserne omtrent var i niveau med salens gulv, så man kunne følge talerne og medlemmernes færden på nærmeste hånd. Der var ingen talerstol; medlemmerne talte fra deres plads.

Årene fra forliget 1894 til bruddet i Venstre 1905 var egentlig en tam tid i dansk politik, i hvert fald sammenlignet med de bevægede provisorieår forud, da billedet af de fem venstreførere Berg og Hørup, Bojsen og Høgsbro samt Holstein Ledreborg hang på hæderspladsen i mangen fuldtro venstremands stue; og sammenlignet med de kampfyldte år 1905-1920 med nye partidannelser, grundlovsændring, verdenskrig, genforening og gennemførelse af store reformer; med akademiske politikere som professor Birck, N. Neergaard og dr. P. Munch; drevne parlamentarikere som J. C. Christensen, Zahle og Rode; drabelige debattører som Vilhelm Lassen, Slengerik og Slebsager; lyriske folketalere som Klaus Berntsen, Borgbjerg og Sabroe.

Holstein Ledreborg havde trukket sig ud af politik i 1890, skuffet over splidagtigheden inden for partiet. Berg var død i november 1891. Hørup var i 1892 bleven styrtet i Køge af de Moderates og Højres fælleskandidat P. A. Alberti, formanden for Den Sjællandske Bondestands Sparekasse. Men ved indgangen til kursus på hjørnet af Dosseringen og Fredensgade hang Politikens opslagstavle. Den kiggede bondeknolden i, og lidt efter lidt fik han øjnene op for, at her var ikke alene en helt anden stil end den tilvante, men også en helt anden politisk tankegang. Hørups artikler talte til hans jyske bondeforstand, som de i tyve år havde talt til sjællandsk bondefornuft.

Hørup stod på højdepunktet af sin indflydelse. Det var i disse år, at han, som man siger, erobrede den offentlige mening i hovedstaden. Ikke mindst i akademiske kredse vandt han varm tilslutning blandt ældre som yngre. Jeg husker, hvilken bestyrtelse det vakte, da det kort efter systemskiftet i sommeren 1901 rygtedes, at det ikke, som man troede, var ischias Hørup led af, men en uhelbredelig knoglekræft i hoften, sarcom, som nødte ham til at gå med stok. Det billede, man har af Hørup siddende ved arbejdsbordet i trafikministeriet, bærer umiskendeligt præg af en nedbrudt mand.

Hørup talte sjældent i disse år. Hans artikler i bladet var også blevet færre, efterhånden som hans helbred nedbrødes. Jeg hørte hans sidste tale i Lørups ridehus 2. april 1901. Der gik tyve år, før jeg ved et stort liberalt stævne i Oxford hørte Lloyd George tale med en lignende pathos og ironi. Der var hos Lloyd George, som stadig stod i sin fulde kraft, mere teater i fremtræden, større dramatik i foredraget. Men der var ikke den dybe personlige lidenskab som i den dødsmerkede gamle stridsmands indtrængende appel til sine bysbørn om at gøre op med det herskende styre, hvilket som bekendt også skete ved valget dagen efter.

Hr. Bramsen har haft den utrolige dristighed at tale til os om politisk ærlighed, det var optakten. Længere henne i talen sagde Hørup: Vi har haft gode og onde dage i disse mange år. Men de onde dage var ikke de, hvor kampen gik højest, hvor tryk avlede modtryk, og hårdt stod mod hårdt. I disse dage skabtes der mænd, og støbtes der viljer, som endnu er styrken i vore dages politik. Og han sluttede: Københavnerne! Vi har været med en gang før til at rydde butikken, da vi gik over fra absolutismen til forfatningen . . . Lad os sige, hvad vi mener: Vi vil et dansk ministerium i Danmark, et ministerium, der har det danske folks tillid.

Bondestudenten

Da jeg i august 1896 i en alder af 17 år rejste fra Vestjylland til hovedstaden, kom jeg ingenlunde fra det mørke fastland. København var just heller ikke nogen storstad, kun halvt så stor som nu, i flere henseender egentlig hyggeligere, før den indre by halvvejs var blevet parkeringsplads. Alligevel var overgangen fra vej og sti til gade og stræde trykkende nok. Hvad der mest savnedes var den fri og vide udsigt. Den bød Amager på. En oktoberdag spadserede jeg fra Nørrebro gennem byen til Christianshavn og videre gennem landsbyerne helt ud til Kongelunden og tilbage. Det sled på støvlesålerne, men fortæringen var billig; den indskrænkede sig til en saftig gulerod og et par skiver kålrabi fra amagerbondens fede mark.

Jeg holdt af at vandre rundt i byen og se på folkelivet. Særlig pris satte jeg på parkerne og de offentlige anlæg, men de kunne naturligvis ikke erstatte det åbne land, og det første års tid led jeg af ensomhedsfølelse og hjemve. Nu om stunder har så godt som alle slægt eller venner i hovedstaden. I mine unge år var det helt anderledes. København var først og fremmest kongens og universitetets by, hvor kun soldater og studerende fra landet havde ærinde.

En stor trøst var det dog i begyndelsen, at min ældre broder i maj var bleven indkaldt og lå som soldat på garderkasernen. Han havde lejet værelse til mig og besøgte mig, så ofte lejlighed gaves, indtil hans tjenestetid udløb efterår 1897. Rekrutuddannelsen ved garden lagde dog i høj grad beslag på hans tid og kræfter. Fritiden var knap, selv om han som oppasser hos den elskværdige Ivan Carstensen af den bekendte officersslægt nu og da kunne nyde visse friheder i tjenesten.

Vinteren var imidlertid ret streng og medførte talrige sygemeldinger blandt garderne. I januar 1897 lå temperaturen over 2° under normalen, og den kolde vind fra nord og øst, som kunne stige til kuling, for isnende ind over Amalienborg Plads. Også februar var kold, og marts bragte så megen regn og blæst, at forårsarbejdet lå næsten stille, men at slække på vagttjenesten for den gamle konge kunne der ikke være tale om. Jo flere syge desto hyppigere vagttjeneste for de raske. Det var min broders overbevisning, at det var alle disse kolde nætter i skilderhuset og vagtstuen på Amalienborg, der gav den kærnesunde unge mands helbred et knæk, det aldrig forvandt. Gigt, ischias, lændesmerter fulgte ham resten af hans levedage, nedbrød hans kræfter og bidrog uden tvivl til hans alt for tidlige død 13. juni 1929, lige i de dage min rektorudnævnelse forelå.

Ude på mit værelse på Nørrebro delte vi mange skiver

af det kraftige, grove rugbrød, som udgjorde en fast bestanddel af den meniges såre beskedne aflønning. Vi gik naturligvis også ture sammen, når han en søndag havde fået udsovet efter de evindelige vagter. Det regnedes for en ære at tjene i den kongelige livgarde, men det var en dyr fornøjelse. For mig var det et stort savn, da de sytten måneder var udløbne, og min broder atter var en fri mand, som kunne vende tilbage til nyttigt arbejde ved landbruget.

De forholdsvis få undervisningstimer lå alle efter den normale skoletid. Når jeg i morgentimerne havde lært mine gloser og den franske, latinske og græske grammatik for dagen, var der god tid til at se sig om i byen inden kursustid, og det benyttede jeg mig af. Alle museerne, store som små, fik en ret grundig gennemgang. I Nationalmuseet gennemgik selve Sophus Müller senere elegant og overlegent den nordiske oldsamling for et hold unge studerende, mod at vi forpligtede os til at agere forevisere for mindre selskaber søndag formiddag. På egen hånd har jeg holdt forbindelsen med malerisamlingen i Sølvgade nogenlunde ved lige. De øvrige museer er ikke siden bleven plaget med overrend fra min side.

Nok var jeg i disse første år i hovedstaden en beskeden, taknsom, ret fåmælt alvorshand, tror jeg da, mere naiv end mistænksom; men inderst inde lod jeg mig aldrig hverken dupere eller dominere af det nye, der mødte en. Det var altid med et vist forbehold, jeg tog imod det, og mødte bondestudenten en uforstandig kritik eller et overlegent syn på bønderne, der endnu langt fra i alle kredse havde nået den anseelse, som andels- og højskolebonden efterhånden erhvervede sig, så rejste han straks børster. Omvendt tog han kraftigt til genmæle, når han i Jylland mødte den Pinstrupske opfattelse af hovedstaden som et Sodoma.

Det bliver i det hele taget let bondestudentens lidt triste

lod, at han føler sig knyttet både til by og land, men således at han ikke føler sig helt hjemme noget steds, og hverken af land- eller bybefolkningen bliver accepteret som en af deres egne. Jeg mødte slet ikke det nye med uvilje; jeg havde blot min egen målestok med hjemme fra, og den var stemplet made in Jutland. Hvad hjælper det i øvrigt at kunne stå sig i debatten, hvis man ikke er fortrolig med de gængse omgangsformer. Konversations-talent og slebne selskabsvaner vejer mere end de bedste argumenter. Skik følge eller land fly!

Mit første værelse lå i Ravnsborg Tværgade nr. 6, første sal. Der var ingen moderne bekvemmeligheder eller luksus af nogen art, men der var de nødvendige møbler til at arbejde og sove: bord, stol, petroleums-lampe og en gammel sofa. Det lå under rolige omgivelser i et udpræget arbejderkvarter. Når jeg stak hovedet ud ad vinduet, kunne jeg lige se tårnbygningerne på den anden side Dronning Louises Bro. Den daglige spadseretur til kursus ved Fredensbro gik langs Dosseringen med udsigt til Søpavillonen til den ene side, Østerbro til den anden.

Lejen var 10-12 kr. månedlig, med morgenkaffe. Den kunne dækkes af den understøttelse på 75 kr. halvårlig, som jeg snart opnåede. Det var af en bevilling på finans-loven til hjælp for flinke unge mennesker, der begyndte studierne i en fremrykket alder. Jeg ville mene, at det især var folketingsmand K. M. Klausen, kommunelærer og medejer af kursus København, der havde fået denne bevilling gennemført. Varme måtte lejeren selv sørge for, men kommunekoksene var billige, og der skulle ikke så megen varme til i et lille værelse midt i den tæt sammenbyggede husrække.

Man holdt sig selvfølgelig selv med tør kost. Med margarine og røget fårelår hjemmefra som pålæg udgjorde rugbrødet bogstaveligt det daglige brød. I et spisehus i

Gården, Ravensborg Tværgade 6

Slotsgade, en lille sidegade fra Nørrebrogade, som læreren derhjemme kendte fra seminarietiden, serveredes en tålelig middag til 35 øre, om jeg husker ret. Den var dog langtfra så solid som maden i de hjemlige kødgryder og grødfade.

De få skolebøger kostede ikke meget. De købtes i det bekendte skolebogsantikvariat i den høje, lyse kælder på hjørnet af Vendersgade og Nørrevold. Gak til Magnus Hansen og bliv viis, var en parole, som ikke mindst kurselever villigt fulgte. Her mødte bondestudenten reel behandling uden flothed i udstyr. Lommepenge var et

ukendt begreb, sporvognspenge en yderst sjælden post på regnskabet.

At skik og brug herovre var forskellig fra de vante, opdagede jeg den første søndag. Sammen med min broder havde jeg været ude en tur i det smukke sommervej. Da jeg kom tilbage henad sengetid, savnede jeg nøglen til lejligheden. Den lå inde på mit værelse i lommen på mit daglige tøj. Ude på landet var der virkelig ingen, der faldt på at låse alle døre. Jeg måtte så sidde og vente ude på den kolde trappe i trækken fra porten, indtil familien kom hjem fra Tivoli over midnat.

Da Døckers Kursus i sommeren 1897 flyttede ud på H. C. Ørsteds Vej til lysere lokaler mellem Amalievej og Kastanievej, var det naturligt, at eleverne flyttede med ud på Frederiksberg. Men da jeg kom til byen efter sommerferien, måtte jeg foreløbig tage til takke med et værelse i Baggesensgade nær Blågårdsgade i det rigtige rabarberkvarter. Huset har jeg ikke kunnet finde, thi i Baggesensgade er alle huse grå og akkurat ens.

Jeg led ingen nød derude, men jeg må sige, at da jeg 60 år efter en sen, diset novemberdag genså de steder, hvor jeg boede og færdedes i mine første år i København, ynkede jeg den unge mand, der kom lige fra høstarbejdet ude på de åbne vestjyske marker og nu skulle nøjes med Baggesensgades lukkede horisont. Det var en hård overgang fra de grønne agre til de grå mure i Nørrebros stenørken.

Jeg rykkede da også snart atter teltpælene op og flyttede over i Jakob Dannefærds Vej 8, hvor jeg fik et lille kvistværelse på femte sal. Om sommeren kunne der være så frygtelig hedt oppe på kvisten midt på dagen, at jeg måtte gå ind i Ørstedsparken eller ud i Landbohøjskolens have for at repetere til eksamen. Den dag i dag lægger jeg gerne vejen om ad Ørstedsparken for at betragte

Chapus Jeanne d'Arc. Ferien begyndte jo først midt i juli, ikke som nu til Skt. Hans.

Værtsfolkene her på den anden side Ladegårdsåen, som udgjorde grænsen mellem København og Frederiksberg, var flinke folk. Det var et yngre ægtepar, som hørte til den katolsk apostoliske kirkes menighed, på hjørnet af Gyldenløvesgade og Nørre Søgade. Det var herude en hverdagsbegivenhed at se ladegårdslemmerne rykke ud med deres riskoste på nakken på vej til fejningen af offentlige pladser. De fleste af dem var lidt medtagne af livets storme.

Under opholdet på Nørrebro da og senere fik bondestudenten et ganske godt indblik i den københavnske arbejderstands forhold. Han fik stor respekt for dens flid, nøjsomhed og redelighed. Sporvognstaksten fra Kapelvej til Nørrevold var fem øre på bagperronen mod nu 55 øre, men betjeningen var ikke mindre tjenstvillig. I de mørke vintermorgener var den gamle vejrbidte konduktør i sin slidte frakke, med sin lavere løn og sin længere arbejdstid, meget omhyggelig med at hjælpe hjemmesyderskerne op i de overfyldte vogne, når de skulle ind til de store konfektionsforretninger med deres tøjbylter.

Jeg lærte ret snart med sympati at følge arbejderne og deres talsmænds bestræbelser for gennem organisation og oplysning at forbedre deres levevilkår. Kommunalpolitikere som borgmester Jens Jensen og rådmand K. M. Klausen i København, borgmester Peder Christensen i Helsingør; agitatorer som A. C. Meyer og Peter Sabroe indgød respekt. Over for en Borghjergs eller Hedtofts svulmende retorik eller K. K. Steinckes og Jul. Bomholts advokatoriske kraftpræstationer har bondestudenten måttet stille sig mere reserveret.

Et par år boede jeg ude i Rahbeks Allé skrås over for Bakkehuset. Det var lidt langt fra universitetet. Men her

var lys og luft med let adgang til Søndermarken. Frederiksberg Have lå heller ikke langt borte. Her skulle jeg være bleven og ikke være flyttet ind i Regensens mørkeste yderværelse henne i kroen uden en solstråle. Men boligen var gratis, man fik oven i købet penge for at bo der, adgang til køkken og brænde til den kakkellovn, der foreløbig ikke fandtes i ens værelse.

Men på læsesalen var der både varme og aviser morgen, middag og aften. Efter Hørups død var mine yndlingsblade Ålborg Amtstidende med Vilhelm Lassens malmfulde artikler og Østsjællands Folkeblad, hvori Søren Svarre udfoldede sin politiske balancekunst. Vækkerforeninger og den slags såkaldt regensliv havde ingen interesse for bondestudenten, men der gik for megen tid med snak og diskussioner, og det skulle ikke bidrage til at forkorte studietiden.

I mine studenterår havde jeg, vistnok med professor Fridericia som fortaler, fået en rigtig rar lille bestilling som medhjælper ved det nyoprettede fine Rådhusbibliotek i karnappen ud mod Rådhuspladsen. Det gav en 35 kr. månedlig, og de penge var kærkomne. Økonomien havde hele tiden slæbt på. Kontortiden var 14-17, men der kom kun få lånere, mest embedsmænd fra kontorerne, så der var som regel tid til at læse lidt. Vor fornemste stamgæst var selve borgerrepræsentationens stovte formand, Herman Trier, en fornem, værdig, belæst pædagog og politiker, som gik og syslede med et eller andet personal- eller lokalhistorisk emne. Også den gamle, trods stærkt svækket hørelse, åndsfriske og livlige etatsråd Krak fra Vejviseren var en hyppig gæst; det samme gjaldt skoledirektøren, dr. phil. Niels Bang, skarpskåren i ydre skikkelse som i tanke og tale.

Min jævnaldrende studiefælle A. J. West, som på omstående billede fra Rådhusbiblioteket ses ved siden af skoledirektøren, var student fra Sorø. Hans fader var

Rådhusbiblioteket i beg. af 1900-tallet. Fra venstre Kr. Bruun, A. J. West, kontorchef E. Sivertsen, skoledirektor Niels Bang

overlærer i St. Heddinge; hans moder var en datter af Fritz Jürgensen. Han deltog aktivt i studenterlivet og var ledende senior i foreningen 1908-09. Bondestudent var West altså mindst af alt; men vi havde visse historiske og politiske interesser fælles og kom altid udmærket ud af det sammen. Vi kunne sidde i timevis og drøfte dagen og vejen om ikke i enighed, så altid i fordragelighed. Efter nogle års virksomhed som adjunkt ved Metropolitanskolen blev han ved genforeningen rektor i Tønder, forflyttedes senere til Sønderborg og døde som rektor for Sorø Akademi 1943.

Ved den altid tjenstvillige bibliotekar Julius Salomons hjælp fik jeg så efter eksamen overdraget det ikke uinteressante hverv at læse første korrektur på borgerrepræsentationens forhandlinger. Sidste korrektur læste formanden for stenograferne selv. Desværre faldt hovedparten af arbejdet i sene aften- eller nattetimer. Alligevel

ville jeg nødig give slip på det, så det bandt til byen. Der var for resten heller ingen af den lille halve snes statskoler uden for byen, der havde haft bud efter mig. Det var længe uvist, om jeg overhovedet brød mig om at blive lærer.

De sidste par år fik jeg dog et større antal timer samlede på Wedels Kursus, som i disse år havde sin glansperiode i Nørre Søgade ved Dronning Louises Bro. Wedel selv var en dygtig lærer og en fortrinlig administrator, som holdt nøje kontrol med eleverne. Det var mest flinke piger og drenge fra kommuneskolen, som skulle have præliminæreksamen, men der var også ret betydelige studenterhold. Det hele var meget mere skolemæssigt end hos Døcker, og et helt andet publikum.

Blandt de voksne elever på artiumsholdet var den senere generaldirektør for statsbanerne P. Knutzen, hvem jeg ikke tager i betænkning at kalde den dygtigste af de tusinder af elever, jeg har truffet under min fyrrårig skolevirksomhed. Hans enestående energi og begavelse udelukkede ikke, at han var en elskværdig elev, vel lidt af kammeraterne, der så op til ham som primus inter pares. Jeg så et glimt af ham i Åbenrå, da han ved foreningen nyorganiserede postvæsenet i de sønderjyske landsdele. Om dette arbejde hørtes kun lovord, skønt der ellers nok på andre områder kunne skumles over, at der var få manne om æ raj, for mange, der skulle snakke med og tages med på råd.

I længden var det yderst anstrengende med skoletimer om formiddagen, kursus om eftermiddagen, købmandsskolen i Fiolstræde, korrekturlæsning og stileretning om aftenen. Jeg kunne simpelt hen ikke have holdt til det ret meget længere, da jeg fra 1. august 1914 blev ansat som adjunkt ved Helsingør højere Almenskole.

LIBERALISME CONTRA PATRIARKALISME

EN EPISODE AF STRIDEN MELLEM LAND OG BY I DET 19. ÅRHUNDREDE

Af SIGURD JENSEN

I løbet af det 19. århundrede akkumuleredes en ret stærk spænding mellem by og land. Der var mange årsager hertil – af erhvervsøkonomisk, social, politisk og mental art. Hovedstaden kom i sin egenskab af landets største by til at stå som eksponent for bysynspunkterne. Uoverensstemmelserne mellem landbefolkningen og bybefolkningen indgår derfor som et ikke uvæsentligt led i Københavns historie.

Da Københavns borgere i 1659 opnåede lige rettigheder med adelen på en lang række områder, nåede man frem til et vendepunkt i en gammel strid mellem land og by, en strid om handelsrettigheder, skattespørgsmål o. m. a. Men denne strid havde stået mellem en overklasse på landet og et patriciat i København, hvis kår stærkt nærmede sig adelens, og selv om de reviderede privilegier af 1661 forringede værdien af det københavnske patriciats sejr, og selv om stridigheder om handelsspørgsmål o. lign. mellem godsejere og borgerlig overklasse fortsat forekommer i de følgende menneskealdre, er der dog i de fleste tilfælde kun tale om enkelttilfælde eller i al fald om konflikter af begrænset art, bortset fra spørgsmålet om værnepligten, der indtil 1848 udelukkende hvilede på bondestanden. Da dette spørgsmål løstes, og værne-

pligten blev almindelig, var der imidlertid kommet nye spændingsmomenter til.

Den store, dybtgående og stadig voksende uoverensstemmelse indtræffer nemlig, da der i det 19. århundrede opstår en livskraftig og ekspanderende mellemklasse både på landet og i byerne, på landet gårdmændene, i byerne en væsentlig del af de handlende og de selvstændige håndværkere samt embedsmændene. Begge parter ønskede størst mulig politisk indflydelse, hver part vågede nidkært over, at dens bidrag til det almene ikke blev uforholdsmæssigt stort, og både landbomellemstanden og købstadmellemstanden havde behov for lånekapital – og helst billig lånekapital. Og det er om uoverensstemmelserne på dette sidste område, at der skal berettes i det følgende. Den episode, der skal fremdrages, giver i en nøddeskal et billede af, hvorledes de modstridende interesser på dette felt mødtes og kæmpede, og episoden fortæller adskilligt om, hvorledes byernes og landets folk nok hver møder med sin samfundsopfattelse, men at der tillige ikke går helt skarpe grænser mellem land og by.

Det var vigtigt for begge parter at skaffe lånekapital. Gårdmændene var i stort tal blevet selvejere, og selveje kræver større disponibel kapital end fæste, bl. a. fordi der oftest ved ejerskifte skulle udredes betydelige summer, arvedelinger krævede kontanter o. s. v. Endvidere skulle der bruges penge til forbedringer – i 1840'erne synes der at være ofret meget på landbrugets bygninger – og i det hele taget skulle det handicap, landbruget havde fået under den svære og langvarige krise i 1820'erne, indhentes.

Hvor livsvigtig adgangen til kapital var for byerhvervene, ses af mange ting.¹ Her skal blot nævnes et enkelt eksempel: 1762 var der 313 brændevinsbrændere i København, hvoraf dog reelt kun 268 var aktive. 1891 var tallet helt nede på 29 aktive brændere. Flere årsager

virkede sammen til nedgangen i antallet af denne kategori erhvervsdrivende. Men det var i al fald meget afgørende for en brændevinsbrænders mulighed for at holde sit brænderi i gang, om han havde driftskapital til at købe kul, korn, kommen etc. og til at betale de fornødne udgifter. Desuden måtte han i reglen have store penge bundet i en ejendom (enkelte boede dog til leje, f. eks. hos bryggere), og de køer, der var så vigtig en faktor for erhvervets produktion, kostede også mange penge, ikke mindst fordi det ofte var fine dyr. En redegørelse fra oldermand Frants Leth i 1762 viser, hvor vigtigt kapitalsspørgsmålet allerede da var for erhvervets udøvere.

Leth skriver, at de aktive brændere kan deles i 3 grupper. Første gruppe, som han ansatte til 35, var formuende folk. 6 endda særdeles velstillede. Anden gruppe – på 109 – var folk, der sad i god næring »og kand nogenlunde giøre deres Indkiøb dertil i rette Tiid«. 3. gruppe omfattede 124. Det var folk, »som vel nogenlunde hjælper sig igiennem, men dog nok har besværlig ved at hytte sig for, at nærme sig til de fattiges Tall«. Foruden disse 268 var der endnu 45 brændevinsbrændere, som nok havde deres borgerskab, men som i virkeligheden hverken havde midler til at drive deres brænderier eller til at betale deres tidepenge til lauset.²

Der skal ikke megen fantasi til at forestille sig, hvorledes brændevinsbrænderne i 3. gruppe uden at være så særlig uheldige mister den fornødne kapital og glider ind i den sidste sørgmodige gruppe af folk, der ikke magtede erhvervet.

I 1830'erne, 1840'erne og en del af 1850'erne har vi den ejendommelige situation i landet, at der efter alt at dømme var en vis pengeregighed samtidig med, at det var svært at låne penge. Nationaløkonomen A. F. Bergsø skrev herom i 1839: »Man synes... temmelig sikkert

at kunne paastaae, at en ikke ubetydelig Capitalmasse i Danmark henligger død og ufrugtbar«.³ De gode kurser, der gennemgående opnåedes på statspapirer i denne periode, og den kortvarige, men hektiske aktiespekulation, der fandt sted i begyndelsen af 1840'erne, viser dog, at en del af denne kapital under givne omstændigheder lod sig lokke frem. Men erhvervslivet måtte naturligvis ønske, at de ledige penge måtte finde frem til det, og at så mange af dem som muligt måtte blive lokket frem fra strømpeskafterne.

For at få dirigeret den disponible kapital i den ønskede retning kunne man gå flere veje.

En af dem var at gøre statsobligationerne mindre tillokkende for sparerne. I Viborg stænderforsamling havde man i 1836 rejst spørgsmålet om beskatning af sådanne papirer. Et medlem (Roulund) mente, at det ville være retfærdigt at beskatte statspapirerne, idet disse papirer ved pengeforandringen i 1813 var sluppet urimeligt billigt, og et andet medlem (Tutein) sagde i den anledning temmelig bittert: »Om Statens Ret hertil (d. v. s. til at beskatte obligationer) synes ingen grundet Tvivl at eksistere. Det er i Sandhed vanskeligt at indsee, hvorfor denne Art af Formue mere skulde være fritagen for at bidrage til Statens Fornødenheder end nogensomhelst anden beskattet Gjenstand, og de Indvendinger, som ere gjorte mod det statsøconomisk Rigtige i at beskatte Formue, om hvis Tilværelse og Størrelse det er let at forskaaffe sig Kundskab, have sikkerligen ingen Bestand. Disse Indvendinger vilde aldrig have erholdt megen Vægt, dersom det ei saa ofte havde ligget i de Magthaverne nærmest Stilledes Interesse at fritage Formue fra at bidrage til at bære dens Andeel af Statens Byrder.«⁴ En sådan beskatning af statsobligationerne ville kunne medføre to fordele: foruden at folk ville blive mindre interesserede i at købe obligationerne, ville skatten, der kom

ind, bidrage til at lette skattetrykket på erhvervene, af hvilke især landbruget følte sig stærkt besværet. Men bestræbelserne lod sig ikke gennemføre.

For at dirigere de ledige penge frem til de kapitalhungrende erhverv kunne man også udvide antallet af kreditororganisationer og forbedre disses effektivitet. Den vej gik man i høj grad. Der oprettedes enkelte banker og en del sparekasser, og 1850 kom de to første kreditforeninger, hvis virksomhed i de første år dog var ret beskeden. Sparekasserne, der i særlig grad skulle opsuge de ledige småkapitaler, var ikke altid særlig effektive. Dels varede det temmelig længe, inden de rigtigt kom ind på at placere indskudsmidlerne lokalt (oprindelig indsattes det hele i statskassen), dels arbejdede de tit uhensigtsmæssigt. Det hang sammen med, at forretningerne i vidt omfang udførtes vederlagsfrit af velstillede og velmenende borgere, der mente at gøre en social indsats på denne måde. Betjeningen af publikum blev derefter. I en artikel af 31. oktober 1840 beklager »Politivennen« sig over den korte og ubekvemme kontortid og den nonchalante behandling af indskyderne i den københavnske sparekasse. Men det varede adskillige år, inden man her lidt efter lidt søgte de værste ulemper afhjulpet.⁵

Endelig kunne man for at få de ledige penge frem ophæve maksimalrenten.

Siden midten af 16. århundrede havde der været fastsat en maksimalrentesats ved pengeudlån. Der kunne af og til blive ændret lidt ved den; i reglen lå den på 4-5 pct. Den, som tog mere, gjorde sig skyldig i åger. Denne maksimalrente havde været en hæmsko på forretningslivet gennem mange år, og en række undtagelsesbestemmelser og dispensationer havde efterhånden »gennemhullet« den så stærkt,⁶ at det for det københavnske forretningsliv næppe følte som nogen særlig revolutionerende foranstaltning, da den ophævedes ved loven af 6. april 1855.

Men bondestandens repræsentanter på tinge var gået skarpt imod ophævelsen, for denne stand stillede sagen sig nemlig anderledes. Loven af 1855 bestemte nok, at der stadigvæk ved lån mod pant i fast ejendom skulle være en maksimalrente (på 4 pct.), men indenrigsministeriet skulle kunne meddele dispensation herfra. Tidligere havde kongelig resolution været nødvendig for at opnå dispensation fra maksimalrentebestemmelserne. Bønderne forudså nu, at disse dispensationer ville blive en rent formel ekspeditionssag – hvad de fik ret i – og de frygtede en almindelig stigning af renteniveauet. Derfor udviklede der sig en meget livlig rentedeбат, og spørgsmålet maksimalrente eller fri rente blev et af de dominerende under valgkampagnen i 1858. Flere jyske landbokredse valgte deres folketingsmand under den udtrykkelige forudsætning, at han skulle arbejde for genindførelse af maksimalrenten,⁷ og da tinget trådte sammen, kvitterede disse medlemmer da også med en omgående reaktion. De indbragte i oktober samme år et privat lovforslag om genindførelse af maksimalrente ved udlån med krav om kongelig resolution som betingelse for dispensation.

Under drøftelsen i tinget havde kloge folk såvel fra højre som fra venstre fløj let ved at slå ned på, at hvis man indførte en maksimalrente, ville lånsøgere, herunder også landbruget, ofte komme ud for, at de intet kunne låne, da kapitalen så ville søge andetsteds hen. Overfor dette tilsyneladende så indlysende og afgørende argument fremførte gårdejer Sylvester Jørgensen, der repræsenterede Ringkøbing amt, et ikke uvæsentligt synspunkt. Han sagde, at der i virkeligheden fandtes to pengemarkeder i landet, et i det store og et i det små. Det var meget forkert at tro, at de faldt sammen. Pengemarkedet i det store var det at sælge aktier, statspapirer, veksler o. s. v., pengemarkedet i det små var det, at den ene nabo lånte

af den anden. Hans tanke er nu, at ved dette pengemarked i det små vil lånene finde sted, uanset om der ydes 4, 5 eller 6 pct. p. a., og pengene vil ikke søge andetsteds hen end til den nærmeste kreds, som man kender, selv om der på det fjernere sted eller i form af værdipapirer, udenlandske fonds e. lign. lokkes med højere rentesatser. På sin kluntede måde fik han sagt følgende bemærkelsesværdige ord: »...de Folk, som i Almindelighed paa Landet laane Penge ud, have en vis Modbydelighed for at faae deres Penge satte ud i den store Verdensomsætning. De ville ikke have dem i Forbindelse med Pengemarkedet i det Store, saa de kommer ikke i den Grad til at staae i Forbindelse med hiin, som man er tilbøjelig til at antage.«⁸

Under debatten blev det påpeget, at ville man have maksimalrente, måtte man også have udlånstvang. Men de jyske folketingsmænd vidste bedre. Bønderne skulle nok vogte sig for at sætte deres surt erhvervede skillinger i noget, som de ikke var fuldt fortrolige med, så hellere få lidt mindre i rente, og det eneste, de havde nogenlunde tillid til, var de folk og ejendomme, de kendte. Så dem skulle de nok vide at låne deres penge ud til. – Hvilken chance da for låntagerne at kunne henvise til, at al rente udover de 4 pct. var ulovlig!

Der var imidlertid een mistelten, der måtte tages i ed, om ikke den adskillelse mellem de to pengemarkeder, som Sylvester Jørgensen omtalte, skulle totalt nedbrydes. Det var sparekasserne. Hvis de stilledes frit, ville de let komme til efterhånden at udjævne forskellene mellem det nationale og det lokale pengemarkeds satser. Men det havde man også tænkt på, og de fornødne kræfter var mobiliseret. Under forhandlingerne kunne Folketingets formand meddele, at medlemmet for Ringkøbing amts 5. valgkreds (Clausager) havde tilstillet ham et andragende fra en del beboere i Skodborg og Vandfuld herreder i

Ringkøbing amt gående ud på, at man anmodede rigsdagen om at udstede en lov om, at sparekasserne kun måtte tage 3-3½ pct. rente, og at ingen interessent måtte have større indskud i sparekassen end 500 rdl.⁹ Dette sidste skulle nok tvinge de lidt større kapitalejere på landet – i al fald i de mere afsides egne – til at låne deres penge ud til naboerne.

Vi står formentlig her overfor et gårdmandssynspunkt. Sparekassernes penge tilhørte – som statsgældsdirektør Julius Schovelin fik lejlighed til at udtrykke det i samme debat – for en stor del tjenestefolk, husmænd, børn o.s.v.¹⁰ Gårdmændene fandt det naturligvis fuldt ud rimeligt, at disse småfolks midler fandt vej til sparekasserne, men de fandt det endnu mere rimeligt, at kasserne stillede pengene til rådighed til investering i den landbrugsjord, som til syvende og sidst havde muliggjort dannelsen af de pågældende småkapitaler. At lægge vejen fra sparer til låner over sparekasserne kunne have sine fordele; sparekassen synes i visse tilfælde at have virket som en slags kautionsanstalt.¹¹ Men det kunne også i høj grad have sine ulemper; når pengene var anbragt i sparekassen, unddrog de sig ens egen kontrol, og de blev i langt højere grad bragt under indflydelse af de almindeligt virkende konjunkturer. Hvor langt denne betænkelighed virkede ind i sparekassefolkenes egen kreds, ses af, at C. C. Alberti, formanden for Den sjællandske Bondestands Sparekasse, under samme debat var inde på den tanke, at sparekasserne ikke skulle have lov til at tage 5 pct. eller derover ved udlån.¹²

I en anbefalingstale for forslaget udtalte den kendte foregangsmand indenfor landbruget Laurids la Cour til Skærsø, at den gamle rentelovgivning med dens maksimalrente havde givet mulighed for dannelse af »en meget talrig, sund og kraftig Middelstand, op til hvilken lavere staaende, men dygtigere Personligheder have kunnet ar-

bejde sig, uden at trykkes for haardt af Capitalen«. Han frygtede, at frigivelsen af rentefoden ville gøre det muligt for kapitalen at true denne middelstandsdannelse på det alvorligste.¹³ Hvorvidt han nu virkelig troede på det »Pengearistocratiets« spøgelse, som han manede frem, eller det blot var et skræmmebillede, han fandt det oportunt at anvende, lader sig naturligvis ikke sige med sikkerhed. Men bemærkningen fremkaldte et indlæg, der fortæller lidt om det danske pengearistokrati i den givne situation.

De store selvcjesalg havde gjort en mængde godsejere til ejere af betydelige pengekapitaler, hvoraf en del var bundet i prioriteter i den solgte bondejord. En af gods-ejerstandens mest fremtalende mænd på tinge var baron Carl Frederik Blixen Finecke. Bemærkningen om pengearistokratiet og måske også en udtalelse af Schovelin om, at der ikke fandtes store kapitalister i Danmark, kaldte ham frem på arenaen. Det skulle dog siges til de herrer småfolk, at der også i Danmark var store kapitalister, men at disse store kapitalister havde samfundssind. Det var ham bekendt, siger han, »at i den vanskelige Periode, vi have gennemgaaet (han tænker vel på krisen 1857-58), ikke faa Mænd af dem, der raadede over disse større Capitaler, og Mænd, der raadede over saa store Capitaler, at de lavt anslaaede kunde regnes til ikke ganske faa Millioner, da de saae den Skræk, der var udbredt i Landet paa Grund af de stedfindende Pengeforhold, uden foregaaende Aftale, da de tilfældig kom sammen, bleve enige om at bidrage deres til ikke at forøge Skrækken. Disse Mænd, som havde havt det i deres Magt paa eengang at opsigte ikke saa ganske faa Millioner, gjorde det ikke, men gave frivilligt Afkald paa den Forøgelse i Indtægt, de vilde have faaet, dersom de havde anbragt deres Capitaler til højere Rente, hvad de let kunde have gjort, hvis de havde villet benytte sig af Conjunctionerne.«¹⁴

Det var naturligvis pænt gjort af godsejerne, og mon det ikke også var ganske klogt gjort. Opsigelse af nogle tusinde prioriteter i landbrugsejendomme kunne, som situationen var i disse år, let have skabt en situation, der kunne være blevet meget ubehagelig – også for godsejerne.

La Cour sagde, som nævnt, at en maksimalrente ville være en beskyttelse for middelstanden, og ved middelstanden forstod han gårdmandsstanden. For at forstå hans og gårdmændenes syn på standens samfundsmæssige placering må man klargøre sig dens forudsætninger. Det 18. århundredes bønder havde levet under en patriarkalsk samfundsordning, hvor herremanden havde været systemets kerne, og bøndernes plads i dette havde været bestemt af deres tilknytning til og afhængighed af ham. Hvad var nu mere naturligt for den frigjorte selvejerbonde end at forestille sig et tilsvarende system i det små med ham selv som midtpunktet og med familie, tyende og eventuelt en husmand som tilbehøret? Hvad andet havde han vel egentlig forudsætninger for at forestille sig? Man møder denne indstilling gang på gang i disse år. Den kom til orde i diskussionen om renten i 1850'erne; indstillingen ligger også bag Folketingets tøvende behandling af tyendeloven, der påbegyndtes nogenlunde straks efter grundlovens indførelse, men først blev færdig 1855, og den er vel en af de væsentligste psykologiske forudsætninger for den i en senere tids øjne så unaturlige alliance i 1865-66 mellem »de store og de små bønder«.

Men gårdmændene kunne ikke gennemføre deres krig. Hvordan det gik på den politiske front, er det overflødigt at komme ind på her. På den økonomiske front strandede alle bestræbelser på at gøre gårdmandsstanden til en privilegeret middelklasse. Maksimalrenten fik de ikke tilbage, bl. a. fordi de mødte en kompakt modstand hos købstædernes og hovedstadens repræsentanter, som var

indstillet på at give plads for kræfternes frie spil, og som blandt mange praktiske hensyn ikke mindst måtte tage hensyn til byggeriet. Hvad en maksimalrente ville have betydet for nybyggeriet i København, der netop nu var i færd med at brede sig ud over voldene, kan man naturligvis kun gisne om, men sandsynligvis ville det have været meget generende. Men heller ikke gårdmandsstanden selv indtog en ensartet holdning overfor den fremtrængende kapitalisme. Det var ikke alle, der tog afstand fra den upersonlige udlånsform, som Sylvester Jørgensen havde fundet så »modbydelig«. Det ses f. eks. af de nye udlånsregler, der i 1859 fastsattes for den i 1857 oprettede sparekasse i Aastrup på Falster. Det bestemtes heri, at når en interessent vil indskyde penge i sparekassen på den betingelse, at de skal lånes ud til en bestemt mand, da skal der »for Fremtiden« ikke tages hensyn dertil. Bestyrelsen skulle suverænt kunne bestemme, hvem der skulle lånes ud til.¹⁵ Også oprettelsen af Den sjællandske Bondestands Sparekasse i 1856 var med til at drage de sjællandske bønders penge ind under sparekassernes kontrol i stadig stigende omfang, og efter nogen tøven fulgte jyderne efter, idet der fra midten af 1860'erne oprettedes et meget stort antal små sognesparekasser. Således kom efterhånden selv de mere afsides liggende egne i kontakt med sparekasseinstitutionen, og sparekassernes samlede indestående tegner et stadig korrekttere billede af opsparingen. I 1869 indestod der 112½ mill. kr. i sparekasserne,¹⁶ hvad der så nogenlunde svarer til totalværdien af landets udførsel i det samme år (i finansåret 1869-70 116 mill. kr.).¹⁷

Lovforslaget om genindførelse af maksimalrente blev hurtigt standset. Det fik end ikke lov til at overgå til anden behandling. Forsøget på at stavnsbinde en del af landbokapitalen var slået fejl. Købstadliberalismen havde

sejret over de rester af patriarkalistisk tankegang, som endnu levede i visse dele af landbefolkningen. Tilbage blev en vis bitterhed hos de tabende.

NOTER

1. Jvfr. Hist. Medd. 4. IV. s. 606 f, 619 m. fl. st.
2. Kbhvns. stadsarkiv. Pengelånene til kongens kasse 1710-11, 13, 60 og 62. P. Hansen, Kjøbenhavns Brændevinsbrænderlaug 1741-1891 (1891) s. 41.
3. A. F. Bergsøe, Motiveret Udkast til en Creditforening for danske Grundbesiddere (1839) s. 46.
4. Hans Jensen, De danske Stænderforsamlings Historie I (1931) s. 475 f. Roskilde Stændertidende 1835-36 sp. 1724 f.
5. H. L. Bisgaard, Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn 1820-1920 (1920) s. 96 ff.
6. Sigurd Jensen i Laanerenten v. P. Nyboe Andersen (1947) s. 107 ff.
7. Niels Neergaard, Under Junigrundloven II, 1 (1916) s. 211.
8. Rigsdagstidende. Folketinget 1858 sp. 913.
9. Sstds. sp. 939.
10. Sstds. sp. 946.
11. Troels Glud, Kreditforeningsinstitutionen i Danmark (1951) s. 44.
12. Rigsdagstidende. Folketinget 1858 sp. 930.
13. Sstds. sp. 909.
14. Sstds. sp. 950 ff.
15. Festskrift for Spare- og Laanekassen for Aastrup og Omegn 1857-1907 (1906) s. 4.
16. V. Falbe Hansen og W. Scharling, Danmarks Statistik, 2. bd. (1887) s. 756.
17. Sstds. 3. bd. (1878) s. 500.

FRA DE NORSKE
TROPPERS OPHOLD I KØBENHAVN
1762 — 1763

Af GORDON NORRIE

Denne fremstilling af tre norske regimenters ophold i København i vinteren 1762-63 er bygget på de forhør, som afholdtes af en undersøgelseskommission, kong Frederik V lod nedsætte, da han havde fået nogle indberetninger fra sin hoflæge, dr. med. Licht om, at der fandt meget alvorlige uregelmæssigheder sted ved regimenterne. En sådan kommission vil altid have til opgave at søge de uheldige forhold draget frem, og følgen heraf vil være, at fremstillingen bliver en del skæv. Billedet vil let blive lige så fortegnet, som hvis man ville bygge en skildring af livet i vore dage udelukkende på retsprotokollerne.

København var dengang ikke anset for nogen gæstfri garnisonsby, og ingen borger med selvagtelse ville have en soldat boende udover de første dage efter indrykningen, hvor kompagnicheferne skulle leje kvarterer til dem. Oldermænden for rodemestrene, hørkræmmer Lausøe, der havde sæde mellem Stadens 32 Mænd, udtalte dog, at borgerne i almindelighed var artige mod de norske og gav dem iblandt deres mad, og det må tages som et tegn på et særligt godt forhold mellem en grundejer og hans norske soldat, når en skræddermester ønskede at beholde manden. Kun ganske enkelte af de klager, værterne fremsatte for kommissionen, var rettede mod mandskabet,

men skød i så fald skylden på befalingsmændenes svigtende tilsyn.

Den preussiske Syvårskrig udviklede sig hurtigt således, at der 1758 opstod fare for vor sydgrænse. Der oprettedes derfor en sikringsstyrke i løbet af sommeren i Holsten hovedsagelig bestående af hvervede regimenter fra Danmark og Norge, medens fæstningerne, såvel København og Kronborg som Frederiksort, Rendsborg og Glückstadt delvis besattes med nationale bataljoner fra begge riger, ligesom disse også afgav soldateske til flåden. I København blev kun fire hvervede bataljoner tilbage, medens otte og en stor del af artilleriet afgik til grænsen. De nationale bataljoner formeredes på den måde, at hvert regiment afgav en, udtaget af mandskab fra hele dets distrikt.

I 1762 døde kejserinden af Rusland og blev efterfulgt af hertugen af Gottorp som zar Peter III. Han sluttede straks fred med Preussen for at angribe Danmark. Sikringsstyrken blev derfor forøget mest muligt til en virkelig kampdygtig hær, og heri indgik bl. a. tre såkaldte norske feltregimenter, hvoraf første dannedes af en bataljon fra hver af de bergenhusiske og vesterlehnske regimenter, der lå i København, medens det tredie afgaves af de tre throndhjemske nationale regimenter, der ikke hidtil havde afgivet tropper til grænsen. Throndhjemske Felt Regiments officerskorps bestod på et par undtagelser nær af nordmænd, der var avancerede »fra flinten«, d. v. s. fra menige og underofficerer. Langt de fleste af dem og alle underofficerer og menige hørte hjemme i Throndhjems omegn. Regimentet blev opstillet i Throndhjem, marcherede den lange vej ned til Christiania og sejlede derfra til Hertugdømmerne.

Allerede da de første nordmænd satte foden på dansk grund,¹ protesterede de mod at spise det hårde, danske brød, bagt af rug og havre, som deres danske kammerater

fik. De ville enten have norsk fladbrød bagt på en speciel måde eller rugbrød, og så fik de det sidste. Det kneb også på anden måde at skaffe dem en kost, der ikke var for afvigende fra den, de var vant til hjemme. Det uheldige var, at man endnu ikke kendte til at udlevere forplejningen gennem afdelingerne, men soldaterne fik kun brødet og måtte købe resten hos marketenderne, der så skaffede varerne fra omegnens handlende og bønder.

Medens officerskorpset² i den danske hær var opdraget til at føre et særdeles indgående tilsyn med deres undergivnes orden, renlighed og sundhedstilstand, hvorved der var opstået et meget patriarkalsk forhold mellem officerer og mandskab, var dette ikke trængt ind hos de norske officerer, fordi de ikke var vant til at have mandskab år ud og år ind, men kun under øvelserne, der varede fire sommeruger.

Endelig synes man ikke ved opstillingen af de bataljoner, der skulle til Danmark, først og fremmest at have udtaget de bedst egnede folk.³ En følge heraf var, at sygeligheden var meget større mellem nordmændene end mellem de danske, og da hæren brød op i 1762 for at rykke ind i Mecklenborg, var sygeprocenten 17 ved de norske regimenter og kun 5 ved de danske.

Heldigvis blev zaren styrtet, netop som de fremskudte styrker fik føling med hinanden, og kejserinden sluttede hurtigt fred. Hovedstyrkerne af vor hær gik derefter i vinterkvarter i Hertugdømmerne, medens fire norske bataljoner sendtes hjem, og to bergenhussiske, to vesterlehnske bataljoner og Throndhjemske Felt Regiment skulle danne garnisonen i København sammen med de fire hvervede bataljoner.

I løbet af sommeren havde General Commissariatet fået at vide, at forholdene blandt de efterladte bergenhussiske soldater ikke var gode. Det fortaltes, at de døde havde ligget flere dage mellem de syge på hospitalerne.

Det medførte, at hofmedicus, dr. med. Johan Gotfred Licht fik overdraget overtilsynet med sygestuerne. Det viste sig så, at regimentsfeltskær Frederik Martin Nass havde forbudt opsætningen af de hårdugsvinduer, kommissariatet havde befalet anbragt i hver sygestue, og tværtimod påbudt, at hverken vinduer, døre eller ovnlåger måtte åbnes. Følgen var, at »solche Krancken Stuben von einem fast Pestilenzialischen Gestanck inficiret, so dasz fast alle dahin kommende Krancken crepirten«. Hvilket for resten snart efter også gjaldt Nass selv. Hvad angår de døde, forholdt det sig således, at der en lørdag døde tre mand, og da man ikke kunne skaffe ligkister til dem før mandag, blev ligene flyttede ud i forstuen, men man kunne neppe nære sig for stank i hele huset. Licht fik hurtigt bragt en vis orden i tingene. Der antoges sygekoner og tilkommanderedes en inspektionshavende løjtnant fra regimentet samt en underofficer og et par faste sygepassere pr. kompagni. De største hospitaler fandtes i det tidligere Jordemoderhus i Gothersgade og hos øltapper Hans Høyer, der ved skattemandtallet i 1762 opgav, at der boede 12 sygekoner hos ham.

Throndhjemse Felt Regiment havde naturligvis haft en del sygelighed som de andre norske regimenter.⁴ Alle-rede i Norge mistede det nogle mand, under sejladsen til Hertugdømmerne ligeledes et par og under opholdet ved grænsen 60. Da regimentet brød op dernede fra, medførte det så mange folk som muligt, men en del af dem var så syge, at de måtte transporteres på vogne, og under denne del af marchen døde 6. Skønt mandskabets marchdygtighed var stærkt nedsat ved sygeligheden, undlod regimentet at gøre noget for at få de ret lange dagsmarcher i ondt vejr og ad elendige veje nedsat, hvilket forøgede antallet af syge og døde. Da regimentet kom over Lillebælt, var det så medtaget, at det måtte efterlade 60 syge i Middelfart, og af dem var de 30 døde inden årets udgang. På

marchen over Fyn og Sjælland voldte det vanskeligheder at skaffe tilstrækkelig mange vogne til sygetransport, og man gav derfor de nogenlunde marchdygtige tilladelse til at begynde at gå i forvejen tidligt om morgenen.

Da regimentet nåede Valby, fik det ordre til at gøre holdt og blive der.⁵ Rygtet var nemlig løbet i forvejen. Det fortæltes, at der var dysenteri mellem folkene, og at en syg mand var bleven efterladt på landevejen ved Ringsted, havde slæbt sig efter sine kammerater og var funden død på Valby mark. I Valby modtoges det af dr. Licht og feltskær Conrad Detlev Wolf, der var blevet sendt ud for at syne folkene. Dr. Licht sendte straks 29 mand ind på Frederiks Hospital, og deriblandt var »ein verlohnes Schaaf . . . von Kalte, Hunger und Kummer verschmachtet«. Det var den døde mand. Han hørte til dem, der var sendt i forvejen. Ved Osted søgte han at komme med sygevoغن, men der var ikke plads, og så fortsatte han til fods. I Roskilde traf han en brødvogn, der var ved at blive repareret, og med den kørte han til Roskilde Kro. Herfra måtte han gå til Valby, hvor han fik kvarter hos en bonde, der næste morgen smed ham ud. Den følgende nat tilbragte han i en vogn i en port, men så tog skoleholderen og krokonen sig af ham.

Da mandskabet var blevet eftersat,⁶ besluttede de lærde herrer, at 206 syge skulle blive i kvartererne i Valby, Vigerslev og Hvidovre ned til Flaskekroen, indtil sygestuerne var parate til at modtage dem, medens resten af regimentet kunne rykke ind i København.

Indmarchen fandt sted den 12. oktober,⁷ og kompagnierne modtoges ved Vesterport af rodemestrene, der fordelte folkene hos stadens indvånere for fire dage. Det var skik og brug i København, at officererne i løbet af disse dage skulle leje de fornødne rum, så de kunne få deres folk under tag. Men energien var ikke stor, og flere af folkene kom bort fra deres befalingsmænd, så de måtte

tilbringe nætterne på vagterne eller på gaden. De fire dages frist blev forlænget, men lige meget hjalp det. Den 27. meldte regimentet, at det manglede kvarter til 424 mand. Magistraten sendte straks en rodemester til obersten, men da han forlangte at få de 424 mand, fik han det svar, at de var på vagt og arbejde eller på sygestuerne, men bare han ville aflevere kvarterbilletterne, skulle officererne nok selv fordele dem. Men det var jo netop ulykken. Han havde ingen. Han skulle rundt med folkene og se, hvor han kunne få dem anbragt. I de følgende dage kom officererne med 60 mand, som det lykkedes ham at skaffe under tag, og senere måtte han flere gange assistere igen. Men tallet 424 synes at være meget overdrevet.

Som ovenfor nævnt blev 206 syge efterladt i landsbyerne.⁸ Dr. Licht og feltskær Wolf kom et par gange ud til dem, men det daglige tilsyn overlodes nogle af Wolfs svende, hvoraf den ene døde. De tog hver dag rundt til de syge med den medicin, Licht havde givet dem. Men afstandene var store, patienterne mange, og svendene tilsyneladende ikke særlig flittige. De syge i Flaskekroen klagede over kun at have set en af dem en enkelt gang. En af patienterne sendte derfor bud til sin kaptajn, om han ville skaffe ham nogen medicin, og kaptajnen købte den også og sendte den ud til ham. I rapporter og i de nedenfor nævnte forhør omtales en hel del sygdomme, men sygelister er desværre ikke bevaret. Derimod er det så heldigt, at Garnisons Kirkes begravelsesbog for kirkegården uden for Østerport, nuværende Garnisons Kirkegård, nævner hver enkelt mands begravelsesdag, fulde navn, kompagni, alder og dødsårsag, medens denne sidste ikke findes i kirkebøgerne for Citadellet Frederikshavn eller kirkegården inde ved Garnisons kirken, hvor de ti officerer begravedes.

Antallet af døde fra den 12. oktober, da Thronhjemske Felt Regiment rykkede ind i byen, og til den 24. august,

da den sidste nordmand, der var efterladt som syg, begravedes, var 878.⁹ Deraf døde 10 officerer, 165 af mandskabet i Citadellet og 703 i København, enten på Blaagaard, på sygestuerne eller i kvartererne. De 703's dødsårsager opgives således: feber og hidsig feber: 342, brystsyge og tæring: 260, hovedpine: 7, koldfeber: 5, vatersot: 12, hævelse: 4, koldbrand: 2, blodgang: 38, gulsot: 1, mavpine: 5, durchløb: 8, plettyfus: 7, sting: 3, brok: 1, slag: 1, skørbug: 5, ulykkestilfælde: 1, ikke angivet: 1. Udover de nævnte sygdomme omtales under forhørene naturligtvis fnat, lus, bylder og sår. Mellem dem, der indlagdes på Blaagaard, var en spedalsk fra 2. Bergenhussiske Regiment, og i skrivelsen om ham udtales, at denne sygdom af og til fandtes deroppe, og i 1743 havde der været et lignende tilfælde. Der var en hel del tilfælde af skørbug, men den »sad mest i benene«, og dr. Licht erklærede, at når folkene først var restituerede, skulle de gå så meget som muligt. Ellers gav man øl, hvori der var kogt sennep og peberrod, for denne sygdom. En mand, der havde koldbrand i begge ben, blev overført til Frederiks Hospital for at få dem amputerede.

Imedens gjorde staden, hvad den kunne, for at indrette sygestuerne. Frederiks Hospital kunne straks tage 18 af de hårdest angrebne af dysenteri. Ved siden heraf havde man de sygestuer, der havde været i brug i længere tid: det tidligere Jordemoderhus, Gothersgade 219, Høyers hus, Gothersgade 216, hvor der straks kunne skaffes plads til 14 senge og kort efter til andre 14. Dertil kom Bertel Witt med 24 senge på hjørnet af Landemærket og Springgade 114, Bertel Christian Trans ligeledes med 24 i St. Giertrudsstræde 81, og i december Jens Friis i oberst Giese's gårde på hjørnet af Gothersgade, Slippen og Bag Volden. Da disse sygestuer var bragt i orden, blev de syge kørt ind til Valby og Vesterbro, hvor Licht sorterede dem. De alvorligt syge kørtes direkte til sygestuerne,¹⁰

medens de raskere marcherede til Vesterport, hvorfra de indkvarteredes tæt uden for porten og i Vester Kvarter, idet dog nogle først kom under tag i Store Kongensgade.

Til at begynde med havde man sikkert regnet med, at sygeligheden ville fortage sig, når folkene kom i kvarter,¹¹ men i stedet voksede den, og dødsfaldene tog til. En af feltskærerne og nogle svende, Trans i St. Giertrudsstræde og en af hans sygekoner døde, Høyer selv lå for døden, og et par af hans sygekoner døde. Den 8. december skrev magistraten til kommissariatet, at de norske soldaters tilstand var meget miserabel, og samtidig var kommissariatet begyndt at samle oplysninger ind om forholdene særlig ved Throndhjemse Felt Regiment. Overkrigssekretæren havde den 22. december været til det ugentlige referat hos kongen, uden at sagen ses at være blevet berørt.¹² Men juleaftensdag blev han kaldt til kongen, der havde fået en hel del oplysninger fra dr. Licht, som selv var blevet smittet og døde den 28. Kongen var meget betaget af sygdommens voldsomhed og folkenes slette kår og befalede derfor, at der straks skulle vises al mulig omhu for deres soignering, kur og forplejning. Alle omkostninger skulle dækkes af den kgl. kasse, da det ville være til helse og sand nytte for så mange tro undersåtter. Samtidig udlovede kongen en gratifikation til de officerer, der udmærkede sig ved godt opsyn med deres syge undergivne og drog omsorg for, at de blev opvartede og plejede, og lovede dem, at de kunne forvente særlig kgl. nåde. Samme dag skrev grev Ahlefeldt herom til kommissariatet og kommandanten.

I Lichts indberetninger¹³ omtaltes foruden den megen sygelighed, at mandskabet ikke fik deres lønninger rettidigt, så de måtte låne sig frem for at købe deres mad, at de manglede klæder, og at officererne ikke førte tilsyn. Dette førte til, at kongen den 29. december nedsatte en kommission til undersøgelse af misbrugene. Den kom til

at bestå af Københavns kommandant, generalmajor Andreas Hauch, generalauditør Herman Alexander Caroc og stadsmajor, oberst Johan Frederik Taute.

Kommissionen holdt sit første møde i Hauchs bolig på Nytorv den 5. januar, hvor man gennemgik den kgl. resolution og en lang indberetning fra General Commissariatet og derefter lagde planen for fremgangsmåden. Afhøringerne begyndte den 10. januar, og til denne dag havde kommissionen forlangt, at hvert kompagni skulle aflevere en navneliste over dets mandskab med angivelse af, om de var til stede, syge eller døde. De udviste, at af regimentets 1080 mand var kun 554 så raske, at de kunne møde for kommissionen, 304 var syge, og heraf lå 253 i kvartererne og 51 på sygestuerne, som jo skulle deles med de andre regimenter. 20 lå endnu i Fokbæk i Sydslesvig, Middelfart o. s. v., hvor man havde måttet efterlade dem. Tallet på døde var meget stort: 222, og heraf var ikke mindre end 121 døde i København i tiden fra den 12. oktober 1762 til den 10. januar 1763. Antallet af døde ved de andre norske afdelinger havde fra den 1. oktober været 50 ved 1. Norske Felt Regiment, 29 ved 7. Grenaderbataljon, 119 ved de to Vesterlehnske bataljoner og 55 ved de to Bergenhusiske, eller i alt 414 af c. 4500 mand, hvad kommissariatet ikke anså for særligt stort.

Kommissionen lod til at begynde med mandskabet møde kompagnivis, gennemgik det kgl. kommissorium og udtalte, at de uden hensyn til personer eller frygt for deres foresatte skulle udtale sig om misbrug, de selv havde været genstand for, eller som de var vidende om var sket med deres kammerater.

Folkene afhørtes derefter en 15-20 mand ad gangen, men selvfølgelig voldte det stor vanskelighed at få dem til at tale. Man gik derfor over til at afhøre sygekoner, regimentskvartermestre, feltskærer, kvarterværter og nogle soldater enkeltvis. Men 31. januar indberettede man

til »krigsministeren«, at skønt man havde søgt at indblæse de menige alt mod, holdt de sandheden tilbage om visse punkter, selv om de om andre talte med megen frimodighed. Kommissionen fortsatte derfor med indgående forhør, der til tider kunne være endog særdeles skarpe, og der tildeltes nogle af befalingsmændene irettesættelser, ja en enkelt truedes endog med krigsret. I flere tilfælde forlangtes der aflagt ed såvel af officerer som mandskab og civile. Til tider frafaldt officererne kravet om eds-aflæggelse. Ved et af forhørene indtraf det, at en af kvarterværternes koner ikke ville aflægge ed af samvittighedsgrunde, og skønt løjtnanterne i dette tilfælde forlangte ed aflagt, og kommissionen gjorde hende opmærksom på, at hun ikke kunne henskyde sagen til sit værneting, endte det med, at kommissionen opgav at få hele spørgsmålet oplyst.¹⁴ I et andet tilfælde frafaldt man kravet, fordi man skønnede, at soldaten var af en meget stor enfoldighed og tilmed ikke rask. På den anden side nægtede kommissionen at opgive navnet på et vidne, da en kaptajn forlangte det for at kunne få satisfaktion. Forhørene trak i langdrag og sluttede først, da regimentet sejlede hjem den 1. juni, og da havde der været afholdt 68 forhør. Men der kom dog så mange oplysninger frem, at man kan få et klart billede af forholdene ved regimentet, at der blev begået en hel del uordner, men at rygterne heldigvis var stærkt overdrevne.

Indkvarteringen var kun blevet ordnet med meget besvær,¹⁵ thi københavnerne var ikke meget villige til at tage nordmændene, der havde den opfattelse, at borgerskabet hellere ville have de hvervede hos sig. Dette skyldtes bl. a., at officererne ikke tog sig nok af deres folk og efterså, at de holdt sig selv og deres kvarterer renlige og ordentlige, og at nogle af officererne rejste hjem uden at betale for kvartererne. Værterne udtalte rent ud, at de frygtede, at mandskabet ville ødelægge husene og sengene

ved deres urenlighed og ved, at de måtte ligge længe syge uden tilsyn af officerer og feltskærere. Det var derfor ikke ualmindeligt, at officererne ikke kunne skaffe kvarterer til de udskrevne, men måtte anbringe dem en à to nætter på vagterne, i et enkelt tilfælde endog i en kælder i Nyhavn. Sommetider lod kompagnierne også de udskrevne blive på sygestuerne efter friskmeldingen, bl. a. fordi man havde indtrykket af, at de blev udskrevne for tidligt, men det førte næsten altid til, at de blev smittede igen.

Folkene lå meget ofte på utætte lofter uden adgang til varme, og den urenlighed, værterne klagede over, gav sig bl. a. udslag i, at de besørgede deres nødtørft deroppe. Forklaringen herpå kan være, at de var for svage, og havde de diarré, kan det jo tænkes, at de ikke rettidigt kunne komme ned i gården.¹⁶ En brændevinsbrænder på Christianshavn havde en mand indkvarteret på sit loft lidende af bylder og sår, der væskede og blødte på lagenerne, så hans sengeskammerat fik lov at sove i høet. Værten klagede, og da det ikke hjalp, gik han til kaptajnen med de blodige lagener. Kaptajnen var selv senge-liggende og ret dårlig, så han kunne ikke selv gøre noget, men da så værten blev »uartig«, blev en tilstedeværende underofficer grov, værten for hjem, hentede den syge mand og afleverede ham i kaptajnens kvarter. Hvordan det endte, vides ikke, men feltskæren ville ikke indlægge manden, fordi der ikke var plads. Det er givet, at det ikke var muligt at få alle folkene til at holde deres person ren. Befalingsmændene gjorde, hvad de kunne, med gode ord, og når det ikke hjalp, med nogle »dask«. Men som en af kaptajnerne sagde, det var et hårdt folk, og en af løjtnanterne udtalte, at han selv havde været soldat, så han vidste nok, hvorledes mandskabet skulle behandles. OI-dermanden for rodemestrene klagede over, at folkene ofte var så snavsede, når de kom på sygestuerne, at de ikke kunne kæmmes, men håret måtte rages af.¹⁷

En af grundene til det svigtende tilsyn var, at hele regimentet faktisk var sygt, som vi kendte det under den spanske syge.¹⁸ Da man var rykket ind i staden og havde fået de første kvarterer, brød alle sammen. Ved de fleste kompagnier var der højst en officer og en underofficer til tjeneste, resten lå syge. Følgen var, at ingen kunne overkomme den daglige tjeneste og samtidig føre et forsvarligt tilsyn med mandskabet. De tilkommanderede feltskærer kendte intet til folkene, vidste ikke, hvor de boede, og tænkte naturligvis også på deres civile forretninger mellem byens borgere. Det er derfor ikke underligt, at der opstod »confusion«, og dette gik selvfølgelig mest ud over mandskabet. Dette var nu gennemgående »skikkelige folk«, så værterne og deres koner tog sig af dem og gav dem mad, så godt de kunne.

Når de indkvarterede blev syge, meldtes det til kompagnierne, der sendte bud til feltskærerne om at se til dem. Men her var et af de punkter, der glippede. En del af svendene holdt til i spisehuset »Høvlen«, der lå Ved Stranden. Det var ikke altid, der var nogen til stede, så buddet måtte gå en gang til, og så hændte det, at feltskæren ikke kom til patienten. Infanterireglementet understregede stærkt løjtnanternes pligt til at tilse de syge, men når løjtnanterne næsten alle lå i sengen, blev det naturligvis ikke til noget. På den anden side var det rimeligt, at værterne blev vrede og klagede. Det hændte, at de syge »blev grebet af raseri, så de løb ned i gården om natten ganske nøgne«. I så fald måtte de naturligvis på sygestuen, hvortil de enten blev kørt eller båret i en portechaise, men engang kunne man ikke skaffe en, og den syge, »der lå i raseri, blev af tvende karle båret under armene derhen«. Kneb det med plads på sygestuerne, måtte de syge alligevel blive liggende i kvartererne, og det kan ikke undre, at antallet af dødsfald der var meget stort.¹⁹ Om en af kaptajnerne vides, at han af sin egen

lomme sørgede for the o. l. til sine syge folk, men gennemgående synes tilsynet at have indskrænket sig til konstatering af mandens tilstedeværelse.

Sygestuerne var alle anbragt i huse, der oprindeligt var indrettede til privat brug. Det ældste fandtes i det tidligere Jordemoderhus, hvor Konventhuset (fattigvæsenet) sammen med den ansete jordemoder Inger Pedersen havde indrettet en fødselsstiftelse. Hun døde 1759, og da Frederiks Hospital var blevet oprettet, overførtes stiftelsen dertil, medens huset benyttedes som sygestuer for garnisonen. Huset bestod egentlig af to ejendomme og lå i Gothersgade der, hvor nu KFUM's bygning ligger. Høyers hus bestod af en lille bygning til gaden og et stort side- og baghus, der helt kunne benyttes til sygehus. De andre synes nærmest at have været indrettede i en tilfældig etage i et beboelseshus, og har ikke været meget bevendt som sygestuer. De syge lå på ret store stuer, de fleste i tomandssenge. Afstanden mellem sengene var ikke større, end at personalet lige netop kunne komme til de syge.

Til at føre tilsyn med de syge kommanderede regimentet en løjtnant, der nu ikke altid synes at have været stillingen voksen, og desværre har man ikke indtrykket af, at de andre officerer viste sig der. Underofficererne kom der næsten kun, når der skulle udbetales lønning, eller en død skulle visiteres. Pasningen af patienterne foretoges af dr. Licht, feltskærerne og først og fremmest af deres svende. Både Bergenhusiske og Thronhjemske Regiments feltskærer var døde, og i stedet tilså Wolf Thronhjemskes kvartersyge og de indlagte i Jordemoderhuset, St. Giertrudsstræde og Springgade. Feltskær Daniel Mehl behandlede de syge fra Bergenhusiske Regiment og Høyers hus, begge hjulpet af feltskærerne Muxholdt og Winckler.²⁰ Deres flid og værdi var meget forskellig, særlig klagedes der over Wolf, der var efterladende, og

hvis medicin ikke hjalp. Det viste sig engang, at der var små sten mellem hans pulvere, og dråberne svarede ikke til de sygdomme, de blev ordinerede til. Det førte til, at en rask løjtnant for egen regning engagerede feltskær Gyntherhack til sit kompagni.

På sygestuerne var ansat nogle sygeopvartersker, hvoraf en fungerede som leder.²¹ Det var gennemgående ældre enker, der i tidens løb havde fået et vist kendskab til behandlingen af folkene, og man hører bogstavelig kun en enkelt klage over dem. Til hjælp for dem afgav hvert kompagni nogle soldater som sygevogtere.

Da antallet af syge var så stort, måtte alle rum tages i brug som sygestuer, og det kneb derfor med at skaffe en særlig ligstue, hvor man synes at have haft et par kister stående parat. Når liget var lagt i kisten, førtes det normalt til Jordemoderhuset, og herfra foregik jordfæstelsen efter infanterireglementets ceremoniel.

Kisterne voldte en del bryderi, idet nogle fuskere mellem snedkerne til tider leverede dårlige kister med fladt låg til 1 rdl. Det hændte også engang, at kisten var for kort, så det blev meget vanskeligt at få liget ned i den. Både officererne og folkene var meget vrede herover,²² kaldte dem svinetrug eller dejtrug, og konerne sagde, at det var samme slags, der brugtes til slaverne. Disse billige kister blev derfor så vidt muligt kasserede, men det hændte, man måtte benytte dem. De gode kister med ophøjet låg kostede 7-8 mark. Kisterne bares fra Jordemoderhuset til kirkegården uden for volden, og hertil skulle bruges en ligbåre, der ligesom ligklædet, der dækkede kisten, blev lejet af graverne eller kirkerne. Men det skete nogle gange, at de ikke kunne fås, og så udsatte man så vidt muligt begravelsen, men lod dette sig ikke gøre, måtte bærerne bære kisterne hele vejen på »axlerne«. Måtte man udsætte begravelsen, kunne ligene komme til at stå op til seks dage, idet tjenesten ved re-

gimentet lå således, at der afgaves vagt to dage, afholdtes eksercits den anden dags eftermiddag og ligparade den tredie. En af kaptajnerne afleverede regnskab for en begravelse,²³ det lød på: kiste 1 rdl. 1 mk., bære og klæde 3 mk., gravseddel 8 sk., graverens materialer 6 sk., brændevin til graveren 10 sk., i alt 1 rdl. 5 mk. 8 sk. Havde den afdøde bo kunnet bære større udgifter, kostede et lagen, hovedpude og hue 8 mk. 12 sk.

Kommissariatet fandt klagerne rimelige, for selv om det ikke betød noget for den døde, skabte det misnøje mellem kammeraterne.²⁴ Da kongen hørte derom, befalede han, at kisterne skulle være bedre, så de ikke straks gik fra hinanden, og at den døde skulle have en skjorte med sig i graven, der mindst skulle være tre alen dyb. Disse udgifter skulle afholdes af den såkaldte »sterbmaaned«, hvad alle kompagnicheferne ikke var klar over, men lod mandens efterladenskaber dække dem. En fortalte, at han ikke tidligere havde haft dette mandskab, men når en af hans folk døde, lod han dem, der var fra den afdødes egn, ordne ligfærden efter deres skik og brug.

Ved indkvarteringen den 12. oktober synes der ikke at være stillet særlige munderingskamre til kompagniernes rådighed.²⁵ De syge blev derfor indlagt med al deres udrustning, idet kun våbnene blev taget fra dem, for at de ikke »i raseri« skulle såre hverandre. Men det førte til, at stuerne blev overfyldt med klæder, og det var først, da dr. Licht greb ind, at regimentet bestemte, at randsel, kjole, hat og vest skulle tages fra de syge ved indlæggelsen. Men i forvirringen førte det naturligvis til, at nogle underofficerer også tog bukser, strømper og sko fra patienterne. Den 4. november landsatte en fregat sin soldateske af Fynske nationale Regiment, og til dets syge måtte der afgives en 9-sengs stue hos Høyer. De norske syge, der lå på den, overflyttedes til Jørdemoderhuset, men to mand måtte efterlades, fordi de intet tøj havde. Den ene fik snart

sit igen, men den anden, der i alle retninger synes at have været en meget sølle, uklar stakkel, nåede ikke at få sit i dette liv. Hans klæder var hængt ud på svalen for at blive udluftet, og så forsvandt de.

En af de klager, dr. Licht næsten altid hørte, var, at folkene ikke fik deres lønning rettidig, og at de havde en del til gode.²⁶ For at tage det sidste først, skyldtes det til dels, at kaptajnerne ved ankomsten til Christiania fik pengene udleverede som bancosedler, der ikke i en fart kunne veksles uden meget store tab, og man enedes derfor om at vente med denne udbetaling til bedre tider. Det viste sig også, at folkene havde haft brød til gode under marchen gennem Norge, men det synes, at de i stedet fik rede penge inden afsejlingen. Under marchen fra grænsen til København har noget lignende været tilfældet, men det synes også at være blevet afregnet snarest muligt. Ellers var det skik og brug, at kaptajnerne altid udbetalte lønningerne rigtigt ved lønningsbordet, hvor hver mand fik sine penge med eventuelle fradrag og derefter sit brød, som det endnu gik for sig, til fuldkostforplejningen blev indført. Ved flere af kompagnierne var det dernæst almindeligt, at folkene havde deponeret de penge, de havde med hjemmefra, hos kaptajnen, så de kunne få nogle skillinger hos ham, når de trængte til dem. Ved lønningsparaden var det derfor også skik, at kaptajnen gennemgik dette mere private regnskab med folkene. Derefter blev underofficererne eller i mangel deraf gefreiterne eller endog menige sendt ud til de syge med deres lønning og brød. Når nu en trediedel af kompagniet var syge, spredt over den ganske stad, kunne det naturligvis tage lang tid, og det kunne derfor hænde, at den syge først fik sine penge næste dag. Nogle af de syge var så uklare, at de ikke vidste, om de havde fået deres løn eller ej. En gefreiter forklarede, at han ikke havde

udbetalt en lønning i Høyers hus, fordi manden lå i raseri, men da han blev klar igen, gav han ham alle pengene. Om en siges, at han drak det hele op i brændevin, så snart han fik dem. Men sygepasserne fortalte, at de efterhånden vænnede ham af med drikkeriet. Når en mand hævdede, at han ingen løn havde fået, kom kompagniets løjtnant og et par underofficerer straks til sygestuen for at forklare ham det, og heraf opstod rygter om, at der blev brugt trusler mod de syge for at få dem til at vedgå modtagelsen.²⁷ På den anden side var der selvfølgelig altid folk, der ikke kunne holde styr på deres små penge, så de måtte låne hos sygekoner og sygepassere. Den tilsynsførende ved de fynske nationale, dr. Licht og kælderpigen og gårdskarlen i »Skibet« i Frederiksberggade havde alle lånt penge til nødlidende syge. Der var imidlertid altid en del folk, der beholdt pengene hos sig i en pung eller en kat om livet. Det var derfor nødvendigt, når nogen døde, at der straks blev foretaget et eftersyn af en af kompagniets befalingsmænd. Pengene og den dødes andre ejendele blev derefter bragt til kompagniet, der lod de private klæder o. l. sælge ved auktion til fordel for hans arvinger. Der skulle naturligvis sendes indberetning herom til regimentet, og det gav anledning til mange afhøringer, bl. a. om et sølvur, en sergent havde efterladt sig, og som en løjtnant købte ved auktionen. Ved siden af lønningen havde en del af folkene lejlighed til at tjene en ekstra skilling ved arbejde, på komedien og operaen, og to havde penge til gode for opsnapning af desertører i det Kielske.

Maden fik de syge mest fra spisevært Friis,²⁸ idet madam Høyer til at begynde med forbød sine sygekoner at lave særlig mad. Det bragte hende i strid med en af feltskærerne, der havde ordineret havresuppe, som sygekonden nægtede at tilberede. Maden fra Friis var længe

så dårlig, at de syge ikke ville spise den, idet kødet var råt og blodigt. De syge solgte den for 1 sk. til sygepasserne, der så hentede bedre mad andetsteds fra.

Omkring nytår sluttedes kontrakt²⁹ med madam Høyer for hendes hus's vedkommende og med Friis for resten af sygestuerne, gående ud på, at de fra den 25. januar skulle levere mad til de syge og rekonvalescenterne for 3 sk. Feltskæren skulle daglig aflevere rekvisition på mad for det kommende døgn for hver patient, og der fastsattes følgende fire retter:

- 1) god, ren nykøgt kødsuppe med 12 lod godt, velkøgt, skært oksekød,
- 2) havresuppe, køgt på rene, gode havregryn; disse supper leveredes i portioner på 1 pot;
- 3) god byggrynsgrød og
- 4) god, velkøgt melgrød af godt, sundt, sigtet kogemel fremstillet såvel af hyg- som rugmel.

Grøden, hvortil der hørte et lod smør, skulle leveres i portioner, som med billighed kunne fordres til et menneske.

Til rekonvalescenterne kunne feltskæren rekvirere dobbelte portioner og senere endog morgenmad, hvortil pengene skaffedes ved, at ølrationen nedsattes til det halve. Man kunne derved levere et rundt eller surbrød, hvortil de kunne bruge smørret fra grøden. Desuden måtte de alle få the, som det synes, der er brugt meget af. For at kontrollere, at mandskabet fik rigelige og gode portioner, og til at kvittere overfor leverandørerne, skulle hvert regiment kommandere en pålidelig og retsindig officer. Til dækning af disse udgifter kunne regimentet indeholde lønning og fik yderligere 1 sk. daglig for brødet, idet dog $\frac{1}{8}$ til $\frac{1}{4}$ sk. skulle bruges til vask.

Senere gav professor Hennings tilladelse til, at hver

mand måtte få en pot øl daglig, hvilket kort efter ændredes til 1½ pot risvand, der kogtes af 1 pund ris til 1 spand vand. Endelig fik folkene efter indstilling fra Throndhjemiske Felt Regiment tilladelse til at ryge tobak på sygestuerne, da luften derved blev noget fordelt og rensat.

I Citadellet³⁰ blev kosten omtalt som slet, ikke vel kogt og bragt i urene kar. Da der blev klaget, hjalp det, men nordmændene var ikke vant til dansk mad, og officererne erklærede, at folkene klagede, selv om den var god.

I Citadellet lå det Vesterlehnske Regiment med to bataljoner, og da deres sygetal pludselig steg til 230, blev professor Hennings sendt derud den 6. december. Efter bestået eksamen var han blevet feltskær ved flåden, 1752 regimentsfeltskær, sendtes 1755 til Frankrig til videre uddannelse og ledede herunder et stort hospital i Hameln. 1758 kaldtes han hjem for at blive overchirurg ved de store lazaretter i Holsten, men blev allerede 1759 generaldirektør for kirurgien.

Hans skildring³¹ af forholdene gik ud på, at folkene lå i fugtige og sumpige barakker, så man med hænderne kunne tørre fugtigheden af både vægge, døre og vinduer. Kamrene karakteriserede han som sumpkister, og alligevel lå der 10 til 12 mand i dem. Sengene var upåklagelige, men der var alt for få, og man havde derfor redt på gulvet. Følgen var, at kamrene var særdeles skidne, fyldt med skarn og smulet halm, så de mest lignede svinehuse. Officererne var ikke flinke til at tilse folkene. Det var nu ikke så underligt, for det var »snart Halsbrecken Benbryd, at komme til dem, deels i hencende til den usunde Luft, som Kamrene ere opfyldte med, deels og ved den farlige Indgang der er, ved at Trapperne ere med Haandsbred tyk skarn opfyldte«.

Sygdommen, der hærgede regimentet, var febris catharalis maligna, der opstod i fugtige, overfyldte rum og på tysk kaldtes Hospitals Fieber og på fransk fièvre des pri-

sons. Efter sit første besøg fik han hurtigt gjort rent, tøjet fjernet fra sygestuerne, udluftet og hængt op i et munderingskammer, rekonvalescenterne anbragt på særlige stuer, tilkommanderet underofficerer og sygepassere, antaget sygekoner, »som kand besørge Reenligheden hos dem, at der hver Morgen med Koste og Federvinger borttages, hvad Halm, Skarn og Fugtighed, der er på Gulve, Vægge, Vinduer og Dørre, samt ryges«. Hvad sengene angår, havde Citadellet sin faste beholdning, men kaptajnerne fik udbetalt et bestemt beløb pr. manddag netop til supplering af den slags materiel.

Da Throndhjemske Regiment skulle tiltræde den lange march gennem Norge, skulle det egentlig have haft nye sko, men folkene foretrak at gå i deres egne, der omtales som en slags halvstøvler, og de fik derfor først de nye sko i Holsten, men så viste det sig, at mange af dem var dårlige. Ved det ene bergenusiske regiment var der tydelig nok en alvorlig uorden, såvel hvad angår oversom undermundering. Majoren forklarede, at han havde henvendt sig til regimentschefen derom, men tiet med det, »ved det at en Officer icke gierne vil føre sin Supérieur i Fortræd«. Andre steder klagedes over, at strømperne var mølædte, da de pakkedes ud, og nogle kompagnier bad derfor kongen om at give dem nye strømper. Mange steder klagedes over, at mandskabet måtte betale opretning af hatte o. l., og nogle steder havde det selv måttet betale pudder til håret og sværte til lædertøjet.

Det store antal syge og døde, som klart fremgik af de styrkelister, der blev afleveret den 10. januar, havde til følge, at kongen den 14. beordrede collegium medicum³² til at træde sammen med nogle af de bedste kirurger for at undersøge den heftig grasserende og meget dødelige sygdom, der hærgede de norske soldater. Da consistorii store sal var optaget, samledes man først den 20., og her

udtoges tre medlemmer til at efterse sygestuerne samtidig med, at feltskærerne fik ordre til at give en beskrivelse af sygdommene og de anvendte kure. Næste møde holdtes den 22., og her berettede de tre medlemmer, at sygestuerne var overmåde slette, åbne og fugtige, snavsede og ildelugtende, sengene for snævre og sengeklæderne til dels bedærvede, og hvor man henvendte øjnene, fandtes mangler og uorden i al ting. Beskrivelsen af sygdommene og kurene blev derimod godkendte, og det er vel grunden til, at disse spørgsmål ikke blev berørte af kommissionen. Under mødet kom kongens generaladjutant og forlangte rapport afgivet inden næste dags middag, og det havde til følge, at den måtte affattes i løbet af natten uden koncept, så kollegiet ingen kopi havde.

Rapporten blev straks sendt til kommissariatet, der mandag den 25. skrev til magistraten, at kollegiet havde erklæret sygestuerne ubrugelige og skadelige. Det havde derfor foreslået,

- 1) at de offentlige bygninger skulle efterses, om de kunne bruges som sygestuer, og hvis dette ikke var tilfældet, skulle der i byen eller uden for voldene findes andre huse, der kunne indrettes hertil,

- 2) at der skaffedes en seng til hver syg eller en tilstrækkelig bred til to mand. Den skulle være god med frisk sengetøj og madras,

- 3) at der skulle skaffes et tilstrækkeligt stort antal lagener, så man kunne udskifte, når det var nødvendigt af hensyn til vask,

- 4) at der ansattes en sygekone for hver 10 syge,

- 5) at de syge blev bespist i sygestuerne, og at der ansattes sådanne folk, der kunne tilberede og levere maden,

- 6) at de brugte senge skulle brændes, hvis rengøringen ikke kunne give absolut sikkerhed mod smitte,

- 7) at iværksættelsen af disse foranstaltninger skulle

ske snarest muligt, da de ikke blot tjente til fordel for kongens tjeneste, men også var til stor fordel for stadens indvånere.

Dertil føjede kommissariatet, at det var kongens vilje, at der omgående skaffedes de syge bedre forhold i tætte værelser med ovne, og at folkene ikke måtte ligge på lofter eller i kældere. Der skulle skaffes plads uden for staden, og der skulle leveres det fornødne brændsel og sengesteder. Til hver syg skulle der være enten en enkelt seng eller en dobbeltseng til to, der var ti fjerdedele alen bred. De skulle være forsynede med fornødent sengetøj, madras og andre fornødenheder, og der skulle findes det nødvendige linned til udskiftning. Til sygekoner skulle antages egnede folk, der helst havde været ansat ved de nuværende sygestuer, og som kunne levere god mad for den fastsatte pris. Endelig skulle de senge, som professor Hennings erklærede for smittefarlige, brændes. Da det var kongens udtrykkelige ordre, at udgifterne skulle afholdes af hans kasse, og at de skulle iværksættes omgående, tvivlede kommissariatet ikke om, at magistraten ville udvise den yderste flid, og det afventede derfor en udtalelse den kommende torsdag (den 28.) om formiddagen, udvisende, hvilke forholdsregler den havde taget, og hvor vidt de allerede var sat i værk, så overkrigssekretæren nævnte dag kunne forelægge den for majestæten, for at det fornødne kunne blive ordnet allerede i denne uge.

Samtidig skulle kommissariatet³³ efter collegii ordre pålægge regimenterne at forklare mandskabet, at det skulle holde sig fra rå grønsager og frugt, gennemføre en omhyggelig renlighed med deres personer, klæder og udrustning, og at de ikke uden tvingende grund måtte besøge deres syge kammerater. Kompagnierne skulle omgående anmelde nye sygdomstilfælde, for at patienterne kunne komme på hospitalerne snarest muligt og ikke

blive liggende i kvartererne. Ved indlæggelsen skulle klæderne fjernes og renses, og al efterladenhed i pasningen af folkene skulle omgående påtales, da det ellers kunne have alvorlige følger for soldaterne og indvånerne.

Magistraten³⁴ satte sig straks i forbindelse med professor Hennings og bad ham sammen med overpræsident von der Lühe undersøge forholdene uden for staden, idet den ikke mente, nogen af de offentlige bygninger var egnede. Den skrev derefter til kommissariatet og admiralitetet og spurgte, om der kunne lånes 300 senge og 600 dækkener, hvad den også fik fra admiralitetet. Samtidig henvendte den sig til to af de større ejere af gårde uden for voldene, den tidligere chef for hestgarden, general Plessen, der ejede Blaagaard, og kommandør Gynthelberg, hvis lystgård lå på Vesterbro over for det nuværende Vesterbros Torv. Plessen stillede straks den store herskabsstald til rådighed, hvor der kunne indrettes plads til 130 senge. Hos Gynthelberg fik man to store stuer og nogle flere i et par mindre ejendomme i nærheden, således at der uden for Vesterport kunne anbringes 69 patienter, hvorved man på det nærmeste rådede over 200 senge.

Hennings havde ønsket, at der udelukkende stilledes enkeltsenge til rådighed, men det viste sig straks umuligt, og man måtte derfor nøjes med at instruere sygehusene om at lægge folk med samme sygdom i samme seng. Samtidig måtte man beholde sygestuerne inde i byen, og det blev derfor overladt Hennings at bestemme, hvilke patienter der skulle blive på de gamle stuer, og hvilke der skulle uden for voldene. Mellem dem, der skulle til Blaagaard, var en musketer fra Bergenhuisiske Regiment, der viste sig at være spedalsk.³⁵

Til den lange transport kunne man ikke bruge de sædvanlige portechaiser,³⁶ og der udstationeredes derfor hos vognmand Lars Sørensen tre rustvogne, der indrettedes,

så der kunne være mere end en syg i dem. Når de skulle bruges, skulle Hennings sende en underofficer til vognmanden. Han skulle følge med vognen til den syges kvarter eller sygestue og derfra til lazarettet, hvor han skulle modtage kvittering for aflevering af den syge og for kørslen.

Det bestemtes ligeledes, at feltskærerne skulle kunne rekvirere gratis medicin,³⁷ idet det dog pålagdes dem at udvise den yderste sparsommelighed, og at Hennings skulle attestere regningerne. Efter en del forhandlinger med Det kgl. Hof- og Felt-Apotek og Det kgl. Frederiks Hospitals Apotek blev priserne fastsat til de samme, som hospitalsapoteket fik for leverancerne til Frederiks Hospital. Søetaten havde nogen medicin igen fra sommerens togt, og den kunne man få med 25 pct. rabat, hvorfor Hennings blev anmodet om at udtage det, der var brugeligt, medens tøjhuset fik ordre til at udlevere linned til bandager.

Blaagaards jorder begyndte inde ved fæstningsværkerne og strakte sig over Peblingsøen til Solitudes have og Assistens Kirkegård og begrænsedes på den anden led af Nørrebrogade og Ladegårdsåen. Bygningerne er nu helt forsvundne, men hovedbygningen lå på sydsiden af nuværende Slotsgade, og de bageste dele af ladegården forsvandt først 1927 i den del af Stengade, der ligger mellem Nørrebrogade og Baggesensgade, og som kaldtes Nørrebro Stræde, en smal, privat passage med kun enkelte beboere. Baggesensgade og Blågårdsgade er anlagt på de to hovedalleer gennem haven, der på denne tid var meget smuk med sine alleer, klippede hække, blomsterrabatter, statuer og kanaler. Den enetages hovedbygning var hvid og dens høje mansardtag tækket med blå teglsten, hvoraf gården fik sit navn. Senere indrettedes den til seminarium, men englænderne benyttede den til lazaret, og seminariet flyt-

Blaagaard og omegn ca. 1760. Udsnit af plan. Kgl. Bibl.

tede til Jonstrup. Efter belejringen overtog Københavns garnison den til lazaret, til alle regimentssygehusene 1818 samledes i Rigensgade.

Sygehuset på Blaagaard lå efter datidens begreber så langt af vejen, at man ikke kunne pålægge afdelingernes officerer og feltskærer at tilse de syge derude, når de også skulle passe tjeneste og patienter inde i byen. Desuden ønskede Hennings at fordele patienterne efter deres sygdomme og ikke efter regimenter, og man besluttede derfor at indrette lazarettet som et selvstændigt hospital under professor Hennings's overledelse med bataljonskirurg Henrik Stein som fast feltskær.³⁸ Han var 1758 som stud. chir. blevet ansat ved det store feltlazaret i Kellinghusen i Holsten, hvor Hennings var chef, og ^{15/4} 1761 med megen ros ansat som bataljonskirurg ved 8. Grenaderbataljon.

Til inspektør ansattes fænrik Johan Christoffer Bremer.³⁹ Han var 29 år, født i Christiania som søn af en artilleriløjtnant. Efter at have tjent seks år ved Nordenfjeldske geworbne Regiment var han tre år underofficer ved Grenaderkorpset, hvilket var den mest eftertragtede uddannelse for en vordende officer i den norske hær, og herfra blev han ^{20/1} 1762 fænrik ved 2. Bergenhusiske nationale Regiment. Han havde i forvejen ført tilsyn med sit regiments syge på sygestuerne inden for voldene og skulle efter at have afregnet med regimentet begive sig til Blaagaard og tage kommandoen der.

Hans instruks gik ud på, at han skulle påse, at de syge intet manglede, overvåge, at sygekoner og sygepassere behandlede dem forsvarligt, og at de fik den mad, feltskæren ordinerede til dem. Ved indlæggelsen skulle den underofficer, der afleverede den syge, medbringe en liste med patientens for- og efternavn, nummer i lønningsrullen, en fortegnelse over medbragte munderingssager, hvoriblandt skulle være to gode skjorter. Disse oplysninger skulle han indføre på de lister, han førte for hvert regiment. Derefter skulle underofficeren have sin liste med tilbage i kvitteret stand. Kusken på rustvognen skulle også have en kvittering for kørslen. Så snart den syge var bragt i seng, skulle hans munderingssager vaskes, udluftes og derefter anbringes i et munderingskammer mærket med mandens navn, og det måtte kun udleveres efter feltskærens ordre. Når manden udskreves, skulle han have sine klæder med sig, og døde han, skulle de sendes til regimentet. Bremer fik fra kommissariatet en forskudssum til betaling af kost m. m., der leveredes af magistratens spisevært. For hvert regiment skulle udfyldes en særlig liste for hver dag, således at man kunne se, hvad hver patient skulle have. De skulle udfyldes dagen før efter feltskærens ordination og afleveres til værten. Såvel Bremer som Stein skulle påse, at maden

var god og rigelig, og at personalet ikke spiste af den. Efter denne liste betalte Bremer derefter daglig spisevæerten og sendte hver uge regnskab til kommissariatet. Han skulle sørge for, at der blev gjort rent, og at skjorter, lagener m. m. blev vasket, hvortil han rådede over $\frac{1}{8}$ til $\frac{1}{4}$ sk. pr. mand. Til sin assistance havde han en skrivekyndig underofficer fra hver af de fire norske afdelinger, 12 sygekoner, ansat af magistraten, men kommissariatet opfordrede garnisonens soldaterkoner til at melde sig til dette hverv, og endelig et af Hennings nærmere fastsat antal sygepassere, der rekvireredes fra regimenterne. Han skulle leje kvarter til sig selv og underofficererne i nærheden af Blaagaard og kunne dertil råde over 3 rdl. månedlig for sig selv og 3 sk. daglig for hver underofficer. For sin møje fik han foruden sin fændriksgage 6 rdl. om måneden, hvorfor han dog skulle afholde udgifterne til skrivematerialer. Underofficererne skulle daglig have et tilskud på 4 sk. og sygepasserne på 3 sk. Da magistraten havde leveret sygehusinventaret fra senge til lamper, olie og brænde, skulle han assistere den tilsynsførende, gæstgiver Niels Holm, der boede på det nuværende hjørne af Vesterbrogade og Trommesalen.

Som sjælesørger ansattes Frederik Neusch efter indstilling af feltprovsten.⁴⁰ Han havde gjort tjeneste som feltpræst, og skulle nu have 14 rdl. i gage, selv sørge for kvarter derude, men kommissariatet betalte hans husleje, og til opvarmning fik han en favn brænde. Han skulle besøge de syge ved dag og nat, opbygge og trøste dem og om muligt holde bøn på stuerne morgen og aften. Han blev allerede 25. marts kaldet til sognepræst for Hellested på Stevns, og i stedet ansattes Helle Holter, der selv var nordmand og ligeledes havde været feltpræst. Medens Neusch havde nøjedes med en lånt kalk og disk, bad Holter om at få en, og der bevilgedes ham også et sæt af tin med et futteral af korduan til 4 rdl.

Bremer tog ud til Blaagaard den 14. februar og fandt lazarettet rent og varmt, men det varede ikke længe, før det viste sig, at dørene var meget utætte, og at ovnene ikke ville brænde ved visse vinde, så der måtte større reparationer til. Sengene synes at have været upåklagelige, men der var en del materiel, der måtte anskaffes. Han havde fået udleveret 5 bliklamper, 1 pot olie, bomulds-væger og 1 lispund tællelys. Men da patienterne var så syge, at det var nødvendigt at have lys på stuerne hele natten, slog det ikke til. Sygekonerne måtte have 6 vandspande til opvask af spisegrejer m. m. og hver en rede-og en tættekam. Af spisegrejer fik han 60 skeer fra Lause, medens tøjhuset udleverede 100 blikskåle, -tallerkener og -skeer. Til brug ved transporten af risvandet købte han 100 firkantede 1-pot-flasker, der kunne bæres i kurve.

Spiseværten, Michel Jensen Lindgreen, skulle levere de samme retter, som var fastsat i byen, men hans kogested var så lille, at han ikke både kunne levere mad og koge the, og der anbragtes derfor en indmuret keddel, der kunne rumme en tønde vand, og som skulle være forsynet med en hane.⁴¹ I sin indstilling forklarede Bremer omstændeligt, hvorledes konerne som i Citadellet først skulle komme bladene i blikkedlerne, derefter det velkogende vand og så lade det trække. Når han forklarer det så omhyggeligt, tyder det på, at denne tilberedelsesmåde ikke var den almindelig gængse. En særlig udgift under madlavningen var kogning af for 24 sk. sennep og peberrod i øl som middel mod skørbug.

Bremer måtte næsten hele tiden opholde sig ovre på lazarettet, og han kunne derfor ikke overkomme alt skrivearbejdet.⁴² En anmodning om en skrivestue og oppasser blev afslået, og han antog derfor en student, Niels Wamberg, som fuldmægtig. Bremers løn slog imidlertid ikke til til denne flothed, og han gav derfor afkald på to

af underofficererne mod, at Wamberg fik deres løn på 6 rdl.

Ved siden af sygestuerne lå et rum, der var beregnet til munderingskammer, men da patienterne som sagt var meget syge, fandt han det mest formålstjenligt at indkvartere feltskæren i det og leje to værelser i baggården hos forpagteren, og senere brugtes det ene af dem til rekonvalescenterne, så de kom bort fra de syge.

Den 15. februar modtog han de første syge: 30 fra Vesterlehnske og 12 fra Throndhjemske Regiment. Allerede den første dag døde en af dem, og spørgsmålet om, hvem der skulle ordne begravelsen, og om den døde skulle have lagen og skjorte med i kisten, hvad han fandt var minimum, blev derfor straks aktuelt. Det ordnedes således, at afdødes regiment afgav bærere og kommando, medens han fik en ligbåre udleveret fra tøjhuset.

Det var som sagt meget syge patienter med smitsomme sygdomme, der blev ført herud, og i hvert fald en sygekone og tre sygepassere blev smittede og indlagte.⁴³ Indtil 21. maj, da indlæggelserne vist sluttede, havde der i alt været 144 behandlede på Blaagaard, og deraf var de 76 døde, 41 udskrevne som raske, medens endnu 24 lå der som »levende«.

Allerede tidligt på året 1763 var man klar over, at Den preussiske Syvårskrig var ved at slutte. Kort efter at Rusland havde trukket sig ud, fulgte Sverige og Frankrig efter, og 15. februar 1763 sluttede Maria Theresia endelig fred; alle parter var fuldstændig udmattede. Kongen besluttede derfor at opløse den store og kostbare sikringsstyrke, når foråret kom.⁴⁴ De hvervede skulle tilbage til deres garnisoner og de nationale hjemsendes, når vejret tillod. Kongen bestemte samtidig, at de kvarterer, hvor nordmændene havde ligget, skulle renses grundigt, inden de hvervede måtte overtage dem, og at de derfor skulle indkvarteres i Københavns omegn, så længe det stod på.

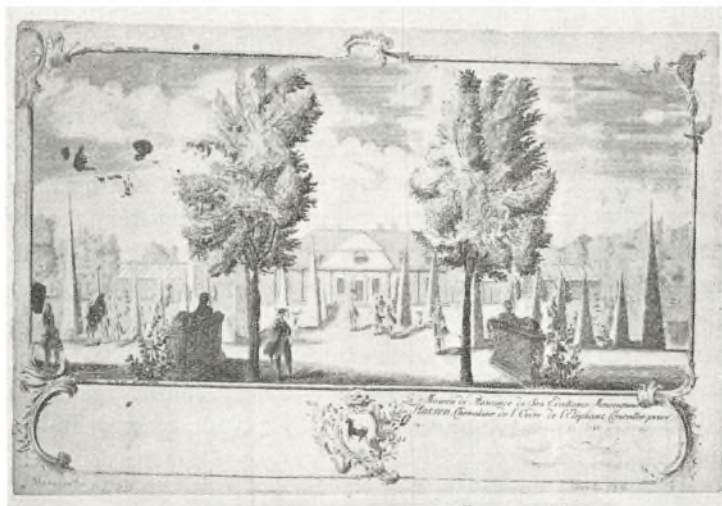
Kort efter blev der givet ordre til, at de nordmænd,⁴⁵ der kunne undværes, skulle sendes hjem, medens på den anden side en del, der var afgivet til særligt arbejde, skulle blive, til de kunne afløses af de hvervede, og dette skulle forklares dem på den bedste og venligste måde.

Trods kongens udtrykkelige ordre⁴⁶ viste det sig alligevel, at nogle folk fra Kronprinsens og Holstenske Regiment var indkvarteret i rum, der havde været belagt af nordmænd uden at være rensset. Dette blev påtalt meget skarpt af Københavns kommandant, da det kunne have alvorlige følger for såvel byen som regimentet.

Det raske mandskab af de Bergenhusiske og Vesterlehnske Regimenter indskibedes den 1. maj, men de fik kontrær vind, og 6. maj meldte 2. Bergenhusiske, at det lå ved Kronborg på »Friedericus Quintus« og havde en del syge, hvoraf en døde og blev bragt ind til sygestuen i Helsingør for at blive begravet derfra. 1. juni embarceredes Throndhjemske Felt Regiment, og dermed sluttede indlæggelserne. Antallet af syge på Blaagaard var den 22. februar 101, men den 18. marts faldet til 87, 21. maj til 24 og midt i juli kun 8. Det regiment, der afgav de fleste syge, var det Vesterlehnske, hvis syge hele tiden udgjorde over halvdelen af de indlagte, ligesom halvdelen af de døde også stammede derfra.

Ved Throndhjemske Regiments afrejse var tallet af syge så ringe, at man kunne efterkomme general Plessens ønske om at få stalden igen.⁴⁷ Patienterne førtes derfor over til de to rum i baggården, hvor der var plads til 50. 70 af sengene fra den store stald blev ført til Holms gæstgivergård, halmen blev brændt, vår og andet sengetøj vasket og luftet.

Lazaretterne uden for voldene holdtes dog monterede indtil 17. juli, da sengene fra Vesterbro samledes hos Holm, medens man stadig for en sikkerheds skyld beholdt de to stuer på Blaagaard, hvor der også var opmagasineret

B. Roque: Blaagaard ca. 1750. Kgl. Bibl.

62 senge i laden. Men da forpagter Palludan skulle have sæden ind, flyttedes de sidste otte rekonvalescenter fra Blaagaard den 17. august, og de sidste senge til Vesterbro, og herfra førtes endelig den 6. september alt materiellet til tøjhuset i 26 læs. Efter rømningen af Blaagaard blev der gjort ordentlig rent, for der anvendtes to mand i 10 dage til at fjerne alt »sammensamlet Feyeskarn«.

Bremer afleverede tæpper, lagener o. s. v. til tøjhuset først i august. Han havde mistet 6½ par lagener og 3 uldne tæpper, medens et var revnet. Han forklarede herom, at nogle var ilde tilredt af patienterne eller brugt til at bære de døde bort fra sengene, andre var ædt af rotter, hvoraf der vrimlede på gården. Derimod var hans tab af inventariesager meget ringe, idet han kun mistede 2 spande, 1 skål, 1 tallerken og 6 skeer, hvoraf han dog kunne fremlægge nogle ubrugelige stumper. De 60 træskeer, 4 trug og 1 hjulskuffe var slidt op ved idelig brug af konerne. De har tilsyneladende passet bedre på kam-

mene, for der manglede kun 3 rede- og 2 tættekamme. General Commissariatet var også tilfreds med hans ledelse og gav afkald på alle erstatningskrav.

Kongen havde jo befaleet, at kvartererne skulle renses grundigt,⁴⁸ inden de igen blev belagt, og sidst i april skrev kommissariatet til magistraten, at så snart kvartererne blev ledige, skulle sengene udluftes og rengøres, sengetøjet udluftes og bankes, og sengestederne have frisk halm, og det forlangte yderligere, at der ansattes pålidelige folk til at føre tilsyn hermed. Magistraten skrev straks til De 32 Mænd, kægneren og stadsfysicus Wanderer, der erklærede, at rengøringen ikke kunne ske inde i byen, og at det var nødvendigt at brænde al sengehalm, og at dette af hensyn til brandfaren også måtte ske uden for byen. Det var klart for alle, at rengøringen af sengeklæderne ikke kunne ske tilstrækkelig grundigt hos kvarterværterne, og at det heller ikke ville blive tilfredsstillende hos de bagere, der til daglig bagte brød.

Magistraten bestemte derfor, at der snarest skulle opføres nogle store bagerovne ude på de yderste tømmerpladser omtrent der, hvor nu Politigården ligger, og til at føre tilsyn derude antog den en forhenværende baker Andreas Adam Cölnitz (Colnitz). Oldermændene, hørkræmmer Lausøe, der var medlem af De 32 Mænd, fik ordre til at sende sine rodemestre rundt til alle kvarterværter og forbyde dem at bruge de senge eller sengeklæder, der havde været benyttede til indkvartering, før de var rensede, og at kaste den gamle halm ud på gaderne, da den ville blive afhentet.

Reglerne for rengøringen blev bekendtgjort gennem to plakater. Så snart nordmændene var afsejlede, kørte vogne rundt til kvartererne for at hente den kasserede halm, der blev kørt ud på fælledeerne og brændt. Derefter kom rodemestrene for at efterse, at de benyttede rum var kalkede og hvidtede og sengestederne vaskede og ren-

gjorte. Samtidig afhentede de de sengeklæder, der skulle desinficeres. Det drejede sig om 1124 dyner, 869 puder og 18 vår, alle mærkede med husets matrikulnummer. De blev derefter kørt ud på tømmerpladserne, gennemhedet i ovnene og »udvindede« på stativer, hvorefter de bragtes tilbage til ejerne. Da kvarterværterne havde fået deres sengetøj igen, gav magistraten alle byens indvånere tilladelse til at få deres egne klæder rensede gratis, mod at de selv bragte dem ud til ovnene, og arbejdet kunne derfor først sluttes langt inde i august.

I stedet for den kasserede halm blev der kørt frisk halm ind fra Bidstrup Gods, dels til Helligånds fattigkirkegård »Wismar«, der på det nærmeste lå i Christian IX's Gade over mod Møntergade, dels til Studiegårdens kælder, hvor den bundtedes og udleveredes.

Udgiften blev først anslået til 12-1400 rdl., men blev, som det så ofte går, stærkt overskreden, idet desinficeringen kom til at koste 1758 rdl. 6 sk. Deraf var bl. a. 811 rdl. gået til murerarbejde, 206 til tømmerarbejde, 337 til kørsel, 244 til tilsyn og 47 til øl. Da desinficeringen måtte siges at være til alle indvåneres bedste, resolverede kongen 8. juli 1763, at den skulle lignedes på grundtaksten. 3. august beordrede magistraten derefter, at rodemestrene skulle indkræve afgiften hos grundejerne efter en særlig liste for hvert kvarter, og pengene indbetaltes på rådstuen sidst i september 1763 og april 1764.

Midt i maj kom eskadren fra Hertugdømmerne med de hvervede regimente,⁴⁹ der landsattes på Toldboden, hvor der var anvist særlige samlepladser for de forskellige afdelinger, for at mandskabet ikke skulle genere barkasserne, og hvor der holdt vogne til transport af bagagen. Så snart bataljonerne var samlede, rykkede de ud af byen og indkvarteredes i omegnen, Livregimentet på Amager, bataljonen af Livgarden i Valby og grenaderbataljonen i Emdrup, Falsterske Regiments chef lå på Kollekolle,

og bataljonen af Holstenske Regiment på Vesterbro, så den kunne hjælpe Borgerskabet med vagten, som det havde måttet overtage efter nordmændene. Efter lang tids fravær kom nu både soldater og matroser hjem til storstaden, og for at undgå slagsmål mellem dem befalede kommandanten, at matroserne ikke måtte komme uden for voldene, så længe soldaterne lå i kantonnement.

Endelig midt i juni var staden ren, så garnisonen kunne rykke ind i sine kvarterer.⁵⁰ Den 13. juni marcherede 2. bataljon af Grenader Korpset og 1. bataljon af Livgarden ind på Kongens Nytorv kl. 7 for at blive indkvarterede, og samme dag kl. 13 rykkede Liv Regimentet ind. Dagen efter skulle Sjællandske Regiment kl. 9 møde inden for Nørreport, og kl. 15 modtoges 2. bataljon af Holstenske Regiment, medens Falsterske Regiment som det sidste stillede på Kongens Nytorv den 15. kl. 9. 2. bataljon af Kronprinsens Regiment skulle egentlig have overtaget regimentets 1. bataljons kvarterer, idet denne skulle være forlagt til Citadellet efter den gængse turnus, men det ændredes ved særlig allerhøjeste nåde til, at 1. bataljon blev liggende, hvor den var, og 2. bataljon rykkede ind i Citadellet.

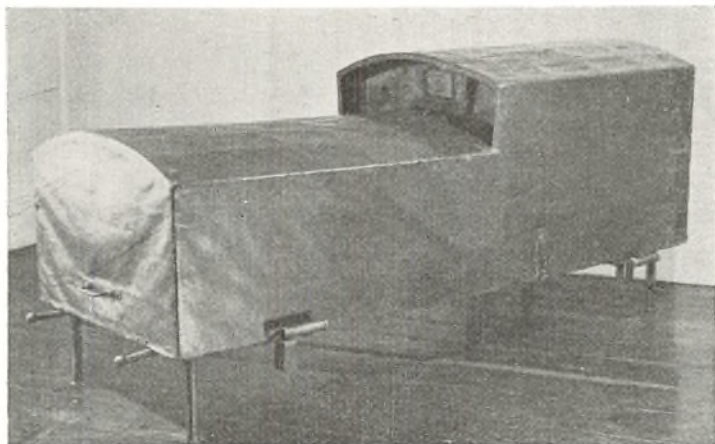
Efter fem lange års forløb sluttede hermed denne sikringsperiode.

KILDEHENVISNINGER

1. Overkrigssekretærens udfærdigede Haandbreve (OU) 1688/1758. Kommissionen om misbrug ved de norske regimenter (CN) forhør den 5/1 1763. Rigsarkivet.
2. Infanteriregimentet III af 1747. CN: 5/1 63.
3. CN: 10/1, 20/1 63. Otto Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie. II, 1876.
4. CN: 5/1, 10/1 63.
5. CN: 5/1, 24/1, 26/1, 28/2, 2/3, 9/3, 23/3, 24/3, 2/5, 19/5, 26/5 63.

6. CN: 5/1 63.
7. CN: 5/1, 10/1, 25/4, 2/5 63.
8. CN: 5/1, 9/2, 13/2, 28/2, 2/3, 3/3, 23/3, 24/3, 28/3, 13/4, 14/4, 25/4 63.
9. Kirkebøgerne for Garnisons Kirke og Citadellet Frederikshavns Slotskirke.
10. CN: 9/2 63.
11. Magistratens Copibog (MC): 8/12 1762. CN: 5/1 63.
12. MC: 8/12 62, CN: 5/1 63, OU: 24/12 62.
13. CN: 5/1 63.
14. CN: 13/1, 14/1, 18/5 63.
15. CN: 10/1, 19/1, 20/1, 24/1, 2/3, 17/3, 18/3, 25/4 63.
16. CN: 10/1, 14/1, 2/3, 17/3, 7/4, 11/4 63.
17. CN: 10/1, 13/1 63. MC: 8/12 62.
18. CN: 10/1, 30/1, 18/3, 14/4 63.
19. CN: 3/2, 21/3, 31/5 63.
20. CN: 10/1, 20/1, 24/1, 9/3, 1/5, 9/5, 11/5, 13/5 63.
21. CN: 17/1, 19/1, 20/1, 24/1, 9/3, 1/5, 9/5, 11/5, 13/5 63. Land Etatens General Commissariat (GC): 12/1 63.
22. CN: 5/1, 13/1, 14/1, 17/1, 19/1, 2/3, 14/3 63.
23. CN: 20/1, 3/2, 10/2, 14/2, 16/3, 18/3 63.
24. CN: 5/1 63. Krigskancelliet: Refererede Sager (RS): 20/1 1763, referat nr. 3.
25. CN: 10/1, 19/1, 31/1, 2/3, 3/3, 7/3, 9/3, 18/4 63.
26. CN: 5/1, 13/1, 17/1, 19/1, 2/3, 18/3, 23/3 63.
27. CN: 5/1, 10/1, 24/1, 27/1, 31/1, 3/2 63.
28. CN: 20/1, 31/1, 3/2, 11/2, 16/2, 17/2, 21/2, 28/2 63.
29. GC: 1/1, 24/1, 5/2, 8/2, 21/2, 22/2 63. Generalkommissariatet indkomne skrivelser (GCI) 14/3 63.
30. CN: 5/1, 2/3 63.
31. CN: 6/12 62.
32. Collegii medici forhandlingsprotokol. GC: 12/1 63.
33. GC: 26/1 63.
34. GC: 25/1, 26/1, 27/1, 29/1, 1/2, 7/2 63. MC: 26/1, 27/1, 29/1, 7/2, 17/2 63.
35. GC: 8/1, 27/1, 15/2, 19/2 63.
36. GC: 1/2, 12/2 63.
37. GC: 8/1, 10/1, 14/1, 21/2, 22/2, 1/3 63.
38. RS: 8/4 61 § 15. Kongelig Resolution (KR) 15/4 61.
39. GC: 12/2, 24/2, 26/2 63.
40. GC: 15/2, 16/2, 18/2, 24/2, 7/3, 21/3, 12/4 63. GCI: 28/3, 12/4 63.
41. GCI: 25/2, 28/2 63.
42. GCI: 19/3, 23/3, 12/4 63.
43. GCI: 14/3, 25/3 63.

44. KR: 23/3 63.
45. OU: 3/4 63.
46. Kommandantens arkiv: 20/4 63.
47. GCI: 14/5, 21/5, 17/7, 4/8, 10/8, 17/8, 20/8, 2/9, 0/9 63.
48. Magistratens resolutionsprotokol: 27/4 63. MC: 27/4, 2/5, 3/5, 4/5, 0/5, 9/5, 15/5, 18/5, 30/5 63. Stadsarkivet: Pakke: Indkvarteringen 1762, 88. Leverede pontonnerer, stykknægte og artilleriheste, rensning af syge norske troppers sengeklæder. KR: 8/7 63.
49. MC: 1/8 63. KR: 23/3 63. CN: 2/5 63.
50. Kommandantens arkiv: 11/8 63. GC: 2/5 63.

Sygebåre fra Garnisonssygehuset i Rigensgade. Medicinsk-historisk Museum

Det areal, det nuværende Rigsarkiv ligger på, var i middelalderen landfast med den sivkransede holm, hvor Absalon for snart 800 år siden opførte sin hvide ringborg; denne blev i hovedformen udgangspunktet for slotsbyggeriet i de følgende 600 år, til Christian VI med sit navnkundige barokslot gav Slotsholmen dens endelige præg; men Christian IV var dog den, der så afgørende med de store arsenal- og provianthouse skabte grundlaget for Slotsholmens senere linieføringer. Dette foregik fra ca. 1600, men skete vel efter en nogle år tidligere udarbejdet plan. I disse giganthouse kunne der samles forråd til rigets forsvar. Danmarks og Norges spredte, uhyre arealer i nord-syd og vest-øst krævede en stærk flåde, dersom »Danskens Vej til Ros og Magt« skulle holdes fri for nabolandenes aggressioner. Derfor måtte skibene, deres mandskab og udrustning have de bedste betingelser for at trives, både i fredstid og i »orlog«.

Mellem Proviantgården og Arsenalet skabtes der et firkantet havnebassin, hvor skibene kunne trækkes ind og udstyres til søens farefulde liv. I de gamle kajmure er ringe til fortøjning af skibene endnu at se i Det kgl. Biblioteks have. Ud for indsejlingen til den lille havn lå en sandbanke, kaldet Havfruegrunden, hvorpå Christian IV rejste byens vartegn, Leda med svanen, på en høj sandstenssøjle.¹

Den oprindelige kystlinie har efter H. U. Ramsings undersøgelser gået noget sydøst for Rigsarkivet. De oprindelige jordbundsforhold og fundamentrester i og ved det areal, vort nuværende Rigsarkiv ligger på, har H. U. Ramsing grundigt undersøgt i 1909, da udgravning af grunden blev foretaget.² Der fremkom et væld af grundsten m. m., som H. U. Ramsing har givet udførlige oplysninger om, ligeledes om de oprindelige højder. De bygninger, der ved ca. 1550 blev rejst her af Christian III, omtales også på grundlag af udgravningerne og de skitser,

der er vist på de to gamle byprospekter af København i værket »Theatrum urbium«, der udkom i Köln ved 1500-tallets slutning. Husene er dog noget forskellige på de to gamle stik. De er vist af bindingsværk i flere etagers højde, og de blev benyttet som provianthus og arsenal; foruden disse to var der endnu mod sydvest et provianthus, der har ligget på dele af den senere Staldmestergårds arealer; enkelte grundsten fra dette provianthus blev også fundet i 1909. Det ses på van Wijcks prospekt fra 1611, hvor det er bygget op til Tøjhuset fra Christian IVs tid.

I 1598 påbegyndtes bygningen af det store nye tøjhus, der måske oprindeligt ikke var tænkt så stort. På vort ældste bykort fra ca. 1600 er det i al fald angivet noget kortere. Proviaanthuset opførtes først fra 1603³ og er ikke indtegnet på det ældste bykort. Endnu stod Christian IIIs bygninger; de er med på de to byprospekter i »Theatrum urbium«. Det, som viser byen set fra landsiden, er det bedste og må være udført af en anden mand end tegneren af prospektet fra Amager-siden, der gav alle bygningerne fantasifulde former.

Den slotsvold, der måtte fjernes, da Christian III lod opføre sine store bindingsværkshuse ca. 1550 og Dronningens staldbygning, som forsvandt ved samme lejlighed, har man ingen fremstillinger af, men det oplyses, at denne konge kort før sin død i 1559 tænkte at befæste byen og slottet fra søsiden. Om forslagene hertil var de rådgivende bygmestre ikke enige. Måske har den hjørnebastion, hvorpå Christian IVs Bryghus i 1619 blev opført, oprindeligt hørt med til dette gamle forsvarsanlæg af Slotsholmen.

At Christian IV først havde tænkt sig en forbindelsesfløj mellem sine nye bygninger, Proviaant- og Tøjhuset, må anses for givet, og på det omhyggelige byprospekt fra 1611 efter van Wijcks maleri er den påtænkte fløj også angivet. De fleste af bindingsværkshusene fra Christian

III's tid på grundstykket blev fjernet 1613-17. Der blev dog stående – tæt ved Proviantgården – en mindre bygning, et bryghus.

H. U. Ramsing omtaler i *Historiske Meddelelser om København 1, III*, fundamenterne af dette første bryghus, der antagelig er opført ved ca. 1600; Ramsing mener, det var 20 m langt. Fundamenterne, der bestod af kampesten, var ført ned gennem store brandlag og nogle mærkelige lag af skiferaffald – over 1 m tykke, hvis betydning H. U. Ramsing dog ikke kan oplyse noget om. Dette skiferaffald henlå på store dele af jordoverfladen mellem Provianthuset og det nuværende Rigsarkiv. Dette ældste bryghus brændte i 1603, men blev genopført og fungerede til 1619, da den gamle hjørnebastion blev ombygget til det, vi kalder Christian IV's Bryghus.⁴

På to gamle grundplaner i de håndtegnede kort, der er udgivet af Københavns kommunalbestyrelse i 1930, ses dette ældste bryghus; på en plan af Otto Heyder fra 1648, tavle XIV, og et andet kort fra 1640'erne, tavle XVII, er angivet et mindre rektangulært hus, der ligger noget uden for gavlflugten mellem Proviant- og Tøjhuset. Denne bygning – det første bryghus – er vist på billedet af arvehyldingen. Dette maleri hænger nu på Rosenborg.⁵ Desværre har maleren ladet et hjørne af slottet dække for bryghusets sydvestlige del. Bygningen stod antagelig til 1665, da Frederik III lod sin store biblioteksbygning påbegynde.

Op til gavlen af Proviantgården viser den gamle plan, tavle XVII, en lille bygning ved siden af det første bryghus, og morsomt nok er dette lille halvtagshus op til Proviantgårdens gavl også angivet på maleriet af arvehyldingen. Det er et lille bevis på de to fremstillingers pålidelighed, i plan- og facadegengivelse uafhængige af hinanden.

Af Proviantgårdens nordvestgavl kan man se spor i

Slotsholmen 1687. Detalie af G. Hoffmanns kort over København.
Efter Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København
1660—1757, XII

hjørnet ved forbindelsesbygningen over til Christiansborg, nemlig de gamle, nu afhuggede sandstensbånd. Foruden sandstensresterne ses i den oprindelige skrå taglinie to af gavlkammens savtakmuringer i røde teglsten. Der er i senere tid muret oven på dem.

De to lange bygninger fra Christian IVs tid har endnu bevarede kantede trappehuse på de steder, hvor man havde ventet, at forbindelsesfløjen skulle have stødt til de lange fløje; mærkeligt nok er trappehusenes afstande ud til gavlene noget forskellige, måske afstemt efter fløjenes bredde. At trappehusene har haft betydning for de gamle bygninger af bindingsværk, der stod på arkivets areal, er jo muligt, selv om den gamle plan fra ca. 1600 lader formode, at i alle tilfælde bindingsværksbygningen i sydvest lå i en lille afstand fra Arsenalet, som var påbegyndt, da planen blev tegnet. På Provianthusets otte-

kantede ret urestaurerede trappehus, hvis underste del er bygget firkantet for at optage den fløj, der aldrig kom til, ses højt oppe en omløbende sandstensgesims. De gamle fremspringende sandsten er naturligvis noget medtagne.

Trappen i tårnet har trin af røde teglsten, båret af småbuer på middelalderlig maner, som utallige trapper i de gamle kirketårne. Trappen ved Provianthuset benyttes nu kun af duerne. Trappehuset her mangler desværre sit oprindelige spir; men det er antydnet på Hoffmans kort fra ca. 1687, så det er vel gået til ved Proviantgårdens brand i 1719.

Lad os se noget mere på Proviantgården, som egentlig har været lidet omtalt i forhold til Christian IVs andre store pragtbygninger. De røde mure, vi nu ser, tror man har været sådan alle dage; men de blev i 1616 pudset af murermester Simon Simonsen og »anstrøget udi Tavl«, antagelig malet som diamantkvadere. Proviantgårdens gavl er også vist med lys farve på maleriet af arvehyldingen. Der skal have siddet malede kvadere på muren ved bagbygningen i Slotsholmsgade 12.⁶ Denne mur stiler noget over mod Proviantgårdens østgavl. Der er nogle gamle blændinger i murene ved Slotsholmsgade, men ingen kobberstik eller pålidelige planer viser, at muren er nået helt over til Proviantgården;⁷ alligevel kan den godt oprindeligt have eksisteret og dannet en forsvarsmur i lighed med den, der gik fra Tøjhuset over til det bastionagtige Kongens Bryghus.

Arkitekturhistorikeren Frederik Schiøtt, der i årene 1907-08 arbejdede med det nuværende Rigsarkivs historie, inden der var truffet bestemmelse om bygningens fremtid, skrev i »Architekten«, X, s. 261 ff. også om Proviantgården og den mærkelige, ret store bygning, der var opført ud mod søen således, at den stødte ind mod Proviantgårdens vestside i flugt med sydøstgavlen. Det er den så-

kaldte Galejbygning. Schiøtt oplyste, at denne bygning har været beklædt udvendig med kridtsten. Resterne af denne fløj, der har haft meget forskellig anvendelse, er nu indgået i det nuværende Kongelige Bibliotek. Man kan endnu se de store krydshvælvinger fra gammel tid i stueetagen. På van Wijcks stik er der angivet fladt tag og skydeskår i muren over det flade tag til forsvar for galejhavnen. Nogle år senere blev der sat almindeligt tag over bygningen. Fr. Schiøtt mener, at grundet på kridtstensbeklædningen på den fremspringende fløj fik Proviangården og den gamle kongelige biblioteksbygning fra 1665 også en udvendig pudsbehandling, der gav sig ud for at være natursten. Og på det lille prospekt af biblioteksbygningen, der ses i kanten af Hoffmans kort fra 1687, er der på facademuren og Proviangårdens gavl vist en kvaderdeling, og husene er malet i lyse farver. Dette ses også på Proviangårdens gavl, der er vist på maleriet af arvehyldingen.

På van Wijcks fremstilling er der angivet flere forskellige enkeltheder ved Proviangården, der ikke eksisterer mere, f. eks. den lille gang øverst ved tagrygningen. Desuden findes hos van Wijck en mærkelig lille taggavl, der sidder på hjørnet mellem gavlen mod søen og østfacaden; antagelig er denne taggavl angivet forkert og har siddet på en af bygningens facader. Der har været flere smågavle over gesimsen og mange tagkviste til det store loft.

Et lille spir ved sydenden af Provianthusets vestlige facade, ind mod galejhavnen, som ses hos van Wijck, er senere ødelagt, vel af brand. Her har efter dette spir at dømme været en mindre trappe, indbygget i facademuren. Udvendigt er der dog ingen særlige spor af en sådan trappe, måske kan dog et lille stykke af et muret stik henføres til denne trappe, der også kan have været benyttet i forbindelse med den ovenfor omtalte store Galejbygning, der stødte til Proviangården nær dette sted.

Under den østlige del af Provianthuset er der en stor overhvelvet kælder, hvis hvælvingsform findes tilsvarende på Koldinghus; dette er ikke så mærkeligt, da det er den samme murermester, Bernt Petersen fra Kolding, der har arbejdet begge steder, først i Kolding.

De store vinduer, der nu giver overdådigt lys til Proviantgårdens 1. sal, var oprindeligt noget mindre, som det kan ses af de murede stik, der sidder helt oppe ved gesimsen, særlig på facaden mod bibliotekshaven ved bygningens nordvestlige del, og på bygningens facade mod nordøst mod Den røde Bygning.

Der er enkelte gamle kviste på Proviantgården, som er omtalt af Fr. Schiøtt. Desuden er der ude i gavlen mod søen en lille morsom rund opbygning med en lille øvre kuppel. Få mennesker kender vel betydningen af den lille øvre kahyt. Der står imidlertid på dette sted ned gennem bygningen en muret pille for at skabe et fast underlag til det apparat, der blev benyttet ved triangulering og højdemåling. Gavltrekanten på Proviantgården er nyere; den er opført af små sten.

Man har et gammelt billede, vel fra det 19. århundrede, gengivet i »Før og Nu«, supplementbind II, s. 363, der viser den store bue, antagelig med en øvre gang, der lå mellem Proviantgården og det nuværende Kongelige Biblioteks ældste dele. Den oprindelige forbindelsesbygning var blevet fjernet allerede inden 1730.

På Otto Heyders plan fra 1648 og på andre gamle planer er vist en forbindelsesgang, ret smal, vel af træ, mellem Provianthuset og Tøjhuset. Den har antagelig stået oven på muren om havnebassinet.

Stueetagen i Proviantgården er, bortset fra den ende, der er indgået i Geheimearkivet, ligesom i Tøjhuset overhvelvet med krydshvælvinger fra ydermurene til en række svære piller gennem salens midte. Ved de noget mindre hvælvinger i Proviantbygningen er der dog ikke

de sandstensdekorationer med Kronborg-former ved hvælvingernes fodpunkt, som man endnu kan glæde sig over at finde i Tøjhuset. Det høje, prægtige frirum på 1. sal i Provianthuset har en række høje murede fripiller, der støtter tag og loftsbjælker. Endnu er 20 synlige. Denne høje etage, over 6 m, er nu de fleste steder delt i to, og her har blandt andre Rigsarkivet overtaget en del af bygningens nordvestlige del, og her er der udført brandfri konstruktioner.

I gammel tid før 1700 lå Provianthusets bageri op til østfacadens nordlige del, som det kan ses hos van Wijck og på maleriet af arvehyldingen. Bageriskorstenene går op gennem Provianthusets tag. Denne bageribygning var i alle tilfælde fjernet, da Kancelliet blev rejst af Frederik IV. Ved nedlægningen af varmerør i kancellibygningens gård i 1955 viste der sig enkelte rester af bageriets ydermur. En større udgravning ville være morsom at foretage her. Efter Kancelliets opførelse blev bageriet flyttet over til Galejbygningen ved Provianthusets modsatte ende.

Det var antagelig Frederik IV, der lod bygge en gang fra 1. sal i Provianthuset over til grevinde Reventlows palæ i Slotsholmsgade nr. 8.⁸

Inden vi forlader Proviantgården, bør omtales det grandiose trappeanlæg, der i 1772 efter projekt af Søetatens bygmester, arkitekt G. E. Rosenberg, blev opført som en tilbygning med små rødgyldne mursten midt på bygningens havnefacade. Her indrettedes der en morsom dobbelt trappe med trin af sandsten og en sandstensportal foran trappehuset. Nu brugte man den bornholmske rødgyldne Nexø-sandsten, som man var begyndt at anvende i 1700-tallets midte. Også Harsdorff benyttede de smukke bornholmske sandsten, som er ret holdbare i vort barske klima.

I den store midtergesims's frise ses begyndelsesbogstaverne Sø-. Christian IVs gesimser på Proviantgården er

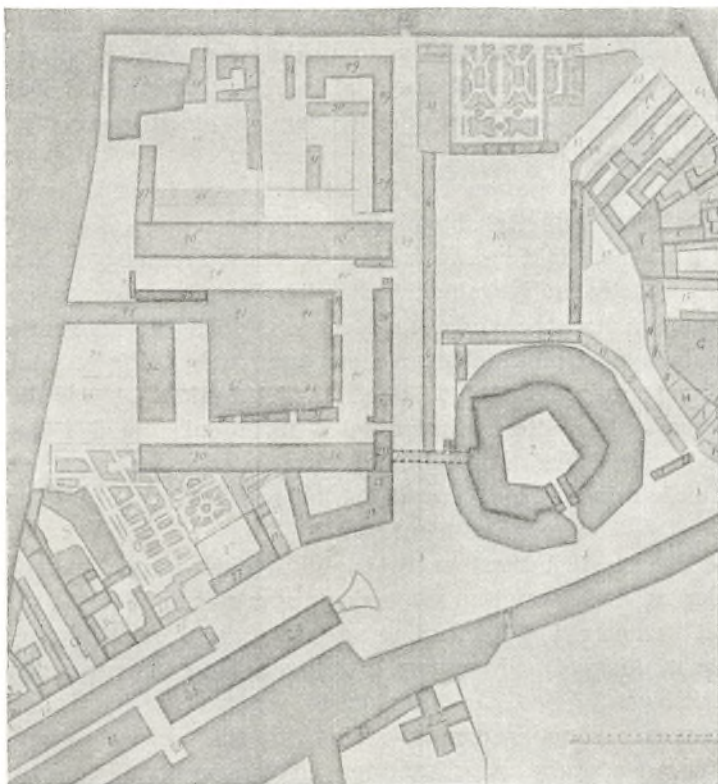
ført om trappehuset fra 1772. Tilbygningen er rosende omtalt af Chr. Elling i »Holmens Bygningshistorie«.

*

Når jeg skal omtale den bygning, vi nu kalder Rigsarkivet, må det erindres, at der, som rimeligt er, er skrevet om og arbejdet meget hermed af de forskere, der har haft til huse her, først i Det kongelige Bibliotek og senere i Rigsarkivet. Men naturligvis ligger konstruktive og tekniske iagttagelser nærmere for den, der har syslet med disse ting i en årrække og har set så mange af Danmarks gamle bygninger nærmere efter i sømmene.

Inden vi ser nærmere på det nuværende Rigsarkiv, drister jeg mig til at lufte en tanke om Christian IVs hemmelige byggeplaner på det sted, hvor biblioteksbygningen kom til at ligge, påbegyndt af Frederik III og fuldført under Christian V.

At Christian IV oprindeligt havde tænkt sig en forbindelsesfløj mellem Tøjhuset og Proviantgården sydøst for Københavns gamle slot, må anses for overvejende sandsynligt, men hvorfor kom den ikke? Jeg mener, det var fordi Christian IV havde tænkt sig at rive hele det gamle slot ned og opføre et stort, måske firkantet slot med hovedaksen gennem tøjhusanlægget og de lange bygninger her som flankerende fløje – ligesom på Frederiksborg med bygningerne om springvandspladsen. Der er dog ingen beviser for denne store københavnske arkitekturplan, men den kan have beskæftiget kongens tanker, uden at vi 300-350 år efter har underretninger derom. For eksempel gik den svenske konge Karl XII meget stille med planerne om det store nye slotsanlæg i Stockholm.⁹ Det er som anført påfaldende, at Christian IV aldrig opførte den tredje fløj i tøjhusanlægget. Senere kom Frederik IIIs planer om at bygge slot i Kastellet, og det lille slot Sophie Amalienborg kom til oppe syd for Kastellet.

Slotsholmen ca. 1729. Ukendt tegners kort. Efter Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1660—1757, XXXI

Derfor kunne Frederik III roligt disponere over arealet mellem Tøjhuset og Proviantgården i 1665 og påbegynde opførelsen af den lange 3 etages bygning til tre formål, underst kanonhal, derover den kongelige bogsamling og i øverste etage Nationalmuseets forløber, Kunstammeret, hvor guldhornene fra 1639 og 1734 vel havde en fredelig plads i mange år.

Den store bygning, der nu står mellem Christian IVs giganthuse – Proviantgården og Tøjhuset – er blevet til

efter lange overvejelser og mange projekter, der mærkeligt nok ikke er gået til gennem de snart 300 år, de har eksisteret, vel takket være, at de blev opbevaret i Det kongelige Bibliotek og ikke hengemt på det brandfarlige Christiansborg.

Kunsthistorikeren Fr. Schiøtt satte sig i 1908 for at klarlægge biblioteksbygningens tilblivelse og udvikling. Og i »Architekten«, X årgang, s. 261 f. fremlægger han sine meget omhyggelige studier herover. Der vises på en plan, at man begynder med ret små forhold; man ville anbringe et biblioteksrum i en gammel bygning et eller andet nu ukendt sted. Her var det tanken at opstille bøgerne i midten af rummet i forbindelse med søjlegallerier.¹⁰ Fra dette biblioteksrum var der adgang til to runde mindre rum, hvoraf det ene var en trappe. Der er også vist to glober på tegningen.¹¹

Det næste udkast er til en biblioteksbygning, hvortil der nu er kommet en underetage som militærdepot – vel til kanoner. I dette forslag var der, som i det tidligere, en midterreol ned gennem bygningen. Huset er nu tænkt fritliggende med store udvidelser ved gavlene på fransk maner; ved enderne er der større rum til arbejdsværelser, hvor der skulle være kaminer til opvarmning. På skorstenene over tagryggen er vist de samme frugtklynger, der hænger nedad, som dem, der endnu findes på Sjællands-portens yderside i Kastellet; det passer jo også med tidens smag og er vel også den kongelige bygmester Albertus Mathisens værk. Men fordringerne stiger til bygningen, der nu skal have en tredje, øvre etage til de mange mærkelige ting, der blev begyndelsen til vore senere museer.

På forslaget N III er der nu tegnet sideløbstrapper i enderne af huset, og bygningens konstruktion er blevet en anden. I underste etage var angivet en række bærende træsøjler midt ned gennem stueetagen. I den store biblio-

tekssal er bogreolerne nu flyttet ud til vinduesvæggene, og søjlegallerierne er ligeledes flyttet nærmere ydermurene end ved de to ældre forslag. Efter det sidste forslag blev der et bedre frirum i biblioteket. Det ser ud, som om enkeltheder ved forslag II er noget anderledes end ved forslag III, og da den endelige bygning blev udført, kom der en del forandringer fra de ældre forslag, særlig i facadedelingen. Det bør bemærkes, at en del af byggeudgifterne blev betalt med bøder for toldsvig. Efter 1668 stod en mand ved navn Thomas Valgensteen for arbejdet, da Albert Mathisen var død.

Om den engang så prægtige bygning, tidligere kaldet Det kongelige Bibliotek, der var viet til *Ars, Lex, Mars* – klassisk skulle det være – blev der ved 1909 skrevet en del for at bevare de gamle værdier. Det var særlig de smukke indre rum med deres forfinede enkeltheder, man kæmpede for at bevare. Her havde man et søjlerum af usædvanlig størrelse – med 66 klassiske søjler – med deres gesims og øvre balustrade. At Danmark ikke havde råd til at værne disse kulturværdier, er sørgeligt, ja beskæmmende. En del af søjlerne blev afgivet til opstilling i Nationalmuseets foredragssal, der vel også har fået en barokdør og enkelte panelstykker fra biblioteket. I museet på Koldinghus findes der ligeledes søjler med øvre galleri fra det tidligere bibliotek – de er dog ikke fra det ældste udstyr. På Koldinghus er der også svære egetræstrin fra de runde vindeltrapper, der var i biblioteksbygningen. De sorte og hvide marmorfliser fra biblioteket blev afgivet til Christiansborg og er blevet nedlagt i en del af riddersalens gulv.

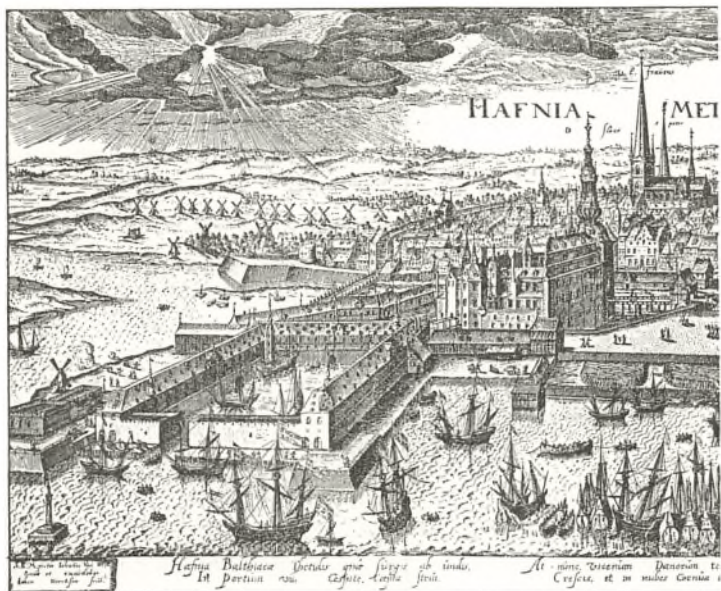
Taget på biblioteket var oprindelig belagt med kobber, og der stod to store malede træfigurer, Minerva og Mars, øverst oppe på tagrygningen ude ved enderne af det afvalmede tag. Efter slotsbranden kom der murede taggavle. I en fattig tid nedtog man kobberet og lagde tagsten op i

stedet for. Der er i Thurahs »Hafnia hodierna« på en facadetegning vist arkitektoniske dekorationer uden om vinduerne og porten. Bueportene til underste etages kanonhal har over sig løst hængende guirlander. Det ser ud, som om der har været et midterornament som slutsten, måske med en eller anden muslingeform, hvorfra der ud til siderne udgik nogle s-formede volutornamenter, hvorunder der var frugter eller blomster.¹² Om alle vinduesåbninger ses indfatninger, der har de små barokke hjørneudvidelser, som måske her blev anvendt for første gang i landet.¹³ Tilsvarende former ved indfatningerne holdt sig i næsten 100 år, til de gled ud med Jardins nye klassiske former. Ved overetagens vinduer er der trekantgavle, dog er de noget højere end ældre tiders vinduesgavle. Der er øvre buegesimsen ved hovedetagens vinduer. I felterne under de ret høje buer har der antagelig været dekorationer, der også er antydnet på Rach og Eegbergs facade-maleri. Hos Thurah er der på taget angivet skorsten op til de to statuer, det ser ikke særlig godt ud.

Inde i forværelsernes lofter ved de runde trapper var der morsomme stukdekorationer – et af disse var endnu bevaret i 1909 og blev afstøbt, og formerne blev genanvendt på Christiansborg i kongens biblioteksrum. Det omtales, at stukkatørerne Zacharias Moritz, Christopher Steffen og Andreas Hesse for 40 rdr. pr. stk. modellerede plafonddekorationer i de fire endekabinetter. Billedskæreren Henrik Alversen udførte kapitæler og fodstykker til salens søjler, medens søjleskafterne blev drejet på Holmen.

Thurah giver i »Hafnia hodierna« fra 1748 en lang beskrivelse af bygningen, og her anføres med udelt glæde over den store sal, at man skal helt til Rom for at finde et lignende bibliotek – og det blev ødelagt i 1909.

I det tredje stokværk, »hvor det vidtberømte og sær mærkværdige kongelige Kunstkammer er at skue«, om-

Slotsholmen 1611. Viser ukorrekt den uopførte nordre forb.bygning ml. Tøjhus og Proviantgård. Efter van Wijck

tales perspektivkammeret, det var 240 fod langt og 16 fod bredt, malerigalleriet, medaillekabinettet ved dets anden ende, naturalie-kammeret, artificielkammeret, det indianske kammer, antikvitetskammeret, heltekammeret. På loftet af bygningen lå modelkammeret, der antagelig rummede gamle bygningsmodeller, som havde stor betydning for byggearbejdernes udførelse; der blev også udført modeller af fæstningsværkerne.

De ydre dekorationer på biblioteksbygningen blev antagelig fjernet i 1781, da den klassiske tilbygning med nye reoler til det stigende antal bøger blev sat i arbejde over mod Tøjhuset, og biblioteksbygningen fik nye vinduer. Man har nu efter Rigsarkivets overtagelse af bygningen efter 1909 anbragt en barokkiserende indramning om de gamle vinduessteder; formerne dertil er hentede fra ride-

huset, men de nye gennembrydninger mellem de gamle vinduer er blevet sorteper uden indramninger. Man antog vel i 1909, at de nye åbninger blev mindre anmassende uden dekorationer. Dette er helt forkert; det var meget kønnere, om alle lysåbninger fik ens indramninger, selv om de sad tæt – så blev det arkitektur.

Den oprindelige sten i facaden med *Ars, Lex, Mars* er forsvundet ret tidligt. Indskriftstenen under en lille trekantgavl er gengivet på facadeforlægget hos Schjøtt side 261; der var på dette forslag påtænkt kvadere om nogle åbninger. Selve det stenmateriale, man i 1665 benyttede, var delvis hentet i Kalundborg og Vordingborg. Indvendig har man også hist og her de store gamle munkesten, røde eller gule, for eksempel ved buestik i ydermurene over de oprindelige åbninger. Ud mod sydøst i underste etage havde man oprindelig kun små lyssprækker i store nicher – der var vel ikke brug for så meget lys til kanonerne. Ud til gaden var der store porte med små vinduer imellem portene. Der har også en tid været store bueåbninger i bygningens gavle. Arkivbygningen gik oprindelig ikke helt hen til Proviantgården og Tøjhuset. I porten under Geheimearkivet kan man se tre nu tilmurede åbninger med øvre buer; den midterste er bredest, men buen ligger lavest. Det var morsomt at lade udhugge her under buerne for at se de oprindelige forhold ved bygningen, for det ser efter de gamle papirer ud, som om man først byggede stueetagen, måske med tanker om store italienske ligeløbstrapper i gavlene, som vist på et sæt ældre planer til bygningen. De mærkelige buer i porten kunne da være vinduer eller døre til trapperne. På de tegninger, som Fr. Schjøtt har gengivet i »Architekten« X, side 261 f., ses forslag til ligeløbstrapper, som dog senere blev forandret til vindeltrapper, måske for at vinde plads i bygningen, så der kunne blive studereværelser eller udlånsrum på de oprindelig påtænkte ligeløbstrappers plads.

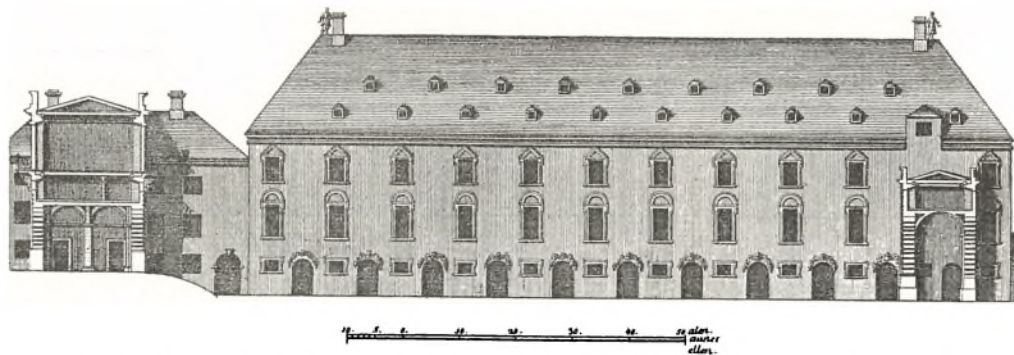
Disse var tænkt med en muret midtervange, som endnu findes i Den røde Bygning, og det var et brud med traditionen fra de gamle trappehuse, de runde. Men man gik under arbejdet altså tilbage til de hævdvundne former, og der er endnu en rund trappe som opgang til arkivets læsesal og øvre etager. I 1827 fik biblioteket overladt den øverste etage, og fra 1862 kunne man disponere over stueetagen.

Det var naturligtvis upraktisk, at de tre store bygninger ikke havde forbindelse mellem hinanden og adgang direkte til hovedslottet. Og ønsket om mere biblioteksplads meldte sig, som tiden gik. Da Frederik IV efter 1715 havde fået rejst sin store kontorbygning – Kancelliet – opstod ønsket om et forbindelsesled mellem de spredte bygninger. Det tilkomne bygningselement blev opført til det kongelige hus' særlige arkiv, kaldet Geheimearkivet, med brandfri overhvælvende rum og jerndøre, og Provianthusets nordre ende blev inddraget i det kongelige arkiv.¹⁴ Der kom tre overhvælvende etager, hvor ild eller vand fra slotsbrande aldrig har forstyrret de gamle breve og aktstykker, hvoraf mange ligger i gamle, smukke egetræskabe med jernbeslag. Her i disse rum, som kun er tilgængelige efter tilladelse, er der ikke så få gamle ting, såsom jerndøre med gamle beslag og marmorgulve.

Geheimearkivet fik også i 1909 en omfattende ydre istandsættelse; herved tilkom de to helt pæne barokgavle, hvoraf den ene kan ses over gesimsen fra Tøjhusgade og den anden fra bibliotekshaven. Denne have blev først reguleret i 1915, og det nuværende vandbassin kom til, måske for at bringe den gamle havn i erindring.¹⁵ Havnen selv blev kastet til i 1867-68.

Der lå en mindre portbygning med rum til vagtmandskab mellem arkivet og Tøjhuset, som man har en lille fremstilling af på Hoffmans kort fra 1687. Her er vist en kvaderdelt portåbning, der senere er forsvunden.

Men det kongelige bibliotek krævede mere og mere plads, og 1780 blev det bestemt, at der skulle rejses en bygning over mod Tøjhuset. En port i stueetagen skulle dog bevares som indgang til Tøjhusets ydre arealer. Der var fra gammel tid en trappe i muren mellem arkivet og Tøjhuset, den blev sat ud af drift antagelig i 1798, som en tegning til dens ombygning viser; den findes på Nationalmuseet. Det var den ret ansete kongelige bygmester C. J. Zuber, en elev og medarbejder hos Jardin, der forestod arbejdet med bibliotekets udvidelse. Der kom bogsale med reoler i to etager. Den øverste etage blev op-hængt i spærværket, der er meget svært. Her er bygge-formerne på søjlerækkerne i underste biblioteksetage meget smukke. Det er korinthiske søjler med kapitæler. Gesimsen og de øvre balustre har renere klassiske former end søjlerækken i det ældre biblioteksrum fra Frederik III's tid. Den øvre sal, kaldet den forgyldte, har en række lodrette stolper og vandrette dragere midt i salen, for at bære den forgyldte sals gulv, der med fyldte reoler kunne komme til at veje en hel del. For at skjule de lodrette stolper satte man reoler op til disse, så der fremkom to aflange rum. Til at bære det lille galleri, som går ned gennem salen, har Zuber anbragt store svungne knægte, der ser noget drabelige ud; også Jardin anvendte store bæreknaegte, f. eks. i riddersalen på Christiansborg; de ses på et stik af ballet i salen fra 1768. I gavlene står søjler i dorisk stil. Der er jernrækværk med dekorationer over dette øvre galleri. I gavlen ind til det gamle bibliotek er en meget smuk lille trappe med et rækværk, der må kaldes ganske usædvanlig velformet. En anden trappe i hjørnet – med former, som Meyn benyttede – fører op mellem de to bogsale.¹⁶ Af Zuber's fløj¹⁷ har man endnu på sydsiden nogle høje, smukke indadgående vinduer, medens man på nordsiden har forskellige vinduesformer, enkelte med øvre halvbuer noget lig C. F. Hansens former.

Det kgl. biblioteks (nuværende Rigsarkivs) facade 1748. Efter Thurah: Hafnia hodierna

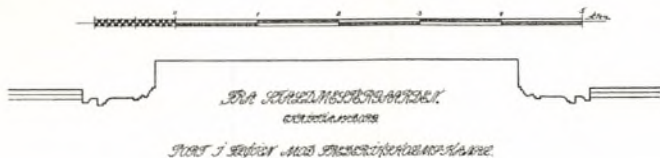
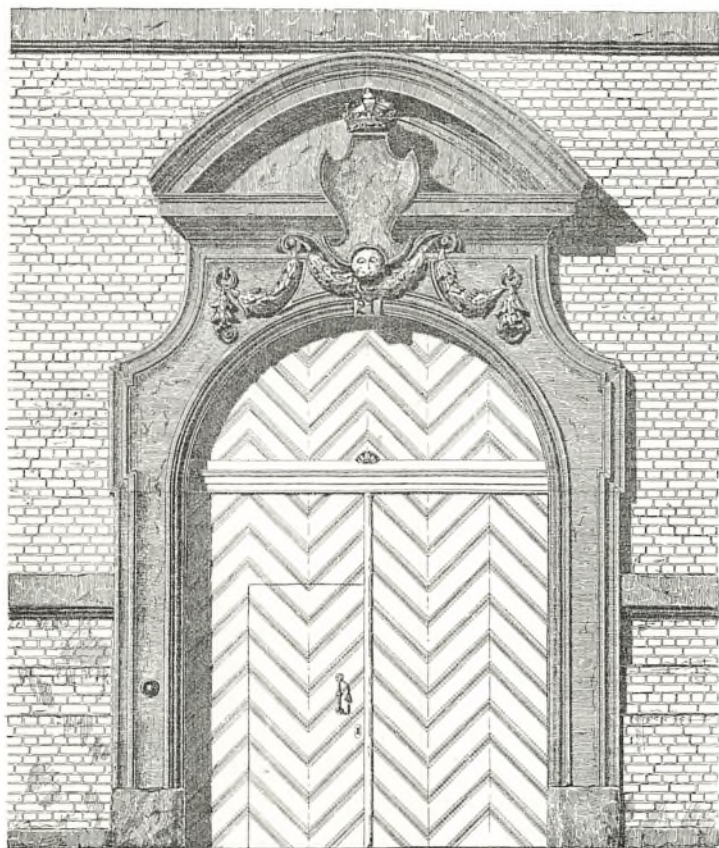
Facaderne har nu en grå, kedelig cementpuds, som antagelig ikke er oprindelig.

*

Tøjhuset er på mange måder en meget seværdig institution, dette gælder såvel bygningen som dens indhold: Tøjhusmuseet. Husets vældige dimensioner fremgår af, at Kanonhallen dækkes af 34 hvælvinger. Dets ydre mål er 163 m i længden og 24 m i bredden.¹⁸ I de senere år har Tøjhusmuseet tillige fået overladt rum i Christian IVs gamle Bryghus. Det bruges fortrinsvis som magasin for museet.

Selve Tøjhuset har undergået mange ydre forandringer. Hovedrummet i stuen, Kanonhallen, er overhvælvet på svære søjler – øverst af sandsten, derunder granit og har endnu sine få virkningsfulde enkeltheder som f. eks. en sandstensdekoration under hvælvingen, der med sine fremspringende halvkugler på væggenes konsoller har ornamentfællesskab med Kronborgs Konge- eller Drejer-tårn i slottets nordvestre hjørne; her findes under vinduerne gennem fire etager de samme halvkugleformede sandstensdekorationer, selv om borgen ved Øresund er en 13-14 år ældre end Tøjhuset i København. Sandstenskonsollerne på Frederiksborg i »Rosen« er også af samme familie, men har senere former end konsollerne i Kanonhallen.

Det er Tøjhusets ydersider, navnlig gavlene, der er »forskønnet og forbedret«, som det hedder om rådhuset i Malmö. Lad os se på gavlen ved Tøjhusgade; her var oprindeligt to porte, som i 1862-63 blev »forbedret« af arkitekt Nebelong til nogle fantasivinduer. Heldigvis blev de gamle træporte herfra i 1853 opmålt af V. Klein og gengivet i »Arkitekten« X, side 341. Porten er efter formerne med alle de små kvadere uden tvivl den oprindelige fra Christian IVs tid og måske udført inden branden i 1647, da ilden ikke trængte gennem

Staldmestergårdens portal, Frederiksholms Kanal 21. Tegning af Ludvig Møller og E. W. Marston. Efter Opn. udg. af Foren. af 3. Dec. 1892, 1901

hvælvinger i Kanonhallen. Portene burde rekonstrueres. Desværre blev Christian IVs gravmæle ødelagt ved branden i 1647; det var deponeret i Tøjhuset til

stilling i Christian IVs kapel i Roskilde Domkirke. Man mener, at et portræt af kongen herfra er bevaret i Nationalmuseet. Ved gavlene er der i taget store altaner med jernrækværk om platformene; altanen på taget mod Tøjhusgade ses på tegningen, der viser Christiansborg slots ene fløj af ridebaneanlægget under opførelse; den er gengivet i W. Møllerup: »Danmarks gamle Hovedstad« s. 23.

I Tøjhusets stueetage havde man bag de fine nye vinduer fra 1862, i gavlen ved Tøjhusgade, et indelukke kaldet »Edskapellet« efter sin bestemmelse. Her skulle artilleristerne i fordums dage aflægge troskabseden. Dette »kapel« havde efter gamle tegninger en indhegning, der bestod af et gitter, hvor spyd og hellebarder dannede de lodrette støtter; det var blevet opsat i 1829 og blev fjernet inden 1912. Det var måske for at understøtte stemningen ved dette »kapel«, at vinduerne blev gjort så »kirkelige« i 1862.

Om de gamle og nye våben og uniformer, der opbevares bag de tykke mure, er det jo de særlige sagkyndiges opgave at berette; der er dog en meget smuk og original ting, der ikke hører til det militære udstyr, der må omtales. Det er den store gamle brovægt med mange smukke dekorationer, vistnok fra 1614, der alt blev omtalt i 1623 som en mærkværdighed. En tid stod den uden for bygningen, nu ses den i det sydvestlige hjørne af Kanonhallen. V. Hermansen har skrevet om brovægten i »Nordisk Kultur«: Maal og Vægt s. 168.

Selve den lange, nu røde Tøjhusbygning har ind mod bibliotekshaven to sandstensbånd, men ud mod sydvest, d. v. s. mod Staldmestergårdens arealer, er der nu ingen sandsten. Mod Tøjhusgade har gavlen sin sorte kedelige cementpuds, som det »særlige syn« mente passede bedst til de andre grå-bedrøvelige facader såsom Zubers tilbygning fra 1781 ved arkivbygningen. Tøjhuset måtte ikke vise sit friske røde ansigt, som vel også snart havde fået den kedelige storbypatina.

Tøjhusmuseets kanonhal. Tøjhusmuseets fotografisamling

Der findes et ældre billede gengivet i »Før og Nu«, supplementbind II, af gavlen mod Tøjhusgade med de to oprindelige portåbninger; her er dog træportene behandlet ret skitse-mæssigt, så man kan ikke pege på de porte, der er tegnet, og sige, at de svarer til den træp

opmålte i 1853. Man traf i 1909 fundamentene af det vestre provianthus, og da Tøjhuset blev opført, var der måske indgang til provianthuset fra dette? Nu kan man ikke se nogen gennemgang.

Tavlen med det gamle solur fra 1675 med fremstilling af »den gamle Kronos« sidder over Klokkeporten, der sydfra fører ind til Tøjhusgården. Der er mange gamle beslag fra Christian IVs tid på Tøjhusets porte og døre.

Tøjhusets omgivelser har skiftet meget. Snart ligger de gamle kanoner her, og snart ligger de dér. I »Før og Nu«, supplementbind II er der en hel del morsomme gamle fotografier f. eks. s. 379 kanondepot i den lille gård op til arkivbygningen. Her ser man i baggrunden den lille maleriske hovedvagtbygning med det fremspringende tag på forsiden. Foran indgangen står to dejlige urgamle lindetræer. Nogle af de skønne enkeltheder fra C. F. Hansens slot ligger nu i bibliotekshavens græsplæner og flere steder i privathaver.

Her i bibliotekshaven findes Søren Kierkegaards statue. Den noget sammensunkne skikkelse sidder et stykke fra muren og har en grufuld gavl fra en nyere bygning som baggrund – her var C. F. Hansen-formerne i arkitekturen ønskelige. Kryber Kierkegaard sammen, knejser til gengæld den anden statue i den lille gård, vis-à-vis vagtbygningen med de gamle lindetræer, det er statuen af Griffenfeld. Man mente vel, han burde have nogen oprejsning for tort og svie, og derfor fik han plads højt oppe på et velment fodstykke. Gipsmodellen, der nu kan ses på Koldinghus, hvor den står i almindelig gulvhøjde, ser meget bedre ud end figuren i højden på en ornamenteret sokkel, forekommer det mig. Griffenfelds maske er også kommet med på Christiansborg. Den sidder over et vindue i den vestre fløj ud til ridebanen, så hans minde har fået oprejsning.

Anderledes forholder det sig med opstillingen af en

anden figur, der er kommet til Danmark i de senere år og nu står nede ved Tøjhusets gavl ud mod søen. Det er den med så mange sørgelige minder omgærdede løve fra Flensborgs gamle kirkegård. Løven er udført af Bissen og rejst i Flensborg ved Krigergravene i 1862 og kun fire år efter flyttet til Lichterfelde ved Berlin; efter den anden verdenskrig er den overført til Danmark. Her ved dette mindesmærke er den alvorlige højt hævede løve og sokkel – selvom den er af træ – som skabt for hinanden, og helhedens monumentale virkning er fortræffelig. Det var dog at ønske, at Flensborg-løven var kommet til at stå – som oprindelig – i grønne omgivelser, f. eks. inde i bibliotekshaven.

De små hyggelige bygninger om bibliotekshaven, der nu ligger tilbage i nordvest, er i stil fra 1800-tallet. Der står 1818 over en af dørene ved tværbygningen. Helt henne ved arkivet er der en lille tværmur, hvori der er en træport, der vel altid er lukket op, men slår man denne dør tilbage, bliver man glædelig overrasket ved at finde den skønneste gamle lås, der springer frem på dørens bagside; der er indgraverede ornamenter i jernet, den bærer årtallet 1739 og Christian VI's kronede navnetræk fint graveret i jernet.

*

Staldmestergården slutter bygningsrækken ved Tøjhusgade, og gårdens areal strakte sig helt over til Tøjhuset. Ved Staldmestergården ligger mod kanalen en kortere fløj med en indgangsport, der har en særlig udsmykning. Formerne her må kaldes ret enestående i Danmark, helt italienske, og meningerne om, hvilken bygmester der har æren herfor, er delte.¹⁹

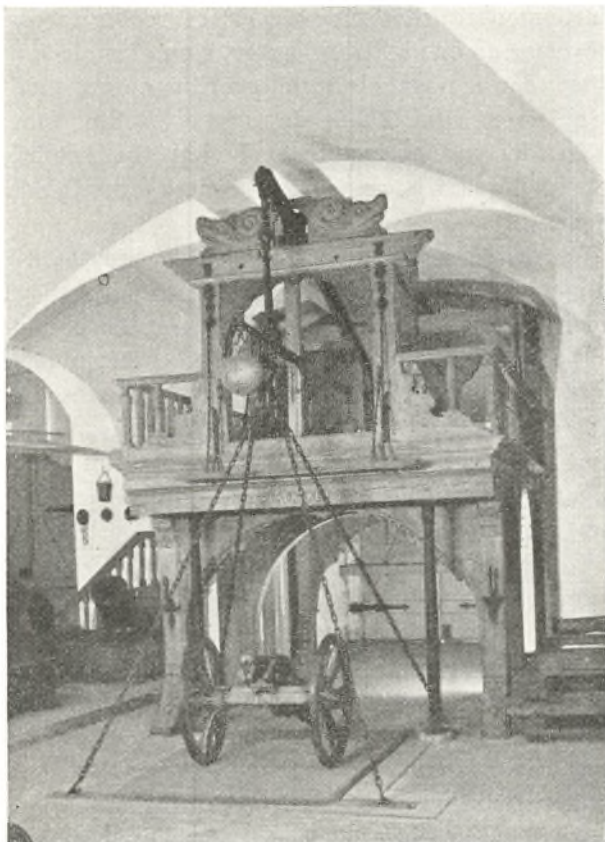
Den store bygning til staldpersonalet blev påbegyndt i 1703; Frederik IV's bygmester von Platen forestod alle udbetalinger, og man har antaget, at han som arkitekt

blev bistået af sin medarbejder Marselis, hvis skitsebøger endnu er bevaret.²⁰ I disse ser man skitserede vinduer og døre, der minder om Staldmestergården og menes inspireret af Borrominis kobberstik, der var ret udbredte. En anden forsker Vilh. Wanscher mener, at von Platen selv var så stor en kunstner, at han ved hjælp af Borrominis fortegninger kunne »udkaste« de former, der kom til anvendelse ved Staldmestergården.

Bestemmelsen med denne bygning var at skaffe boliger til det store antal mennesker, der forestod de høje herskabers hestes og vognes pleje og pasning. Stalde og vognparker fandtes dengang i lange bygninger samt i et stort ridehus langs Tøjhusgade på arealerne, hvor ridebaneanlæggene og stalden over mod Staldmestergården senere under Christian VI kom til at ligge, vel ordnet i barokkens fantasirige arkitekturformer. Men således var det ikke i ældre tid, da var der ingen stramme retninger i stalde og vognportenes byggelinier. Måske dog Frederik IV fik bygget et staldanlæg, hvis ene længe fulgte Tøjhusgades nordside, som vist på planen fra 1729.²¹

De menige medlemmer af staldpersonalet fik i den nyere Staldmestergård to værelser. Nærmest trappen lå en større tofagsstue med ovnplads, længere inde et mindre kammer med et vindue. Der er ikke afsat noget køkkenrum; men der blev vel spist på slottet i de tider, eller måske i kælderen; der er smukke hvælvede kældre under en del af Staldmestergården. Det kan tænkes, at beboerne af Staldmestergården havde adgang til den lille nette have, der som vist på planen fra 1729 lå ud til kanalen, hvor Marmorbroens pavilloner nu ligger.

Der er tre indgange ved trapperne til 1. sal fra Tøjhusgade. Den midterste var antagelig den fineste, da der over dørens indfatninger er et lille kronet skjold garneret af småguirlander. I portfløjen mod kanalen har der vel været noget større lejligheder. Porten her har en smuk

Christian IV's kanonvægt eller brovægt 1614. Bygget af tømrermester Vit Kragen. Tøjhusmuseets fotografisamling

barok indramning af kridtsten. Øverst er der et udtunget, kronet skjold, omgivet af guirlander, men der ses ingen våbenmærker på skjoldet; måske har de kongelige våben været påmalede.

Enkelthederne ved bygningen, portalerne, indfatningerne til gaden og de meget brede, flade gesimsbånd under vinduerne er af kridtsten, som nu er blevet helt sorte og

skøre. Som dette materiale nu er, må det ofte fornyes. Hovedgesimsen er usædvanlig stor, men af malede profilbrædder; der er noget storstilet over bygningen med dens kvaderhjørner, som tiltalte de unge arkitekter for en 25 år siden; derfor blev bygningen opmålt, hvilket blev bekostet af Ny Carlsbergfondet. Tegningerne findes på Akademiet.

Ved gårdsiderne er kun gule teglsten benyttet til indramninger og gesimsbånd. Over porten er der til gården en meget velformet barok kvistgavl, men der er ingen til gaden – eller kanalen, bør man vel sige. Derimod findes der ved det korte facadestykke mod sydøst to nu tilmurede store porte med øvre halvcirkelbuer. Antagelig var her stalde eller oplag; for kanten af murstenene i åbningernes lysninger er stærkt afslidte som efter transport og slid af mange ting gennem længere tid.

I bygningens indre, hvor nu to ministerier har deres kontorer, er der i stuen og på 1. sal bevaret nogle ældre ovnpladser samt enkelte døre fra gammel tid. De sidstnævnte har *een* stor fylding, men det mærkelige er den måde, enkelte døre sidder på, midt i den tykke mur. Dørkarmen har skråt tilsætningspanel for at give døren større muligheder for at slå tilbage. Jeg har ikke iagttaget denne konstruktion andre steder i Danmark.

For en del år tilbage viste afd. slotsforvalter, arkitekt Axel Erhardt Petersen mig enkelte fotografier af nogle oprindelige malede dekorationer, rankeværk, på bjælkerne, der var blevet fotograferet, da de underliggende brædder – med puds – var under fornyelse. Omkring en ovnplads i de gamle opholdsstuer er der små dekorationer af frugt- og bladklynger i stuk. De ser dog noget yngre ud end fra Frederik IVs tid.

Inde i gården ligger der en gammel mindre bygning, i hvis østre del der har været en stald. Her var for en del år siden gamle træsjøler ved båsene med klassiske deko-

rationsled i træ. Inde bag denne bygning findes Slotsholmens store varmekær, som nu er afløst af et fjernvarmeanlæg. Det har en stor morsom skorsten med øvre altan, antagelig tegnet af arkitekt A. Clemmensen. Det er vel det eneste sted i landet, man har en altan på en stor skorsten.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om denne Leda-figur på søjlen oplyser C. Elling i *Holbergtidens København*, 1933, s. 108, at figuren antagelig var taget som krigsbytte i Kalmar 1611.

Jeg mener for ca. 25 år siden at have set en meget svær arm eller et ben, der antagelig stammer fra denne figur. Stykket lå på Frederiksberg ved den nedlagte jernbane over til Frederiksberg Station, hvor banen havde skåret Peter Bangs Vej. Grundet på sygdom fik jeg ikke nogen nærmere undersøgelse i gang. Indtil 1822 skal figuren have stået i en murermester Kvists have i Frederiksberg Allé, se C. Bruun: *København I*, s. 454.

2. H. U. Ramsing i *Hist. Medd. om K.*, 1, III, s. 40–79.
3. Francis Beckett: *Frederiksborg*, II, s. 29. Her omtales en murermester Bernt Petersen.
4. Charles Christensen i *Hist. Medd. om K.* 3, II, s. 11 ff.
5. Charles Christensen i *Hist. Medd. om K.* 4, IV, s. 193. Wolffgang Heimbachs maleri 1666 på Rosenborg.
6. Charles Christensen i *Hist. Medd. om K.* 4, IV, s. 220 ff.
7. På en plan fra 1687 (Hoffmans), se s. 359, gengivet i *Haandtegnede Kort II*, tavle XII, er der en skråbygning fra Slotsholmsgade, der går over til Provianthusets østgavl. Kortet gør ikke noget helt pålideligt indtryk, men kan passe.
8. Charles Christensen i *Hist. Medd. om K.* 4, IV, s. 201.
9. R. Josephson: *Tessins slotts omgivning*, 1925, s. 17.
10. Søjlerne med gesims og balustre tegnet af Zuber, nu på Koldinghus, var ikke fra den store sal; de er opmålt af Teknisk Skoles elever. – Der var også et omløbende søjlegalleri med øvre rækværk af balustre på riddersalen i Københavns gamle slot inden ombygningen under Frederik IV; det er vist på snitte tegningen gennem salen i de opmålinger, der er tegnet inden slottets ombygning og gengivet i C. C. Andersen: *Kjøbenhavns Slot*, 1902, tavle XII.

11. F. R. Friis skriver om disse glober i »Kulturhistoriske Studier«, 1909, s. 99.
12. Man mindes ornamenterne på Kastellets Sjællands-port.
13. Måske også anvendt ved vinduerne ved Sophie Amalienborg, men enkelthederne herfra kendes ikke nøjere. Der burde graves ud for at finde slottets plads.
14. Det havde inden den tid været på Rosenborg.
15. Det var Thorvald Jørgensen og Magdahl-Nielsen, der forestod arbejdet.
16. Trappen er ikke vist på Kirkerups opmåling fra 1786, som nu findes i Kunstakademiets samling af gamle tegninger gengivet af Fr. Schiøtt.
17. Om C. J. Zuber og hans virksomhed har forskellige arkitekturhistorikere skrevet, se *Architekten V*, s. 349. – *Selvbiografiske Optegnelser af Arkitekten C. J. Zuber*. Meddelt af Louis Bobé, *Architekten XIX*. – Fr. Weilbach: *Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede*. – Fr. Schiøtt: *Kong Frederik III's Bibliotek i Architekten X*, s. 298, 312.
18. Otto Blom: *Kjøbenhavns Tøjhus i Hist. T. 6. rk., I*, s. 549 ff. – Emil Madsen: *Tøjhuset i København i Hist. Medd. om K. 1, III*, s. 161-195. – Otto Smith: *Tøjhuskomplekset i Før og Nu*, suppl. II. – *En gammel Port i Architekten VIII*, s. 340, med opmålingen af porten udført af V. Klein.
19. Om Staldmestergårdens bygmester se Fr. Weilbach: *Dansk Bygningskunst* s. 157 ff.
20. Louis Bobé: *Om Arkitekten Christoph Marselis i Fra Arkiv og Museum*, 2. serie, I, 1917-25, s. 318. – Fr. Weilbach: *Arkitekten Christoph Marselis' Studiebog i Architektens månedshæfte, XXXII*, 1930, s. 93-98. I samme værk: *Elling: Openordts Tegninger i Marselis' Studiebog*, s. 99-104. – Vilh. Wanscher i *Artes II*, om von Platen.
21. *Hist. Medd. om K. 4, IV*, s. 209.

Manuskriptet til nærværende afhandling afleverede arkitekt Charles Christensen nogen tid før sin død. En del af stoffet gav anledning til drøftelse og omarbejdelse, og dette arbejde var ikke helt afsluttet, da forfatteren gik bort. Da afhandlingen rummer interessante iagttagelser, så man imidlertid gerne, at den alligevel fremkom, og redaktionen har derfor (i forståelse med fru Charles Christensen) formået inspektør ved Tøjhusmuseet, cand. mag. Finn Askgaard til at se manuskriptet igennem, og efter hans anvisning er foretaget visse rettelser.

BIDRAG TIL EN
BIBLIOGRAFI OVER CHRISTIANSBORG
SLOTS BRAND D. 3.-4. OKTOBER 1884

ved CHR. BANG

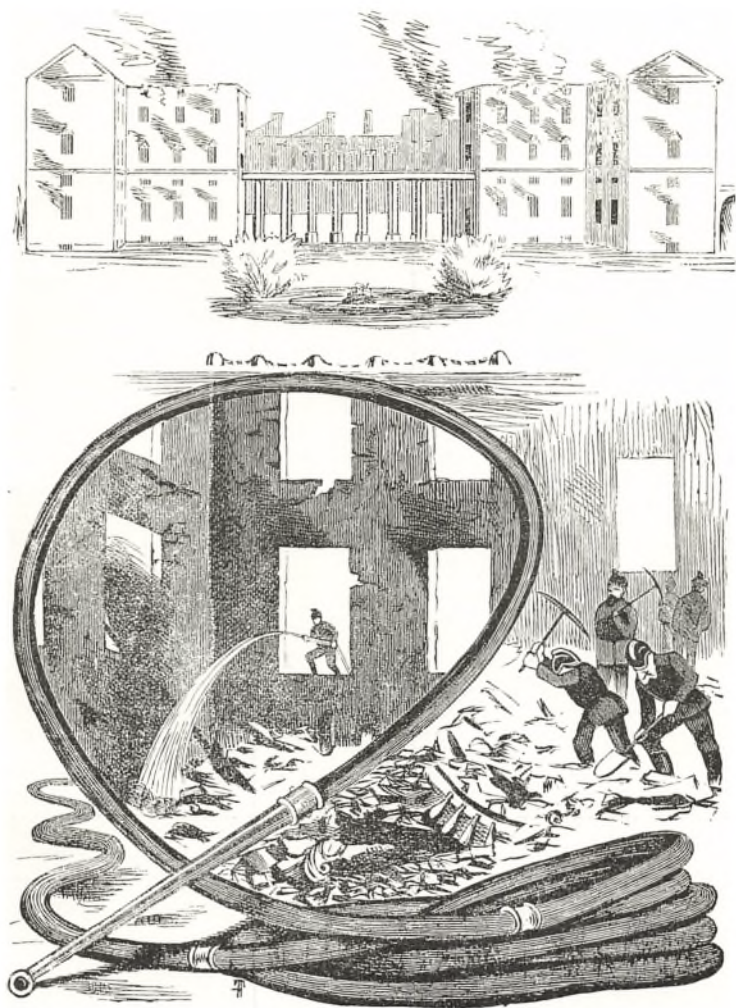
Næppe nogen anden Begivenhed i Byens Historie i Tidsrummet mellem 1807 og 1940 har vel gjort et saa stærkt Indtryk og haft saa store Eftervirkninger som Slotsbranden 1884. Nedenstaaende Bibliografi er et Forsøg paa at registrere den væsentligste Litteratur, ikke blot om selve Branden, men ogsaa om dens umiddelbare Følger paa en Række forskellige Omraader. Her maa i første Række nævnes Striden om Genopførelsen og Indsamlingerne hertil, der paa Grund af den spændte politiske Situation udkæmpedes med saa overordentlig Heftighed og Bitterhed, navnlig mellem de mindre, kamplystne Blade, med paa den ene Front »Morgenbladet«, »Social-Demokraten«, »Den ny Tid« og det nys startede »Politiken«, paa den anden især »Dagbladet« og »Avisen«, medens de to store Blade med de vægtige Annonceporteføljer var mere tilbageholdende og afdæmpede. Dernæst de nok saa frugtbare Diskussioner om Brandvæsenets Reorganisering, om vore Kunstsamlings og videnskabelige Samlingers Anbringelse samt om Sikring i Almindelighed af vore offentlige Bygninger mod Brandfare.

Af Pladshensyn og for at holde Opgaven indenfor rimelige Grænser har jeg maattet se bort fra Provinsens Presse og kun behandlet den københavnske, hvoraf Oktober Kvartal 1884 er gennemgaaet. Alle ledende Artikler og

Indlæg er noteret samlet for hvert Blad, medens dog de efter et Skøn vigtigere Indlæg under Navn er optaget som selvstændige Numre. Af den Ferslewske Presse er kun Hovedbladet »Nationaltidende« gennemgaaet, da de øvrige kun adskiller sig i det rent underholdende Stof. Af lignende Grund er ikke »Dags-Avisen«, men kun dets Aftenudgave »Den ny Tid« taget med. Kun er »Dags-Avisen«s Billeder noteret. Det var endnu i Oktober 1884 sammen med »Avisen« det eneste Dagblad, som bragte Illustrationer.

Under Gennemgangen har jeg udarbejdet en udførlig Registrant over de københavnske Dagblade, også omfattende Notitser m. v. Kopier heraf findes i Det kgl. Bibliotek og Universitetsbibliotekets 1. Afd.

Forkortelser. * Illustration(er). Bg C. Berg. Br Branden. Chrb Christiansborg. FR Det frivill. Redningskorps (f. Museer, Biblioteker m. v.). Gb Slottets Genopbygning. HR Højesteret. Il Indlæg i Dagbl. Is Indsamlingen (-erne). IsI Komiteen for Nationalsubscriptionen i Anledn. af Krb Slots Br (Udsmykningskomiteen). IsII Komiteen for Nationalbidrag til Kongeborgen. Krb Kristiansborg. Ld ledende Artikel. Ms Den kgl. Malerisamling. Nt Notits, mindre Artikel. Ntr Notitser. Rb Rigsdagsbolig, ny. Rp Reportage. Ru Ruinen. SB Sikring af off. Bygninger mod Brand. $\frac{1}{2}$ S Helside. $\frac{1}{2}$ ST Helsidestegning. — Eks.: LdIs ledende Artikel om Indsamlingen.

Fra Christiansborgs Ruiner.

Illustration fra »Avisen« 6. Okt. 1884

S A M T I D E N

Dagblade, Andre Periodica, Humorist.-satir. Presse
3-10—31-12-84

- 1 *Avisen*: 4-10 Rp (1¾ Sp). 5-10 Tegning (Br fra Højbropl.). »En Nationalulykke« (Ld). Rp&Ntr (2¾ Sp). 6-10 Tegning (Ru fra Ridebanen & Ru indiv.). Rp&Ntr (ca. 2 Sp). »Døgnbreve V« (bl.a. Angr. paa Morgenbl.). II (Forsvar for Meyer). 9-10 II (Forplejningskorpset). 10-10 Brev fra Student (deltaget i Redningsarb.). 12-10 »En Sang om Nyboder« (hvor organiseret Is begyndte. Digt). 13-10 »Døgnbreve VI«. 14-10 II (Angr. paa Bg). 15-10 IIIs fra »Regentsianere«. 19-10 »Aandssvækkelse« (Pol., Morgenbl. og IsI). 22-10 Ld(Is). 25-10 LdIsI&II. 27-10 IIIs. 28-10 II Gb. 30-10 »Rolleforandring« (Pol.s og Morgenbl.s Holdning til Gb). 28-11 NtFR. 3-12 NtFR.
- 2 *Berlingske Tidende* (Morgen- og Aftenudg.): 4-10 (M)Ld. Rp&Ntr (1¾ Sp). 4-10 (A) Kongens Tak t. Brandkorps, Hær, Flaade, Studerende, Borgere. Rp&Ntr (4 Sp). 6-10 (M) Rp& Ntr (1 Sp). 6-10 (A) Museerne (½ Sp). Rigsdagens Aabn. Kongens Tak t. Politiet. 7-10 (A) »Vore Samlinger« (2 Sp). 8-10 (A) Br i engelsk Presse. 9-10 (A) Tak t. Meyer fra Brandkorpsets Menige. 10-10 (A) II Br. Dessau (se Nr. 40). 15-10 (A) IIIs. 17-10 (A) Worsaae (se Nr. 80). IIIs. 20-10 (A) Frølich (se Nr. 43). 24-10 (M) Opraab fra IsI&II. 25-10 (A) LdIs. 12-11 (M) Kongens Tak t. IsI m. Tilsagn om 50 000 Kr. 28-11 (M) Opraab om FR. 3-12 (M) FR (Ref. af stift. Møde). 17-12 (A) IISB. 20-12 (M) FR (Møde).
- 3 *Dagbladet*: 4-10 Rp (7 Sp). 5-10 Ld (Angr. paa Bg & Morgenbl.). Rp (9 Sp). 6-10 Rp (2 Sp). 7-10 Rp&Ntr (1¾ Sp). Jacobsen (se Nr. 51). 8-10 Jacobsen (se Nr. 52). Poulsen (se Nr. 72). Digt (se Nr. 97). 9-10 II Gb af B. Bærentzen. »Hr Bergs Flyttenisse« (2 Sp). 10-10 Meldahl (se Nr. 63). LdGb. 11-10 Jul. Lange (se Nr. 61). 12-10 Digt (se Nr. 91). 17-10 Meldahl (se Nr. 64). 18-10 Wagner (se Nr. 78). 19-10 Lassen (se Nr. 64). Wilde (se Nr. 78). 21-10 LdIs.

- Koefoed (se Nr. 64). Carstensen (se Nr. 64). 22-10 Helms (se Nr. 48). Poulsen (se Nr. 64). Wagner (se Nr. 78). 23-10 Joh. Lange (se Nr. 59). 25-10 LdIsI. 28-10 Is (1¼ Sp). 30-10 Jul. Lange (se Nr. 61). 1-11 »Venstrejournalistik«. 5-11 Ld:Is og Bg. 16-12 Det kgl. Bibl. (se Nr. 85). 17-12 Heinr. Hansen (se Nr. 44 bis). 29-12 Il (Museerne m.v.).
- 4 *Dagens Nyheder*: 4-10 Rp (2½ Sp). 5-10 »Af hvad der ligger for« (Ld Angr. paa Morgenbl.) Rp&Ntr (2 Sp). 6-10 Rp (1/3 Sp). 8-10 Del af Digt af Barfod (se Nr. 88). 9-10 »Efter Slotsbranden« (LdGb). »Af hv. d. l. for« (Ld delv. Bg og Is). 10-10 »Af hv. d. l. for« (LdGbIs). 26-10 »Af hv. d. l. for« (LdIsI&II og Bg). 9-11 »Af hv. d. l. for« (Ld: Morgenbl. og Is). 28-11 NtFR.
- 5 *Dags-Avisen*: 8-10 Tegnemontage over 5 Sp: 6 Billeder. 9-10 Br fra Højbro (Tegn. over 5 Sp). Jvf. Forordet.
- 6 *Den Ny Tid*: 3-10 »Ild paa Krb« (Nt). 4-10 Ntr (3½ Sp). Ld. Rp (3+4+1¼ Sp). Ntr (1 Sp). 5-10 Ld sign. Sganarel [Axel Henriques]. Rp (2 Sp). Ntr (2 Sp). 6-10 Ntr (5 Sp). Ld (Rigsdagens Aabn.). 7-10 »Taktløsheder« (Forsv. f. Bg, 2 Sp). 8-10 Ld sign. A. Cantor (1½ Sp). 10-10 Angr. paa Meyer (2 Sp). LdGb. 11-10 »Pengene rasler« (Is, 1½ Sp). 12-10 IIBg. 13-10 Zepelin (se Nr. 81). Wilde (se Nr. 79). 16-10 Ld sign. A. Cantor (Is). 17-10 »Brandpolitiken« (LdIs). 18-10 LdIs. 19-10 Sganarel om Is. 20-10 Holst (se Nr. 49). 21-10 IIIs. 22-10 IIIs. 24-10 »Tre Højreopraab« (Is). 25-10 LdIs. 26-10 IIIs. 27-10 Is (1 Sp). 28-10 V. Secher om Theoph. Hansen. 31-10 »Byggekomiteer og Smykkekomiteer«. 4-11 Il (Theoph. H.). 19-11 »Brandpolitiken« (Is). — Naar intet anført Ld sign. V. Secher.
- 7 *Morgenbladet*: 4-10 »Krb.s Br«. (Ld, Rp, hist. Rids sluttede: »Paa denne Tomt rejses intet Kristiansborg for tredje Gang.«, ialt 2½ Sp). 5-10 »Krb og Brandtomten« (LdBrGb). Rp (4 Sp). 7-10 »Slotsbranden og Fæstningerne« (Ld). Rp&Ntr (1½ Sp). 8-10 »Slotsbranden og Folkestemningen« (¾ Sp). Il (Museerne). Il (»Kongens Slot«). 9-10 »Edderkoppespind« (Ld delv. Br). 10-10 »Højres Brandskader« (Is). 11-10 Ld (delv. Br). 12-10 »1859-1884«. (Gb). 13-10 Il (Museerne) Il (»Prinsens Palæ«). 14-10 (LdBgBr). 15-10 »En Højrefjer fra Branden«. 16-10 Il (»Højres Brandskandaler«). 17-10 »Brandloya-

- liteten« (LdIs). 18-10 »Flensborg Avis« (deltager i Angr. paa Bg). 19-10 II («Ejendomsretten til Krb Slot»). IIIs. 21-10 »Højres »National«-Subscription«. 23-10 IIGb. IIIs. 25-10 »Højres Indsamlinger« (Ld). 26-10 »Humøret i Højre« (LdIs). 27-10 »De naive« (LdIs). 29-10 IIIs. 31-10—1-11 II I-II (Gb). 8-11 »Prellerierne« (LdIs). 29-11 NtFR. 3-12 NtFR.
- 8 *Nationaltidende* (Morgen- og Aftenudg.): 4-10 (M) Rp (9 Sp). Bang (se Nr. 27). — (A) Rp&Ntr (5 Sp). 5-10 Bang (se Nr. 28). »Vor nationale Kongeborg.« (Ld mod Bg). 6-10 (M) Rp&Ntr (2 Sp). — (A) Rb (1 Sp). Rp&Ntr (2½ Sp). 7-10 (M) Rp&Ntr (2 Sp). — (A) »Kirketalen og Trontalen.« (Ld). Rp&Ntr (2 Sp). 10-10 (A) II (Ordenskapitlet). II (Ragnaroksfriksen). 13-10—15-10 (A) »Betragtninger« I-III. (IIGbSB). 15-10 (M) II (Br.væsen) L. Both: (Rb). 17-10 (M) II (Museerne). 24-10 (M) IIHR. — (A) IISB. 26-10 LdIsI&II. 27-10 (M) »Theophilus Hansen og de store Byggeplaner«. (Ld). IISB. — (A) IIIs. 2-11 (M) Rb (2 Sp). 24-11 (M) IIIs. 28-11 (M) NtFR. 3-12 NtFR. 12-12 II af A. D. Jørgensen (FR).
- 9 *Politiken* 4-10 (fejldateret Fred. for Lørd.): Rp&Ntr (6½ Sp). (Om Forfatterne - se Pol. 26-10-08, S. 4, Sp 1). 5-10 »Krb« (Ld, jvf. Nr. 164). Rp&Ntr (7 Sp, heri II med Angr. paa Borgm. Ehlers). 7-10 »Slotsbrandens Opkomst« (1½ Sp). II (Forsvar for Ehlers). 9-10 »Hvad maa straks gøres for at bevare vore Kunstsamlinger?« (Ld). 10-10 »Skal Slottet genopbygges?« (Ld). to IIGb. »Strejfskud« (Kultusministeren og Br). 11-10 IIGbIs »Strejfskud« (delv. Is). 12-10 II (Museerne). »Strejfskud« (delv. Is). 13-10 to IIGb. »Strejfskud« (delv. Is & Gb). 14-10 »Strejfskud« (delv. Is). 15-10 Ld mod Is. 16-10 »Krb's Br og Udlandet«. 17-10 II af Boganis (Is). II (Brandvæsenet). 18-10 »Strejfskud« (delv. SB&Is). 19-10 »Strejfskud« (Rigsdagsprædikenen, jvf. Nr. 73 og Barfods Digt — se Nr. 88). 21-10 »En Kongeborg og dens Venner« (LdIs). 22-10 »Strømskifte« sign. Grib (LdGbIs). IIIs. 27-10 »Hvor var Københavns Væbning?« Svar — se Nr. 56). 2-11 »Borgerdyd« sign. Grib (LdIs). 26-11 »Nødskud« sign. Grib (Is). 28-11 NtFR. 3-12 NtFR. 18-12 »Ministeriets første Museumsbygning« (Ms). 20-12 NtFR. — Grib = Edv. Brandes. Alle »Strejfskud« er sign. Grib.
- 10 *Social-Demokraten*: 4-10 Rp&Ntr (3½ Sp). 5-10 Ld. Rp&Ntr

- (1½ Sp). 7-10 »Rigsdagens Aabn.« (Ld). Rp&Ntr (1½ Sp). 9-10 »Natt. og Prædikestolen« (Ld). 10-10 Gb&Is (2 Sp). 11-10 »Arbejderne og Slotsbr«. 12-10 Is (2 Sp). 14-10 LdIs. 17-10 Ld (Bg og Br, Gb). 22-10 IIIs. 25-10 LdIs. 26-10 LdIsI&II. 20-11 IIIs. 19-11 »Bidrag til Slotsrummelens Historie« (LdIs). 6-12 »Basar-Geschäft« (LdIs).
- 11 Opraabet fra IsI 24-10 — se Nr. 86, *Bidraglister I—VII* bl. a. i »Dagbladet« 29-10, 8-11, 14-11, 20-11, 29-11, 9, 10-12, 22 til 24-12. (24-12: 3859 Bidrag, 453 069 Kr. 20 Øre).
- 12 Scrapbog m. Udclip af Aviser og Ugebl. om Br samlet af O. Guldberg Høegh, ca. 68 S. (Det kgl. Bibliotek). Udclip-pene for Størstedelen udaterede og uden Proveniencs.
- 13 *Den Conservative* 1884, 11-10. 289—90: [Digt — se Nr. 93], 291—94: »Efter Br«. — 8-11. 326—330: »National-Subscriptionen og Socialdemokratiet«.
- 14 *Illustreret Familie-Journal* 1884, 2-11. 347,350: Digt (se Nr. 95). 348—49: Illustrationer af F. M. Šedivý. 1) Br fra Ridebanen, 2) fra Marmorbroen, 3) Chrb. før Br fra Holmens Kirke, 4) Riddersal før Br, 5) Ru fra Holmens K.
- 15 *Illustreret Tidende* 1884—85 12-10, 17—25. — Ld af P. N. En Række Uddrag af Dagspressen. Billeder: Hans Nikolaj Hansen: Br fra Vor Frelzers Kirkes Taarn, samme: Kongefløjens Br Kl. 9 fra Havnegade, Knud Gamborg: Br fra Ridebanen Kl. 7, Johannes Boesen: Thorvaldsens Museum i Fare Kl. 10 (alle ½ S.), N. Bredal: Ruinerne. Spaltetegninger af: Brandens Begyndelse, »Herkules og Hebe«s Redning, Ms reddes, russiske Matroser tager Lysekronen ned. 19-10, 84 S. 40. »Folketingssalen« (Ru, Træsn. efter Fot. af Alb. Schou, ½S.). Hall (Nr. 44, jvf. 104).
- 16 *Nordisk illustr. Børneblad* 1884—85. 39. »Nogle Smaa-træk fra Br«.
- 17 *Nutiden*. 1884—85, Nr. 421 A, 8-10 (Extra-Nr.). Billeder: A. Bork: Br set fra Højbro omtrent Kl. 11 Aften. — ½S. »Tegne-Montage«. Artikel: En Tilskuer: »Paa Gaden under Br«. — Nr. 421 B, 12-10. »Under og efter Br«. I—III. af hhv. Axel Sørensen, En Tilskuer og Argus (denne sidste om Skillingsviserne). — Nr. 422, 19-10. Træsnit af A. Bork eft. Fot. af A. Schou: Krbs Ru set fra Folketings-Salens Tilhørerplads, med Digt (se Nr. 94).

- 18 *Reven*. 6. Aarg. Nr. 42, 19-10-84. — Tegn. m. Tekst. (Br. fra Slotspl.).
- 19 *Tidens Strøm* 1884—85. 9—10. Ld (Rigsd.s 1. Møde). 19—20: Norby (se Nr. 69 bis).
- 20 *Ugeblad for Danmarks Højreforeninger* 1884, 10-10 (Ld). 17-10: »Lidt om Ulykkens Aarsag og dens Virkning.« 3½ Sp. 24-10: [Opraab om Is, Kommentar hertil]. 31-10: C. Ploug: »Hr. Folketingsm. C. Berg som Eventyrfortæller«.
- 21 *Ugens Nyheder* 1884, 10-10 Rp & Ld. 1885, 2-1 3 Tegninger i Farve (Br fra Frdb. Bakke, fra Højbro, Dobbels., fra Ridebanen). Tegn af Ru. Portr. af de to omkomne (i dekorativ Ramme).
- 22 *Folkets Nisse* 1884, 11-10. Rigsdagens Aabn.: 1) Vise m. Tegn. 2) »Kantate«. Ld (bl.a. Satire ov. Bg). Tegn. (Bg). »Perikles-Berg... Paa denne Tomt...« (½ST). — 18-10. Artikel (bl.a. Satire ov. Bg). Is&Bg (½ST). — 25-10 Vise m. ½ST. — 8-11 2 Tegn. (Is). — 15-11 Tegn. (Bg).
- 23 *Humoristen* 1884, 12-10: Vise om Chrb [Skillingviser]. — 26-10: »Revuevise«. [Is og dermed forbunden »Knaphulskløe«]. — Desuden div. Vitser med Tegn. i Nrr. 41-44, 47, (mest om Is).
- 24 *Punch* 1884, 9-10. Vise (Rigsd.). Vise m. Tegn. Hermand Brand: »Brandvid og Vanvid«. (jvf. Nr. 27). »Paa denne Tomt rejses intet Krb...« (½ST i Farve, Bg visende mod det brændende Chrb). — 16-10. Vise. Opsats. Tegn. m. Tekst. 2 Viser. — 23-10. Vise (Gb). — 30-10. Vise (Rigsd.). Vise (Meldahl, jvf. Nr. 64). — 6-11. Vise (Rb). Vise (Borberg, jvf. Nr. 135). ½ST (Rb). — 27-11. Vise (Brandv. i Borgerrepr.).
- 25 *Ravnen* 1884, 12-10. Vise m. ½ST. Vise. 2 Viser m. Tegn. — 19-10. »Flyttedagen« (Vise, Rigsdagen). Vise. Vise om Is m. ½ST. 26-10. Vise. Vise om Is m. ½ST. — 2-11. Vise om Is. — 16-11. Tegn (Ms). — 7-12. »En natlig Udflugt« (Holberg og Oehlenschl. besøger Ru). — I Nrr. 42-47 desuden div. Tegn., Vitser & Ntr, mest om Is.

Selvstændige Publikationer, Indlæg i Dagspressen m.v.

- 26 *Absalon* (Pseud.): Om Brandvæsenet og Christiansborg Slots Gjenopførelse. 1885. 18 S. 3—14: Kbh.s Brandvæsens Effektivitet. Forslag t. Forbedr.
- 27 *Bang, Herman*: Branden. (Nationaltidende, M, Dags-

- Telegrafen og Aftenposten 4-10-84). — Optrykt (med indledende Manchet, forkortet) i: Dagens Nyheder 4-10-34, (uforkortet) i: Herman Bang: Fra de unge Aar. Artikler og Skitser 1878—1885. (Udv. af Cai M. Woel). 1956. 151—57, (uforkortet) i: Gregersen/Nordentoft: Bag ved bøgernes bjerg. Læsning for 8. skoleår. 1957. 103—10, og (utilfredsstillende) i: Hjælp. Red. af M. Friis Møller. Bd. I. [1958]. 51—58*. — Jvf. Nr. 24, 82, 149, 181, 206, 223.
- 28 *Bang, Herman*: Branden. (Nationaltidende, M, og Dags-Telegrafens 5-10-84). — »Føljetonen«: »Vekslede The-macr«. Fortsættelse af Artiklen 4-10, skildrer Br senere paa Natten.
- 29 *Barfod, H. P. B.*: Hans Majestæt Kong Christian IX. 1888. 104—05.
- 30 *Berg, C.*: En Erklæring. (Morgenbladet 6-10-84). — I Anledn. af Udtalelser i Højrepressen om hans Forhold under Br.
- 31 *Berg, C.*: [Om hans Forhold til Is]. (Morgenbladet 21-10-84).
- 32 *Birkedal, Vilhelm*: Kristiansborg-Slottets Brand, mer end en Begivenhed. 1884. 30 S. — Br opfattet som et Varsel.
- 33 *B[orchsenius], O[tto]*: Feuilleton. (Hjemme og Ude 1884, Nr. 2, 12-10. 25—26). — Betragtninger over Br.
- 34 *Both, L.*: De to Slotsbrande 1794 og 1884. (Nationaltidende, M, 7-10-84). — Bl.a. Ligheden mell. de to Brande.
- 35 *Boye, Vilhelm*: De nye Museumsbygninger. (Nationaltidende, A, 9-10-84).
- 36 *Brun, A.*: [For stærk Indfyring i Rigsdagslokalerne]. (Avisen 28-10-84).
- 37 (*Bruun, Chr.*): [Beretn. om Det kgl. Bibl. under Br]. (Aarsberetn. og Medd. fra Det store kgl. Bibliothek. Bd. 3. 1874—89. 1890. CCLV—CCLXV). — Jvf. Nr. 140.
- 38 *Buntzen, Andreas*: Hr. Berg og Slotsbranden. (Avisen 8-10-84).
- 39 *Buntzen, Andreas*: [Bemærkn. t. Berl. T., A, 20-10, S. 2, Sp. 1. Redn. af HRs Arkiv] (Avisen 29-10-84). — Svar af C. F. de Fine Skibsted 1-11, af A. B. smstd.
- 40 *Dessau, D.*: [Berigtigelse af Udtalelser i Pressen om Rigsdagens Lokaler før Br]. (Berl.T., A, 10-10-84 m.fl. Blade). — Bureauchef i Rigsd.
- 41 (*Drachmann, Holger*): Holger Drachmann i Breve. 1932. 248. — Brev dat. Baden bei Wien 19-11-84, til Faderen.

- 42 *Francis, J. G.*: Gassen under Slotsbranden. (Morgenbladet 18-10-84 m.fl. Blade). — Gasmester ved Rigsdagen.
- 43 *Frølich, Lorenz*: Nogle Ord om Chrb og Br. (Berl.T, A, 20-10-84). — Bl.a. Hyldest til Slottet som Arkitektur.
- 44 (*Hall, C.*): Ruinerne. (Illustr. Tid. 1884—85. 19-10-84. 41—42*). — Med Træsnit efter Forf.s Fotos. — Jvf. Nr. 104.
- 44bis *Hansen, Heinr.*: Om Opførelsen af en Museumsbygning. (Dagbladet 17-12-84).
- 45 *Hansen, Vald.*: Tale over Konstabel Nielsen og Pioner Heilmann . . . paa Garnisons Kirkegaard den 16. Oktober 1884. 1884. 7 S.
- 46 *Hansted, Birger*: Brandvæsenet og Assuranceselskaberne. (Morgenbladet 16-10-84). — Ogsaa om selve Br.
- 47 (*Heiberg, Johanne Luise*): Breve fra og til J.L.H. II. 1955. 222. Nr. 664. — Brev 20-11-84 fra Fru H. til J. C. Jacobsen om Overførelsen til Frederiksborgmuseet af Marstrands brandlidte Portræt af Fru H. — Andre Breve — se Nr. 216.
- 48 *Helms, Johannes*: Nationalsubscriptionen. (Dagbladet 22-10-84).
- 49 *Holst, Ejnar*: Bortlukning og Afpresning. (Den ny Tid 20-10-84). — Is.
- 50 *Høgsbro, Sofus*: Brevveksling og Dagbøger. II. 1925. 115—16. — Brev fra N. J. Termansen 15-10-84.
- 51 *Jacobsen, C., jun.*: Vore brændte Relieffer. (Dagbladet 7-10-84).
- 52 *Jacobsen, J. C.*: Hvad kunne vi lære af Krb Slots Br? I—II. (Dagbladet 8, 9-10-84). — Svar af L. Bramsen, Natt. 20-10. Replikskifte mell. J.C.J., L.B. og »Nemesis«, smstd. 29-10, 31-10.
- 53 *Jørgensen, A. D.*: Beretn. til Ministeriet »i anledning af slotsbranden og den derved foranledigede forstyrrelse i arkivet«. (Medd. fra Det kgl. Gehejmearkiv for 1883—85. 1886. S. 21—27).
- 54 (*Jørgensen, A. D.*): A. D. Jørgensens Breve. 1939. 141—42. — Brev til Rigsarkivar Michael Birkeland 9-10-84 om Arkivet under Br. 142—43. — I Brev til Højskolelærer Poul Bjerger 22-10-84 skildrer A.D.J. sin Sindsstemning i Arkivet under Br. (Afsnittet om Branden tidl. trykt i Aarb. for da. Kulturhist. 1898. 8-9, senere i P. Lauritsen: A. D. Jørgensen. 1947. 161—62). Jvf. Nr. 157. 147, 149—50. — Slesvigsk Foren.s Protokol reddet af Høgsbro.
- 55 *Keisler, Adolph*: Slotsholmens Bebyggelse. (Morgenbladet 24-11-84).

- 56 *Krieger, J. L.*: [Svar paa »Hvor var Kjøbenhavns Borgervæbning?«, Pol. 27-10]. (Politiken 30-10-84). — Generalmajor K. var Chef for Væbningen (ca. 2 000 Mand). »Dens Assistance var ikke forlangt«.
- 57 *Kyhn, Vilh.*: Den nye Museumsbygning. (Nationaltidende, A, 19-12-84).
- 58 *Købke, J. P.*: Om Nationalbidragene til Kongeborgen. (Morgenbladet 25-11-84 m.fl. Blade). — Formand i IsII.
- 59 *Lange, Johan*: »Flora Danica«s Skæbne. (Dagbladet 23-10-84). — Bl.a. 377 Kobberplader tabt.
- 60 *Lange, Julius*: Breve. 1902. 190—91. — Brev 12-12-84.
- 61 *Lange, Julius*: Den kgl. Malerisamlings Fremtid. (Dagbladet 11-10-84). — Bemærkn. af Heinrich Hansen 27-10, Svar af J.L. 30-10.
- 62 *Lunn, Michael*: National Subscriptionerne. (Nationaltidende, A, 24-10-84). — Næstform. i IsII.
- 63 *Meldahl, F.*: Krb Slots Gjenopførelse. (Dagbladet 10-10-84).
- 64 *Meldahl, F.*: Krb Slots Br. Hvad jeg iagttog, og hvad jeg lærte [I—III]. (Dagbladet 17, 18, 20-10-84). — Erklær. fra Orlogsværftet og Bemærkning af J. M. Lassen 19-10 (begge vedr. Thorv. Mus.), Bemærkn. af J. L. Koefoed (vedr. Statsraadsarkivet) og Wm. Carstensen (vedr. Thorv. M.) 21-10, af A. S. Poulsen (do.) 22-10, af T. 28-10 (Pumper), i Avisen 17-10 af W. J. F. Juul (Ms), i Morgenbl. 23-10 af H.K. (SB). — Jvf. Nr. 24, 30-10.
- 65 *Meyer, Sextus*: Om Brandvæsen og dets Virken. [Foredrag i Den tekniske Forening 21-4-87]. (Den tekniske Forenings Tidsskrift 1887—88. 77—87). — Specielt om Br: 85—87, jvf. 82. Brandinspektørens (d.v.s. Brandchefens) Redegørelse for Brandvæsenets Virksomhed under Branden.
- 66 *Müller, Ludvig*: Beretn. om Thorv. Mus. under Br — se Nr. 101.
- 67 *Møller, Carl*: Iagttagelser ved Krb Slotsbrand. (Nationaltidende, A, 13-10-84). — Kritik af Brandvæsen og Slotsforvalter.
- 68 *Møller, Otto* og [Thomas] *Skat Rørdam*: En Brevveksling. II. 1916. 70—78. — Brev 9-10-84 fra O.M. til S.R. om dennes Rigsrådsprædiken, Protest mod Br som »et Varsel, Tegn paa Guds Vrede.« Svar 31-10-84.
- 69 (*Møller, Vilhelm*): Mindeblade om Christiansborg Slot. 1884. 4 S. 4 Tvl. (Træsnit) 4to. — Tvl.: Slottet før Br (Slotspl.), ikke bet. — Br. (fra Ny Vesterg.),

Wiwel. — Br (fra Nybrog.), A. Bork efter N. Wiwel. — Ruinen (Folketingssalen), F. Hendriksen xyl. efter Fot. af C. C. Hall. I Texten optrykt 2 Vers af Digt (— se Nr. 94).

- 69bis *Norby, Søren*: Brev fra København. (Tidens Strøm 1884—85. 19-20). — Betragtninger over Brandens Betydning, Angrebene paa Bg.
- 70 *Nørregaard, Jens*: Krb Slots Br. (Højskolebladet 1884, 10. Okt. 690). — Br som »Guds Tale«, Henv. til Luc. 13, 1—5. Redaktionel Kommentar af Konrad Jørgensen smstd. S. 690—91. Svar af J.N. smstd. S. 722.
- 71 *Poulsen, A. S.*: Prædiken ved den første Gudstjeneste efter Christiansborg Slots Brand i Slotskirken den 9de November 1884. 1884. 20 S. — Tekst: Hebr. 12, 5—6. Br var »en Tugtelse fra Herren«.
- 72 *Poulsen, A. S.*: En Røst fra Slotsbr 1794. [Is]. (Dagbladet 8-10-84).
- 73 *Rørdam, T. Skat*: Prædiken ved Aabningen af Den danske Rigsdag d. 6te Oktober 1884. 1884. 19 S. (jvf. Nr. 9).
- 74 *Springborg, [E. L. F.]*: Krb Slots Br. (Medlemsbl. f. Brandinspektørforen. 1884. Nr. 7, [1—3]. — Brandinspektør, Aarhus. Bl.a. Vurdering af Brandvæsenets Arbejde.
- 75 *Sørensen, M. K.*: Krb Slot. Hist. Skildring. (Danmark. 1884, Nr. 5, 31-10. S. 36—37, Nr. 6, 7-11. S. 43). — Afsluttes med »at der fra Br hentes Ved til Øgelsen af Hadets Ild«.
- 76 (*Termansen, N. J.*): Breve fra N. J. Termansen til Fru Skibsted. 1914. 108—09. — Bg.
- 77 *Thomsen, Aug.*: [Ildens springvise Forplantning, navnl. til Dronningefløjen]. (Nationaltidende, A, 7-10-84).
- 78 *Wagner, E.*: Hvorledes opstod Ilden i Dronningefløjen? (Dagbladet 18-10-84). — Svar af Alex. Wilde 19-10, af E.W. 22-10, af A.W. 24-10.
- 79 *Wilde, Alex.*: Brandinspektøren. (Den ny Tid 13, 15-10-84). — Forsv. f. Meyer.
- 80 *Worsaae, J. J. A.*: Om Nationalsubscriptionen. (Berl.T, A, 17-10-84). — Ogsaa som Særtr. 8 S.
- 81 *Zepelin, W.*: Kongens Repræsentationslokaler. (Den ny Tid 13-10-84).
- 82 Christiansborg Slots Brand den 3. Oktober 1884. Meddelt af forskjellige Øjenvidner. Jul. Strandbergs Forlag (1884). 36 S. — Mest Uddr. af Dagbladene, bl.a. Bangs Artikel.

- 83 Fortegnelse over en Del ved Chrb Slots Br beskadigede Bygningsmaterialer... som bortsælges ved Auktion den 20. Nov. 1884. 1884. 4 S.
- 84 I Geheimarkivet Natten mell. 3. og 4. Okt. (Nationaltidende, M, 8-10-84). — I Jeg-Form. Forf. en i Arkivet beskæftiget.
- 85 [Klage over, at Det kgl. Biblioteks Læsesal stadig er lukket], underskr. af Julius Lange, Vilh. Thomsen m.fl. (Dagbladet 16-12-84).
- 86 [Opraab til] Medborgere! — Opfordring til at yde Bidrag til Fond »til Forskjønnelse og særligt til kunstnerisk Udsmykning af den Kongeborg, som ved Regjeringens og Folkerepræsentationens Initiativ forventes rejst...«. 4 S. fol.
- 87 Skandinavisk Panoptikon. (Katalog, 1887): Nr. 19. »Episode af Chrb Slots Br«. UBI.

Digte m.v.

- 88 *Barfod, H. P.*: Slottets Brand: HERrens Indgangs-Prædiken til den ny Rigsdagssamling. Digt. 1884. 16 S. (jvf. Nr. 4 og 9).
- 89 *Bergsøe, Vilh.*: October-Natten 1884. Med Tegninger af Erik Henningsen. Odense 1892. 40 upag. S. 4to. — Fortællende Digt. Tegninger bl.a. af Redn. af Ms og J. A. Jerichau's »Herkules og Hebe«.
- 90 *Bering, Hanne*: Fra Slotsbranden. (Folkebladet. 1884, Nr. 43, 24-10. 523—24). — Lille Drengs Bøn for Slotskirken, novellistisk.
- 91 *Brüel, Ludvig*: Slotsbranden. [Digt]. (Dagbladet 12-10-84).
- 92 *Eck, Marius*: Chrbs Br [Digt]. (Søndagsposten. 1884, 26-10).
- 93 *Gjørup, M.*: »Christiansborg Slot«. I—II. [Digt]. (Den Conservative. 1884, 11-10. 289—90).
- 94 *Ipsen, Alfred*: [Digt]. I—II. (Nutiden 1884—85, Nr. 422, 19-10. 25). — 2 Vers optrykt i Vilh. Møller: Mindeblade. Nr. 69.
- 95 *Kok, Martin*: Minder fra Kongeborgen. Digtcyklus. I—VIII. (Illustreret Familie-Journal 1884, Nr. 43, 26-10. 347, 350). — VII om Br.
- 96 *Kornerup, A.*: Filosofisk Digt over Chrb Slots Br. Nestved. [1884]. — Etbladstryk.
- 97 *Langsted, Adolf*: Krb.s Br. [Digt]. (Dagbladet 8-10-84).

- 98 *Stuckenberg, Viggo*: Slotsbrand. (i hans: Digte. 1886. 29—30, Sml. Værker. II. 1910. 19—21). — »Fest blev der meldt, en Begravelsesfest.«.
- 99 *Stuckenberg, Viggo*: Den 3dje Oktober 1885 [!]. (i hans: Digte. 1886. 114—16, Sml. Værker. II. 1910. 64—65). — »Det knitred frem, det blussed op derude,«. Om Digtene og Stuckenberg's Besøg paa Brandstedet — se: Jørgen Andersen: *Viggo Stuckenberg*. I. 1944. 103.

Rigsdag og Borgerrepræsentation

- 100 *Rigsdagstidenden* 1884—85. Forh. paa Folket. Sp. 1—12: 6-10. Fællesmøde i Universitetets Solennitetssal. Trontalen. Sp. 13—16: 6-10 1. Møde (i Auditor. 6). Form., Berg's Tale. Kgl. aabent Brev om Udsættelse af Møderne til 3-11. Forh. paa Landst. Sp. 13—16: 6-10 1. Møde (i Auditor. 10). Form. Liebe's Tale. — Lovforsl. som direkte Følge af Br: »Opførelse af en Bygning for den kgl. Maleri- og Skulptursaml.«, fremsat 5-12-84. (Forh. paa Landst. Sp. 70—72). »Gjenopførelse af Chrb Slot samt Opførelse af en Rigsdagsbygning«, frems. 28-1-85. (smstd.-Sp. 332—333). »Opførelse af en Bygning for Musæet for de nordiske Oldsager (m.m.)«, frems. 11-2-85. (smstd. Sp. 451—455). — Finanslovdebatten i Folket.: Forh. paa Folket. Sp. 38—44, 12-11-84: Holstein (om Angr. paa Bg, Assurancen, Ansv. for Br, Is), Sp. 1695—96, 25-3-85: Holstein (Gb), Sp. 1699—1700, 25-3-85: Indenrigsm. Finsen (Ru's Bevarelse), Sp. 1731—32, 25-3-85: Holstein (do.).

Iøvrigt henvises til Oversigt over Forh., især Finantslov § 19, II.

- 101 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger* 1884—85. S. 559-61: Københavns Kommunalbestyrelse bevidner Kongen sin Deltagelse i Anledning af Br. S. 589—93, 1347—50: Forslag til Forholdsregler til Forebyggelse af Brandfare ved Thorvaldsens Museum fremsat af F. Meldahl. 1. Beh., 2. Beh. og Vedtagelse. (Under 1. Beh. skildrer Meldahl Musæet under Br). S. 721—45: Forespørgsel af Ernst Schmiegelow: »Er Københavns Brandvæsen kraftigt nok til at modstaa en større Ildsvaade?«. (Bekæmpelse af Br og Aarsagerne. Faren for at Ilden havde bredt sig til den øvrige By. Sprøjten fra Malmø S. 731). S. 1006—07: Beretn. afg. af Inspektøren ved Thorvaldsens Museum, Lud-

vig Müller, om de Tab, der ved Krb Slots Br er paaført de i Muscet værende Kunstsager m.m. S. 1192—96: Forslag af 8 Medlemmer om »at Borgerrepræsentationen skal opfordre Magistraten til at foreslaa Nedsættelse af et Fællesudvalg til Overveielse af, hvorvidt der maatte være Anledning til at træffe yderligere Foranstaltninger vedkommende Brandvæsenet eller at forandre dets Organisation«. Eneste Beh. og Vedtagelse. (Om Aarsagen til Br S. 1196: Borgm. Ehlers).

Billeder. I.

Udgivne Litografier og Fotos

- 102 Farvelitografi af Br fra Slotspl. [efter Skitse af Frants Henningsen]. (Emil Olsens Forl.). Udsendt Okt. 84.
- 103 Koloreret Litografi af Br fra Slotspl. (Neu-Ruppin, bei Oehmigke & Riemschneider, No. 8124). Gengivet — se Nr. 160 og 235.
- 104 16 Fotos af Ru taget af C. Hall. (Galle & Aagaard). Udsendt Okt. 84, jvf. Nr. 44.
- 105 10 Fotos af Slottet før, under og eft. Br (Budtz-Müller & Komp.). Udsendt Okt. 1884.
- 106 »Souvenir de Kristiansborg«. (Fotos, før, under, eft. Br. Alb. Schous Forl.). Udsendt Dec. 84.
- 107 Mindeblad for de to omkomne med Portr., Randtegning af Knud Gamborg. (Carl Sonnes fotogr. Atelier). Udsendt i 3 Størrelser, Dec. 84.
- 108 Mindeblad. st. Fol. Br 1794 og 1884. (Th. Lundgreens Lith.).

Billeder. II.

Nogle samtidige Malerier og Raderinger geng. i Bøger, m.v.

- 109 *Andersen, C. C.*: Chrb Ruins Indre, Okt. 1884. Maleri. (I Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling 1959. [54]).
- 110 *Andersen, C. C.*: Chrb efter Br, 10—11 Okt. 1884. Maleri. (Carl Dumreicher: Studenterforeningens Hist. III. 1941. 175, i Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [55]).
- 111 *Andersen, C. C.*: Chrb Ruins Indre. Okt. 1884. Maleri. Tilh. Bymuscet. — Samme Motiv som foregaaende, en Brand-

- svend tilføjet. (København fra Absalon til i dag. Kraks Tidstavler. 1953. 123).
- 112 *Bache, Otto*: Chrb Slots Br fra Højbroplads. (Kjøbenhavns Brandforsikring 1731—1911. 1913. 391, i Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [50]).
- 113 *Bartsch, Carl Frederik*: Chrb Slot efter Br, fra Ridebanen. Akvarel. (I Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [56]).
- 114 *Guldbrandsen, Frits*: Br fra den dækkede Vej paa Amager. (Knud Bokkenheuser: Den gamle Herre fortæller. 1916. 141).
- 115 *Hansen, Hans Nikolaj*: Chrb Slots Br (fra Børsbroen). Radering. 1901. (Hans Nikolaj Hansen og hans Raderinger. 1931. 95, Beskrivelse smstd. 164—65: 8 Tilstande. Tilstand 7 ogsaa Farvetryk, i Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [52]).
- 116 *Lübschitz, J. L.*: Br fra Børsbroen. Radering. (Fr. Schiøtt: Chrb Slot. Tillægshft. t. Architekten Bd. VI. 1904. XXXV).
- 117 *Mølsted, Chr.*: Br fra Knippelsbro. 1884. Maleri. (F. Hendriksen: Kjøbenhavnske Billeder. 1924—27. 88, Chr. Elling: Børsen og Byen. 1957. Tvl. 35).
- 118 *Olsen, H.*: Chrb Slots Br, fra Frederiksh. Kanal Kl. ca. 10 Aften. (I Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [51]).
- 119 *Schmidt, Alfred(?)*: C. Berg siddende paa Hug i en Kannonmunding. Mellem hans Ben ses det brændende Chrb. Maleri. Tilh. Chr. Bang. (Politikens Magasin 2-10-54, Kristian Hvidt: Venstre og Forsvarskampen. Aarhus, 1959).
- 120 *Ølsted, Peter*: Chrb.s Br, set fra Christianshavn S. for den gl. Knippelsbro. Maleri. (Chr. Elling: Børsen og Byen. 1957. Tvl. 34, i Farver i: Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [53]).
- 121 *Bremer, Svend Emerson*: Københavnske Brandbilleder. 1941. 43—44.
- 122 *Linvald, Steffen*: Nogle betragtninger over brandbilledets udvikling. (Kjøbenhavns Brandforsikrings Billedsamling. 1959. [3—8]). — Om Billederne af Br S. 8.

EFTERTIDEN

herunder Memoirer, Interviews med Øjenvidner

- 123 *Aagaard, Frode*: C. Berg. 1929. 151—53.
- 124 *Aagaard, Frode*: Venstres Historie 1870—90. (Vestres Historie i Danmark. I. 1937. 276—312). — Bg S. 388—90*.
- 125 *Bauditz, F.*: [Om Br]. (Dagbladet, Till. 3-10-09).
- 126 *Bauditz, Gustav* [Født 2-4-82]. En lykkelig Tid. 1926. 12—13.
- 127 *Behrens, Carl*: Chrb Slots Br. (Sorø Amtst. 1-10-34).
- 128 *Behrens, Carl*: Erindringer. 1937. 61—63.
- 128bis *Bergsøe, Paul*: De tre Vinduer. 1946. 49—51.
- 129 *Berntsen, Klaus*: Erindringer. II. 1925. 8—9.
- 130 (*Birkelund, Palle*, m.fl.): Dansk Boghaandværk gennem Tiderne. 1949. 86 (jvf. Nr. 59). — Kobberplader til »Flora Danica« tabt.
- 131 *Bloch, Anna*: Fra en anden Tid. 1930. 63—64.
- 132 *Bobé, Louis*: Hist. Indledn. [til] De kongelige danske Ridderordener. 1950. 66. — Ordenskapitlets Arkiv. Tabet af 1808—84 indsendte Levnedsberetninger.
- 133 *Bokkenheuser, Knud*: Den gamle Herre fortæller. 1916. 140—41*. — S. 141 Geng. af Maleri. (Se Nr. 114).
- 134 *Bokkenheuser, Knud*: Da man var ung —. 1926. 169—72.
- 135 *Borberg, Laurits Ploug*: Slægtbog over Familien Borberg. Skive 1944. 106—10. — Gardehusarregimentets Chef, Oberst A. M. Borberg, uheldige Forhold ved Regimentets Udkommandering, jvf. Nr. 24.
- 136 *Brammer, Gerhard*: Livgarden 1658—1908. 1908. 266—70.
- 137 *Brandes, Georg*: Levned. [III]. 1908. 88.
- 138 *Breidahl, Axel og Axel Kjerulf*: Københavnerliv. 1938. 32—34*.
- 139 *Bremerholm, Aage* [Født 27-10-81]: Bogen om min grønne Ungdom. 1948. 11.
- 140 (*Bruun, H. C.*): Da det kgl. Bibliotek var i Fare. Af H. C. Bruuns Optegnelser ved Svend Dahl. (Bogvennen, Ny. Rk. Bd. 5. 1950. 1—13). — Øjenvidne. Søn af Chr. B. supplerer dennes Indberetn. (Nr. 37).
- 141 *Buntzen, Andreas*: Da Højesteret brændte. (Nationaltidende, A, 4-8-19 og Dagens Nyheder 5-8-19). — Deltog i Redningsarbejdet i Rettens Lokaler.
- 142 *Bækgaard, J.*: Materiellets Udvikling gennem 250 Aar.

- (Brandfare og Brandvæsen. 1937, Nr. 6. 86—104). — Om Br S. 87—88.
- 143 *C. A. C.*: Da Christiansborg Slot brændte. (Anm. af Hassø: Krb. Slots Br). (Dagens Nyheder 3-10-34). — Desuden 1 Side Billeder (Geng. fra 1884s Ugepresse samt Fotos).
- 144 *Clausen, C. C.*: Chrb. Slots Br. (Hver 8. Dag 1909—10, Nr. 1, S. 13—14*).
- 145 *Drewsen, Sten* [Født 24-1-77]: En Kværlant ser tilbage. 1937. 7—9.
- 146 *Dumreicher, Carl*: Studenterne og Chrb Slots Br. (i hans: Studenterforeningens Hist. Bd. 3. 1941. 173—76*). — Redningsarbejdet. S. 175 geng. Maleri (se Nr. 110).
- 147 *Ehrencron-Müller, H.*: H. Maj:t Kongen af Danmarks Bibliotek. (Nord. Tidskr. f. Bok- och Biblioteksv. IX, 1922. 168—184. Ogsaa Særtr. Uppsala 1922. 19 S.) — Br 180—82, Særtr. 15—17. — Kongens Haandbibliotek.
- 148 *Elberling, Victor*: Rigsdagens Bogsamling 1848—1918. (Fortegnelse over Rigsdagens Bogsamling. Tillæg. 1918). — XVIII—XXI Bibliotekets Brand. — Særtr. 1918. 16—19.
- 149 *Elmqvist, C. J.*: Herman Bangs store scoop, den berømte reportage fra slotsbranden. (Pol. 20-3-56).
- 150 *Engelbrecht, Fr.*: Gardehusarregimentets 150 Aars Jubilæum. 1912. 185—86.
- 151 *Ellar, Carit* (Pseud. f. Carl Brosbøll): Minder. 1896. 213.
- 152 *Fenger, H. M.*: Erindringer. 1925. 187.
- 153 *Foss, Victor*: Krb.s Br. (København 3-10-09). — Øjenv.
- 154 *Friis, A. E.*: Oberst (Sextus) Meyer. [Nekrolog]. (Brandfare og Brandværn. 1921, Nr. 8. 109—10. Portræt).
- 155 *Fritz* (Pseud.): Krb Slots Br. (Dannebrog 3-10-09).
- 156 *Grandjean, Axel*: Spredte Minder. 1919. 121—24.
- 157 *Hansen, Poul*: I Rigsarkivet under Chrb Slots Br. [Digt]. (Højskolebladet 1930. 1285—86). — Inspireret af A. D. Jørgensens Brev til Poul Bjerger (— se Nr. 54).
- 158 *Hassø, Arthur G.*: Slotsbranden 1884 og dens Følger for Brandvæsenet. (i hans: Københavns Brandvæsens Historie. 1931. 424—65*). Personregister. Kildehenvisninger. Fot. af Br set mod SV. S. 441.
- 159 *Hassø, Arthur G.*: Kristiansborgs Brand i Oktobernatten 1884. 1934. 136 S.* — Personreg. Illustr. fra den samtidige Ugepresse.
- 160 *Hassø, Arthur G.*: 50 Aar siden Chrb brændte. (Berlingske

- Søndag 30-9-34*). — Med farvelagt Geng. af Neuruppinitografi (se Nr. 103).
- 161 *Hegermann-Lindenchrone, F.*: Mine Erindringer. 1936. 86. — Chr. IXs Adjudant. Var paa Bernstorff, da Kongen modtog Meddelelsen.
- 162 *Helms, Fr.*: Da Slottet brændte. (Illustr. Tid. 1909—10. 3*). — Øjenvidne.
- 163 *Helms, O.*: Overlægen fortæller. 1940. 32—33.
- 164 *Hendriksen, F.*: Mennesker og Oplevelser. 1932. 292. — Hørup beordrer 4-10 F.H. til at skrive Spidsartikel om Slottet. Formentlig Artiklen Pol. Sønd. 5-10, S. 1, Sp. 1—2.
- 165 *Henrichsen, Erik*: Christen Berg. 1911. 102—03.
- 166 *Henrichsen, Erik*: Mændene fra Forfatningskampen. 1913. 139. — Bg.
- 167 *Hyller, H. C. M.*: Da Chrb. brændte. (Nationaltidende, M, 3-10-09). — 1884 Ass. i Kbh.s Brandv.
- 168 *Jensen, H(ans)*: Politiske Personer og Begivenheder. Sorø Amtstidendes Bogtrykkeri, (Slagelse) 1917. 151—58. Brandnatten paa et stort Provinsblad.
- 169 *Jensen, Hans*: Erindr. fra en bevæget Nat. (Sorø Amtst. 3-10-34).
- 170 *Jensen, N. P.*: Livserindringer. II. 1916. 108—09.
- 171 *Jespersen, Otto*: En sprogmands levned. 1938. 27.
- 172 *Jørgensen, Troels G.*: Højesteret fra Grundloven til Retsreformen. 1951. 148—49, 156—58, jvf. 144.
- 173 *Jørgensen, Troels G.*: I Justitias Tjeneste. 1954. 18—19.
- 174 *Kjerulf, Charles*: Erindringer. II. 1917. 172—73.
- 175 (*Koblauch, Hans Jørgen*): Jeg saa først, at slottet brændte. (Pol. 3-10-54). — Interview med H.J.K.
- 176 *Koppel, Valdemar*: Af Politikens Historie. I. 1946. 27—28*.
- 177 *Lamm, A. C.*: Erindringer. 1928. 80—81.
- 178 *Lange, Jakob E.*: Erindringer. 1938. 37—38, 47. — Paa Boller nær Horsens Efterretning om Branden først Mand. d. 7.
- 179 *Larsen, N. J.*: Slotsbranden. (Erindringer fra Kamppolitikens Dage. 1923. 30—34, jvf. 17). — Br Is. N.J.L. vedgaar at have skrevet Artiklen i Morgenbladet 4-10-84.
- 180 *Leopold, Svend*: Erindringer. II. Fra min Ungdom. 1928. 13—14. — Om Betydning af Br for den ældre Generation.
- 181 *Levin, Anna*: Fra Herman Bangs Journalistaar ved »Nationaltidende« 1879—84. 1932. 153—59. — A.L. Opholdt sig

- paa Bladet Brandnatten. Bang havde i »Vekslede Temaer« Natt. 9-12 1883 »i en Vision« skildret Br.
- 182 *Linvald, Steffen*: [Br]. (Hjælp. Red. af M. Friis Møller. [1958]. 70—73, 78*). — Fot. af Kirkeløngangen efter Sprængningen.
- 183 *Loft, Johannes*: Slotsbranden. (Fyns Tidende 28-9-54). — Øjenvidne.
- 184 *Lybecker, J. L.*: Erindringer. 1918. 138.
- 185 *Madsen, Karl*: Fortegnelse over Den kgl. Malerisamlings Billeder af ældre Malere. 1904. X—XI.
- 186 *Madsen-Mygdal, N. P.*: Politiske Oplevelser. 1912. 54—55.
- 187 *Marstrand, Jacob*: Tilbageblik. 1928. 103. — Bg.
- 188 *Meyer, A. C.*: En Agitators Erindringer. 1929. 69—70.
- 189 *Meyer, Sextus*: Da Slottet brændte. (Sidste Nyt 2-10-09). — Brandch. 1884.
- 190 (*Meyer, Sextus*): Oberst Meyer fortæller [om Br]. (Telegraf 2-10-09).
- 191 *Muusmann, Carl*: Da Marmoret fik Liv. (Vort Land 4-10-09). — Redn. af »Herkules og Hebe«.
- 192 *Muusmann, Carl*: Københavns Nøgler. [Roman] 1912. 136—46. — Øjenvidneskildring af Branden, bl.a. Studenternes Deltagelse.
- 193 *Muusmann, Carl*: En af Rednings-Studenterne fortæller. (Berlingske Søndag 30-9-34*).
- 194 *Münter, Balthasar*: Nogle Erindringer. I. 1916. (Mem. og Br. XXIV). 119—120. — Konsul i Malmø. Foranledigede Dampsprøjte sendt derfra.
- 195 *Neergaard, Niels*: Erindringer. 1935. 147. — Bg.
- 196 *Neiiendam, Robert*: Et Barneminde. (Pol. 1-10-34, B).
- 197 (*Neiiendam, Robert*): Robert Neiiendam fortæller —. 1953. 18.
- 198 *Nielsen, Grønvald*: Minder. 1927. 35—36.
- 199 *Norrie, Gordon*: Hjemme og ude. 1931. 115.
- 200 *Nyholm, C. V.*: Af Højesterets Historie. (Gads danske Magasin 1907—08. 9—15*). — Dav. Assessor i HR. Br S. 13—14.
- 201 *Piø, Iørn*: Skillingsviserne om Christiansborg Slots Brand 1884. 1959. 60 S*. — Heri behandlet samtlige kendte 18 Viser. 8 optrykt in extenso (Titelbl. i Facs.). 1 Etblads-tryk i Facs. — Anm. Danske Studier 1959. 146 (Erik Dal).
- 202 *Pontoppidan, Morten*: Minder og Oplevelser. 1922. 135—38.

- 203 *Poulsen, Anna*: Chrb.s Br. (i hendes: En Skuespillers Liv. 1925. 273—75). — Bl.a. om den da 3-aarige Johannes Poulsens Indtryk og senere Erindring. Jvf. Ulla Poulsen Skou: Skuespilleren og Danserinden. 1958. 15.
- 204 *Randløv, (Wilh.)*: [Interview med W.R.]: »Manden, der opdagede Branden paa Christiansborg«. (Ekstrabladet 3-10-34).
- 205 (*Rasmussen, Peter*): [Interview med P.R.]: »Trænkonstabel 251 fortæller om Chrb. Slots Br«. (Berl. M. 1-10-34*).
- 206 *Rung, Otto*: Fra min Klunketid. 1942. 33—38. — Om Bangs Artikel S. 37.
- 207 *Rønne, Jørgen Falk*: I Sol og Blæst. 1936. 68.
- 208 *Scharling, Henrik*: Livsminder. 1919. 244—45.
- 209 *Schiørring, Viggo*: Mindernes By. 1947. 5.
- 210 *Schiøtt, Fr.*: Christiansborg Slot. (Tillægshft. t. Architekten VI). 1906. — XXIV (Bygningernes Assuranceværdi), XXVI (Samlingernes do., jvf. Statisk. Medd. IV, 9, I. 1889). XXXV—XXXVI (Tab, Vurdering i Penge).
- 211 *Serviteur* (Pseud.): Den store Brandnat. (Vort Land 3-10-09).
- 212 *Simonsen, Carl E.*: Af min egen Roman. Erindringer [I]. 1927. 20.
- 213 *Skovgaard-Petersen, C.*: I Vaarbruddets Tegn. 1938. 59—61. — Deltog i Redningsarbejdet, Thorvaldsens Mus.
- 214 *Steen, J.*: Et Liv under Guds Naade. I. 1931. 134.
- 215 *Stein, Johannes*: Fra lykkelige Tider. 1943. 26—27.
- 216 *Stemann, Helga*: F. Meldahl og hans Venner. IV. 1930. 137 — 44, jvf. S. 10. — M.'s Andel i Redningen af Ms og af Thorvaldsens Mus. Bl.a. Uddr. af Artikler i Dagbladet og Breve, bl.a. 5-10 fra Johanne Luise Heiberg til M. og M.'s Svar 8-10. Breve ogsaa i: Breve fra og til Johanne Luise Heiberg. II. 1955. 222, Nr. 662 og 663.
- 217 (*Struckmann, Erick*): [Interview med E.S. ved Pyro]. (Social-Demokraten 3-10-34). — Boede paa Chrb. Især om Ms's Redning.
- 218 *Svendsen, C. Louis*: For 50 Aar siden brændte Chrb. Slot. Tegninger [i Farve] af Anton Hansen. (Social-Demokraten, Hjemmets Søndag, 30-9-34).
- 219 *Svendsen, Emanuel*: En Nyboderdrengs erindringer. 1949. 35*.
- 220 *Sørensen, Janus*: Sønderofficerernes og Flaadens Underofficersskolers Historie. 1958. 146.

- 221 *Techow, J. P.*: Livserindringer. 1932. 62.
- 222 *Theisen-Krestensen, A. Fr.*: Et Levnedsløb. 1941. 14—15, 44—46.
- 223 *Thorsen, Svend*: [Herman Bangs Artikel om Br]. (i hans: Den danske Dagspresse I. 1947. 38—39).
- 224 *Tuxen, Laurits*: En Malers Arbejde. 1928. 278.
- 225 (*Ulrich, Hjalmar*): [Interview med H.U.]: »Officeren, der foretog Sprængningen paa Chrb«. (Berl. A. 2-10-34*). Samtidigt Fot.
- 226 *Vinding, Povl*: Sextus Meyer, Brandchef (1834—1921). (Da. biogr. Leks. XV. 1938. 552—55). — Br S. 552—53.
- 227 *Vinding, Povl*: Oberst Sextus Meyer. I—II. (Nationaltidende 17, 19-6-44).
- 228 *Vogel-Jørgensen, T.*: Berlingske Tidende gennem to Hundrede Aar. II. 1949. 186, 187. Facs. — Om Bladets Rp.
- 229 *Volf, R.*: En gammel Præsts Livserindringer. 1926. 144.
- 230 *Wendrich, Axel*: Inde i Slottet under Br. (Dagbladet, Till. 3-10-09).
- 231 *Østrup, F. L.*: Chrb og personl. Erindr. fra Br. (Sorø Amtst. 24-9-34).
- 232 Chrb.s Br. Et 40 Aars Minde. (Verden og Vi. 1924. 1226—27*).
- 233 De danske Redningskorps Fællesforbunds Meddelelser. 21. årg. 3. okt. 1956. 3—4*. Jvf. 7, Sp. 2. — Citat af Sophus Falcks utrykte Øjenvidneskildring af Br, som først gav ham Tanken om Oprettelsen af Redningskorpset. Jvf. Børge G. Johansen i: Hjælp. Bd. I. [1958]. 289, 292.
- 234 Falcks Redningskorps 1906—3. Oktober—1931. Udg. af De danske Redningskorps' Fællesforbund. 1931. 9—10, 21. — Tanken hos den unge Sophus Falck om et Redningskorps faar Vækst ved Synet af Br. I 1906 indbyder han til Aabningshøjtidelighed for Korpset d. 3. Oktober Kl. 5½, Dato og Klokkeslet for Br.
- 235 Politiken's Ilddaab, Chrb.s Br. (Pol.s Magasin 2-10-54.). Uddr. af Bladets Rp. Geng. af Neuruppin-litografiet (se Nr. 103). Geng. af Karikatur af Berg (se Nr. 119).
- 236 [Underhaandsforespørgsel fra Regeringen til Kjøbenhavns Brandforsikring kort før 1884 om Assurance af Christiansborgs Hovedbygning. Afslaaet af Direktøren, Brygger J. C. Jacobsen]. (Axel Linvald i: Kjøbenhavns Brandforsikring 1731—1911. 1913. 390).

Vase med prospekt af Nørre Allés
Skole

KØBENHAVNS BYMUSEUM ERHVERVELSER OG IAGTTAGELSER

Af STEFFEN LINVALD

I løbet af det sidste aars tid er en tidligere og en nuværende medarbejder ved Bymuseet afgaaet ved døden: Konservator ved Nationalmuseet Peter Linde, som efter længere tids sygdom gik bort den 4. august 1958, og museets mangeaarige kustode Wilhelm Bülow, der pludselig faldt om paa vej til sit arbejde den 21. marts 1959 ramt af et hjerteslag.

Om konservator Peter Linde har dr. phil. Johannes Lehmann allerede skrevet nogle smukke mindeord i dette tidsskrift. Her skal derfor kun tilføjes, at ogsaa

efter at Linde 1944 efter næsten 30 aars virksomhed trak sig tilbage fra Bymuseets daglige arbejde for helt at kunne hellige sig Nationalmuseet, stillede han dog altid beredvillig sin arbejdskraft og rige erfaring til Bymuseets disposition, naar dette kaldte – og det skete ikke helt sjældent. Mange er derfor de genstande, der i aarenes løb er fundet i Københavns undergrund, som under hans kyndige behandling er vaagnet til nyt liv og nu indtager en hædersplads i Bymuseet. Et af hans sidste arbejder var saaledes konserveringen af en middelalderlig silde-tønde, der for nogle aar siden blev fundet ved udgravningen af grunden til Berlingske Tidendes nye hus paa hjørnet af Gammelmønt og Sværtegade.

Med en lignende usvækket interesse som konservator Peter Linde gik kustode Wilhelm Bülow op i sit arbejde paa museet, hvor han 1936 afløste dets gamle betjent I. C. Christensen, der paa grund af sin omfattende indsamlingsvirksomhed havde indlagt sig store fortjenester. Interessen gik i arv til Wilhelm Bülow, og navnlig i hans yngre aar og under krigen var der ikke een udgravning eller nedbrydning i København, hvor man ikke kunne være sikker paa at træffe ham. I aarenes løb erhvervede han sig et ganske betydeligt kendskab til det gamle København, og det var ham da ogsaa en stor glæde og tilfredsstillelse, at han fik lov til at opleve museets flytning til dets nye bygning, og med begejstring gik han op i de nye opgaver, der her blev paalagt ham.

Trods deres forskellighed har disse to mænd hver paa sit omraade sat deres præg paa museet, som i fremtiden vil mindes dem med taknemlighed.

*

Siden sidste aarsberetning er museet i efteraaret 1956 flyttet til sit nye smukke domicil i den Kgl. Skydebanes tidligere bygning paa Vesterbro, og dette har selvsagt

indvirket paa dets daglige arbejde. Nye opgaver er taget op, deriblandt en forholdsvis omfattende udstillingsvirksomhed, og for bedre at kunne betjene de mange, der i stadig stigende antal søger oplysninger i dets billedarkiv, er dette blevet omordnet. Samtidig er dets arbejde »i marken« blevet forøget paa grund af de store nedrivninger, der i de senere aar har fundet sted i den indre by, men museet har da ogsaa haft den tilfredsstillelse at kunne glæde sig over en voksende popularitet saavel hos byens egne borgere, som hos de mange turister, der har besøgt det.

Blandt de store udstillinger, det har haft, kan nævnes dets aabningsudstilling i september 1956: »Paa rundrejse til nordiske hovedstæder«, der var arrangeret i samarbejde med stadsmuseerne i Helsingfors og Stockholm og med Bymuseet i Oslo. Udstillingens idé var at give et indtryk af, hvilke seværdigheder en turist eller en rejssende ville opsøge i Helsingfors, Oslo, Stockholm og København omkring 1650, omkring 1850 og i nutiden, belyst ved modeller, malerier og genstande.

Udstillingen vakte stor interesse, og det samme gjorde dets første juleudstilling, som var en illustration til Peter Fabers kendte julesang: »Højt fra Træets grønne Top«. Samtidig indførtes en ny tradition, idet der paa plænen foran museets hovedindgang blev rejst et stort juletræ, som med sine mange lys hævdede sig smukt paa det julesmykkede Vesterbro.

Da de første udstillinger havde vist sig at være en succes og havde skaffet museet mange besøgende, afholdt dette 1957/58 tre større og to mindre udstillinger. I april 1957 udstilledes saaledes et udvalg af de godt 5000 tegninger af Axel Nygaard, som efter kunstnerens bestemmelse af boets eksekutorer, overretssagfører Thorvald Mikkelsen og forfatteren Hans Hartvig Seedorff og frue var blevet overdraget museet efter hans død 1953.

De udstillede tegninger gav baade et indtryk af Nygaards kunstneriske udvikling som bladtegner og illustratør og – ikke mindst – som »byens tegner« gennem mere end en menneskealder.

Kort efter dens afslutning arrangeredes i maj i anledning af den engelske dronnings besøg i København en udstilling, som under titlen: »London udstiller i København« ved hjælp af modeller, billeder og genstande af historisk interesse i glimt viste denne bys udseende, da Christian IV besøgte den 1606, Christian VII i 1768, da den senere dronning Alexandra som ung prinsesse holdt sit indtog i den 1863, og da vort nuværende kongepar officielt besøgte den 1951. Udstillingens største attraktion var uden tvivl den samling repliker af de britiske kronjuveler, som Westminster Abbey havde udlaant, medens det øvrige materiale var stillet til disposition af The Builder, The Guildhall Art Gallery, The Guildhall Library, The Guildhall Museum, The London Museum foruden af en række danske museer og enkelte private.

Til minde om, at det 1957 var 100 aar siden, byens porte blev nedrevet, afholdt museet i samarbejde med Journalistforbundets Rundskuedag en efteraarsudstilling, der paa forskellig maade skildrede de store og skelsættende begivenheder, der fandt sted 1857, da København fik en ny kommunalforfatning og næringsfrihed indførtes.

Den 4. december samme aar aabnedes byens første gasværk, og i den anledning afholdtes ved juletid en stor udstilling: »Gas i 100 aar«, som Københavns Belysningsvæsen havde sin store andel i. Ved hjælp af en »arbejdende kulmine« og en interessant model af et gasværks indretning blev man sat i stand til at følge gassens tilblivelse fra kullenes brydning i minen, indtil den færdige gas fordeles til forbrugerne.

Aarets sidste udstilling bestod af en række smukke raderinger fra det gamle København, som var udført af

Udstillingen »For troskab og tappehed«, 1959

kunstneren Nicolai Hammer, der havde skænket dem til museet.

Ogsaa i 1958/59 har museet afholdt en række interessante særudstillinger. De indledtes i april med en udstilling af Alfred Larsens tegninger, der under titlen »Forsvundne københavnske bygninger« gav et indtryk af nogle af de værdifulde ejendomme i det indre København, som i de sidste par menneskealdre er blevet nedrevet. Disse tegninger suppleredes med en række af Chr. Deichmanns akvareller af københavnske originaler i slutningen af forrige aarhundrede.

I juni maaned mindedes museet bagerlaugets 275 aars jubilæum ved at udstille nogle genstande med relation til bagernes vilkaar i ældre tid, og som udtryk for byens vækst i de sidste 100 aar fremvistes i juli en samling modeller og billeder, der paa en udmærket maade belyste Raadhuspladsens udvikling fra voldterræn til storbyens centrum.

I skolernes oktoberferie afholdtes ingen egentlig udstilling, men foruden omvisninger i samlingen var der arrangeret en række lysbilledforedrag om byens frygtelige brande gennem tiderne, der ledsagedes af demonstrationer af de gamle brandsprøjter ved underbrandmester Stenslev, der velvilligt havde stillet sig til disposition.

En lille udstilling i november af aarets vigtigste ny-erhvervelser efterfulgtes i julemaaneden af en instruktiv udstilling af »Gamle og nye juleskikke«, hvor man bl. a. kunne se en interessant julekrybbe, et optog med de helige tre konger og en familie danse omkring juletræet.

Søndag den 8. februar aabnedes aarets største og mest betydningsfulde udstilling: »For troskab og tapperhed«, hvor man mindedes udstedelsen af stadens privilegier den 24. marts 1659, hvorved grundlaget blev lagt til »De 32 mænds forsamling« – svarende til vore dages borgerrepræsentation – og de forudgaaende krigsbegivenheder: Københavns langvarige belejring og stormangrebet natten mellem 10. og 11. februar 1659.

Paa udstillingen, der var blevet til i samarbejde med Stadsarkivet, var de berømte privilegiebreve det naturlige midtpunkt, hvorom de øvrige billeder og genstande grupperede sig. Foruden Bymuseets egne sager var der ved velvilje fra andre museer og samlinger foruden af enkelte private stillet en række meget betydningsfulde billeder og genstande til udstillingens afbenyttelse. I den forbindelse kan nævnes, at Malmö Museum havde udlånt et udmærket portræt af svenskekongen Carl X Gustav, der var malt af Wuchters netop paa belejrings-tiden. Desuden havde saavel De danske Kongers kronologiske Samling paa Rosenborg, Nationalmuseet, Statens Museum for Kunst, Tøjhusmuseet, Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg, Rigsarkivet som enkelte private,

først og fremmest lensgreve Hans Schack, Schackenborg, stillet billeder og genstande til disposition.

Udstillingens maaske største attraktion var den model, som middelalderbyens skaber, pastor Steen Andersen havde udført af København paa Svenskekrigenes tid, og som giver et meget levende indtryk af byens skikkelse i dens skæbnetime. Ligesom et diorama af hovedangrebet paa Slotsholmen, der var udført af foreningen Chacoten's medlemmer, vil den komme til at indgaa i museets permanente udstilling.

I tilslutning til selve udstillingen var der i samarbejde med Skoledirektionen arrangeret en tegnekonkurrence for elever i grundskolen og mellemskolen, der vakte overordentlig stor interesse. Af de bedste tegninger, hvortil motiverne var hentet paa udstillingen eller inspireret af den, arrangeredes i »Kongesalen« i museets stueetage en lille særudstilling, og de bedste tegninger belønnedes med præmier. Desuden fik hver gæst, der besøgte udstillingen, udleveret en lodseddel, og da udstillingen »For troskab og tapperhed« sluttede den 31.3., havde den været besøgt af knap 30.000 gæster.

Udover disse udstillinger har museet deltaget i den store udstilling i Gent: »L'âge d'or des grandes Cités«, der var arrangeret i tilslutning til verdensudstillingen i Bruxelles, sommeren 1958. Ved denne saavel som ved museets særudstillinger har Ib Lunding m.A.A. medvirket som arkitekt og arrangør.

*

Blandt de senere aars vigtigste nyerhvervelser kan nævnes en række malerier og tegninger af stor topografisk og kunstnerisk betydning. Medens det tidligere saa godt som udelukkende var billeder fra den indre by – byen inden for voldene – der blev erhvervet til museet, er det,

som der i de senere aar er sket en forskydning i retning af forstæderne. Det skyldes vel sagtens, at de fleste indre-bys-billeder fra forrige aarhundrede enten allerede er erhvervet af museet eller sidder forholdsvis »fast« i offentlige og større private samlinger, hvorimod der endnu synes at være adskillige billeder i handelen med motiver fra forstæderne. Maaske skyldes det ogsaa, at museet i stigende grad erhverver »yngre« billeder. Derfor er det ogsaa Nicolai Hammer meget taknemlig for den samling paa 29 raderinger fra det gamle København, som han har overladt det. Blandt motiverne genkender man Frue Kirkes portal under reparation, Nikolaj Kirkes taarn, Admiral Geddes Gaard i Store Kannikestræde, Gammel Mønt kvarteret, den nedrevne side af Stormgade med Hofbager Olsens karakteristiske ejendom paa hjørnet af Vester Voldgade, gader og gaarde paa Christianshavn, havnen og kanalerne, den ødelagte Langelinie-pavillon og mange andre steder, som i aarenes løb er vokset ind i københavnerens bevidsthed. Men Hammer har ogsaa en særlig evne til at fastholde motiver, som nu er gaaet tabt, og til hans bedste arbejder hører billederne af den nedrevne del af Vognmagergade og Pilestræde. Med stor topografisk nøjagtighed, parret med en fin forstaaelse for radernaalens specielle muligheder, er det lykkedes ham at fastholde disse gaders atmosfære.

Ogsaa den tidligere konservator ved Frederiksborgmuseet Hjalmar Matthiessen interesserede sig meget for det gamle København. I mange aar boede han i Nyhavn, og museet har nu som gave modtaget et par ungdomstegninger af ham fra 1916. Den ene forestiller Magstræde set fra hjørnet af Knabrostræde, den anden den nedrevne husrække i Lille Kongensgade med de karakteristiske gavle fra renæssancen og barokken, som gav denne gade dens eget fysiognomi. Medens Magstræde endnu har den skikkelse, som tegningen viser, hører Lille Kongensgade

til de gader, som saneringerne er faret haardt frem imod. De ejendomme, Hjalmar Matthiessen har tegnet, blev nedrevet 1932 samtidig med, at den gamle Holmensgade forsvandt og nutidens Bremerholm opstod.

Da de blev nedbrudt, var der forløbet næsten en menneskealder, siden byens første store sanering havde fundet sted. Ganske vist var adskillige enkelte ejendomme i de mellemliggende aar blevet nedrevet, men at hele kvarterer blev udryddet, hørte dengang til undtagelserne, og var ikke sket, siden den store gennembrydning af Ny Østergade fandt sted omkring 1905. Paa det tidspunkt forsvandt ikke blot de maleriske, men ildeberygtede Brøndstræder, hvor det efter mørkets frembrud endog kunne være farligt for betjentene at patrouillere, og hvor de derfor aldrig gik færre end to sammen, men ogsaa Didrik Badskærs Gang, Peder Madsens Gang, Gammel Mønts nordside, Vognmagergade og en del af Møntergade. I disse gader fandt ligesom i Holmensgade Axel Jørgensen mange af sine motiver, og i et billede af gaarden bag »Café Aftenstjernen« i Lille Regnegade – nu Ny Østergade – har han givet et oplysende og malerisk indtryk af en af dette kvarters stinkende baggaarde.

»Café Aftenstjernen« var en af byens mest berygtede beværtninger. Lokalerne havde oprindeligt været benyttet til dampkøkken, som et aktieselskab havde oprettet 1856 i den hensigt at give kvarterets fattige mulighed for at faa et billigt maaltid varm mad. Køkkenet og spisesalene var indrettet efter tegning af arkitekt J. D. Herholdt. Dets daglige kapacitet var 2500 portioner, og det første aar leveredes mad til 471.716 personer. At maden maa have været god og nærende ses af, at mange fik den bragt fra køkkenet til deres hjem. Allerede i 60'erne blev køkkenet imidlertid omdannet til et danselokale, og paa grund af en stor gasstjerne, der blev anbragt over orkestret, blev det døbt »Aftenstjernen«. Det var femøres

dans, der blev dyrket her, og publikum var naturligvis ikke det bedste, men hørte i adskillige tilfælde til gadens lettere brigade.

Dets modsætning, et interiør fra Kirkens Korshærs lokale i Holmensgade 25 paa hjørnet af Vingaardsstræde, skyldes en af Axel Jørgensens elever Wolmer Jacobsen. Paa væggene er skriftsteder, og folk lytter næsten ekstatisk til prædikantens ord. Den krasse realisme, billedet udstraaler, virker næsten for overvældende, men kulturhistorisk har billedet sin store berettigelse.

At den gamle bydel imidlertid ogsaa kan rumme hygge og idyl, er et maleri af den omkring 1935 nedrevne ejendom Overgaden neden Vandet 29 et udmærket eksempel paa. Det er skænket af kunstnerinden, fru Rohweder, der i 1918 har malt den smukke gaard med de to kvistprydede, gulkalkede baghuse, hvis mure tildels er dækket med grønne slyngplanter. I gaarden er ogsaa en lille have, hvis friske røde blomster titter frem gennem det grønmalede rækværk.

Til den ældre generation hørte Tom-Petersen, hvis kærlighed til den gamle by hans mange billeder herfra er vidnesbyrd om. Nogle af hans bedste topografiske arbejder har i en aarrække været i museets besiddelse, og denne samling er nu blevet suppleret med et maleri af Vestergade, der er en testamentarisk gave fra boet efter fru Karen Holst, Rosenvængets Sideallé 1.

Fra dette bo har museet ogsaa modtaget to portrætter af C. Jensen, der forestiller generaldirektør for Statsbanerne Niels Henrik Holst (1828-89) og hans søster frk. Wilhelmine Holst.

Holst, der oprindeligt var officer, var 1855-60 tilsynsførende ved anlægget af jernbanen mellem Roskilde og Korsør og deltog senere i projekteringen af de jysk-fynske baner, som han, efter at de 1867 var blevet overtaget af staten, blev direktør for. Til generaldirektør udnævntes

Kirkens korshærs lokale i Holmensgade 25

han 1885, efter at staten 5 aar før havde overtaget de sjællandske baner.

Fru Karen Holst var ogsaa i besiddelse af et empire-møblement, der havde tilhørt en af Københavns største bygherrer efter 1807, den schweizisk-fødte konferensraad Conrad Hauser (1743-1823), efter hvem Hausergade og Hauser Plads er opkaldt. Dette møblement var testamenteret Nationalmuseet, men ved velvilje herfra blev sofaen og fire stole deponeret i Bymuseet, hvor de er kommet til ære og værdighed i »den røde stue« blandt billeder og genstande fra første halvdel af forrige aarhundrede.

I denne afdeling hører ogsaa et af museets andre ny-erhvervede malerier rettelig hjemme. Fra boet efter frøknerne Frederikke og Marie von Späth i Kolding har museet nemlig modtaget et lille, meget morsomt og hyggeligt maleri af Kastelskirken, set fra haven foran kommandantboligen. En paaklæbet seddel paa bagsiden

giver de fornødne oplysninger. Det er malt 1829 af en af kommandanten, generalløjtnant Lorentz' sønner, og er da ogsaa signeret I. L., d. v. s. Julius Lorentz, senere toldinspektør i Fredericia, og det skal være ham, der staar i haven med ryggen til, medens kommandantens anden søn Fredrik, senere herredsfoged i Randers, ses uden for rækværket. De to damer paa billedet er deres forloveder, begge døtre af den kendte læge, professor J. D. Herholdt.

Med dette billede fulgte et portræt af etatsraad William Frederik Duntzfelt (1792-1863). Det er malt af David Monies og har været udstillet paa Charlottenborg 1838.

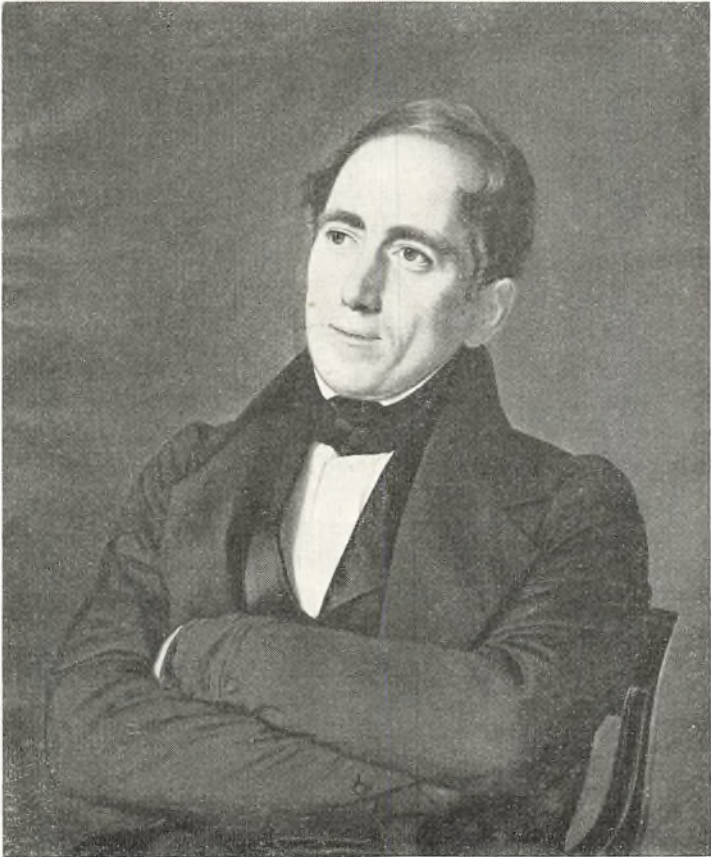
Duntzfelt var ifølge sin afstamning som søn af en storkøbmand prædestineret til at gaa handelens vej. Efter endt uddannelse nedsatte han sig derfor 1812 som grosserer i København, blev 1819 medlem af Grosserersocietetet og indtraadte 1837 i direktionen for Asiatisk Kompagni, og da dette faa aar efter likviderede, blev han 1846 bestyrer af Fredens Møllers Fabrikker.

Ved siden af sin virksomhed interesserede han sig for samfundsproblemer, blev medlem af stænderforsamlingen og af den grundlovgivende rigsforsamling og var desuden 1848-57 raadmand i København efter i en aarrække at have været medlem af byens styre.

Det er saaledes en af vor hovedstads gode sønner, museet har været saa lykkelig at modtage et portræt af!

Sjældent har museets aarsberetning maattet mangle tegninger af den flittige kunstner H. G. F. Holm – Fattigholm kaldet – der trods sit utvivlsomme kunstneriske talent døde i stor fattigdom paa Almindelig Hospital den 1. maj 1861. Foruden en tegning af Frue Kirkes indre, et motiv, som Bymuseet mærkeligt nok ikke havde i forvejen af denne kunstner, har overlæge Egil Frølich skænket en smuk akvarel af vejen uden for Amagerport omkring 1845/50.

Som alle Holms akvareller er den meget fint og nøj-

Etatsraad, raadmand William Frederik Duntzfelt (1792—1863)

agtigt udført. Med en levende naturfølelse har han skildret den efteraarsfarvede landevejs atmosfære. Til venstre ligger acciseboden, der efter konsumtionens ophør 1852 blev solgt ved offentlig auktion og senere ombygget til en villa af »Amagers Konge«, L. P. Holmblad. Under navnet »Tylvten« var den kendt paa Amagerbrogade, lige til den nedreves 1913 samtidig med huset ved siden af, der ogsaa ses paa tegningen, og hvis navn var »Haabet«.

Der hvor de laa, udmunder nu Svinget i Amagerbrogade, men med den nuværende trafikerede gade har Holms landevej intet tilfælles. Paa vejen ses kun et par bondepiger i amagerdragter paa vej hjem inde fra Christianshavn, hvis karakteristiske profil med Frelsers Kirkes spir ses i baggrunden, noget kvæg ud for acciseboden, en vogn, der venter paa at blive fortoldet, og en anden vogn, som allerede har passeret toldstedet, samt nogle faa mænd.

Med billeder fra Amager er museets samling ellers ikke blevet forøget, hvorimod det fra brokvartererne og de nordlige og vestlige forstæder har erhvervet en række malerier, som giver et indtryk af deres tidligere tilstand. Saaledes har museet købt et par malerier af Paul Fischer med motiv fra det gamle banegaardsterræn. Det ene, der er malt 1887, forestiller en herre og en dame, der fra en balkon ved Svineryggen betragter udsigten over St. Jørgens Sø og Peblingsøen. Det mest interessante ved billedet er imidlertid den høje jernbanebro, der ses til venstre, som det var børns lyst at staa paa, naar togene kørte ind under den. Banelinien fulgte dengang Gyldenløvesgade og Rosenørns Allé hen til Ladegaarden paa Radiohusets nuværende plads, hvor linierne skiltes til Klampenborg og Frederikssund. Hovedbanegaarden laa da ved Axel-torv, men desuden fandtes der en særlig Nordbanegaard over for den daværende Aborrepark, og en banegaard for Klampenborg-togene i Gyldenløvesgade omtrent paa hjørnet af Vester Farimagsgade. Denne banegaard gengiver det andet maleri af Paul Fischer. Det er malt i grisaille aar 1900, og man ser damerne i deres lange sommerkjoler med store parasoller og nobelt klædte herrer paa vej til skovens glæder.

Endnu i begyndelsen af forrige aarhundrede var Gamme Kongevej en temmelig øde landevej, og hvis man en varm sommerdag fulgte den ud til Frederiksberg, van-

Uden for Amagerport ca. 1845/50

drede man »midt i en af agende og ridende dannet støvsky«, og saa sent som i 1860'erne var der dybe grøfter langs dens sider, medens bebyggelsen kun bestod af enkelte villaer og lave huse. Blandt disse indtog ejendommen paa hjørnet af Bagerstræde paa grund af sin beliggenhed »i knækket« en ret fremtrædende plads, og det var derfor ikke saa mærkeligt, at der senere indrettedes en beværtning i den. Paa et maleri, som museet har modtaget som gave fra grosserer C. B. Hansen, Julius Thomsensgade 12, ser man den i denne tilstand. Det er malt 1905 af Th. Nielsen – kort tid før den blev nedrevet, og det giver et ganske godt indtryk af dette lave kvistprydede hus, som i sin tid skal have tilhørt giverens bedstefader, feldberedermester P. B. Hansen, der var født 1804, og som fik borgerskab i København 1849.

Blandt de ydre forstæder indtog Valby længe en særstilling, idet den helt op i dette aarhundrede bevarede sit præg af bondeby. De mange hønsekræmmere, der boede herude, leverede æg til byens borgere, og Valbys gartne-

rier hørte til omegnens mest kendte. Et maleri af Otto Kruse fra 1922 viser en udsigt til Søndermarken over gartnerierne Valdal og Christinedal. De høje huse, der nu ligger paa Kirstinedalsvej og Bag Søndermarken, var ikke bygget, og landskabet virker derfor fredeligt og uberørt. Endnu mere landlig er en udsigt af Fridolin Johansen over Valby Mose, der sikkert er malt omkring 1900. Til venstre ses Søndermarkens skovbryn og til højre i baggrunden Jesuskirkens spir. Mellem Søndermarken og Jesuskirken ligger de store gartnerier, som det forrige billede viser. Tilsammen giver disse to nyerehvervede malerier et udmærket indtryk af det gamle Valby, saaledes som ældre københavnere erindrer det, og som i Albert Gottschalk fandt sin fornemste fortolker. I aarene kort før aarhundredskiftet malte han bl.a. det maleri, som Ny Carlsbergfondet for nogle aar siden skænkede museet, af Valbys eneste større landsted, Valhøj, der i sin tid tilhørte Frederik VI's livlæge dr. Brandis.

Af direktør Knud Lützhøft, Raadhuspladsen 45, har museet faaet foræret et maleri, som viser landskabet omkring Bellahøj i slutningen af forrige aarhundrede, og af maleren Henrik Rasmussen har det erhvervet et par af hans karakteristiske udsigter over Utterslev Mose i dens vidunderlige uberørte naturtilstand.

Medens det sædvanligvis er selve Strandvejen og dens umiddelbare omgivelser, der har inspireret kunstnerne, er det sjældent, disse er søgt lidt længere ind i landet. En undtagelse danner dog billederne fra fælleden og den senere direktør for Kunstmuseet, Karl Madsens maleri fra 1894 af gaarden Lille Venneminde, som allerede i en aarrække har været i museets besiddelse. Det er nu blevet suppleret med et maleri af den nærliggende Nygaard, som museet har købt i kunsthandelen. Det skyldes maleren Andreas Moe og maa være malt kort efter aarhundredskiftet. Ejendommen var beliggende ved den daværende

Skuespiller P. J. Frydendahls lommeur og urhus

Nygaards Tværvej, der er en sidevej til Nygaardsvej, og hvis navn nu er Romsøgade, og billedet viser, hvorledes en velstaaende gaard i Københavns umiddelbare omegn dengang saa ud. Hvad der særlig udmærker det, er en frisk og skitse-mæssig penselføring, som er karakteristisk for denne kunstner, der havde tilegnet sig en lys og udtryksfuld farve efter i adskillige aar at have opholdt sig paa Bornholm.

Til disse billeder slutter sig en omfattende samling Tivoliminder, billeder, plakater, programmer, viser og

andre tryksager samt enkelte genstande, der paa sin vis erstatter det under krigen ødelagte Tivolimuseum. De er skænket museet af fru Marie Hingsberg i Aarhus og samlet af hendes afdøde mand, skuespilleren O. Chr. Hingsberg, der selv en kort tid optraadte som Pjerrot i Tivoli.

Blandt de andre genstande, museet har modtaget som gave, er et fint lommeur med kæde af brune perler og et hertil hørende smukt urhus af træ. Uret og huset, der er skænket af grosserer Louis F. Foght, skal have tilhørt den kendte skuespiller P. J. Frydendahl (1766–1836).

Til uret hører en kapsel af messing, der er beklædt med skælmønstret grøn emaille, og selve uret er udvendig rigt ornamenteret ligesom skiven, der er signeret af den københavnske mester Johan Hendrich Klein. Stilistisk synes uret at staa paa overgangen mellem rokoko og nyklassicisme, og det samme er tilfældet med det chatolignende urhus.

I 1780 opførtes i Slotsholmsgade paa hjørnet af nuværende Christians Brygge med facade ud til den 1866 tilkastede Børsgrav, der laa langs Børsen, et fornemt nyklassisk hus. Dets arkitekt kendes ikke, men af stilistiske grunde er det muligt, det var Hans Næss, den franske arkitekt N. H. Jardins elev, der bl. a. har bygget det saakaldte »Slot i Antonigade«. I salen i Slotsholmsgadeejendommen anbragtes en smuk treetages vindovn af støbejern, signeret Fossum Werk 1779. Ejendommen erhvervedes 1847 af grosserer Johan David Stadfeldt Adolph, og da den 1894 blev erstattet af det nuværende store hjørnehus, forblev ovnen i slægtens besiddelse og er nu tillige med sit forgyldte oprindelige fodstykke af en af grosserer Adolphs efterkommere blevet solgt til Bymuseet og opstillet i værelset med Abildgaards møbler og billederne, der belyser Slaget paa Rheden, skærtorsdag den 2. april 1801 og Københavns bombardement 1807.

Til de officerer og underofficerer, der havde deltaget i

Vindovn fra 1779 fra Slotsholmsgade

Slaget paa Rheden, bestilte generalguvernør Ulrik Wilhelm de Roepstorff 1805–07 paa Den kgl. Porcelænsfabrik 51 puncheboller med en fremstilling af slaget og tilegnet Olfert Fischer og alle brave danske. Dekorationen var

udført af de fire malere Nicolay Bau, Carl Martin Intz, Niels Rasmussen og Peter Sønnerberg. Medens de, der var beregnet til officererne, blev malt med farver, var underofficerernes malt graat i graat. En af disse har i adskillige aar været i museets besiddelse, og blandt de øvrige endnu eksisterende tilhører een Studenterforeningen, der havde faaet den foræret af vicekonsul, skibsmægler L. A. Heckscher ved foreningens flytning 1863 fra Boldhusgade til Holmens Kanal. Sammen med dens fire andre puncheboller er den nu blevet deponeret i Bymuseet.

Tre af disse puncheboller er udført hos Bing & Grøndahl. De to, som skyldes billedhuggeren C. Schjeltved, er skænket foreningen af fabrikkens grundlæggere Meyer Herman og Jacob Herman Bing ved dens nye bygnings indvielse 1863, medens den tredje, der er udført af kunstneren Hans Tegner, af fabrikken skænkedes foreningen ved den nuværende bygnings indvielse 1910, hvorimod den femte bolle, der er af krystal, er en gave til foreningen ved dens 75 aars jubilæum 1895.

Til Bing & Grøndahls ældre arbejder hører ogsaa en vase, som grosserer G. Bützow-Rohde, Gjørlingsvej 15, har skænket museet. Det er en gave til giverens farfar, skoleinspektør Theodor Rohde (1821–86) ved hans afgang 1861 som inspektør for Blegdammens Skole, nu Kommuneskolen i Nørre Allé. Paa vasen ses et interessant prospekt af skolen, som var blevet bygget faa aar før i 1856–57 efter tegning af arkitekt J. A. Stillmann.

Af større genstande har museet endvidere fra fru Lindeblad, Haandværkerstiftelsen, Blegdamsvej 74, modtaget en smuk pengeskuffe af jern med forgyldte beslag, der er blevet udstillet i trapperummet, hvor ogsaa to ældre bøsser, som er blevet deponeret af Det kgl. Skydeselskab, har faaet deres plads i forbindelse med de gamle skydeskiver fra begyndelsen af forrige aarhundrede. Desuden

Studerforeningens puncheboller

har Selskabet for Sundhedspleje deponeret en stor model, der illustrerer forskellen mellem en mørk gammeldags gaardlejlighed i den indre by og et moderne statslaanshus i forstæderne.

*

Til museets nyerehvervelser maa naturligt ogsaa henregnes de bygningsdele, der er blevet udtaget ved de senere aars store saneringer i den indre by, selv om antallet af disse stadig formindskes, efterhaanden som museet kommer i besiddelse af de forskellige forekommende »typer«. Hvad der derimod stadig lægges vægt paa at erhverve, er de skilte – først og fremmest de stenskilte – der er anbragt paa de huse, der falder, og hvoraf de allerfleste stammer fra aarene efter byens første store brand 1728, og som derfor næsten alle maa tillægges stor kulturel betydning.

Da det imidlertid for museet er umuligt alene at varetage tilsynet med disse nedrivninger, undersøgelserne og

opmaalingerne af de ejendomme, der bliver nedrevet, indledte det allerede i 1956 et meget frugtbringende samarbejde med Nationalmuseet, saaledes at Bymuseet paa tog sig opmaalings- og fotograferingsarbejdet, hvorimod Nationalmuseet, der disponerer over ganske anderledes udsøgte tekniske hjælpemidler og kunne sætte et større mandskab ind i arbejdet, overtog de mere interne undersøgelser af husene, saasom afdækning af farvelag, tapeter etc., der bl. a. har stor betydning som hjælp til datering og konstatering af oprindelig indretning af de paagældende ejendomme, hvorved vort kendskab til de forskellige tidsperioders boligkultur er blevet betydelig udvidet.

Indtil krigen var det sædvanligvis Akademiets arkitekt-skole, der var ene om at opmaale den indre hys historiske ejendomme, og i aarenes løb er der da ogsaa i »Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger« blevet tilvejebragt et stort materiale. Men desværre lider adskillige af disse opmaalinger under at være udført, medens de paagældende ejendomme endnu var beboet, saaledes at det ikke i alle tilfælde har været muligt at trænge til bunds i problemerne. Findes der imidlertid i forvejen opmaalinger af ejendomme, der skal nedrives, bliver disse naturligvis i saa vid udstrækning, det er forsvarligt, anvendt og suppleret, men naar det drejer sig om nedrivning af et helt kvarter, siger det sig selv, at det kun er et faatal af husene, der i forvejen er blevet undersøgt. Bymuseet kan nu glæde sig over, at f. eks. alle de ejendomme, der er forsvundet i det saakaldte saneringskvarter -- Adel- og Borgergadekvarteret -- ved hjælp af de opmaalinger, det har iværksat, i de mindste detaljer vil kunne rekonstrueres paa papiret. Det samme gælder ogsaa de ejendomme, der er blevet nedrevet paa Kultorvet og Hauser Plads, i Mayonnaisekvarteret, ved Nørrevold og i Aaben-

raa. Dette arbejde, der fra første færd var betroet arkitekt H. H. Engquist, blev meget snart paa grund af dennes virksomhed for Nationalmuseet ude i landet delvis overtaget først af arkitekt Karsten Rønnow, og da han rejste paa en længere studierejse til Grækenland, af arkitekt Kjeld Kayser. Om den indsats, der saavel fra Nationalmuseets som fra Bymuseets side er gjort i saneringskvartererne, vidnede den udstilling, der i foraaet blev holdt paa Nationalmuseet.

*

Foruden de hidtil nævnte gaver er museets samlinger i de sidste tre aar blevet forøget med en række billeder og genstande af topografisk betydning, der er skænket af:

I 1956/57: Fru Anne Marie Andersen, Svejgaardsvej 20, Hellerup; hr. Axel Axelsson, Birkedommervej 80; Borgerrepræsentationens legatkontor; hr. A. Bostrøm, Nørre Allé 19 C; fru Marie Broman, Store Kannikestræde 5; entreprenør A. Bromberg, Jyllingevej 5; kustode Wilh. Bülow; Carlsberg Bryggerierne; forlagsboghandler Eyvind Christensen; hr. H. C. Christiansen, Ehlersvej 4; fiskehandler Oliver Clausen, Sølvgade 91; hr. H. Glahn; blikkenslagermester A. Hansen, Frederikssundsvej 114 A; civilingeniør Villy Heising; hr. Aage Jensen, Hveensvej 22; boet efter marskandiser Georg Jensen; fru Gudme Jensen, Vedbendvej 21; Jernbanemuseet; hr. Johannesen, Brønshøjvej 63; fhv. skibsmægler J. O. Johansen, Hovgaardsgade 7; frk. Frida Langwagen, Statholdervej 23; A/S Laterna Film; maleren Lars Olsen; hattefabrikant Johannes Ottesen, Frederiksdalsvej 12 F; hr. C. Paulsens søn, tidl. Fiolstræde 18; underbrandmester Petersen, Arnestedet 1; hr. Jens Petersen, Vejvæsenet; juveler og guldsmed Jacob Prahl; fru Ketty Schiønning, Dr. Abildgaards Allé 9; fabrikant Jørgen Schou; hr. P. Chr. Søren-

sen, H. V. Rolstedsvej 1; kaptajn Wagner-Pedersen, Søllerød; fhv. politimester W. Woll, Kerteminde og fhv. overlærer, frk. Ida Aagaard, Ordrupvej 30.

I 1957/58: De forskellige politiske partier i anledning af folketingsvalget den 14. maj 1957 og kommunalvalget den 4. marts 1958 (valgplakater); Dansk Svovlsyre- og Superphosphat-Fabrik, Amaliegade 15; Det danske Film-museum; A/S Fisker & Nielsen; Jernbanemuseet; A/S Kemisk Værk Køge, Overgaden neden Vandet 39; Københavns Stadsarkiv; A/S Titan; fru Anne Marie Andersen, Svejgaardsvej 20; varmemester Andersen, Domhuset; kammerjunkerinde Boeck, Østerbrogade 102; frk. B. Børgesen, Rosenvængets Hovedvej 19; kontormedhjælper Aage Christiansen, Borrekrattet 8, Lyngby; fru Inger Diemer, Skjoldsgade 1; hr. S. Bjerre Hansen, Skibby pr. Skibby; sekretær Valdemar Hansen, Rørsangervej 52; hr. Jermark, Arkonagade 8; maskinmester H. Knudsen, Langøgade 4; hr. H. Riis Larsen, Ordrupvej 87; billed-skærer Laur. Larsen, Adelgade 90; professor, dr. med. M. le Maire, Nørre Farimagsgade 15; assurandør Jan Møller, Lyngvej 10, Lyngby; hr. Eigil Nielsen, Rantzausgade 28; hr. Holger Nielsen, Korsgade 5; overretssagfører Chr. Olsens bo ved landsretssagfører Sten O. Lüders; hr. Hagbarth Petersen, Tværvangen 14; fru Rasmussen, Engelstedsgade 52; hr. M. L. Rasmussen, St. Hansgade 39, Roskilde; glarmester Knud Reinhardt, Sommerstedgade 17; fru A. Rygaard, Store Kannikestræde 7; fru Ketty Schiønning, Dr. Abildgaards Allé 9; frkn. I., Th., W. og E. Stibolt, Gammel Kongevej 91 A; hr. Poul Weymann, Frederiksberg Brandstation; fru Clara Willumsen, Virum; formand for Turistførerforeningen, hr. Erik Wolfhagen, Niels Juelsgade 9 og fhv. politimester W. Woll, Kerteminde.

I 1958/59: Montør J. M. Albøg, Hørdumsgade 23; konsul Erik Andersen, Kristianiagade 14; Telefon Fabrik

Automatic A/S, Amaliegade 7; Bygningslaboratoriet, Øster Voldgade 10 B; fru Anna Christensen, Haraldsgade 100; fru Inger Diemer, Skjoldsgade 1; Frederiksborg Stadsarkiv; entreprenør Chr. Hansen, Frederikssundsvej 129; Hjemmenes Møbellager ved direktør Helge Ellekær, Gammel Kongevej 27-29; grosserer Martin Høy, Eversvej 5; fru Jacobsen, Lundeborgvej 16; Den kgl. Kobberstiksamling; Lampefabrikken, Alhambravej 17; fru Vita Larsen, Rosenfeldt Allé 10; Nielsen & Heide-man, Valkendorfs-gade 20; fru Næsbye Hansen, Slotsvej 55; Odense Bys Museer; glarmester Knud Reinhardt, Sommerstedgade 17; Mr. Børge Rosing, USA; civilingeniør Rosling, Thomas B. Thrige, Store Kongensgade 59; fru A. M. Rygaard, Store Kannikestræde 7; sognefoged Sv. Voss Schrader, Beringgaard, Gammel Køge Landevej; hr. A. C. Steffensen, Søndre Boulevard 22; frkn. I., Th., W. & E. Stibolt, Gammel Kongevej 91 A; fru Bodil Strubberg, Schimmelmansvej 3; advokaterne K. Søndergaard og K. Lausten Svendsen, Ny Kongensgade 20; Türck's Pels-varer, Nørrebrogade 106.

Museet har desuden aarligt faaet tilsendt aarsskrifter m. m. fra Nationalmuseets forskellige afdelinger, Ny Carlsberg Glyptotek, Ny Carlsbergfondet, Kunstindustri-museet og Davids Samling, Thorvaldsens Museum, Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg, Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg, Lolland-Falsters Stifts-museum, Næstved Museum, Odense Bys Museer, Roskilde Museum, Gilleleje Museum, Tikøb kommunes historiske Samling, Kalundborg og Omegns Museum, »Den gamle By« i Aarhus, Erhvervsarkivet i Aarhus, Haderslev Amts Museum, Horsens Museum, Museet paa Koldinghus, Bornholms Museum, Danmarks tekniske Museum, Jernbane-museet og Medicinsk-historisk Museum. Endvidere fra Malmö Museum, Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg, Nordiska Museet i Stockholm, Stockholms stadsmuseum,

Oslo Bymuseum, De Sandvigske Samlinger i Lillehammer, Vestlandske Kunstindustrimuseum i Bergen og Stadsmuseet i Helsingfors. Som medlem af Icom faar det tilsendt Icom News.

Brændevinsbrænderskilt fra Adelgade

REGISTER

Registret er både person-, sted- og sagregister.

Kursivering af personnavne og sidetal betegner udgiver- eller forfatterskab.

- Absalons Borg, 356.
Adolph, Johan, købmand, 424.
Adrian, Jørgen, 49.
Aftenstjernen, café, 415-16.
Ahlefeldt, Claus, general, 87, 221.
Ahlefeldt, Claus, hans partisan, 221.
Ahlefeldt, Conrad, greve, general, 326.
von Ahlefeldt, Ditlev, general-krigskommissær, 141.
Akcise, 16, 18, 20.
Alberti, C. C., overretsprokurator, borgerrepræsentant, 314.
Alberti, P. A., justitsminister, 295.
Allzufriuh, skanse, 83.
Almuevennen, 273.
Alversen, Henrik, billedskærer, 368.
Amager som forråds-kammer 1658, 34.
Amagerport, 111.
Ammundsen, Valdemar, biskop, 288.
Andersen, Steen, præst, 413.
Antikvarboghandel, Magnus Hansen, 301.
Antikvitetskammeret, 369.
Appelbom, Harald, svensk resident i Haag, 148-50, 153-54.
Arbejderbevægelsen, 233-73.
Arbejderforeningen af 1860, 246.
Arsenalet, 356, 359.
Artificielkammeret, 369.
Askgard, Finn, museumsinspektør, cand. mag., 120-93, 384.
Avisen, 385-86.
Axelsen, Otto, skipper, 156.
Baggesensgade, 342.
Banér, Gustav, svensk rigsråd, 137.
Bang, Chr., bibliotekar, cand. mag., 385-406.
Bang, Niels, skoledirektør, dr. phil., 304-05.
Bang, Thøger, professor, dr. phil., 61-119.
Bardenfleth, V., kultusminister, 284.
Barnekow, Robert, maler, 271.
Barnum, P. T., amerikansk spekulant og reklamemager, 266, 273.
Bau, Nicolay, porcelæns-maler, 426.
Befæstningen 1658-60, 61-119.

- Befæstningsarbejder 1658-60, 10, 26-28, 41, 54-57, 173-74.
- Begravelser, militære, 332-33, 347.
- Belejringen 1658-60, 9-232.
- von Bellisiren, Eylend, tysk fæstningsingeniør, 90.
- Bentsen, Peder, brændevinsbrænder, 432.
- Berg, A. P., snedker, 268.
- Berg, C., bladudgiver, folketingsmand, 287, 293, 295.
- Berg, J. C., snedker, 268.
- Bergenusiske regiment, 320-21, 325, 327, 331, 338, 348.
- Bergsøe, A. F., professor, statistiker, 309.
- Bering, Vitus, historiograf, digter, 197-98.
- Berling, Carl, kammerherre, 272.
- Berling, Polly, kammerherreinde, 251, 272.
- Berlingske Tidende, 267, 385.
- Berntsen, Arent, byskriver, rådmann, 56.
- Berntsen, Klaus, konseilspræsident, 292, 295.
- van Beuningen, Conrad, hollandsk gesandt, 130-32, 135, 137, 140-41, 144, 149.
- Biblioteksbygning, Frederik III's, 355-84.
- Bielke, Henrik, rigsadmiral, 163.
- Bielke, Sten, svensk rigsskatmester, 135-36.
- Bielkenstierna, Clas Hansson, svensk friherre, admiral, 158, 161.
- Bille, C. St. A., redaktør, 258.
- Bille, Sten Andersen, major, 29.
- Bing, Jacob Herman, fabrikant, 426.
- Bing, Meyer Herman, fabrikant, 426.
- Birck, L. V., professor, folketingsmand, 295.
- Bissen, H. V., billedhugger, 379.
- Bjørnbak, Lars, højskoleforstander, 253-54, 258, 272.
- Blixen Finecke, Carl Frederik, baron, minister, 315.
- Bloch, Carl, maler, 222-24.
- Blum, Johan, medaljør, 215.
- Blågård, 325, 341-49.
- Blågårdsgade, 342.
- Boecler, J. H., historiograf, 198.
- Boesen, Achtonia Caroline, g. Døcker, 276-77.
- Bojsen, Frede, politiker, højskolemand, 292, 295.
- Bomholt, Jul., minister, 303.
- Bondevennerne, 273.
- Bonnat, L. J. F., fransk maler, 224.
- Bonnesen, V., ritmester, 64.
- Borch, Ole, videnskabsmand, 223.
- Bording, Anders, digter, 197, 218.
- Borg, Absalons, 356.
- Borghjerg, F. J., politiker, 295, 303.
- Borgerrepræsentation, 16-18.
- Borgervæbningen, 24, 46-48, 54-57, 352.
- Bornholm, 36-37.
- Borromini, Francesco, italiensk arkitekt, 380.
- Borup, Johan, højskoleforstander, 282.
- Boulevardanlægget, 3.
- Bouttrup, pensionist, 250.
- Bramsen, Ludvig, forsikringsmand, politiker, 296.
- Brandis, D., læge, 422.

- Brandt, C. J., præst ved Vartov, forfatter, 284.
- Brandværn 1658, 10.
- Brandvæsenet, 385.
- Breda, hollandsk orlogsskib, 162.
- Breda, se Bredow.
- Bredal, Peter Jensen, kaptajn, ekvipagemester, 163.
- Brederode, hollandsk orlogsskib, 157, 160-62, 164-65.
- von Bredow, Joachim, generalmajor, kommandant i København, 102, 105, 117.
- Bremen-Verden, 121.
- Bremer, Johan Christoffer, fæniker, 344-46, 349-50.
- Bremerholm, 110.
- Brill, skanse, 84.
- Brix, Harald, socialistfører, redaktør, 233-34, 237, 242-44, 255, 267, 270-71, 273.
- Brosbøll, Carl, forfatter, 218.
- Brovægten i Tøjhuset, 376, 381.
- Bruhn, M., skolebestyrer, cand. jur., 283.
- Bruun, Kr.*, rektor, 274-306.
- Bruynsvelt, hollandsk schouthyacht, 162.
- Bryggernes laugshus, 168.
- Bryghus, Kongens, 67-70, 72, 357-58, 374.
- Brændevinsbrændere, 308-09.
- Brød af rug og havre, 320.
- Brømsebroforhandlingerne, 120.
- Brønde, 118.
- Brøndsted, Johannes B., rigsantikvar, professor, 5.
- Burmeister & Wain, 268.
- Bülow, Wilhelm, kustode, 407-08.
- Bymuseet, 4, 407-32.
- Byplanlægning, 17. århundrede, 88, 98, 108.
- Bytinget, 16.
- Bøfke, Ditmer, rådmand, 14, 56.
- Bøfke, Johan, købmand, 53, 56.
- Bøgh, Erik, redaktør, 246, 249-50, 271.
- Bøndergods i borgereje, 16, 20.
- Båre, 354.
- Callot, J., fransk maler, 211.
- Calvinistisk gudstjeneste, 167.
- Caroc, Herman Alexander, generalauditor, 327.
- Carstensen, Ivan, oberst, 298.
- Cecar, svensk orlogsskib, 158, 162.
- Cederström, Gustav, svensk maler, 219.
- Chacoten, forening, 413.
- Charisius, Peder, dansk resident i Haag, 125, 127, 130-31, 134, 141-43, 147-51, 154-55.
- Christensen, maskinarbejder, 260.
- Christensen, Charles*, arkitekt, 67, 69, 355-84.
- Christensen, H. F., 272.
- Christensen, I. C., rådhusbetjent, 408.
- Christensen, J. C., konseilspræsident, 295.
- Christensen, Peder, borgmester, 303.
- Christian IV, 207, 271.
- Christian IV's gravmæle, 375.
- Christianopeltraktaten, 121.
- Christiansborg (1.), 356.
- Christiansborg (2.), 378.
- Christiansborg (3.), 367-68.
- Christiansborgs brand 1884, 385-406.

- Christianshavn, 15, 33-34, 100, 107-13.
- Christianshavns indlemmelse, 15.
- Christina, svensk dronning, 208.
- Christoffersen, Hans, mester ved Tøjhuset, 169.
- Citadellet Frederikshavn, 100-07, 337-38, 346, 352, 364, 366.
- Clausager, A. J., gårdejer, folketingsmand, 313.
- Cleasby, Richard, engelsk sprogforsker, 5.
- Clemmensen, Andreas, arkitekt, 383.
- Colmitz, se Cölnitz.
- Corfitzen, 260.
- Coyet, Peter Julius, svensk diplomat, 136, 195, 198.
- Cromwell, Oliver, 150, 153-54.
- Crone, V., politidirektør, 233-34, 236, 238, 241-42, 247, 258, 260, 267-68.
- Cölnitz, Andreas Adam, bager, 350.
- Daells Varchus, 3.**
- Dagbladet, 385.
- Dagens Nyheder, 271.
- Dags-Avisen, 386.
- Dags-Telegrafan, 243-44, 255, 259, 271.
- Dahlbergh, Erik, svensk ingeniørofficer, 22, 76, 79, 105, 195, 199, 201-02, 210-11, 214.
- Damhussøen, 113.
- Dampe, J. J., teolog, 249, 271-72.
- Dampkøkken, 415.
- Danell, David, kaptajn, 163.
- Danzig, 36, 123-26, 129-30, 134, 138.
- Danzigtraktaten, 127.
- Deichmann, Christian, tegner, billedhugger, 411.
- Delmenhorst, svensk orlogsskib, 164.
- Demokraten, 261, 273.
- Den ny Tid, dagblad, 385-86.
- Desinficering 1763, 351.
- Drachmann, A. B., filolog, professor, 287.
- Dragonernes oprør 4. februar 1659, 47.
- Dragør, 34.
- Draken, svensk orlogsskib, 158, 161.
- Dronningens Have, 71.
- Dronningens Staldbygning, 357.
- Dronningens Vej, 80.
- Drottningholm Slot, 195, 220.
- Duntzfelt, William Frederik, grosserer, direktør, 418-19.
- Dureel, Magnus, svensk resident, 124-25, 128.
- Dyrtid 1658-60, 42.
- Dækkede vej, 82, 86.
- Døcker, Achtonia Caroline, f. Boesen, 276-77.
- Døcker, Julius, kursusforstander, 276-80.
- Døckers Kursus, 276-86, 292, 302.
- Ebenezerkroner, 215.**
- von Eberstein, Ernst Albrecht, feltmarskal, 155.
- Edskapellet i Tøjhuset, 376.
- Eendracht, hollandsk orlogsskib, 157, 160-61.
- Ejulfsson, Odd, rektor i Skålholt, 31.
- Elbingtraktaten, 126-27, 129, 133.
- Elling, Chr., professor, dr. phil., 364.

- Embeder, adgang til, 20.
 Emdrup Sø, 118.
 Emigration, 264-68.
 Engels, Fr., tysk socialdemokrat, 264, 273.
 Engelstoft, Povl, historiker, 289.
 Engqvist, Hans Henrik, arkitekt, 429.
 Eremitagesletten, 255.
 Erslev, Kristian, rigsarkivar, 287-89.
 von Eschauen, Wilhelm, bart-skær, 18.
 von Essen, Steffen, købmand, 14, 53, 56.
 Etlar, Carit, se Brosbøll, Carl.
 Evertsen, hollandsk kommandør, 145, 155.

Fabricius, Knud, historiker, 291.
 Face, Lorentze Christiane, g. Würtz, 236.
 Falck, Jeremias, kobberstikker, 215-16.
 Falsterske Regiment, 351-52.
 Fattig-Holm, se Holm, H. G. F.
 Feltlazarettet i Kellinghusen, 343.
 Fenger, H. M., provst, dr. theol., 217.
 Ferslew, C., industridrivende, bladudgiver, 271.
 Ferslewske presse, 386.
 Festlighederne 1859 for stormen, 216-17.
 Filologisk-historisk laborator-ium, 287.
 Fischer, Paul, maler, 420.
 Fladbrød, norsk, 321.
 Flaskekroen, 323-24.
 Fledelius, Chr., cand. mag., 281.

 Fleischer, Esaias, apoteker, 49, 56.
 Floriszoon, Pieter, hollandsk ad-miral, 145, 151, 157, 162.
 Flyvebladet, 266, 273.
 Flåden 1658, 24.
 Folkets Avis, 236, 238, 240, 243-45, 250, 261, 267, 269-71.
 Forchhammer, Henni, sproglæ-rerinde, 284-85.
 Forlystelsesliv, 291.
 Forretningsorden, de 32 mænds, 53.
 Forsberg, C., snedker, 238, 240, 270.
 Forstæderne, 10.
 Frederik III, 29, 144, 199, 207, 210, 215, 220, 222, 227.
 Frederik III, hertug af Gottorp, 133.
 Frederik V, 326.
 Frederik VIII, 271.
 Frederiksborg Slot, 195, 218-19.
 Frederikshavn, Citadellet, 100-07, 337-38, 346, 352, 364, 366.
 Frederiks Hospital, 323, 325, 331, 342.
 Frederiks Hospitals Apotek, 342.
 Frederiksodde, 130-31, 177.
 Frederiksort, fæstning, 320.
 Fridericia, J. A., historiker, pro-fessor, 289-90, 304.
 Friedericus Quintus, orlogsskib, 348.
 Friis, Jens, spisevært, 325, 335-36.
 Frivillige korps 1658, 24.
 Frydendahl, Jørgen Peter, skue-spiller, 423-24.
 Fuchs, Adolph, kommandant, 178.

- Fuiren, Wilhelm, rådmand, 14, 53, 56.
- Fyn, Povl Christensen, possementmagermester, 18.
- Fynske nationale Regiment, 333, 335.
- Fædrelandet, 273.
- Fæstningsværkerne, 22-24.
- Fødselsstiftelse, 331.
- Føniks, foreningslokale, dansesalon, 238, 241, 267, 270.
- Første Norske Feltregiment, 327.
- Gabel, Christoffer, statholder, 56, 141.
- Galejbygningen, 360-61, 363.
- Galejhavnen, 361.
- Gandrup, redaktør, 269.
- Garnisonssygehuset i Rigensgade, 343, 354.
- Geheimarkivet, se Rigsarkivet.
- Geleff, Paul, socialistfører, 233-34, 237, 242-43, 249, 255, 268, 270.
- Gersdorff, Joachim, rigshovmester, 12, 14, 18-19, 127-28, 140-41, 148, 209.
- Geworbne regimenter, 328.
- Giese, Chr. Fr., oberst, 325.
- Glückstadt, fæstning, 143, 320.
- Gotland, 120.
- Gottschalk, Albert, maler, 422.
- Gram, Lavrits, student, 29.
- Greisen, snedker, 260.
- Grenaderkorpset, 352.
- Griffenfelds statue, 378.
- Gronemann, J. H., kedelsmed, 235, 258.
- Grøn, C. P., murer, 238, 250, 270.
- Grønbech, Vilh., kultur- og religionshistoriker, 282.
- Grå Ulv, orlogsskib, 163.
- Gyldenløve, Ulrik Christian, generalløjtnant, 78, 175.
- Gyldenløve, Ulrik Frederik, 87.
- Gynthelberg, kommandør, 341.
- Gyntherhack, Carl Frederik(?), feltskær, 332.
- Gældssager, 16.
- Gøngerne på Frederiksborg Slot, 10, 24.
- Haase, Angelo, redaktør, 233-73.
- Haelwegh, Albert, kobberstikker, 72, 76, 194, 214, 229.
- Hahns Bastion, 76-77, 86.
- Halland, 120.
- Halmstad, 82.
- Hammer, Nicolai, raderer, 411, 414.
- Hanetårnet, 76.
- Hannibal, orlogsskib, 163.
- Hansen, Christoffer, borgmester, 18, 56.
- Hansen, Engelbrecht, skipper, 156.
- Hansen, Hans, proviantskriver, 169.
- Hansen, Hans Nikolaj, maler, 223, 226-27.
- Hansen, Heinrich, maler, 219.
- Hansen, J. A., redaktør, politiker, 262-64, 273.
- Hansen, Magnus, antikvarboghandel, 301.
- Hansen, P. B., felberederemester, 421.
- Hanssen, H. P., redaktør, højskolemand, 290.
- Harsdorff, Caspar, arkitekt, 363.
- Harsdorffs (Zubers) tilbygning til det kongelige bibliotek, 369, 376.

- Hauch, Andreas, generalmajor, 327.
- Hauser, Conrad, konferensråd, 417.
- Hausern, svensk oberstløjtnant, 118.
- Havfruegrunden, 356.
- Havnen i det nuv. Kgl. Biblioteks have, 356, 371.
- Havnens oprensning, 16.
- Heckscher, L. A., skibsmægler, 426.
- Hedtoft, Hans, statsminister, 303.
- Hedvig Eleonore, svensk dronning, 159.
- Heer, Christoffer, fæstningsingeniør, 73, 93.
- Heiberg, J. L., filolog, 287.
- Helligåndshospitalet, 202.
- Helt, Nicolaj, admiral, 163-64.
- Heltekammeret, 369.
- Hennings, Wilhelm, professor, kirurg, 336-38, 340-43, 345.
- Henriksen, J., bogtrykker, 272.
- Hercules, Jeremias, stempelskærer, 215.
- Herholdt, J. D., arkitekt, 415.
- Herholdt, J. D., læge, professor, 418.
- Herkules, svensk orlogsskib, 158-59.
- Herolden, 267, 273.
- Hertugdømmerne, 145, 147.
- Hertz, Martin, politiinspektør, 263-64.
- Hesse, Andreas, stukkatør, 368.
- Hingsberg, O. Chr., skuespiller, 424.
- Hjelmers Bastion, 76.
- Hjort, V., skoleforstander, mag. scient., 275-76.
- Hjørring. Anders Matthiesen, præst, 165, 202.
- Hoffanen, 24.
- Hoffensblad, 252.
- Hoffman, Georg, militæringenieur, 92-93, 103.
- Hoffman, Gotfred, militæringenieur, 170.
- Holbech, J. O., cand. mag., 282-84.
- Hollands hjælp til København 1658, 35, 39, 120-93.
- Holm, Edvard, rektor ved universitetet, 289-90.
- Holm, H. G. F., kobberstikker, 418-20.
- Holm, Harald, folketingsmand, statsrevisor, 292.
- Holm, Niels, gæstgiver, 345, 348.
- Holmblad, L. P., fabrikant, 419.
- Holmens kirkegårde, 165, 168, 174.
- Holst, bødkermester, 236.
- Holst, N. H., generaldirektør, 416-17.
- Holst, Wilhelmine, frk., 416.
- Holstein, Ludvig, lensgreve til Ledreborg, politiker, 295.
- Holstenske Regiment, 348, 352.
- Holter, Helle, præst, 345.
- Huer, nibbede, 25.
- Husleje, 300.
- Hven, 36, 42.
- Hvervede regimenter, se geworbne regimenter.
- Hvervning 1658-60, 43.
- Härjedalen, 120.
- Høffding, Harald, professor, 287-89.
- Høg, Mogens, rigsråd, 9, 52.
- Høgsbro, Sofus, højskoleforstander, politiker, 295.

- Højenhald, orlogsskib, 163, 177-78, 210, 212, 220, 227-28.
- Højskoleforeningen, 292.
- Hørup, Viggo, redaktør, minister, 292, 295-96.
- Høvlen, spiseshus, 330.
- Høyer, madam, 335-36.
- Høyer, Hans, øltapper, 322, 326, 335.
- Høyers hus, 325, 331, 333, 335-36.
- Håndværkssvendene 1658, 24.
- Indianske kammer, 369.
- Indkvartering, 15, 18, 20, 48-51, 55, 166-68, 319, 323-24, 326-30, 333, 347-50.
- Indkvarteringsliste, 49-50.
- Internationale Arbejderforening, 233-73.
- Intz, Carl Martin, porcelænsmaler, 426.
- Islandske Kompagnis hus, 168.
- Islev mark, 32.
- Istedløven, 379.
- Itzen, Albrecht, købmand, 14. 49, 53.
- Iversen, Mich., skolebestyrer, 286.
- Jacobsen, Carl, brygger, 292.
- Jacobsen, Henrik, rådmænd, 53.
- Jacobsen, J. C., brygger, 219-20.
- Jacobsen, J. P., forfatter, 218.
- Jacobsen, L., sporvognskonduktør, 268.
- Jacobsen, Wolmer, maler, 416.
- Jardin, N. H., arkitekt, 372, 424.
- Jarmers Bastion, 77-78, 85-86, 114.
- Jarmers Tårn, 75.
- Jensen, frk., portnerske, 287.
- Jensen, C., maler, 416.
- Jensen, Chr. Axel, museumsinspektør, 76.
- Jensen, Jens, overpræsident, 303.
- Jensen, Niels, grosserer, herreekviperingshandler, 242, 261, 270.
- Jensen, Sigurd*, stadsarkivar, dr. phil., 307-18.
- Jernringssammensværgelsen, 271.
- Jesuskirken, 292.
- Johnsen, kommandersergent, 260.
- Johnsen, P. C., cigarmager, 258, 263, 272-73.
- Jordemoderhuset i Gothersgade, 322, 325, 331-33.
- Jorder, byens, 15.
- Josua, hollandsk orlogsskib, 157, 162.
- Juel, Niels, admiral, 175.
- Juel, Ove, resident, vicekansler, amtmand, 138.
- Jungersen, Fr., valgmenighedspræst, 292.
- Jürgensen, Fritz, tegner, 305.
- Jysk Folkeforening, 272.
- Jämtland, 120.
- Jørgensen, A. D., rigsarkivar, 290.
- Jørgensen, Aksel, maler, 415-16.
- Jørgensen, Alfred, smed, redaktør, 272.
- Jørgensen, Ellen, historiker, 291.
- Jørgensen, H. C., smed, 271.
- Jørgensen, Louise Augusta Henrietta, 251, 272.
- Jørgensen, Sylvester, gårdejer, folketingsmand, 312-13, 317.
- Jørgensen, Thorvald, arkitekt, 384.

- Kalthoff, Peter, overtøjmester, 169.
- Kancelliet, 355, 363, 371.
- Kanonhal i nuv. Rigsarkivbygning, 365, 370.
- Kanonvægt, se brovægt.
- Karl X Gustav, svensk konge, 9-232, 412.
- Kaserner, 98.
- Kastelbastionen, 98.
- Kastellet, 100-07, 337-38, 346, 352, 364, 366.
- Katolsk apostolsk menighed, 303.
- Kayser, Kjeld, arkitekt, 429.
- Kellinghusen, feltlazarettet i, 343.
- Kierkegaard, Søren, hans statue, 378.
- Kindt-Jensen, F., rektor, 277-80, 282-83, 285.
- Kjerulf, Clavs, student, 29.
- Klausen, K. M., kommunelærer, folketingsmand, 300, 303.
- Klein, C. S., justitsminister, 258, 272-73.
- Klein, E. W., barbermester, 265-66, 273.
- Klein, Hans Pedersen, rådmand, 14, 53, 56.
- Klein, Johan Hendrich, urmager, 424.
- Klein, Vilhelm, arkitekt, 374.
- von Klingenberg, Poul, admiralitetsråd, generalpostmester, 142.
- Klowman, Leonhardt, rådmand, 14.
- Knutzen, P., generaldirektør, 306.
- Koch, P., assessor, 261, 272.
- Kohold, 309.
- Koldinghus, 362, 367.
- Kommissionen om misbrug ved de norske regimenter 1762-63, 319-54.
- Kongelige Bibliotek, 355-84.
- Kongelige Biblioteks have, 356, 362, 371.
- Kongelige bogsamling, 365.
- Kongelige Hof- og Felt-Apotek, 342.
- Kongelunden, 41, 174.
- Kongstad, Kristian, tegner, 6.
- de Koningk, Peter Jansen, kaptajn, 163.
- Konventhuset, 331.
- Krag, Mogens, officer, 26-27, 29.
- Krag, Otte, rigsråd, 52, 165, 172, 219.
- Kragen, Vit, bygmester, 381.
- Krak, T., etatsråd, vejviserudgiver, 304.
- Kreditorer, statens, 9, 11, 14, 16, 53.
- Krempe, fæstning, 143.
- Krieger, Fr., justitsminister, 258, 268-69, 272.
- Krigsartikler for studenterne 1658, 29-30.
- Krigsfanger, danske, 119.
- Krigsfanger, svenske, 119.
- Krisen 1857-58, 315.
- Kromann, K., professor, 288.
- Kronborg, fæstning, 144-47, 149, 153-54, 210, 320.
- Kronprinsens Regiment, 348, 352.
- Kruse, C. C., karetmager, 235, 258.
- Kruse, Otto, maler, 422.
- Kræmmersvende, 24.
- Kunstkammeret, 365, 368.
- Kvindens arveret, 19.
- Kvæsthus 1659, 45.

- Kønicher, Jesper Baltzersen, student, 25.
- Kårde, studenternes bæren af, 31.
- la Cour, L. F., historisk forfatter, 217.
- la Cour, Lauritz, folketingsmand, 314-16.
- la Cour, Vilh., historiker, 291.
- Ladegården, 79, 83, 342.
- Ladegårdslemmerne, 303.
- Ladegårdsåen, 113, 118.
- Lahmeier, J. F., drejermester, 236.
- Landsskatter, 15.
- Lang og Hjorts Kursus, 275.
- Lange, Julius, professor, 223.
- Lange, Kjeld, oberst, 223.
- Langelinie, 102.
- Larsdatter, Anne Helvig, g. Würtz, 237.
- Larsen, A. C., bibliotekar, præst, 293.
- Larsen, Alf, maler, 411.
- Larsen, J. K., rektor, dr. phil., 281-82.
- Lassen, G. F., bibliotekssekretær, historisk samler, 61, 78.
- Lassen, Jens, renteskriver, 9-10, 14, 56, 73, 99, 119, 175.
- Lassen, Vilhelm, redaktør, 295, 304.
- Lausøe, Jens, hørkræmmer, oldermand for rodemestrene, 319, 346, 350.
- Leda med svanen, 356, 383.
- Leegaard, Hans Knudsen, rådmann, 14.
- Lehmann, Johannes, dr. phil., 1-7, 407.
- Lehmann, Margrethe, g. Rode, 276.
- Lehmann, Orla, minister, 276.
- Lehn, Johan, rådmann, 14, 53.
- le Maire, Jacob, hollandsk resident, 144, 153-54.
- Lemke, Johan Philip, maler, 195, 211, 220.
- Lennertsen, Gellis, kaptajn, 163.
- Leoparden, svensk orlogsskib, 164.
- Leopold I, tysk kejser, 134, 136, 139.
- Lersøen, 113.
- Leth, Frants, oldermand for brændevinsbrænderne, 309.
- Levnedsmiddelforsyningerne 1658-60, 32-42, 152, 171.
- Leüs im Pelz, skanse, 85.
- Liberalisme, 307-18.
- Licht, Johan Gotfred, hofmedicus, dr. med., 319, 322-26, 331, 333-35.
- Liisberg, H. C. Bering, slotsforvalter, 218.
- Linde, Peter, konservator, 1-7, 407-08.
- Linderstrøm Lang, F., skoleforstander, dr. phil., 275-76.
- Lindgreen, Michel Jensen, magistratens spisevært, 344-46.
- Linvald, Steffen, museumsinspektør, 407-32.
- Livgarden, 351-52.
- Livregiment, Kongens, 351-52.
- Livregiment til Føds, Kongens, 163.
- Lloyd George, David, engelsk statsmand, 296.
- Lorentz, Frederik, herredsfoged, 418.

- Lorentz, Julius, toldinspektør, 418.
- Lorenzen, Vilhelm, arkitekturhistoriker, 61.
- Loria, S. J., boghandler, 246, 248, 256, 261-64, 271.
- Lou, svensk kaptajn, 161.
- Ludwigs, Christian, biskop, 292.
- Lund, F. C., maler, 200-01, 220-23, 226-27.
- Lunding, Ib, arkitekt, 413.
- Lundt, Hans Nikkelsen, borgmester, 13.
- Luxdorph, Bolle, oversekretær, envoyé, 198, 216.
- Lübeck, 36, 38.
- Lyceum, 283, 286.
- von der Lühe, Volrad August, overpræsident, 341.
- Läus im Pelz, se Leüs im Pelz.
- Løngangen, 70, 82, 95.
- Lønudbetaling, militær, 334-35.
- Løvetårnet, 76.
- Lånekapital, 307-18.
- Lånercenter, 311-17.
- van Macheren, Philip, maler, 212.
- Madsen, Karl, maler, museumsdirektør, 422.
- Magdahl Nielsen, J., arkitekt, 384.
- Magistratens spisevært, 344.
- Magleby, Store, 34.
- Maksimalpriser 1658-60, 32-34, 44-45.
- Maksimalrente, 311-17.
- Malerigalleriet, 369.
- Malmö museum, 412.
- van Mander, Karel, maler, 166, 207.
- Manley, Roger, engelsk forfatter, 114, 196.
- Marcher, Herman, købmand, 14.
- Marmorbroen, 380.
- Marquard, Emil, arkivar, historiker, 218.
- Marselis, Christoph, arkitekt, 380.
- Marselis, Gabriel, købmand, 142.
- Marselis, Selius, direktør for postvæsenet i Norge, 52, 168.
- Marstrand, Even, præst, 293.
- Marstrand, Jacob, borgmester, 293.
- Marstrand, Wilhelm, maler, 222, 224.
- Marx, Karl, tysk socialdemokrat, 273.
- Matthiessen, Albertus, bygmester, 173, 366-67.
- Matthiessen, Hjalmar, konservator, 414-15.
- Matthiessen, Hugo, museumsinspektør, 5.
- Meadowe, Philip, engelsk gesandt, 196.
- Medalje for slaget ved Nyborg, 215.
- Medalje for slaget i Sundet, 215.
- Medaljekabinettet, 369.
- Mehl, Daniel, feltskær, 331.
- Mellemstanden, 308.
- Mercher, Ever, 56.
- Mercker, Cordt Heinrich, købmand, 14, 53.
- von Meulengracht, Hans, købmand, 14.
- Meyer, A. C., journalist, politiker, 303.
- Mikkelsen, Thorvald, overretssagfører, 409.

- Mindetavler for stormen på København, 228.
- Modelkammeret, 369.
- Moe, Andreas, maler, 422.
- Monics, David, maler, 418.
- Monopol, hotel, 3.
- Monrad, Johan, selvbiografisk forfatter, 26, 206.
- Montague, engelsk admiral, 39.
- Morgenbladet, 385.
- Morgonsternan, svensk orlogsskib, 160, 164, 212.
- Moritz, Zacharias, stukkator, 368.
- Morsing, Peter Jensen, schouthbynacht, 163.
- Munch, P., minister, 294-95.
- Mundberg, Anthon Nielsen, købmand, redaktør, 237-40, 244-48, 251-56, 270-71.
- Murerstrejke 1872, 233, 238, 241-42, 247, 250, 255-56.
- Muxholdt, Anton Georg, feltskær, 331.
- Müller, Henrik, rentemester, 14, 18-19, 52.
- Müller, Sophus, direktør for Nationalmuseet, 299.
- Møller på volden, 65-66.
- Møller, Erik, historiker, udenrigspolitisk skribent, 291.
- Møller, Poul Martin, digter, forfatter, 222.
- Mølsted, Chr., maler, 227-28.
- Naaswijs, skanse, 85.
- Nansen, Hans, borgmester, 12-13, 18, 49, 56, 219.
- Nansen, Michel, købmand, 14.
- Nass, Frederik Martin, regimentsfeltskær, 322.
- Nationalmuseet, 2-5, 367.
- Nationaltidende, 271, 385-86.
- Naturaliekammeret, 369.
- Nebelong, N. S., arkitekt, 374.
- Neben-reces, se Sundspærring.
- Neergaard, N., redaktør, minister, 295.
- van Nes, Aert, hollandsk kaptajn, 160.
- Neumann, Carl, marinemaler, 219.
- Neusch, Frederik, præst, 345.
- Nidrosiensis, Hans Lauritzen, student, 27.
- Nielsen, Find, se Trellund.
- Nielsen, Mikkell, præst, 287, 292.
- Nikkelsen Lundt, Hans, borgmester, 13.
- Norbaggerne (norske studenter), 29.
- Norrie, Gordon*, kaptajn, 319-54.
- Norske Felt Regiment, 327.
- Norske Løve, orlogsskib, 163.
- Norske troppers ophold i København 1762-63, 319-54.
- Ny Nørreport Bastion, 98.
- Nygaard, Axel, tegner, 409-10.
- Nyrop, Martin, arkitekt, 228.
- Næss, Hans, arkitekt, renteskriver, 424.
- Nørlund, Poul, direktør for Nationalmuseet, 5.
- Nørre Allés Skole, 407.
- Nørrebro Stræde, 342.
- Nørrefællemdødet den 5. maj 1872, 233-34, 244, 254.
- Nørreport, 95.
- Nørreport Bastion, 76.
- van Obdam, Jacob Wassenaer, hollandsk admiral, 143, 146-68, 176, 178, 180, 207, 211-12, 215.

- Olsen, Gunnar*, arkivar, dr. phil., 9-60.
- Orning, Søren, kaptajn, 163.
- Osnabrückkonferencen, 121.
- Ostindiske kompagni, hollandske, 152.
- Overby, U. P., forfatter, 270.
- Overskou, Thomas, teaterhistoriker, 218.
- Oxenstierna, Axel, svensk rigsforsstander, 121, 126.
- Palludan, Nicolai*, forpagter, 349.
- Pant i krongods, 48.
- Patkul, J. R., liflandsk statsmand, 240, 243.
- Patriarkalisme, 307-18.
- Peblingsøen, 113-14.
- Pedersen, Inger, jordemoder, 331.
- Pedersen, Peder, borgmester, 18, 56.
- Pelikan, svensk orlogsskib, 160-61, 164.
- Perspektivkammeret, 369.
- Peter III, zar, 320-21.
- Petersen, Axel Erhardt, arkitekt, 382.
- Petersen, Bernt, murermeister, 362.
- Petersen, Rybner, lærer v. Esbjerg realskole, 284.
- Peuchler, se Piichler.
- Peymanns Rende, 119.
- Piichler, Eustatius, hollandsk oberst, 99, 147-48, 152, 167, 169, 171-74, 178, 180.
- Piichlers bastion, 94.
- Pinstrup, P. P., gårdejer, folketingsmand, 299.
- Pio, Jul., lektor, cand. mag., 293.
- Pio, Louis, socialistfører, 233-34, 237, 242-44, 251, 254-55, 258, 263, 268, 270-71.
- Pjerrot, 424.
- von Platen, Wilhelm Friedrich, arkitekt, 379-80.
- von Plessen, Frederik Christian, general, 341, 348.
- Poelenburgh, C., maler, 214.
- Politiets hemmelige udgifter, 267.
- Politiken, 385.
- Poulsen, referent ved Berlingske Tidende, 267.
- Priser 1658-60, 32-42.
- Privilegiebrevet af 24. marts 1659, 8.
- Privilegierne af 1659, 13-57, 307.
- Privilegierne af 1661, 307.
- Prospekter af København, 357, 361.
- Proviantgården, 35, 355-84.
- Proviantgårdens bageri, 363.
- Prægel, J. A., overpolitibetjent, 278.
- von Pufendorf, Samuel, tysk-svensk rigshistoriograf, 119, 198-201, 210, 216.
- Puk, vittighedsblad, 269.
- Punch, vittighedsblad, 269.
- Püchler, se Piichler.
- Quitow, Henning, oberst, 99.
- Rabarberkvarteret, 302.
- Raches Porten, 86.
- Rakkerhullet, 83.
- Ramsing, H. U., generalmajor, 3, 62, 71, 356.
- Rasmussen, Chr. Joseph, komponist, 270.

- Rasmussen, Henrik, maler, 422.
 Rasmussen, Niels, porcelænsma-
 ler, 426.
 Rasmussen, Peter Herman, kon-
 servator, 228.
 Ravensborg Skanse, 79.
 de Rebolledo, Bernardino, spansk
 gesandt, 209.
 Reedtz, Peder, kongens kansler,
 127, 139.
 Regensen, 304.
 Regnskabsvæsen, stadens, 53.
 Rends, Nicolaj, farver, 18.
 Rendsborg, fæstning, 143, 320.
 Rentesatser, 311-17.
 Retstilstanden 1658-60, 46-48.
 Reuter, se Ruyter.
 Riddersalen på Christiansborg
 (1.), 372.
 Rigens stand, 20-21, 52.
 Rigsarkivet, 355-84.
 Rigsstad, Kbh. som, 20-21, 52.
 Rimestad, C. V., redaktør, 243,
 249, 271.
 Rode, Gotfred, historiker, skole-
 mand, 276.
 Rode, Helge, forfatter, 276.
 Rode, Margrethe, f. Lehmann,
 276.
 Rode, Ove, journalist, politiker,
 276, 293, 295.
 Rodsten, Jacob, kancellisekretær,
 221.
 Rodsten, Markor, admiral, 143.
 Rohde, Theodor, skoleinspektør,
 426.
 Rohweder, frue, malerinde, 416.
 Rosen, svensk orlogsskib, 164.
 Rosenberg, Georg Erdman, ar-
 kitekt, 363.
 Rosenborg, 195.
 Rosenkjær, H. N., arkæolog,
 geolog, 3.
 Rosenkrantz, Gunde, rigsråd,
 195.
 Rosenmeyer, Carl, købmand, 14,
 53, 56.
 Rosenstand, Vilhelm, maler, 213,
 223-24, 226.
 Rosenvinge, Henrik Villumsen,
 resident, 130, 135, 141-42, 150-
 51.
 Roskilde Domkirke, 5.
 Roskildefreden, 131-33, 135, 149.
 Rostgaard, Hans, amtsforvalter,
 156, 227.
 Rotterdam, hollandsk orlogsskib,
 160.
 Roulund, Rasmus, godsejer, 310.
 Rubens Dampvæveri, 268.
 Rulle 1659, 56.
 Ruller 1658, 10.
 Runde Kirke, se St. Anna Ro-
 tunda.
 Runde Kirkes Bastion, 118.
 Rung, Henrik, komponist, 218.
 de Ruyter, Michiel, hollandsk
 admiral, 125.
 Rösensteen, Henrik, baron, ge-
 neralmajor, 91, 93, 102-07,
 119.
 Rønning, F., litteraturhistoriker,
 dr. phil., 278-79, 284.
 Rønning, G., sproglærerinde, 279.
 Rønnow, Karsten, arkitekt, 429.
 de Roepstorff, Ulrich Wilhelm,
 greve, generalguvernør, 425.
 Rørdam, Holger F., præst, histo-
 riker, 218.
 Rådhusbiblioteket, 304-05.
 Sabroe, Peter, redaktør, folke-
 tingsmand, 295, 303.

- Salomon, Julius, bibliotekar, 305.
- Saltholm, 42.
- Saltholm Bastion, 107.
- St. Anna Rotunda, 89, 168.
- St. Annæ Kastel, 88.
- St. Annæ Skanse, 100-02.
- St. Hans, orlogsskib, 163.
- St. Johannes, se St. Hans.
- St. Jørgenssø, 79.
- St. Laurentii Kirke på Roskilde torv, 5.
- St. Nicolaj Kirke, 3.
- St. Petri Kirke, 5.
- Scavenius, Jacob, kultusminister, 222, 294.
- Scavenius, Peder Lauridsen, generalprokurør, 49.
- Schack, Hans, greve, feltherre, 87, 172-75, 413.
- Scharfes Eck, løbegrav, 87.
- Schieltved, Carl, billedhugger, 426.
- Schiørt, Hans J., ingeniør, 90-91.
- Schiøtt, Frederik, arkitekturhistoriker, 360-62, 366, 370.
- Schmidt, Børge, arkivar, borgerrepræsentant, 233-73.
- Schmidt, Carl, maler, 223, 227.
- Schovelin, Julius, historisk-økonomisk forfatter, folketingsmand, 314-15.
- Schram, V. F., tobaksspinder, 236.
- Schrøder, Ludvig, højskoleforstander, 293.
- Seedorff Pedersen, Hans Hartvig, forfatter, 409.
- Sehested, Christian Thomesen, kongens kansler, 127.
- Sehested, Hannibal, statholder, 206.
- Semp, Johan, ingeniør, 108-13.
- Sildetønde, 408.
- Silfvercrona, Pieter Spiering, svensk resident i Haag, 122.
- Simonsen, Simon, murermester, 360.
- Sivertsen, E., kontorchef, 305.
- Siøhielm, Henrik Gerdtsen, svensk søofficer, 158.
- Sjællandske Bondestands Sparekasse, 295.
- Sjællandske Regiment, 352.
- Sjællandsporten, Kastellet, 384.
- Skarnholmen, 70.
- Skarpe Hjørne, Christianshavns flankebastion, 177-78.
- Skatter, 16-18, 20.
- Skeel, Christen, rigsråd, 9, 140.
- Skibet, gæstgiveri, 335.
- Skov, *Sigvard*, museumsinspektør, mag. art., 194-232.
- Skørbug, 325, 346.
- Slebsager, M. N., minister, 295.
- Slengerik, Carl, redaktør, folketingsmand, 295.
- Slesvigske sten på Eremitagesletten, 255, 258.
- Slot, Københavns, 356.
- Slotsherrens Stald, 68.
- Slotsholmen, 355-84.
- Slotsvold ved Københavns Slot, 357.
- Smedelinien, 103.
- Smidt, svensk major, 178.
- Social-Demokraten, 265, 270, 283, 385.
- Socialdemokratiet, 233-73.
- Socialisten, dagblad, 233, 241-43, 246, 250, 253, 256, 259-62, 264, 267, 269-73.
- Socialistisk agitation 1871-72, 233.

- Socialistmarch, 240, 270.
 Solur i Tøjhuset, 378.
 Sophie Amalie, dronning, 207, 210, 222.
 Sophie Amalienborg, 364, 384.
 Sorge, Friedrich Albert, tysk-amerikansk socialdemokrat, 264, 273.
 Sortedamssøen, 113.
 Spanienssejladsen, 15, 18.
 Sparekasser, 311, 313-14, 317.
 Spedalskhed, 325, 341.
 Spiering, se Silfvercrona.
 Spioner, 10.
 Spisehuse, 300.
 Sporvejsselskabet, 268.
 Stalde, kongens, 72.
 Staldmestergården, 355, 357, 375, 379-83.
 Stapelrettigheder, 15, 18, 20.
 Starcke, C. N., professor, 293-94.
 Statens og Hovedstadskommunernes Kursus, 279.
 Statsobligationer, 310.
 Stauning, Th., statsminister, 293.
 Steenslev, Knud, underbrandmester, 412.
 Steenstrup, Joh., rektor ved universitetet, 290-91.
 van Steenwinckel, Hans, den ældre, arkitekt, 68-69.
 Steffen, Christopher, stukkator, 368.
 Stein, Henrik, bataljonskirurg, 343-44.
 Steincke, K. K., justitsminister, 303.
 Sterbmåned, 333.
 Stillmann, J. A., arkitekt, 426.
 Stormgade, 74.
 Stormgadehusene, 4.
 Studenterforeningen, 293, 426-27.
 Studenterkorpsset 1658, 24, 26-31, 213, 221-28.
 Studenterkredsen, 292.
 Studenterkurser, 274-306.
 Studentersamfundet, 293.
 Studiegården 1763, 351.
 Støndermødet i Odense 1657, 128.
 Sundby, 34.
 Sundspærring, 135-36, 139.
 Svarre, Søren, redaktør, 304.
 Svenske soldaterbegravelser, 180.
 Svenskelejren ved Brønshøj, 40, 86, 170.
 Sverige, 9-232.
 Svinebatteri, 74.
 Svinehus, kongens, 1639, 70, 72.
 Svinetruget, fæstningsværk, 220.
 Sygehuse, militære, 168-69, 319-54.
 Sygekoner, 322, 326, 335, 339-40, 344, 347.
 Sygeligheden 1762, 321.
 Sygemad, 335-37, 339.
 Sygepassere, 344, 347.
 7. Grenaderbataljon (norsk), 327.
 Søfarten, 18.
 Sønnerberg, Peter, porcelænsmaler, 426.
 Sørensen, Lars, vognmand, 341.
 Sørensen, S. A., militærhistoriker, 218.
 Taute, Johan Frederik, stadsmajor, oberst, 327.
 Tegner, Hans, tegner, 426.
 de Terlon, Hugo, fransk gesandt, 133, 140, 158-59.
 Tetilberedning, 346.

- Thott, Clas, svensk greve, generalløjtnant, 177-78.
- Thronhjemske Felt Regiment, 320-38, 347-48.
- Thrøner, Strange, købmand, 53.
- Thuresen, Frederik, stadshauptmand, 14, 49, 52-53.
- Told, 15-16, 18, 20.
- Tom-Petersen, P., maler, 416.
32 mænd 1659-60, 44-45, 52.
32 mænds forretningsorden, 53.
- Torvegade, 110.
- Touscher, frøkenerne, 252.
- Touscher, A., xylograf, redaktør, 239, 242, 248-49, 255, 270-71.
- Touscher, Louis, forfatter, 249, 255, 271.
- Trans, Bertel Christian, 325-26.
- Trap, Cordt, nationaløkonom, 236, 269.
- Trap, Jens Peter, kabinetssekretær, 269.
- Trefoldigheden, orlogsskib, 163.
- Trekroner, 104.
- Trellund, Find Nielsen, borgmester, 18, 56.
- Tre Løver, orlogsskib, 163.
- Trier, Herman, rigsdagsmand, formand for borgerrepræsentationen, 304.
- Trinitatis Kirke, 5, 28.
- Troels-Lund, Troels, historiker, 218.
- Tromp, Cornelius, admiral, 125.
- Trondhjemske Feltregiment, se Thronhjemske Felt Regiment.
- Tutein, P. A., godsejer, folketingsmand, 310.
- Tojhuset, 35, 355-84.
- Uggla, svensk kaptajn, 221.
- Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester, 13, 120-22.
- Universitet, Københavns, 222, 286-91.
- Ure, byens, 170.
- Urup, Axel, rigsråd, 92-93, 95, 103, 139.
- Ussing, Henry, præst, 292.
- Ussing, J. L., professor, 223.
- Vagttjeneste, 16, 18.
- Walgensten, Thomas Rasmussen, fysiker, landsdommer, 367.
- Valgmenighedskirken i Forhåbningsholms Allé, 292.
- Wallensbech, Henrik Madsen, præst, 204-06.
- Wamberg, Niels, student, 346-47.
- Wandeler, Peter Rudolph, kæmner, stadsfysicus, 350.
- Vandforsyning i 17. århundrede, 118.
- Vandkigger, Knud, hans hustru, 50-51.
- Vandtillædning til voldgravene, 113.
- Wanscher, Vilhelm, kunsthistoriker, 380.
- Wapen van Dordrecht, hollandsk orlogsskib, 212.
- Varberg, fæstning, 68.
- Vartegn, byens, 356, 383.
- Vartov ved Sortedamssøen, 79, 83, 202.
- Wedel, J. P. M., kursusbestyrer, 306.
- Wedels Kursus, 306.
- Weigilianerne, 25.
- Weiss, A. B., maskinarbejder, 259-61, 272-73.
- van de Velde, Willem, den ældre, marinemaler, 160, 211-12, 215.

- Venstre, 272.
 Verborgener Gang, 82.
 Verden, se Bremen-Verden.
 Vermehren, Fr., maler, 223.
 Vertangen, Daniel, maler, 212, 214.
 West, A. J., rektor, 304-05.
 Vesterlehnske regimenter, 320-21, 327, 337, 347-48.
 Vesterport, 210.
 Vesterport Bastion, 78, 86, 115.
 Vestervold, 74, 87.
 Westminsterfreden, 122.
 Victoria, svensk orlogsskib, 158, 160, 164.
 Wielandt, Jokum, skomager, 18.
 van Wijck, Johan Classzen, maler, 68.
 Willumsen, J. F., maler, 223, 225-26.
 Winckler, Christian Martin, feltskær, 331.
 Wismar, kirkegård, 351.
 Wismar, svensk orlogsskib, 161.
 de With, Witte Corneliszoon, hollandsk admiral, 145, 150-51, 155-57, 161.
 Witt, Bertel, 325.
 de Witt, Jan, Nederlandenes storpensionær, 123, 125, 142.
 Vogelsang, Peter, hollandsk gesandt, 208.
 Wohlbedacht, skanse, 84.
 Voldgravene, 113-19.
 Wolf, Conrad Detlev, feltskær, 323-24, 331.
 van den Vondel, Joost, digter, 207-09.
- Wrangel, Gustav, svensk admiraløjtnant, 158.
 Wrangel, Karl Gustav, svensk rigsmarskal, rigsadmiral, 137, 153, 158-60.
 Wuchters, Abraham, maler, 412.
 Würtz, Anne Helvig, f. Larsdatter, 237, 265-66.
 Würtz, C., cigarmager, socialistfører, 233-73.
 Würtz, Daniel, smedesvend, 236.
 Würtz, Lorentze Christiane, f. Face, 236.
- Zahle, C. Th., minister, 295.
 Zahrtmann, Kristian, maler, 221, 223-24, 226.
 Zimmerman, Fr. Ludvig, murerarbejdsmand, 268, 273.
 Zuber, C. J., arkitekt, 372, 376, 383.
- Øresundstolden, 121, 133.
 Øsel, 120.
 Østerport, 90.
 Østersøhandelen, 148, 154.
 Østersøpolitikken 1658, 120-93.
 Østervold, 88-99.
 Østre Anlæg, 94.
 Østsjællandss Folkeblad, 304.
- Ager, 311.
 Aakjær, Jeppe, digter, 293.
 Ålborg, 36.
 Ålborg Amtstidende, 304.
 Århus Amtstidende, 253, 272.

